

V I C S A Y L A J O S :

A MAGYARSÁG TÖRTÉNETE

ŐSIDŐKTŐL NAPJAINKIG

A történettanítás kézikönyve.

SZEGED, 1936.

**A GYAKORLATI PEDAGÓGIA KÖNYVTÁRA
II.**

**A MAGYARSÁG TÖRTÉNETE
ŐSIDŐKTŐL NAPJAINKIG**

**II. KÖTET.
MOHÁCS TŐL NAPJAINKIG**

A középkor áthajlása az újkorba.

A MAGYAR ÚJKOR KEZDETE. Az újabb történetírók előtt egyre jobban felvetődik a kérdés. — korszak-elhatároló volt-e történelmünkben a mohácsi csatavesztés? Vannak, akik tagadják elhatároló jelentőségét, mások viszont benne látják azt az eseményt, amely lezárja a középkori magyar történelmet, hogy a további, egészen elkülönülő jellegzetességű újkori történelemnek adjon helyet. Legcélszerűbb lesz e szempontból is az arany középut elfogadása. Bizonyos, hogy a mohácsi csatavesztés nem jelentett nyugvópontot a nemzet addigi életében, mert a veszedelem elültével a nemzet ott folytatta tovább széthúzó és a pusztulásra vezető útját, ahol abbahagyta. Az is igaz azonban, hogy a magyar nemzet történetében csakhamar egészen új, eddig nem ismert tényezők válnak uralkodóvá. A nemzet a mohácsi csatáig mint önálló és független állam élte életét, Mohács után, azonban egészen rövid idő múlva három államtestbe szakad, amihez még a lelki megoszlás is társul, úgyannyira, hogy a század végére már egészen elkülönül és más-más arcot mutatott a politikailag széttagolt magyarság három része. Amíg egyrészt meg kell állapítanunk, hogy a mohácsi csatavesztés egy pillanatra sem állította meg azt a folyamatot, amely Mátyás halála óta a nemzet és ország állandó és fokozatos gyengülésére vezetett, másrészt azt is el kell ismernünk, hogy Mohács után ez az állandó és veszedelmes helyzet soha addig nem járt utakra kényszerítetle a nemzetet. Az egész átmenetet, amely a magyar nagyhatalomtól az ország és nemzet háromrészre oszlásáig vezetett, az a félszázad alkotta, amely Mátyás halálával kezdődött és Buda elfoglalásával végződött (1490–1541.). Kétségtelen, hogy a történet folyamában mindig nehéz dolog korszakfordulóként egy-egy eseményt, évszámot megjelölni. így kínálkozik korszakhatároló dátumul a mohácsi csatavesztés ideje s ebben az értelemben szólunk annak korszak-elhatároló jelentőségéről.

A VILAGTÖRTÉNELMI ÚJKOR. Nemcsak a hazai, de a világtörténelemben is nehéz a közép- és újkor biztos és pontos halárát megállapítani, így *Hóman. Bálint Magyar Történet* II. kötet 52. l. szerint Λ pogány és ariánus germánok megtérésével kezdődő katolikus középkor a XIII. században hajolt át. fordult az újkorba. Λ XIII. század az, amelyben új eszmék, új elvek, új formák, új rendszerek és halalmi alakulatok kőinek életre s jelzik az új korszak küszöbét. Amíg Cellarius Kristóf hallói egyetemi tanár kélszázados korfelosztása alapján jobbára a XV. és XVI. század fordulóján állapítjuk meg a közép- és újkor határvonalát, s Bizáncnak a törökök általi el foglalásában. Amerika felfedezésében. Luther fellépésében szoktuk a világtörténet, két nagy korszakát elválasztó eseményt látni, addig ezek egyike soin volt az egyetemes művelődés és fejlődés szempontjából olyan lényeges, amelyet korszakos változás követelt volna. Bizánc eleste és török kézre jutása esupán szimbolikus esemény volt Nyugat és Kelet küzdelmében, de lényeges hatalmi eltolódást, kulturális változást már nem okozod. Kolumbus Amerikát felfedező ulja som azonnal, hanem csak századokkal később fa XVííf. században éreztette nagy közgazdasági jelentőségét, de az is csak hatalmi eltolódásokat idézőit elő. Luther fellépése sem tekinthető korjelölő megnyilatkozásnak, csupán teljes kifejlődést¹ volt annak a háromszázados fejlődésnek, amely a nyugati egyház ellen fellépő különböző ; bogomilizinus, husziták, slb. áramlatok kellőitek az egyház egyetemessége ellen. Nem találunk lényeges különbséget a XV. és XVI. századnak sem uralkodó eszméi, sem alapvelő politikai, társadalmi, gazdasági elvei vagy élei formái közölt, annál mélyebb eszméi, elvi és formai eltérések választják el a XIII századot a megelőző századoktól

De az újkori Európa képe is a XI IL században alakul ki. Ekkor keletkeznek a nemzeti királyságok, amelyek teljes függetlenségre tesznek szert. Nyugaton a francia, királyság, amely már a XII. század végén nagyhatalmi arányokban fejlődik. Németországban és Itáliában nemzet helyeit tartományok alakulnak, keleten az osztrák hercegség és a cseli királyság, északon a brandenburgi örgrófság, Itáliában Velence. Genua. Nápoly, stb. Λ bizánci császárság örökén felélednek a komoly hatalmi tényezőkké váló bolgárok és szerbek, északkeleten az orosz fejedelemség alakul ki. Λ XIV. századra már teljesen kialakult európai újkori államrendszere.

Ilyen körülmények között itt már sokkal nehezebb megalkudni az arany középút rendszerével, de kénytelenek vagyunk a mai szokásokkal megalkudva mégis — a tulajdonképeni újkor kezdetétől Amerika, felfedezéséig (1492)

terjedő időt az »újkori előkészítő átmeneti időnek« tekinteni addig is, amíg a világtörténelemnek e különben teljesen beigazolt újabb elhatárolása általánosan elfogadottá válik. Ennek az átalakulásnak főbb tényezői pedig a *humanizmus* (renaissance) a *fölfedezések*, továbbá a *hitújítás* voltak.

A *HUMANIZMUS*. Eredetileg szó szerint emberiességgel, emberiességre való törekvést, közelebbről pedig azt a szellemi mozgalmat jelenti, amely a XIV. századtól kezdve az antik-klasszikus műveltség felújítását célozta az irodalomban, a művészetben, az iskolákban is. (A művészet terén rinascimentonak renaissance-nek [reneszánsz] nevezlek.) Az antik forma-tökély segítségével a természetes szem pontból is *eszmény-ember kialakítása* lebegett a humanisták szeme előtt, innen a humanizmus elnevezés. Hazája Olaszország s egyesek Dantetől, mások — s ezek vélik helyesen — Petrarcatól (P. Francesco, sz.: Arezzo, 1371. meghalt: Arquá) származtatják a mozgalmat, aki a római klasszikusok felfedezésére indul, kikből egészen új műveltséget szív magába, mely tagadólag áll szemben a középkor eszményeivel. A túlvilági boldogság helyett földi dicsőség az életcélja csupán, a világtól való teljes elvonulás helyett szereti az életet és társaságot. Mozgalmának főként Flórencben és Kómában nyílt termékeny talaja (Flórencben a Mediciek, Kómában a pápák: V. Miklós, II. Pins, IV. Sixtus, V. Leó, VII. Kelemen, III. Pál támogatlak, de utóbb a többi olasz fejedelmi udvarokban is (Urbino, Mantua, Ferrara, Milánó, Nápoly), valamint az egyetemeken is. Kezeiéiben a humanizmus teljesen keresztény alapon maradt s az antik pogány formák mellett tiszteletben tartotta a keresztény gondolati tartalmat, melynek a szellemi élet terén elért hatását mintegy magától értetődőnek tekintette. Eredményei igen jelentősek voltak; az irodalom s a nevelésügy hatalmas fellendülése, a történelmi kritika s a keresztény régészeti megalapozása jelzik a humanizmus útját. V mozgalom azonban lassanként tulzái sokba csapott át. a torma, csakhamar több lett, mint a tartalom, sőt a formák mellett most már a pogány eszmékért) és erkölcsi szabadosságért is lelkesedni kezdtek az emberek s az újabb humanizmus valósággal a hitetlenség és/erkölcstelenség melegágya lett (Boccaccio, Aretino, Válla), tnagyban előmozdította a hitközönyt (Erazmus), a teológiának és skolasztikus bölcséletnek megvetésére vezetett, majd helyenkint az egyházforradalomnak is szolgálatába szegődött (Hütten, Melanchton). A mozgalom a legtöbb európai országba átszármazott s többé-kevésbé mindenütt érezette áldásos és kárhuzatos hatásait egyaránt. Túlzáseitől és megtévelyedéseitől megtisztítva, a humanizmus máig jelentős megtermékenyítője a művelődésnek, ezért

például mint a klasszikus nyelvek és irodalmak tanulmányozása főleg a szerzetesiskolák révén (jezsuiták) az újkor műveltségének egyik alapja lett s kultúránknak máig egyik legértékesebb lendítő kereke, bár újabban erős áramlatok igyekeznek a humanista nevelési irányt a természettudományi, mennyiségügyi s modern nyelvtanítási iránnyal helyettesíteni.

A *RENAISSANCE*. Olaszul *rinascimento* = újjászületés, az emberi műveltség történetének az az időszaka, mely átmenetül szolgált a középkorból az újkorba. Tágabb értelemben a humanizmus föllépésétől (Petrarca), a XIV. századtól számítják, egészen a XVI. század végéig, szűkebb értelemben azonban csak a XV. és XVI. századot értik rajta. Ez a nagy szellemi mozgalom a szellemi élet valamennyi ágában, Nyugaton, Közép- és Észak-Európában valamennyi nemzetnél megnyilvánult, számos különbséggel, azonban valamennyi megnyilvánulását jellemzi az a hangulat, amelyet az »újjászületés« már nevében visel, a kezdet lendülete és üdesége.

A renaissance jelenti elsősorban az antik görög-római kultúrának ha nem is »újjászületését«, de új értékelését. Nagy lendülettel indulnak meg a XV. század folyamán az antikra vonatkozó kutatások: főpapok és fejedelmek vagyonuk nagyrészt antik műkincsek kiadására, klastromokban rejtőzködő antik kéziratok megszerzésére fordítják. Az irodalom legfőbb művészi célja: minél tökéletesebben utánozza az antik irodalmat, főképen a prózában tiszteli szinte babonásan mesterét: Cicerót; az építészetben és szobrászatban az antikhoz fordul inspirációért. Az oktatás teljesen az antik nyelvkincs (görög-, latin) és irodalmi formák elsajátításán épül fel. A hadviselés művésze = »L'arte della guerra«, antik források tanulmányozásából születik. De a politikai, sőt a magánéletet is igyekeznek antik módra átstilizálni.

Mivel — szerintük — az egyes ember új értéket kap a többi közül kiemelkedőt, újjászületik az ókori tisztelet a dicsőség, hírvágy iránt. Megjelennek a grandiózus síremlékek, a dicsőítő költemények, a memoárok (most keletkező új műfaj!), krónikák s nem akarják, hogy valamely fontos eseménynek hirtelen ne maradjon az utókorra. Az újjászületett ambíció, az egyéniség új értéke óriási életintenzitású alakokat teremt, mint a nagy pápák: VI. Sándor, II. Gyula, Lorenzo il Magnifico, Cesare Borgia, vagy I. Ferenc francia király. Az azonban mégis helytelen beállítás — így Burckhardt és követőinek állítása —, hogy a XIX. század anarchisztikus individualizmusát a renaissance-ba helyezik vissza, mivel ez nem fedí a valóságot.

Az emberek újra fölfedezik az emberiség lakóhelyét: a Földet. Nem véletlen, hogy éppen erre az időre esik.

Amerika fölfedezése is. A középkori ember azonban nem tudatlanságból nem fedezte föl Amerikát, hanem azért, mert nem volt rá szüksége. A Föld nem volt méltó transcendsbe futó érdeklődése számára. Most kezdik fölismerni a természet szépségeit (assisi Szent Ferenc), de nemcsak élvezni, hanem érteni is akarják a természetet.

Az előbb említett Burckhardt-Nietzsche-féle beállítás tarthatatlan, mely a renaissance-ban a középkorral való teljes szakítást és az antikhoz való teljes visszatérést lát. Egyrészt az antik különösen Olaszországban nem volt még teljesen eltemetve, az egész középkoron át hatott több-kevesebb intenzitással, másrészt a renaissance — nem kevésbé keresztény kor, mint volt a középkor, mivel éppúgy kitermeli reprezentáns nagy szentjeit (Sienai Szent Katalin) és aszkétáit (Savonarola) és a legszélsőségesebb humanisták sem szállnak sohasem szembe az Egyház tanításával: tudósok, művészek, condottierek egyaránt az Egyház hű fiaiként akarnak meghalni. Az egyházellenes és gátló tendenciák egyike sem gyökerezik a renaissance talajában. Az emberek lelkében még a középkori ember töretlen spontaneitása és egységessége él; a renaissance szépsége legmélyebb elemzésében tulajdonkép a középkor szépségével egy.

Helytelen az «újjászületés» szót alkalmazni akkor, ha az újjászületést a művészetekre vonatkoztatjuk, mivel ezekben az időkben nem az antik művészei születik újjá, hanem csak kifejlődik egy új művészet, amely sok tekintetben erős hasonlóságot mutat az antik művészettel.

A renaissance-kort az egyes századok nevével szokták jelölni: a XIV. század a *trecenie*, a XV. század a *quatrecentc* és a XVI. század a *cinquecentc*.

A renaissance-mozgalonimái a szellemi élet nagy változásain kívül nagy eltolódások mutatkoznak a társadalmi és politikai életben is. Bomlásnak indul az a hatalmas gazdasági és társadalmi szervezel, amit feudalizmus (hűbériség, nálunk adomán vrendszér) néven ismerünk.

A *RENAISSANCE MŰVÉSZET*. Az építészetben jellemző vonások a támasztó pillér nélküli falak, a templomok tornya nem olyan karcsú és égbeszökő, mint a gótikusé, hanem aránylag széles, négyzetes alakú kupola fedi be. Az oszlopkötegek helyére pillérek vagy oszlopok kerülnek, a csúcsíves boltozást pedig a donga- vagy lapos anennyezet váltja fel. Kívül utánozza a római művészetet, használja az oromfalat, oszlopokat és fülkéket. Az épületek főúri paloták, stb.) oszlopocsarnokos, négyszögletű udvart vesznek körül. Falaik az utcára erősek és tömörök, erősen hangsúlyozva rajtuk az ablaknyílások és az egyes emeletek vízszintes tagoltsága. Felül párkányban és hi-

pos tetőben végződnek. A falait gyakran kidomborodó« felületű, durván megmunkált kőkockákból építették. (Rus-tika.)

A firenzei építészet mesterei: Brunellesco, aki 1430 körül a firenzei székesegyházat, építette: Michelozzo, akinek főműve az 1400. körül épült Riccardi-palota és Benedetto de Majame, az 1490. körül emelt Strozzi-palota építője. A velencei renaissance legjellegzetesebb épülete a Sanavino .állal tervezett Bibliolheca. A római renaissance építészet legkivalóbb mestere Bramante, a Szent Péter-templom tervezője. Buda-pesten a renaissance legjellegzelebb épülete a Teréz-körúton levő B a tthyány-palota.

Az olasz renaissance-festészet első úttörője a sienai Duccio volt, aki a XIV. század elején élt. Csakhamar túlszárnyalta őt egy firenzei festő. Giotto, aki a XIV. század elején élt és akit a művészettörténet az európai festészet igazi megalapítójaként tisztel. Mély vallásosság és szent történetek elbeszélő ábrázolásában valami kedves naivitás van: ez jellemzi Giotto művészetét. Képeinek kompozíciója kitűnő. Utána kiválók még Fra Angelico (lány és mély érzésű szentképek), Botticelli, Ghirlandajo s a firenzei Masaccio. A renaissance festészet fénykora a XVI. században következett be. Ennek a századnak elején élt *Lionardo da Vinci* (Utolsó vacsora, Mona Lisa), az urbinói *Rafael* (hires Madonnák. Sixtusi-Madonna, stb.), a firenzei *Michelangelo* (Utolsó ítélet — a sixtusi-kápolnában). Rajtuk kívül kimagaslók még Gorreggio (lány fényárnyékstilusa), Andrea del Sarto, Fra Bartolomeo és Sebastiano del Piombo. A velencei iskolából legkiválóbbak Bellini és Giorgione, a legnagyobb *Tiziano* (Mária mennybemenetele — a híressé vált gyermek-angyalok koszorújával —), akinek művészete finom színezésével új irányt jelentet! a renaissance festészetben. Mellette még Veronese emelkedik ki a velencei mesterek közül.

A renaissance szobrászok közül a legnagyobbak Nicolo Pisano, Chiberti, Donatello és Verocchio voltak.

A renaissance igazi hazája Olaszország volt, onnan terjedt hazánkon át Lengyelországba s azután Nyugat-Európába. Mátyás király vette át elsőnek a renaissance művészet felkarolását Itáliából s nagy lelkesedéssel és áldozatkészséggel plántálta át visegrádi udvarába az új művészetet és évekig látta vendégül a kiváló olasz művészeket. A török hódoltság idején azonban a renaissance művészet csak az északi vármegyékben tudott megmaradni és kifejlődni, ahová Lengyelország közvetítésével jutott el.

A NAGY FÖLFEDEZÉSEK. A keleti világgal, első sorban a kincses Indiával Európa kalmárnépei — Velence és Genua — már a keresztesháborúk ideje óta közvetett összeköttetésben állottak és e kereskedelem révén szerezték;

hatalmas vagyonukat, hatalmukat. Nem csoda, hogy közvetlenül tengeren szerettek volna eljutni oda. Marco Polo firenzei utazó leírása a csodás Japánról (Zipanguj; néhány keresztény hittérítő sikere, akik Pekingig hatoltak; a törökök barbársága, akik az Indiába vezető utat a kereskedővilág elől csaknem teljesen elzárták; az iránytű föltalálása, végül a János pap országról szóló legendák arra sarkalták a kincsvágyó hajós népeket, hogy egy Indiába vezető) új és biztos tengeri utat keressenek.

Legelső, akik Afrika körül keresték ezt a tengeri utat, egyes merész portugál, hajósok voltak, akik már Tengerész Henrik óta kutatták Afrika nyugati partjait. Közük Diaz Bertalan érte el mint első a viharos hegyfokot (Jóremény-fok 1486). Nála szerencsésebb versenytársa. Vasco da Gama meg is kerülte már ezt a zivataros: hegyfokot és ulját folytatva. Kelet-India partján tűzte ki a portugál lobogót. Ezzel a világkereskedelem új irányba terelődött; egyúttal azonban kincs- és kalandvágy szálotta meg az emberek lelkét.

Voltak, akik azt mondták, hogy a Föld gond) alakjából következtetve, nyugati irányban is el lehetne jutni Kelet-Ázsia és India felé. Ezt a nézetet vallotta Toscanelli firenzei tudós is, ki Marco Polo adatai szerint készített térképeket küldött a spanyol, udvarnak, amelyben a Spanyolország és Kelet-Ázsia közötti távolságot a valóságnál sokkal kisebbnek vette fel. Ehhez járult, hogy a hullámok a nyugatafrikai szigeteken gyakran sajátságos faragványokat, ismeretlen származású Indiákat vetettek partra. Bátorító előzményekben tehát nem volt hiány.

Amerika fölfedezése. Kolumbus Kristófban termett végül az a szerencsés és vállalkozó szellem, ki a nagy feladattal meg is mert birkózni. Valószínűleg Genovában születelt, az 1446 — 1451 közötti években. Családja és saját múltját részben homály fõdi. Már korán beállott tengerésznek és megfordult Levante a keleti vizek területe, Anglia és Izland kikötõiben is. Nyugtalan lelkét valószínűen már ekkor is a hír- és kalandvágy izgatta. Később apósa házában, a Kanári szigeteken idõzött egy darabig s itt határozta el magát a nyugati irányban Kelet-India felé vezető út fölkeresésére. Csakhogy saját erejébõl nem tudott hajóra szert tenni, a portugál udvar és egy ideig a spanyol is mint álomlátót elutasította ezirányú kérelmével. Végül is Katholikus Ferdinánd és Izabella, Granádnak a móroktól való visszafoglalása öröme meghallgatták kérését és segélyben részesítették, úgy, hogy Kolumbus 1492 augusztus 3-án három hajójával — Santa Maria, Pinto és Pinzon — útnak indulhatott. Hetven napi utazás után, miközben kishitû legénysége már-már lázadni kezdett, október 12-én kora reggel egy matróz »földet je-

lentett. Ez Watting (Ciumachami sziget volt, melyet a hitbuzgó Kolumbus háladatosságából San Salvador-nak nevezett el és ünnepélyesen elfoglalt. Mikor a fehér embereken, lovakon és lőfegyvereken elbámuló vadaktól megtudta, hogy arany fülbevalójuk valahonnan délről került ide, délnek indult és Haiti (San Domingo) és Kuba szigetére bukkant. Haitin erődöt építtetett és a bennlakóktól csekély értékű, de szemkápráztató cikkekért rengeteg aranyat és egyéb ritkaságot cserélt be, mire hazafelé vitorlázott.

Európát Kolumbus fölfedezésének hírére valóságos láz fogta el. leginkább természetesen az első sorban érdekelt Spanyolországot. A spanyol királyi pár megadta Kolumbusnak az ígért alkirályi címet és a képzelt legnagyobb kitüntetésben részesítette őt: ülve beszélhetett el csodálatos utazását és tapasztalatait. Azután újra hajókat szerelt fel, melyeken egy sereg kincsvágyó kalandor követte Kolumbuszt, aki csak nagy nehezen tarthatta fegyelemben e népséget. Második útja (1493-1496) alkalmával Portorikót és jamaikai fedezte fel, míg harmadik és negyedik útján Amerika szárazföldjét. Még ekkor is azt hitte, hogy India partjait érte el, innen eredt a: Xyugat-india; elnevezés is. Közben nagyon sok csalódás érte. Már harmadik útja közben történt, hogy engedetlen és kapzsi emberek bevádolták, mire a kiküldött biztos őt láncra verve vitte haza Spanyolországba. Az udvar ugyan szabadon engedte, de hajóhad élére többé nem állították. A kiállott szenvedések és a tapasztalt hálátlanság korai sírba vitték a nagy fül fedezőt. 1506-ban halt meg, nem is sejtve, hogy ő volt az új világrész: Amerika fölfedezője. A hálátlan utókor nem Kolumbus nevével nevezte el az új földrészt, hanem Vespucci Amerigo-ról, aki Brazília partjain lett utazásáról művet írt. A könyv kiadója használta először az Amerika elnevezést, mely azután gyorsan elterjedt.

További fölfedezések. Most már hamar következtek egymás után a fölfedezések. Az angol szolgálatban levő Cabot-estvérék északnyugati irányban iparkodtak Kínába jutni, miközben Labrador-ra bukkantak. Cabrai portugál hajós ellenben Brazília partjaira vetődött. Egy Balboa nevű kalandor iszonyú fáradságok után áthatolt a Panama-szoroson és elfoglalta a spanyol korona számára a — Csendes-Óceánt! Ezzel a kontinens földrajzi helyzete is tisztázva volt. Hogy pedig Amerika valóban sziget, és a Föld csakugyan gömbalakú, azt a portugál Magalhaens bizonyította be, aki az által a fölfedezett és a róla elnevezett tengersizorson kérésziül a (Csendes-Óceánba vitorlázott, hol ugyan ő halálát lelte, de társai folytatták útjokat és a Jöreménység-fok megkerülésével, drága indiai fűszerakományukkal együtt három év múlva szerencsésen haza

is érkeztek (1522).

Ezzel egyidőben egyes kalandorok az arany- és ezüst-országot (El-Dorado) keresték. Cortez Ferdinánd, egy a legvégsőkre elszánt spanyol kalandor, 1519-ben maroknyi csapattal e célból kikötött Mexiko partjain, ahonnan a csodaszép fővárosba, a nyugati; Velencébe nyomult, melynek őt és társait Istennek néző fejedelme, Montezua és bennlakói szívesen fogadták. A kapzsi spanyolok azonban annyira zaklatták a bennszülötteket, hogy azok őket végre is elkeseredett harc után a fővárosból kiszorították. Csak-hogy Cortez nemsokára visszatért a fővárosba, annak lakóit lemészároltatta, új királyát pedig kínpadra vonatta és az egész országot ezüst kincseivel elfoglalta. Midőn irigy ellenségei azzal vádolták, hogy független halaimat akar alapítani, I. Károly király őt visszahívta.

Perut a bennszülöttek maguk is aranyországnak nevezték, nem kell tehát magyarázni, hogy Pizzaro Ferenc és Almagro, továbbá egy Luque Ferdinánd nevű pap 1531-ben e kincses ország elfoglalására szövetkeztek. Borzalmas kalandok után az egész országot halalmukba kerítették, utóbb azonban a zsákmányon összekaplak s Pizzarot megölték.

Közben a portugálok Diaz Bertalan nyomain keleti irányban igyekeztek a spanyolokkal versenyre kelni. Yasco da Gama volt az első, kinek a Jóremény-fokának szerencsés körülhajóása után Kelet-India partját sikerült elérnie, hol Kalikui kikötőjében nagyszámú arab, kínai és hátsóázsiai hajóra akadt. Ezzel az India. Kína és Európa közötti tengeri összeköttetés helyreállott, (Iama utódai, Almeida Ferenc és Albuquerque admirálisok Kelet-India partjain. Ceylon szigetén és Hátsó-Indiában számos virágzó gyarmatnak vetették meg alapját: a fűszerek és egyéb ritka terményekké] való kereskedés roppant jövedelmezőséget biztosított Portugáliának. Magát a szerencsés Gamát Gamoens portugál költő a; Euziadok című költeménye hőségévé lette.

A fölfedezések következményei. Az amerikai őslakókra nézve a veszedelmet hozó föl fedezés lassú haldoklásukat idézte elő. A fehér népek kapzsisága és zsarnoksága ezreket vitt sírba és akiket a fegyver és kard megkíméli, azokat a spanyolok által behurcolt különféle ragályos betegségek és a szeszitalok tették tönkre.

A szerencsétlen indiánokat uraik bányamunkára, az ültetvényeken földművelésre alkalmazták. Midőn pedig észrevették, hogy áldozataik száma egyre fogy. Afrikából hoztak e célra izmosabb szerencseneket és ez az embervásár csaknem századunkig eltartott.

A tudományra nézve a fölfedezések szinte kiszámíthatatlan eredményekkel jártak. A Föld alakjáról szóló

régi nézet levesnek bizonyult. Koppernikus thonii kanonok híár Kolumbus halálának évében megkísérelte a szinte ezer éves hagyományon alapuló tételt a Nap és a Föld egymáshoz való viszonyáról megcáfolni, azt hirdetve, hogy a Föld forog a Nap körül. A fölfedezések által Földünk ismert felülete mintegy 12 millió négyzetkilométerrel szaporodott, vagyis: a történelem színtere tetemesen kitágult, sőt ezzel kezdődött a valódi világtörténelem is. A természetrajz temérdek új terménnyel gazdagodott, köztük több elsőrendű iparcikkkel, sok hasznos kultúrnövénnel és gyógyszerrel, mint a burgonya, gyapot, tengeri, festőanyagok, kakaó, köles, chinahéj, dohány, stb.

Egyes országokra nézve — így különösen Spanyolországra —, különösen közzgazdaságukra az új világrész fölfedezése éppen nem hozott annyi áldást, mint azt eleinte gondolták. Az a — hamis — nézet kapott lábra, hogy valamely ország annál gazdagabb, minél több a nemes leme, amiért is I. Károly spanyol király az arany és ezüst kivitelét szigorúan eltiltotta. Csakhogy nem bírta azt megakadályozni, hogy míg egyrészt a felhalmozódott arany és ezüst értéke alászállott, addig kivándorlás folytán a lakosság, különösen pedig az iparosok és kereskedők száma lényegesen megfogyatkozott, aminek következtében a munkabér és az élelmiszerek ára folyton emelkedett, egyszóval: Spanyolországban drágaság állott be, amihez az is hozzájárult, hogy emiatt a spanyol iparosok nem tudtak többé versenyezni a francia, angol és holland iparosokkal és tönkrementek hamarosan. A féltékenyen őrzött kincsek pedig végre idegen kezekre kerültek, amennyiben a külföldi kereskedők Spanyolországba bevitt áruik fejében csak arannyal és ezüsttel fizették magukat. Így történt aztán, hogy a világkereskedelem a spanyolok kezéből csakhamar átkerült az angolok, hollandok, franciák és portugálok kezébe.

Amerika fölfedezése a *világkereskedelem* terén is új korszakot nyitott. A kereszteshadjáratok óta két csoportja a városoknak monopolizálta a világkereskedelmet. A keleti és északi tengeren a Ifanza szövetség uralkodott, a Földközi tengeren és különösen annak keleti partvidékein (levanté) Velence és Génua. Fz a két halalom osztozkodott a fontosabb szigeteken, és az ő hajóik hozták Ázsia belsejéből és Indiából karavánok által azok terményeit szárazföldön a levantei kikötőkbe, melyeket aztán saját hajóikon Itáliába szállították, ahonnan végül a nyugali- és a közép-európai, államokba irányítottak. A Kelet-Indiába vezető) tengeri ut. valamint Amerika fölfedezése folytán azonban most a világkereskedelem más irányba terelődött, mégpedig az északi és keleti tengerekről, valamint a Földközi-tengerről az Allanti-Oceán mellékére és ezzel a Hanza

városok és az itáliai Velence és Genua híres és nagy hatalomra szórt tett kereskedelme is teljesen aláhanyatlott. Velence utóbb teljesen kiesett a világforgalomból.

Közvetve a nagy fölfedezések Magyarország sorsára is hatást gyakoroltak, ez a hatás azonban — káros volt. Velence hanyatlásával ugyanis lépést tartott a török terjeszkedése, úgy tengeren, mint a szárazföldön. A XVI. század elején már egyetlen állam sincsen a Földközi-tenger mellékén, amely szembe merne fordulni a szultán hajóhadával és kereskedelmével.

A fölfedezések hatása a nemzetgazdaságokra abban mérhető volt, hogy a terménygazdálkodás helyébe a pénzgazdaságot hozták.

A fölfedezések a társadalmi és politikai életre is nagy hatást gyakoroltak. A mesés kincsek hírére rengeteg európai hátat fordított a lisztes munkának és hazájának s szebb jövőt remélve Amerikába hajózott, ahol azonban rendszerint kalandorok kezébe kerülve, legnagyobb részüket szörnyű csalódás érte. Az itthon maradt iparosokra és kereskedőkre ezzel szemben valóságos: arany-napok' következtek; annyi munkájuk, olyan forgalmuk keletkezett, mindennek olyan magas lett az ára ennek következtében, hogy a polgári osztály hihetetlen ütemben gazdagodott. Pénzüik és hatalmuk tudatában aztán roppant fényűzést folytattak és a legnagyobb kényelemmel vették magukat körül s rendezték be életüket. A nemesek és az egyre hanyatló lovagok akik a jólétben és fényűzésben lépést igyekeztek tartani a polgárokkal, de kereset hiányában nem győzték a fényűzőbb élet által megkívánt pénzt előteremteni — napról-napra jobban elszegényedtek és ezzel politikai befolyásukat is elvesztették. Sok országban éppen ez az elszegényedés telte lehetővé az uralkodók korlátlan hatalmának (abszolútizmus) kifejlődését.

VI. RÉSZ.

A XVI. század története

— Az ország három részre oszlása és berendezkedése
A hitújítás.

1. FEJEZET.

Kettős királyválasztás. Polgárháborúk.

A *MOHÁCSI CSATAVESZTÉS UTÁN*. Mária, királyné, aki a szörnyű tragédia hírére a csatát követő napon vette, királyi kincstartójával, Thurzó Elekkel, néhány főurrai és Burgio pápai követtel azonnal elhagyta a fővárost és mentette életét. A királynét nem szerették a magyarok, különösen pedig a kismemesek, mert a főúri kormány támogatóját látták benne, aki az ország egységének megbontására tör. Különösen nagy volt iránta az ellenszenv a Habsburg-ellenes és Zápolyai-párti köznemesek körében, akik késhegyre menő harcot folytattak vezérük, Zápolyai trónrajuttatása érdekében. Mária királyné tehát sietve elhagyta Budát és Pozsonyban állapodott meg.

NÉMETGYŰLÖLET AZ ORSZÁGBAN. Az ország hivatalos vezetői közül senki sem maradt a helyén, aki a rendet fenntartotta volna. A szerencsétlen király elesett, a királyné elmenekült, a nádor, Báthory István is mentette életét s a központi hatalom gazda nélkül maradván, a szabadjára, ereszett nemzet egyenes úton haladt pusztulása felé. Alig hagyta el Szulejmán az országot, a széteszlő nemességet egyetlen érzés fogta el: öröm a német udvar bukásán s a német királyné távozásán. A Mohács előtti kismemes-felfogás lett úrrá a nemzeten, amely a királyi udvarban tartózkodó főurakat is a német királynéhoz számította, így tehát ellenségének látta, — maga viszont nem tudta az ország kormányzását intézni. Ezzel egyidőben úrrá lett a lelkeken a németgyűlölet is, amely németnek és így ellenségnek látott mindent és mindenkit, aki ide-

gen volt az országban. Így a városok kereskedőit, iparosait is, akik ijedten menekültek, ami csak fokozta a magyarság lelkesedését és visszaöltözött páncélból szittyának, újból nyereg nélkül ülte meg a lovat s testamentomának avatta a rákosi végzést, amely szerint többé idegen királyt nem választanak.

Sokáig nem volt tisztázva Zápolyai János szerepe a mohácsi csata idején, amikor is mintegy 10.000 főnyi seregével. Szeged alatt tartózkodott, holott ha a serege a királyéhoz csatlakozik, elkerülhető lett volna a csatavesztés. Meg kell állapítanunk, hogy Zápolyai János a mohácsi katasztrófaért nem volt felelős, mivel Erdélyből jöttében egyik futárt a másik után küldte a királyhoz parancsokért s kérte a királyt a csata elhalasztására, amíg seregével csatlakozhat seregéhez. A király táborában azonban — mint tudjuk akkora volt a fejlettség, hogy az ellentétes parancsokból Zápolyai nem értesülhetett idejekorán a történetkről s nélküle történt meg az országra nézve olyan rettenetes kimenetelű csata. Most viszont, hogy az ő közreműködése nélkül, — szinte váratlanul, — megnyílt előtte a trónhoz vezető út, teljes erejével és minden összeköttetésével azon volt, hogy azt mielőbb elérhesse. Szegedi táborából északnak indulva, a Tisza balpartján északnak haladva óvatosan kikerüli Ibrahim nagyvezér seregét — amely jóval kisebb volt az övénél, — s Buda felé tartott, hogy a most már gazdátlan koronát fejére tehesse.

ZÁPOLYAI KIRÁLYÁ VÁLASZTÁSA. Zápolyai az az ország leggazdagabb földesura volt. kezében voltak az erdélyi vajdasági várak, melyeknek régebb idő óta vajdájuk volt, de kezében volt a székelység is, melynek ő volt főkapitánya. Birtokai az ország akkori 160.000 jobbágyportájából több mint 12.000-et számláltak, tehát — az ország egy nyolcadát birtokolta. Amellett birtokainak nagyszétszórtsága — jóformán alig volt vármegye, melyben Zápolyai-birtok nem lett volna — is nagyban erősítette helyzetét, így aztán hatalma alá vonhatta az egész országban szétszórtan élő köznemességet, amely feltétlen urának tekintette.

A köznemesség ill tulajdonképen saját maga alatt vágta, a fát, mivel „a központi hatalom gyöngítése csak a török uralom mielőbbi bekövetkezését vonhatta maga után, hiszen Mohács után egy percig sem lehetett kétséges, hogy a szultán a könnyű siker után nem hagyja kikapnázatlanul Magyarország gyengeségét és a magyar politikai életben: észlelhető ziláltságot.

Várdai Pál püspök, a Zápolyai család egyik familiárisa, Verpelétre hívja össze a Zápolyai-párti vármegyék nemességét, majd Tokajban gyűléseznek s határoznak a Királyválasztásról, amely a rákosi végzés alapján — szerintük — nem is történhetett másként, mint Zápolyai választásával. A gyűlés befejezése után az azon résztvevők nagyszámú kíséretükkel megindulnak Budára, ahonnan

november (1526) 8-án Székesfehérvárra vonulnak, ahol november 12-én összegyűlve Verbőczy lándzsára lüzi az 1505. évi rákosi végzés oklevelét s egyhangú választással kiáltják ki Zápolyait királynak, míg a koronázási esztergomi érsek nemlétében a nyitrai püspök végezte el. Az új király első dolga régi párthíveinek, főúri kegyeltjeinek gazdag megjutalmazása volt.

Zápolyai király-választásának jogosságát: többen kétségbe vonják. A Mátyás által; hozott törvények szerint ugyanis a királyválasztó országgyűlést a nádornak kellett összehívni s azon az első szavazat is őt illette meg. De jelen kellett lenni ezen aktusnál királyi tanácsnak, a zászlósuraknak is, az ország nagyméltóságainak szintént, továbbá, az özvegykirálynénak, akinek joga és kötelessége volt a trónüresedés alatt az ország ügyeit intézni, az ország törzsökös nagy családjai közül is csupán négy volt jelen. Viszont a vármegyék révén úgyszólván az egész ország képviselve volt, így tehát az alkotmányosság színezete legalább mégis megvolt. FERDINÁND követői szóihoz sem jutva meghallgatás nélkül távoznak a királyválasztó gyűlésről.

FERDINÁND KIRÁLYÁ VÁLASZTÁSA. Minden a legnagyobb rendben ment volna, ha a megválasztott nemzeti király, Zápolyai János átveszi az ország uralmát és Ferdinánd belenyugszik az ország nagy többségének akaratába. Zápolyaival szemben azonban *Habsburg Ferdinánd* is készült már évek óta a magyar trón birtokbavételére és saját trónigényei jogosságára a rákosi végzéssel szemben az épp olyan érvényű 1463-i és az 1491. évi bécsi béke, valamint az 1507-i kellős házassági szerződésre hivatkozott, amely Mátyás, illetve II. Ulászlóval kötött szerződés még mindig hatályban volt. s kimondották a *Habsburgok örökösödési jogát* Magyarország trónjára. Ezekre a szerződésekre hivatkozva ruházta át V. Károly császár öccsére, Ferdinándra. Magyarországot illető jogait. Ferdinánd valóban a mohácsi csatavesztés és a király halála után az ország »természetes urának« gondolta magát s megválasztását sem tartotta szükségesnek. Ferdinánd kevés számú híve is azonban a korlátlan királyválasztás elvén állott. *Mária* királyné, elődei példáján okulva, Pozsonyban megalakítja az özvegy királyné kormányát, visszatartatja Zápolyainak házassági ajánlatát és saját személyes érvényesülését is feláldozva családja érdekeinek és jövőjének, Ferdinánd választását készíti elő. Összeírta a mohácsi csatából megmenekült főurak névsorát, akiket Pozsonyba hív, hogy őket pártjába vonja.

Közben Ferdinándot október 23-án a cseh rendek királyukká választják s mivel itt is el kellett ismernie, hogy az országot *választás* által birtokolja és nem öröklés címen, engedett a magyar urak kívánságának s így 1526 december 16-án I. Ferdinánd (1526 — 1564) néven a Pozsonyban összegyűlt urak és csekély számú szomszéd me-

gyebeli nemesek a nádor vezetése alatt királlyá választják.

Mindkét király befejezte pártjának megszervezését s így most már a fegyvereknek kellett dönteniük, hogy ki uralja íovább a szerencsétlen sorsra jutott országot.

POLGÁRHÁBORÚK. A kettős királyválasztásnak szinte felmérhetetlen következményei lettek. Báthory István ötven év múlva már ezt írja róla: Magyarország eleitől fogva a két vagy háromfelé húzás-vonás miatt veszett el. Magyar és magyar veszett össze, aztán a török végezte el a játékot. A két király küzdelme véres polgárháborút idézett az országra, amely a pártharcokban már amúgy is eléggé elgyöngült s most lelt volna a legfőbb ideje az összefogásnak, amikor a török támadására előbb vagy vi több számítani kellett. Ehelyett azonban mindketten külső segítség után néztek. A legtragikusabb ebben a küzdelemben, az. hogy amig mindketten csak a saját érdeküket védték, egyikük sem gondolt az országot fenyegető és egyre közeledő veszedelemre, amely a *török támadásában* fenyegette az országot — végeredményben mindkettőjük érdekeit.

Mindegyikük tisztában volt azzal, hogy külső segítség nélkül nem tudnak urai lenni az országnak. Rosszabb helyzetben volt e tekintetben Ferdinánd, akinek, mint szegény ausztriai hercegnek, türelmesen be kellett várnia, míg hatalmas lest vére, *V. Károly* császár — egyéb bokros elfoglaltsága miatt — segítséget adhat neki Magyarország tényleges meghódítására. A horvát rendek és az erdélyi szászok ugyan elismerték uruknak, ez azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy a saját, erejéből kísérelje meg az ország birtokbavételét.

Zápolyai János ott követett el nagy mulasztást, amikor a királyválasztó gyűlés után *nem használta fel. pártjának és az ország közvéleménye nagy többségének lelkésedését* és a fegyveres erővel akkor alig rendelkező Ferdinándul nem üzte ki az országból. Fegyveres támadás helyett ő is a diplomácia kétes értékű fegyveréhez folyamodott s bár követői végigjárták Velencét, a pápai udvart, a francia és angol udvarokat, mindenütt segélyt kérve a bitorló Ferdinánd ellen s fejhiva egyben a figyelmei a Habsburgok világhatalmának veszedelmére, amely egész Európát fenyegeti, szíves fogadtatásra csupán a francia udvarban találtak, mivel I. Ferenc francia király emlékében még elevenen ott égett a *páviai* vereség és a *maci vidi* fogság szégyene.

Magyarország nagyszerűen beleilleti Ferenc király tervébe, amely egy török magyar lengyel francia szövetséggel akarta bekeríteni a Habsburgokat. A szerződési, amelyet csak 1528 októberében tudtak megkötni (*fontainebleau-i-egyezmény*), amelyben János király kötelezte

magát a Habsburgok elleni harcra mindaddig, amíg Ferenc király a császártól (V. Károly) vissza nem kapja túszul elvitt fiait, sőt, ha közben sikerülne neki egész Magyarországot elfoglalnia, még Olaszországba is hadakat küld a francia király szolgálatára. Mindezek ellenében Ferenc király 20.000 tallért ígért Zápolyai támogatására és készséggel kijelentette, hogy ha maga esetleg időközben mégis békét kötne a Habsburgokkal, módját fogja keresni, hogy abba János királyt is bele foglalja. Ez az eredmény bizony alig volt több a semminél. De nem jártak több eredménnyel a német birodalomnak Habsburg-ellenes rendjeivel, valamint a lengyelekkel való alkudozások sem. Jóllehet az ország túlnyomó nagy része János király kezében volt, nem tudta kihasználni a lehetőségeket s ezen ügyetlenségének az lett következménye, hogy Ferdinánd csekély sereggel csakhamar kiszalasztja az országból.

FERDINÁND AZ ORSZÁGBA VONUL. Ferdinánd király okosabban használta fel az időt: kölcsönöket vett föl s a szerzett pénzen zsoldosokat fogadott, akiknek élén már a következő (1527) év júniusában bevonulhatott Magyarországra s bár serege a német birodalmi segélycsapatokkal együtt is alig tett ki 10.000 főt, az ország birtokbavételére indult. (A sors iróniája, hogy a hajdani magyar birodalmat ekkora sereggel is meg lehetett venni! János királyt váratlanul érte e támadás — bár számíthatott volna rá! —, másrészt a magyar »szalmalánglelkedésre« is jellemző, hogy alig tud hirtelen annyi fegyverest összeszedni védelmére, mint amennyivel megindult a királyválasztásra.

Ferdinánd vezére — a különben nem nagy talentum *Salm* Miklós sorozatos ütközetekben s szinte megállás nélkül kergeti János seregét Pozsonytól Tárcaíig, majd Tokajon át, csaknem ugyanazon utón, amelyen János a királyválasztó gyűlésre előbb egy évvel felvonult. A szent korona is Ferdinánd kezére jutván, így semmi akadály nem volt többé, hogy magát Fejérvárott megkoronáztassa ugyanazzal a nyitrai püspökkel, aki nemrégén Jánost is királlyá koronázta. (Ez volt Fejérváron az utolsó királykoronázás.)

Az üldözött János király Tokajtól délre, erdélyi birtokaira futott, de szorongatott, helyzetében még saját vajdasága sem fogadta be. Visszafordulva Debrecenben akar még egyszer sereget gyűjteni, de ez is megghiúsult Salin gyors támadásán, mire ez részben rácokból álló kíséretét *Szinánál* végleg szétverte, Jánost kiszalasztotta az országból, aki Lengyelországban keresett menedéket.

JÁNOS KIRÁLY TÖRÖK SZÖVETSÉGE. A szerencsétlen János király, akit még alig egy esztendeje szinte

országos lelkesedéssel kiáltottak királyukká a köznemesek, most mindent elvesztett: koronát, országot, birtokait — csupán egyet nem, azt a tudatot, hogy *törvényes* király, akinek Szent István koronája érintette homlokát. S erről a tudatról lemondani többé nem tudott. Talán ezzel magyarázható, bár nem menthető, az a súlyos beszámítás alá eső cselekedete, hogy végső elkeseredésében — még Erdélyben való futása alatt — elhatározta, hogy békét köt a közös ellenséggel: a törökkel, Ferdinánd ellen. *Lasky* Jeromost, a kalandor lengyel főherceget bízta meg, hogy számára a szultántól segítséget kérjen. Segítette ez elhatározásában a francia király által hozzá küldött *Rincon* ajánlata is, aki késznek mutatkozott a törökkel való szövetség-kötés lebonyolítására.

Mindkét követ — *Lasky* és *Rincon* is — komik legügyesebb és Icelbirtaedtebb politikai kalandorai voltak, akiknek mindegy volt János király ési Magyarország sorsa, egyedül csak a saját érdekeiket nézték s János királyt is csupán eszközül basznál iák nagyratörő terveikhez.

A szövetség megkötése nem ment simán, mivel *Szulejmán*, aki magát Mohács óta Magyarország urának tartotta, János királytól választásának elismertetését kívánta. Ilyen körülmények között érthető, ha a megszorult János király késznek mutatkozott követei által elismerni a szultán Felsőségét és kénytelen volt *Szulejmánnak*, mint az ország urának Magyarországot felajánlani. Csak ezek után ígérte meg a szultán pártfogását és azt, hogy hamarosan maga is megjelenik seregei élén új tartományában: Magyarországon.

AZ 1529-I TÖRÖK HADJÁRAT. A kapott ígéretre most már *Zápolyai* is visszatéri (1528 no\0 Magyarországba s Erdélyben várta be a török sereget. 1529 tavaszán meg is érkezett a várt segítség, mintegy 200.000 főnyi sereg, maga *Szulejmán* vezetésével, hogy *Jánost* visszahelelyezze trónjára, a *Habsburgokat* pedig — francia szövetségben — fővárosukban, Bécsben támadja meg s verje tönkre. *János király* szomorú szerepre vállalkozott, amikor a törökkel szövetséget kötött. Magyarország koronás királyának úgy kellett fogadnia a szultánt, mint hűbérurát s hűsége jeléül Mohács síkján nyújtotta át *Szulejmánnak* családja ereklyéjét: *Mátyás király* gyémántgyűrűjét. Közben egy török csapat kezébe kerítette a szent koronát is, amit azután *Ibrahim nagyvezér* vett pártfogásába.

A török hirtelen támadása most *Ferdinándot* leple ineg. Német birodalmi seregre nem számíthatott, a várak megerősítésére és védelmére pedig nem rendelkezett megfelelő erővel. Csupán Bécs megerősítésére volt ideje s annak védelmére mintegy 18.000 fegyverest állíthatott. Az

előnyomuló szultánnak Jinda már szeptember 7-én megnyitotta kapuit s miután *Gritti* vezérletével 3000 fegyverest visszahagyott Zápolyai védelmére, tovább vonult Bécs felé. A város ostroma szeptember 27-től október 15-ig tartott, azonban a korai hideg időjárás megakadályozta a további támadást, mire a szultán dolgavégezetlenül kénytelen volt visszafordulni. Ibrahim nagyvezér visszatérőben *Rákos* mezején a János király iránti hűsége és engedelmessége szólította fel a magyar urakat, majd mint a *szultán ajándékai*: átnyújtotta János királynak a szent koronát. így vonulhatott már seregével hazánkon át a török, minden bántódás nélkül s nem akadt csupán egyetlen ember, aki kardot mert rántani ellene: *Nádasdy* Tamás, Ferdinánd budai várnagya, akit fellázadt legénysége végre is összekötözve adott át a töröknek. E hadjáratban Magyarország már nem akadályos többé a töröknek, hanem egyenesen *átvonulási területe*, s az ország kezéből végleg kiesett a kard, amellyel nem is olyan régen még az európai kereszténységet védelmezte a pogány ellen!

A DÉLVIDÉK PUSZTULÁSA. Ez a körülmény péntig sokkal nagyobb jelentőségű volt, mint ahogy első pillanatra látszott. A török most már szabadon berendezkedhetett az ország déli részein a védelemre s előbb csak a Szerémségben telepítette meg martalóc határait s tette vadonná a vidékei, melynek lakossága északra menekült, illőbb már a régi belső várak Rabocsa, Siklós. Kalocsa és Temesvár — lettek végvárakká.

János király megtartotta ugyan belső kormányzata szabadságát, ezzel szemben azonban a szultánnak, mint *hűbérúrának* állandó adót, olykor élelmet és katonaságot is kellett adnia, mindezekhez járult János király külpolitikájának teljes megkötöttsége, illetve annak alárendelése a török érdekeknek.

A legnagyobb veszedelmet azonban az okozta, hogy János török-barátsága egyszer s mindenkorra megakadályozta *az ország déli végvárainak megerősítését*, amiről most már. hogy János hűbérese lett a szultánnak, szó sem lehetett. A török végvárak helyőrségének egy része ízletlen martalóc volt. akik magyar területről szerelek élelmüket, zsákmányukat, eladható rabjaikat. Ez volt az oka annak, hogy már János uralkodása alatt kezdetét veszi a magyarságnak a déli részéről való északra vonulása, üresen hagyva a török portyázásnak kitett területeket, hová később a török oláh és rác martalócait telepíti be.

Nagy vita tárgya a történetírók között János király török szövetségének jogosultsága. Vannak, akik János törökbarátságát azzal akarták menteni, hogy a veszedelmes Habsburg-uralom ellen kénytelen volt a Balkánra való támaszkodás politikáját követni még akkor

is, ha az a Balkán már a török — a magyarság legnagyobb ellenségének kezében volt is. Ezek szerint Zápolyai csak „visszatért“ a Zsigmond előtti magyar külpolitikai koncepcióihoz, feledve arct, bogy a Zsigmond előtti magyar külpolitika balkáni irányát még nem fenyegette a török hatalom. Mások azt vetik Jánosi szemére, hogy Magyarország akkor már egy félezrede fűződött erős kapcsolatokkal a nyugati kereszténységhez, amelyeket nem lehetett pillanatok alatt eltépni, amire az a tény is rávilágít, hogy János maga is megmaradt udvarával együtt katolikus hiten és törökbarát kormánya alatt minden közrendű magyar törökellenes volt.

Közelebb jutunk az igazsághoz, ha János király eredetét, egyéniségét és különösen környezetét, tanácsadóit vesszük vizsgálat alá. Zápolyai is, mint valamennyi tanácsosi délszláv eredetű s a déli végekről származó volt. A délszlávok már jól ismerték a török mérhetetlen hatalmát s ennek hatása alatt váltak a török barátság szószólóivá. És valóban, ha végignézzük János király tanácsadóin — *F r a n g e p á n* Ferenc, *B r o d a r i c s* István, *U t y e s z e n i c s* (Fráter György, stb. — azt kell látnunk, bogy ezen urak valamennyije délszláv eredetű volt. ők tartották fenn János király törökbarátságát. Ez a törökbarátság vezetett aztán ahhoz a népvándorlásszerű délszláv felvonulashoz, amely a török hódítás nyomán azonnal kezdetét veszi s a lakosság elszlávosítására törekszik. Ezért nevezték Jánosi királyt kortársai „lót királynak“, máskor „délszlávnak“. Uralkodása alatt Magyarországnak kezében levő részein nem is találunk más. püspököt, mini horvátot és dalmatát. De így lett a horvát mēmes *ü t y e s z e n i e s* György, még János király anyjának nemes szolgája, utóbb a sajládi pálos kolostor perjele, majd János legbizalmasabb tanácsadója. Az egyetlen Verbőczy kivételével az egész királyi tanács délszlávokból állott s mindezek családija a Maros—Tisza és a Körös—Maros közét kapta hatalmas területeit s az ő földjükön élő rácokból és oláhokból került ki Jánosnak és rokonainak közkatonasága is. Ezek a török elől futó magyar zsoldba lépő rácok, oláhok érzik, tudják, hogy a „tót király“ pártfogolja őket. Egyik lovászlegénve. Fekete Iván, — akinek testén egy hosszú fekete anyajegy futott végig, — már Tokajban János elé járult s fegyvereseivel hűséget fogadott neki. Hazatérve a déli végekre. maga köré gyűjtötte híveit s a magyar főurakra lámadott, akár János király hívei voltuk, akár nem. Szabadkáin szinte fejedelmi udvart tart magának, népe már „*I v á n c á r n a k*“ nevezi. Amikor János, király sereget küld ellene. Ferdinánd pártjára áll, aki külön rác despotaságot ígér neki meghódolásáért. Végül is a János pártján álló Czibuk Imre törte meg uralmai a Marosnál, seregél leverve, a menekülő „cárt“ pedig egy zegedi polgár lötte le,

F E R D I N Á N D F Ö L S Z A B A D Í T Ó H A D J Á R A T A. M i ó t a

János király biztosította a török pártfogását a maga számára, azóta Ferdinánd részére súlyos terhet jelentett a polgárháborúba került Magyarország megtartása. Bécs sikertelen ostroma, továbbá bátyjának, V. Károly császárnak hadi sikerei a franciák ellen, lehetővé tették Ferdinánd számára, hogy a szultán kivonulása után betörjön

hadaival az országba. 1530 tavaszán, a császártól spanyolkatonaságot is nyerve segítségül, Esztergom, Visegrád és Vác elfoglalása után Budát veszi ostrom alá. Az ostromló-sereget *Roggendorf* Vilmos tábornok vezette, míg a védelmet a János hűségére áttért *Nádasdy* Tamás irányította. Az ostromot a török döntötte el megjelenésével, mégpedig János király oldalára. A sikertelen ostrom után *Roggendorf* kivonult az országból, majd tárgyalások indultak meg a két király között. E tárgyalások azonban — amelyeket *Gritti* és *Lasky* közvetítettek — minden eredmény nélkül, értek véget.

ÚJABB TÖRÖK TÁMADÁS BÉCS ELLEN. 1532. A sikertelen tárgyalások után, amelyeken nem kisebb dologról volt szó, mint hogy *Ferdinánd* mondjon le — címének (megtartása mellett — az országról, a szultán újabb támadásra indul Bécs ellen. Ez alkalommal azonban a kis Kőszeg vára és annak vitéz védői (*Jurisich* Miklós várkapitány vezetésével) tartóztatták fel a törököt 1532 aug. 10-től 28-ig, ami elég idő volt ahhoz, hogy *Ferdinánd* összegyűjtse seregét s mintegy 80.000 fegyverrel várja be a török támadását. A szultán azonban jobbnak látta visszafordulni és nagy bosszúsán kitarodott az országból.

GRITTI KORMÁNYZÓSÁGA. János király, hogy a környezetében lévő délszlávokra féltékeny s nem jó szemmel néző magyar főurakat hívei közt megtartsa, folytonos kinevezésekkel és nagy birtokadományozásokkal igyekezett magához kötni őket. A birtokába jutott országrészeknek minden királyi, egyházi és kamarai birtokát eladományozta, de saját vagyonának nagyrésztét is. Ez volt az oka annak, hogy János király kormánya a külfölddel való érintkezésen kívül alig intézett el valami fontosabb állami ügyet. A különben is *gyenge tehetségű* király utóbb már arra kényszerült, hogy *Grittit*, ezt a törvénytelen születésű velencei doge-íut, kinek atyja korábban konstantinápolyi követ volt, s mint török ékszerkereskedő nyerte meg *Szulejmán* és *Ibrahim* kegyét, s akinek nagy szerepe volt *Lasky* vat a törökbarátság megszerzésében, *Magyarország kormányzójává* nevezte ki s rábízta az ország régi állapotába való visszaállításának munkáját. (Első eset a magyar történelemben, hogy bár van nagykorú király, kormányzója van az országnak!) *Gritti* azután jól értette a dolgot, hogy magát *Ferdinándnak* is felkínálja, s amikor az tárgyalni kezdett vele, tetszett, neki a dolog, hogy »két magyar király fölött« is rendelkezik. Rengeteg pénzt és vagyont harácsolts össze, s hogy János királyt senki e ténykedéséről fel ne világosíthassa, igyekezett őt tanácsosaitól elszigetelni, hogy aztán egy alkalmas pillanatban esetleg — minden különösebb bonyodalom nélkül — maga ülhessen helyébe... János király barátait sorra kivégez-

teli, mire beült a pohár s a meggyilkolt Czibak Imre unokaöccse, Patócsy Imre, az erdélyi urakkal összefogva Medgyesen erős harc után megölték.

AZ ORSZÁGNAGYOK B ÉKE KÖZVETÍTÉSE. A két részre szakadt ország nagyurainál mindkét oldalon betelt a pohár. János király pártján azért, mivel láthatták annak tehetetlenségét, Ferdinánd király hívei pedig belátták, hogy a magára hagyott Habsburg-király sem képes megvédeni az országot a török ellen. A közös kiábrándulás után összehozza őket, már 1529-ben *Bélaváron*, gyűlést tartanak, majd *Veszprémben* országgyűlést hirdetnek, hogy ott majd békére kényszerítsék a két királyt az ország érdekében, vagy ha ez nem sikerül, maguk vegyék kezükbe a törökkel való békekötés ügyét. A két király azonban előre védekezik: eltiltják híveiket az országgyűlésen való megjelenéstől. Az elégedetlenkedő főurakat azonban ez sem akadályozza meg abban, hogy előbb a *zákányi*, majd az 1532-i *kenései* gyűlésen el ne határozzák, hogy megkérdezik mindkét királyt: meg tudja-e védelmezni az országot a török ellen? Ha pedig egyik király sem tud segíteni, akkor az urak mindkettőtől elfordulnak és maguk egyeznek meg a törökkel.

V. Károly császár és Ferenc francia király küzdelmében az 1529-i cambray-béke nyugvópontot hozott. A pápa kénytelen volt V. Károlyt 1530-ban német római császárrá koronázni, a következő évben pedig Ferdinánd nyerte el a német királyi méltóságot. Egyedül a vallás ügye maradt függőben, de ez az 1530-as augsburgi hitvallás (a protestáns hitelvek összefoglalása) és ennek politikai következtetését, valamint a protestáns fejedelmek és városok schmalkaldeni szövetségének (1531. karácsonyán a protestáns rendek védő- és dacsövetsége) megvalósítása sem igen zavarhatták egyelőre a Nyugaton és Délen a diadalmas császár számításait. Ezt a pillanatot akarták kihasználni a Habsburgok a törökkel való leszámolásra.

Viszont az is igaz, hogy a császár mindig; közömbösen viselkedett a magyarországi török harcok iránt, őt kizárólag a nyugati fejlemények: a francia hatalom visszaszorítása, Itália birtoka és Spanyolország; épsége érdekelte. Így hát Ferdinánd sem gondolhatott egyelőre a török kiűzetésére, ami nagyban fokozta a fennak készségét a béketerv megvalósítására.

Ferdinánd attól tartott, hogy a magyarok elkeseredésükben végrehajtják a kenési gyűlés trónfosztó határozatát, ezért a törökkel való egyezkedést a magyarok tudta nélkül, közvetlenül a törökkel kezdte meg, majd amikor, azok mégis tudomást szereztek a béketárgyalásokról, arra kérték, hogy harcoljon tovább és szabadítsa meg az országot a töröktől, amit királyválasztásakor megígért. Mindenekelőtt azonban a Jánossal való kibékülést köve-

telték, mivel nyilvánvaló volt, hogy amíg a magyarságnak két királya lesz, nem történhet meg az erők egyesítése, Azt követelték tehát, hogy az egyik ellenkirály halálával ennek uralmának magva szakadjon, s mivel János volt az idősebb és nőtlen, gyermektelen, ezért úgy gondolták, hogy Zápolyai halálával Ferdinándra szálljon az ő országrésze is.

A két király azonban még mindig bízott a maga erejében s mindketten a török barátságának elnyerésétől várták céljuk elérését. János is, Ferdinánd is egyre küldözgették követeket a szultánhoz, de ugyanezt csinálta Ferenc francia király is, aki belátta, hogy János király tehetetlen és hasznavehetetlen nagy terveinek végrehajtásában. Végre is legelőbb, 1534-hen neki sikerült *szövetséget* kötnie a törökkel, így ezentúl nem magyar földön, hanem a Földközi-tenger nyugati medencéjében vette fel a harcot V. Károly ellen.

A VÁRADI BÉKE, 1538. A két királyt végre is a körülmények kényszerítették a béke megkötésére. János királyt, aki nem szívesen nyugodott bele abba, hogy halála után Ferdinándra szálljon az egész ország, tanácsadói és hívei kényszerítették a Ferdinándhoz való közeledésre. Ferdinánd is megpróbálta még egyszer, hogy a fegyver jogán vegye birtokába az országot s hadat indított a boszniai és szerbiai részeken lévő török ellen, de serege, melyet *Katzianer* vezetett, Eszéknél teljes vereséget szenvedett. Ezzel a vereséggel Ferdinánd is megérett a békére. Döntő volt a megkezdett tárgyalások sikerére nézve, hogy János legbizalmasabb embere, Utyeszenies György barát, akit anyja után Martinuzzinak is neveztek, aki eddig csak a királyi udvar gazdasági ügyeit intézte, most a béke érdekében emelte fel szavát. Így végre 1538 február 1-én Váradon megkötötték a békét, melyet Zápolyai főpapjai — Frangepán érsek és Brodarics püspök —, valamint Wesee János lundi érsek, V. Károly diplomatája írtak alá.

A békeszerződés, amely a magyar urak országegyesi törekvéseinek diadala volt, kimondta, hogy *János király halála után* akár lesz fia, akár nem, — *az egész ország osztatlanul Ferdinándra száll*, addig is, míg ez megtörténhet, a János uralma alatt lévő rendek, főpapok, urak és nemesek, valamint a városok a béke kihirdetése után leteszik a hűségesküt Ferdinándnak, a kihirdetés pedig a két országrész közös gyűlésén történik meg, amely nádort választ, kinek hatásköre szintén mindkét országrészre kiterjed még János életében. Részletesen szabályozta a szerződés János esetleg születendő örököseinek ellátását. — akik szepesi hercegek lesznek s megkapják a *Zápolyai* birtokokat, azokat is, amelyek jelenleg Ferdinánd kezén vannak, ha pedig fiúörököse lenne, az eljegyzi Ferdinánd

egyik leányát. Ezzel az évtizedes polgárháború után létrejött a béke, amely *kiegyenlítődség volt az örökösödés és a választás elve között* (János halála után az ország Ferdinándot Nagy ennek fiát lesz *köteles megválasztani*).

A békekötés megmutatta, hogy János király erőtlén és tehetetlen uralkodása teljesen lejáratta a nemzeti királyság gondolatát s az ország egyesítésének közóhaja megalkudott már a Habsburgok királyságával is.

A VÁRADI BÉKE HATÁSA A TÖRÖKRE. A szultán, amint tudomást szerzett a háta mögött kötött s Magyarország egységét visszaállítani törekvő — szerződésről, nagy haragjában a következő évben személyesen állott hadai élére, hogy a békülő feleket megfenyítse. Erdély ugyan Fráter György ügyessége folytán — aki nagy ajándékokkal és a hűbériség újabb elismerésével elkerülte a szultán haragját, de kénytelen volt kedvéért Péter moldvai vajdát ostrom alá venni. János király most, hogy látta a béke veszedelmét, újra felragyogni látta nemzeti királyságának öröklését arra az esetre, ha gyermeke születnék. Ezért *nősülésre* határozza el magát, s miután Ferdinánd nem váltja be ígéretét, mely szerint leányát nőül adja hozzá. 1539-hen feleségül vette az akkor Habsburg-ellenes Zsigmond lengyel királynak Izabella nevű leányát, kinek hatalmas váruradalmakat, városokat és más jövedelmeket kötött le jegyajándékol. Ezzel a váradi béke ügye teljesen kilátástalanná vált. Ferdinánd erre beárulja János békehajlamát a szultánnak, mire az új hadjárat vezetésére szánta el magát, hogy ez ügyben végre rendet teremtsen.

Közben Erdélyben is bajok voltak, *Majláth* István erdélyi vajda fellázadt Zápolyai ellen s János király csak nagy küzdelem árán tudta a lázadást megfékezni. Éppen a vajda seregével küzdött, amikor hírül vette, hogy feleségének 1.10 július 7-én fia született. Elhatalmasodott betegsége miatt azonban nem remélhette már, hogy Budán lévő feleségét és a közben János Zsigmondnak keresztelt fiát láthassa. *Szászsebesen*, halálos ágyán végrendelezett, amelyben meghagyta, hogy halála után fia legyen a magyar király és a váradi békét ne hajtsák végre. Alig néhány hetes fiát Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint gyámsága alá helyezte s elismertetése ügyében Verbőezit a szultánhoz küldte. Szulejmán elismerte ugyan, hogy az újszülött örökölje mindazt, amit Magyarországon kardja jogán bir és eddig Jánosnak átengedett, s ezután János fiác legyen, de már rendes hűbéradó és harás szolgáltatása ellenében.

BUDA TÖRÖK KÉZEN. 1541. A kis király a tanácsosain erőt vett újra a délszláv érzés, mely a törökben kötésekre képes egyenrangú lelet látott. Még Fráter György sem látta meg idejében a szörnyű veszedelmet, amely az

országgra leselkedett, melynek egységesítésén pedig éppen ő munkálkodott legodaadóbban.

Ferdinánd is elérkezettnek látta az időt, hogy az országot birtokba vegye, ezért még 1540 őszén a tiroli Vels Lénárd vezetésével sereget küldött Buda megvételeére, ami azonban a késő őszi időre való tekintettel nem sikerült. A vár védelmezője. Fráter György, egyedül a török fölmentő seregében látta minden reményét, mivel a kis királyfit mindenki magára hagyta s Ferdinánd pártjára állott. A török segítő had már télvíz idején megérkezett Kallocsa alá, ahol táborba szállt. A következő év tavaszán aztán Szülejmán is megindult a derékhad élén. Első útja Erdélybe vezetett, ahol a lázadókat leverte, azután megindult Budavára felé.

A várban tartózkodó Izabella királyné Ferdinánddal akar egyezkedni, a budaiak is megkísérlik egy éjszaka, hogy a várat megnyissák Ferdinánd hadainak, de Fráter György mindkettőt megakadályozza tervének kivitelében. Mire aztán a szultán megérkezett a vár alá, Ferdinánd vezére, Roggendorf eltávozott a vár alól és sorsára hagyta azt. A török így fegyver nélkül juthatott Buda birtokába. Szulejmán most ügyesen rászedi Fráter Györgyöt, aki vakon hisz neki, s míg az urak a kis királyfi táborában időznek a szultánnál, janicsárok szállingóznak a várba s az őrséget lefegyverezik.

Az ország jelképes megszállása és birtokbavétele ezzel megtörtént, Szulejmán magának foglalja le János király voll országát, a kis királyfinak pedig csak Erdélyt és annak nyugati védelmi várait: Lippát, Sólymost, Lügost, Karánsebest, Temesvárt és a Fráter György kezén levő) tiszántúli részeket hagyja meg a régi hűbéres alapon. Buda a Duna Tisza között alakított új szandsákság székhelye lett. Izabella királyné a kis csecsemővel és annak gyámjával levonul Erdélybe, mire a szultán 1541 szeptember 2-án megjelenik a budai Nagyboldogasszony (Mátyás templomban s a kalifa nevét imába foglalva kijelenti, hogy a városi birtokába vette. Majd dolgát végezve s a Fogarast ostromló Török Bálintot, mint foglyot magával hurcolva, haza indul Konstantinápolyba.

BUDAVÁR ELEGSTÉNEK KÖVETKEZMÉNYE: AZ ORSZÁG HÁROM RÉSZRE OSZLÁSA. Buda elfoglalásával az eddig hazánkon csak átvonuló török most *állandó* tartózkodásra telepedik meg. amivel *megkezdődik az ország három részre oszlása.* Az egykori Buda beiveli most három fővárosból: *Budáról. Pozsonyból és Gyulafehérvárról* kormányozzák a széldarabolt országot, amely három nemzettestre esett: törökre, magyarra és a keleti fejedelemségre.

2. FEJEZET:

Az ország három részre oszlása.

Budavár elfoglalása kijózanította a törökben barátot keresőket is, maga Fráter György is belátta szörnyű tévedését *Λ honfoglalás óta most történt először, hogy a nemzet nem alkotott állami egységet* és hogy *nemzeti léte komoly veszedelemben forgott.* De megdöbbsent a hírre Európa is, felneszeltek a legközelebről érdekelt osztrák tartományok és Németország, meg Itália államai is. Ezt a közhangulatot akarta kihasználni Ferdinánd, amikor nagy segélycsapatokkal a következő (1542) évben, "Fráter Györgytől is támogatva, Pest alá vonult. Hiábavaló volt azonban a mintegy 60.000 főnyi sereg összegyülekezése és harcikedve, a hadvezérek tehetetlensége s a kor hadtudománya nem tudott semmi sikert elérni még e válságos pillanatban sem.

A sikertelenségnek nemcsak a hadvezérek tehetetlensége volt rá oka, részes volt: abban a kor haditudománya is, amely abban találta célját hogy ütközet nélkül, tisztán technikai mozdulatokkal taktikázzon s ha végre még sem sikerült elkerülni az összeütközést, annak ritkán volt döntő eredménye; a szétvert fél néhány nap múlva új sepréggel vonult fel és újra kezdte a csatározást. Csak az ilyen haditaktika értetheti meg azt, hogy V. Károly császár és Ferenc király hosszú évek során át harciban állottak egymással anélkül, hogy annak sorsát jobbra, vagy balra eldönthették volna. Milyen más volt ezzel szemben a török taktikája! Nagy tömegekkel támadott és soha nem tért ki a küzdelem elől. Természetes, hogy a nyugati harcmódorhoz szokott fővezéreknek új volt a török taktikája s nem tudtak vele mit kezdeni. A magyarok ismerték már a török harcmódját, de a vezetés nem az ő kezükben lévén, az idegen vezérek lealázónak találták volna, hogy a barbárnak és keletinek tartott magyar urak tanácsait meghallgassák. Ez teszi érthetővé, hogy úgy az 15152. évi, mint az 1542. évi birodalmi sereg: sikertelenül lépett fel. mivel a nyugati seregeket, nyugati képzettségű vezéreikkel együtt idegen, szokatlan területen, soha nem sejtett feladatok elé állították.

ÚJABB TÖRÖK HÓDÍTÁSOK. A szultán már a következő esztendőben (1543) személyesen vezetett hadjáratral válaszolt Ferdinánd vállalkozására. Ekkor került kezére *Siklós, Esztergom, Tata, Székesfejérvár,* délen *Simontornya,* és *Palota* vára. Nagyobb ellenállást csak *Székesfejérvár* magyar és idegen őrsége tanúsított, de a város végre is a török kezére került, mire az a vitéz védők nagyrésztét kivégeztette, a megmaradtakat pedig rabságba hurcolta s a konstantinápolyi embervásárra vitte. Hiábavaló volt Ferdinánd újabb kísérlete is, amikor mintegy 30.000

főnyi, osztrák területről toborzott sereggel akarta megakadályozni a török hódításait, eredményt képtelen volt elérni, mire a szultán visszafordultával ez a sereg is szétoszlott. A töröknek ez évi hódítása Buda körül mintegy száz kilométernyi körzetű területet szerzett meg s ezáltal az új hódítás összeköttetést talált a déli hódoltság területével, amelyek a török hadsereg állandó kiindulási bázisául szolgáltak.

Mindjárt a következő évben (1544) a budai basa folytatta a magyar várak hódoltatását. Ekkor került török kézre *Visegrad, Nógrád, Hatvan*, s ezzel a török támadás vonala a Szerémségből a Mátrába és a Déli-Kárpátokba, meg a Veszprém—Győr, Komárom vidékére tolódtott át, ahol királyi 'megeősített várak egyáltalában nem voltak, csupán néhány főúr magánvára tudott védekezni ideig-óráig a törökkel szemben.

BÉKE A TÖRÖKKEL. 1547. (Konstantinápoly.) Nyilvánvaló volt, hogy ilyen védtelen, várakkal egyáltalában nem rendelkező vonalat fenntartani nem lehet. Sürgőssé vált tehát, hogy a béke mielőbb megkötessék a törökkel, ami aztán 1547-ben valóra is vált. A béke szerint Ferdinánd évi 80.000 arany fizetésére kötelezi magát, másrészt mindegyik fél megtartja azt, amit éppen birtokol (status quo). Jellemző a viszonyokra, hogy Ferdinánd e békéjéig még a 85 kezén maradt vármegye nemessége ratifikálta, amivel viszont szentesítve lett az ország három részre való darabolása is. ilyen megalázó feltételeket kellett Ferdinándnak elfogadnia, hogy a fölismert nagy veszedelmet, amely a török újabb hódításaiban, továbbá a védelmi vonal szervezetlenségében rejlett, ha kis időre is, föltarlóztassa, s a végvárrendszert amilyen gyorsan csak lehet, megszerveze.

FRÁTER GYÖRGY EGYESÍTŐ POLITIKÁJA. Már a váradi béke után nyilvánvalóvá lett, hogy a török legfőbb politikai célkitűzése: a magyarság *mer/oslása* nyugati és keleti részre —, hogy ezáltal az erők niegoszoljanak s ne veszélyeztethessék a szultáni hódoltságokat. Jól látta ezt Fráter György is. s ha ki is ábrándult a kudarcok nyomán Ferdinánd támogatásának sikerétől, a nemzeti feladatot most mégis az egységes, integer állam helyreállításában látta. Másrészről Ferdinánd már Buda elvesztése óta egy évtizeden át azon Fáradozik minden diplomáciai ügyességével, hogy birtokába vegye mindazon részeket, melyeket a szultán a csecsemő királyfinak kijelölt és gyámja kezébe adott. Fz az egyszerre több arcvonalon folytatott diplomáciai küzdelem, amelyet most Ferdinánd végzett, a magyar történelemnek egyik nagyjelentőségű jelensége, mert benne a magyar nemzet egységes akarata, vér- és nyelvközössége viszi, ragadja ma-

gával az idegen vérből való királyt az ősi államidea új megvalósítására.

Most tehát, hogy mindkét részről óhajtották az egységesítést, semmi nehézség nem mutatkozott — legalább egyenlőre — annak megvalósításában. így már Buda elvesztése után négy hónappal, 1541 decemberében Fráter György aláírja a *gyalui egyezményt*, melyben visszatér a váradi békére és megígéri, hogy a csecsemő királyfi birtokait Ferdinánd kezére adja. A jó kezdet után azonban csakhamar akadályok tornyosultak a terv végrehajtása elé.

Amint ugyanis Fráter György belátta, hogy Ferdinánd sem tudja az országot a maga erejéből megmenteni a töröktől, és be kellett látnia azt is, hogy az egységesítés csak a török hódítás rohamos kiterjesztését vonná maga után, kénytelen volt megalkudni a helyzettel, s azon fáradozott, hogy Erdélyt, amíg az egyesítés ideje el nem érkezik, önálló állami életre rendezze be. Ezt szokták Fráter György kétszínű politikájának nevezni. Mert amíg ez az önálló életre berendezett Erdély teljesen megfelelt a szultán kívánalmainak, addig Fráter György mindig nyitva hagyta a kaput Ferdinánd felé is, amikor a berendezkedés ideiglenes és kényszerű voltát hangoztatta. Akárhogyan történt is a dolog, bizonyos, hogy nem kis ügyesség kellett e kettős politika megjárásához, s hogy lez egy évtizeden át sikerült, az Fráter György kiváló politikai talentumát, államférfíui bölcseségét dicséri.

Fráter György valóban mesterművet csinált, s hogy Erdély később, a XVII. században már önálló politikát tudott folytatni arra méltó fejedelmek alatt, azt neki köszönhették. Már a gyalui egyezményben sikerül neki Izabella királyné és fia számára évjáradékot biztosítani, s az egyezményt mindkét féllel elfogadtatni, bár az özvegy királyné tartózkodik a baráttól s lengyel urakkal veszi körül magát, azokkal éli világát. A lenézett barát azonban lassanként kezébe kaparintja a fejedelemség minden hatalmát, s amíg ő maga szőrcsuhában járt, böjtölt és koplalt, a kezébe szerzett jövedelmeket az országrészre, katonatartásra, török adókra költötte. Azután megerősíteti magát Ferdinánddal kincstartói méltóságában s korlátlanul rendelkezik Erdély, egész jövedelmével. Zálogba kéri Munkácsot, Nagybányát, haszonélvezetbe kéri magának a váci püspökséget, a kolosmonostori és pécsváradi apátságokat, majd kineveztetni magát Ferdinánd helytartójának és megválasztatja magát Erdély főbírájának. Mindez éppen elég volt ahhoz, hogy Izabella királynét halálos ellenségévé tegye, mindez azonban nem változtatott a dolgon, hiszen a barát kezében voltak a vajdai, most fejedelmi várak, a váradi püspökség nagykiterjedésű birtokai, neki engedelmeskedtek a tiszántúli vármegyék is. Az ország

keleti felének sorsát tehát egyedül Fráter György irányította a saját belátása szerint.

A keleti területek három részből áldottak: az úgynevezett tiszavidéki megyéikből — Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Belső-Szolnok, Zaránd, — a Temesközből és a tulajdonképeni Erdélyből, amely így az egész keleti országrésznek alig a felét alkotta.

Erdély állami életének az ő kemény energiája, embereket egybeterelő akarata veti meg alapját. És bár egész életén át a Buda átadásával elkövetett hibát akarta jóvátenni és az országot Ferdinánd alatt újra egyesíteni, az utódok élete főművének mégis Erdély önállóságát tekintik, ami a tulajdonképeni ideálját: az egységes magyar államot messze évszázadokra *lehetetlenné* tette. Hatalmának igazi alapját nem Erdély adta meg, hanem a *tiszántúli részek*, Várad és gazdag püspöksége, meg Kassa; számításában Erdély csak addig szerepeit, amíg biztosítékot nyerhetett arra, hogy az egységes Magyarországot Ferdinánd vagy utódai meg fogják oltalmazni a török ellen. Amint ez bekövetkezett, megvált Erdély függetlenségétől.

Így már 1551-ben azt írja az erdélyi, rendeknek, hogy a töröktől való menekülésüket egyedül csak Ferdinándtól várhatják. Ugyanezen évben aláírta Izabellával a végleges szerződést, amelyben a királyné fia nevében egész Magyarországot és Erdélyt átadja Ferdinándnak és testvérének, valamint azok örökösének átadják az eddig kezükben volt szent koronát s ezek fejében a fiatal király, János Zsigmond Oppeln és Ratibor hercegségeket kapja évi 25.000 arany jövedelemmel, Izabella pedig azt a 140.000 aranyforintot, melynek értékében adta neki férje, János király, házassági jegyajándék fejében a magyar várak egész sorát.

Ferdinánd ezután Erdélybe küldi *Castaldo* cassant örgrófot, akit V. Károly adott át szolgálatába. Ez idegen zsoldosaival csakhamar megszállotta egész Erdélyt, majd Fráter Györggyel együtt kikísérte az országrészből a vonakodó Izabellát, aki egyelőre Kassán állapotott meg.

Fráter György célja: a két országrész egyesítése tehát beteljesedett, s befejezettnek vélte élete munkáját. Kelet és Nyugat egyesült az egyetlen koronás király alatt, s hogy ez elkövetkezhetett, annak érdeme egyedül a baráté volt, amint azFmindenki jól tudta. Mégis gyanús volt élete. Ellességei egyéni ambíciókkal, önző politikával vádolták, Inert a töröknek mindig pontosan megküldte az évi adót, bár ezt mindig tudomására hozta Ferdinándnak is. *Castaldo*, a spanyol lovas azonban nem érti meg a barát átlátszó őszinteségét. Bevádolja a királynál, mire az felhatalmazást ad neki, hogy ha bebizonyosodnék Fráter György

hűtlensége, végezzen vele, mint azt az ország és az alattvalók érdeke megkívánja.

1551-ben a rimiéliai beglerbég, Szokoli Mohamed elfoglalta a Marosköz több várát — így Lippát is, — és csak a *Losonczi* István által hősiesen védelmezett Temesvár alól takarodott haza. Erre Castaldo nagy sereggel Lippa ellen vonult és azt erős harc után visszafoglalta. Fráter György azonban a bennszornlt basának, — Ulemán-nak — szabad elvonulást szerzett, a haditanács ellenzése dacára, mivel csak így vélte megszabadítani az országot a török újabb dúlásától. Hazafelé való útjában Castalddal együtt Alvincen állapodott meg. Castaldo itt határozta el magát a barát meggyilkoltatására. Az éjtszaka imakönyvéből imádkozó bíbornokot embereivel (Pallavicini és több más olasz és spanyol tiszt) leszúratta. Temetetlen holttestét szolgálai vették körül sírva, zokogva, jó uruk gyászos végén.

ÚJABB TÖRÖK HÓDÍTÁSOK, VÁRHÁBORÚK. 1552.

1562. A barát legyilkolása nagyobb veszedelmet idézett a szerencsétlen országra, mint azt tervezői gondolták. Castaldo rendezetlen seregével elhagyta Erdélyt, mire a király Eger hős védőjét, *Dobó* Istvánt nevezte ki erdélyi vajdává, de a sereg nélküli vajda mitsem tehetett s visszatért a polgárháború szomorú ideje s már csak kéz kellett, amely kinyúljon a gazdátlan birtokért. Ilyen kéz pedig bőven akadt, a legerősebbnek azonban mégis a szultán keze bizonyult, aki Erdélyt most Izabellának akarta juttatni. Erdélynek a nyugati résztől való függetlensége ugyanis a török politikájának alapja volt.

Szulejmán attól tartva, hogy Ferdinánd az egyesített erdélyi hadak segítségével még ki fogja őt szorítani az országból, tovább folytatta hódításait. Hogy mindenké előtt a már meghódított részeket biztosítsa, 1552-ben Achmet basát Temesvár, Ali budai basát pedig Drégely ellen küldötte. E két fontos vár elfoglalása után Eger várát akarta megostromolni. A háborút úgy tüntette fel, mintha azzal Fráter György erőszakos halálát akarná megtorolni.

Temesvárt *Losonczi* István kapitány védelmezte kétezer főnyi, jobbára idegen, spanyol és vallon csapatával. Mikor értesült a török támadásáról, segítséget kért Castaldótól és Báthory Endrétől, Erdély vajdájától, de hasztalan, mert azok nem segítették. Erre hitvesének, a hőselkü Pekry Annának írt levelet, melyben felkérte hogy tegye zálogba összes értékeit s azok fejében küldjön lőport Temesvárra, hogy a török; támadását méltóképen fogadhassa. Ugyanekkor megeskette az őrséget, hogy mindvégig kitartanak mellette s megtette az előkészületeket a vár védelmére. Pekry Anna készséggel lett geiget ura kérésének, azonban a lőport szállítókat a török meglepte, őket szétverte s a lőport magának foglalta le, így hát Losonczi hiába várta a segítséget. Temesvár ezalatt nehéz ütközeteket állott ki napról-

napra. Az ostromlók több helyen rést ütöttek a falakon, de Losonczy tízszere egymásután visszaverete őket. Az őrségnek spanyol és cseh legénysége azonban a mind erősebbé váló ostrom hatása alatt kijelentette Losonczy előtt, hogy nem hajlandó tovább védelmezni a várost. A lázadók ellen Losonczy nem tehetett mást, mint kénytelen volt feltételeiket elfogadni és a várat szabad elvonulás biztosítása mellett feladni. Az őrségnek a janicsárok sorfala között kellett elvonulnia, ami eleinte rendben történt. Losonczyt két basa kísérte végig a táboron. De abban a pillanatban, mihelyt azt elhagyták, a janicsárok az elvonuló ifjabbak közül a derekabbakat kiragadták a sorból, sőt még Losonczy apródját is ez a sors érte. Erre Losonczyt is elhagyta a türelme s felháborodva a török eljárásán, szöszegésén, kirántotta szabályját és a közelben levő tisztek közé csapott s egyet közülük azonnal levágva megkezdődött az egyenetlen küzdelem Losonczy maga is több sebből vérezve, fogságba esett. mire a vezér elé vitték, ahol kemény szavakkal illette a törökök eljárását. A vezér nem várta be, míg Losonczy sebeibe belehal, vérpadra vitette és fejét vetette.

Drégelyt a halhatatlanná vált Szondy kapitány védelmezte csekélyszámú őrséggel. A vár alá érkeve. Ali basa nyomban megindította az ostromot. A vár tornyát csakhamar rommá lövette és több rést nyitott a vár fallán Akkor Márton oroszfalvi papot küldte Szondyhoz, hogy adja fel a várai, ebben az esetben kegyelmet ad neki. Szondy hallani sem akar a vár átadásáról, ehelyett két énekes apródját és két fogoly török ifjút díszesen felöltöztetett és kincsekkel ellátva, Ali táborába küldte, azzal a kérelemmel, hogy neveltesse fel két apródját vitéz férfiakká, holttestét pedig vitéz katonáihoz illően temettesse el, mert ő haláláig védelmezi a várat. Majd vagyonát a vár udvarára hordatva, azt felgyújtotta, lovait leszúrta. Majd esküvel fogadta meg társaival, hogy élve nem adják fel a várat. Az ostrom újult erővel megindult. Szondy *csakhamar* megsebesült, de tovább folytatta küzdelmét, mígnem egy golyótól szívéen találva, halva rogyott össze.

A két hős várkapitány csodálatos vitézsége azonban nem talált mindenhol követőkre. A közelben levő Ság, Gyarmat. Szécsény. Hollókő, Buják vára egymásután megadta magát. Temesvár elfoglalását nyomon követte a Temesköz és Krassó elvesztése. Drégelyét a hódoltságnak egészen északra való feltolása.

Achmed basa Temesvárról északra fordulva, Alival együtt Szolnokot foglalta el. s onnan a hatalmas Eger vára, a magyarok szemefénye ellen indult.

Eger a Kassa és a bányavárosok közötti területet, több vármegye lakosságát védte, benne tiszta magyar őrség volt, mintegy kétezer főnyi. *Dobó* István kapitány parancsnoksága alatt. Az ostrom szeptember 10-től október 18-ig tartott, a mintegy 100.000 főnyi ostromló sereg főlényes várostromló módszereinek mindegyikét elővette, erős ágyúzás, a falakon rések törése, részlettámadások, az árkok betöltése, a falak aláásása. végül általános rohamok, vad halálmegevetéssel végrehajtván: mindez azonban megtörtött

Dobó István és társai, *Mecskey* István, *Bornemissza* Gergely, *Zoltay* István, *Figedy* János kitartása és találékony-ságán, nemkevésbé a legendássá vált *egri nők* önfeláldozó vitézségén. Az egri ostrom bebizonyította, hogy *erős elhatározás és katonai fegyelem a magyarokat egyedül is megsegíti a török túlerővel szemben* is. Eger várában még az asszony nép is Dobó rendelkezésére állott, amivel örök időre kivívta a halhatatlanságot. Az utolsó véres rohamok sikertelensége után a török elvonult a vár alól.

A következő években az északi vonalon *Fülek* (1553) jutott török kézre, amivel ismét újabb nagy területek kerültek hódoltság alá. miután az ék már régen behatolt az ország testébe, azt két oldalán, kelet és nyugat felé is tágítani igyekezett a lörökség. Kajmsvár 1551-ben került török kézre, míg 1556-ban *Szigetvár* első ostromára került a sor, melyet azonban Horvát Márk védelmezett az egrihez hasonló eredménnyel.

Budavár eleste után húsz év sem telt el, a küzdelem azonban a török és kereszténység között most már nem az egészért, hanem csak *egyes várak* birtokáért folyt. Nem remélhették többé az ország középső részeinek visszafoglalását, viszont a török is érezte, hogy minél előbbre tolja csajudait. annál keményebb ellenállást talál a magyarok részéről Budavár elvesztése óta Ferdinánd is kiépítette az *új védelmi vonalat* s ez az új váröv merevítette meg /uíóbb a vonalakat és állandósította a hódol tított területeket.

A Fráter György halálát követő hadjáratok befejezték azt a kifejlődést, amely az 1559. évi török békében talált szentesítésre. A nyolc évre szóló béke továbbra is évi 30.000 arany fizetésére kötelezte Ferdinándot, kimondotta továbbá, hogy mindegyik fél megtartja a kezében lévő országrészt és azt meg is erősítheti.

Alig három évtized mull et a mohácsi csatavesztés, két évtized a magyar nemzet államának megcsonkítása, földarabolása után, amelyet most már a maga erejéből helyrehozni nem tudott, új. szűkre szabott keretek között kellett tovább élni életét, akár akarta, akár nem. *A változott viszonyok természetesen új feladatokat s új célokat állítottak elébe*, amelyeket vállalnia kellett, mert élni akart, mivel a tűrést és szenvedést is elviselő élet csorbítatlanul megmaradt benne.

3. FEJEZET:

A hitújítás.

Az ország területi egysége elvesztésének katasztrófáját csak súlyosbította, hogy az egyidejűleg iellepo *hitújítás a lelkek egységét is megbontotta.* Félő volt, hogy az ígv keletkezett ni élv szakadékot, sohasem sikerül mar többé áthidalni s a nemzetei újra eggyé, egységessé tenni. mint volt egy fél ezreden át.

A hitújítás nem m a g y a r fejlemény, hanem egy európai mozgalom kisugárzása volt, amely hazánkat is elöntötte. Hazánknak es a Nyugatnak most már egységes felbonthatatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szembetűnő, mint a XVI. század vallási harcaiban. A vallási harcokban ismét M a g y a r o r s z á g lett E u r ó p a l e g k e l e t i b b h a t á r a, amelyen túl keletre vagy délre — az oláhok és szerbek — érintetlenül maradtak ettől a hatástól is, ami csak élesebbé telte hazánk és e népek közötti ellentétet.

A hitújítási mozgalom nem Luther Márton föllépésével kezdődött. Megtaláljuk nyomait már jóval előbb, a XIV. század végén felbukkanó mozgalmakban (Wicklif és Husz tanai.). Az újítás tulajdonképpen nem a hit dogmái, hanem csupán azok t a n í t á s i m ó d j a ellen irányult, mivel a hívek tanításának intenzitása sok helyütt már nem tudott lépést tartani a tömegek szellemi és anyagi lendületével, az ebből származó nagy érdeklődéssel, amely az újkor, a kapitalizmus, a közlekedés fellendülése által hihetetlen mértékben kitágult. A papság tekintélyét évszázadok óta csökkentette a fejedelmekkel s ellenpápákkal való folytonos küzdelem, a császárok és királyok, valamint egyes főúri családok illetékelen befolyása, a pú p a i szék betöltésére. Másrészt sok olyan pápa volt e korban, aki családjá gazdagításával, háborúkkal, műpártolással többet törődött, mint apostoli tisztjének el látásával, minék következtében az alsó papság képzettsége fogyatékos lett, egyes szerzetek pedig a nagy vagyon és gyenge vezetés folytán elvilágiasodtak. A legnagyobb előidézője a hitújításnak azonban mégis az volt, hogy az egyházi és államkormányzati élet túlságosan összefonódott, a főpapok igen sokszor egyúttal hadvezérek és államférfiak is voltak s a világi ügyek mellett az egyháziakat, az oktatást és lelkipásztorokodást elhanyagolták. Az egyházi tilalmak ellenére sok egyházi ember javadalmakat halmozott össze s azoknak csak jövedelmét élvezte, kötelességeit nem teljesítette. Az egyházi méltóságokat gyakran méltatlanok nyerték el, politikai érdemeik, születés és összeköttetések révén. Az egyházi *adók* és illetékek rendszere is sok elkeseredést váltott ki az emberekből. Hozzájárult ezekhez a későbbi humanizmus, amely széles körökbe vitte bele a vallástalanságot és hitközönyt.

A *PROTESTANTIZMUS TERJEDÉSE HAZÁNKBAN.* Hogy a hitújítás olyan gyorsan és szinte észrevétlenül terjedt el hazánkban, annak több oka volt.

A hazai protestantizmus a *német városokból* került hozzánk, különösen az erdélyi és felvidéki szász városokba, ahová a német főiskolákon tanuló szász ifjak vittek. E városokban már a mohácsi csata előtt is terjedtek Luther tanai, amelyek különben Mária királyné és német udvarában is támogatásban részesültek. A magyarság azonban idegenkedett mindentől, ami német volt, így a hitújítástól is, amelyet Habsburg-vallásnak, *németvallásnak* vélt. Egészen más helyzetet teremtett a mohácsi csatavesztés, amely polgárháborúba sodorta a nemzetet, majd három részre szakította annak ősi testét.

A középkori katolikus egyház nagykiterjedésű birtokokkal rendelkezett, az ország katonai erejének, a bandériumoknak is tekintélyes részét ő állította ki. A mohácsi csatából mindössze csak öt-hat magyar püspök menekült meg, akiknek száma is csakhamar megfogyatkozott. Az így megüresedett méltóságokat — politikai okokból — hosszú évtizedekig nem töltötték be. A főpásztor nélkül maradt egyházmegyék erős váraikkal és nagy uradalmaikkal kész prédául kínálkoztak bárkinek, aki kezét értük nyújtja. Ilyen kéz pedig bőven volt ebben az időben. Legelsőnek a két ellenkirály nyújtja ki értük kezét. Maguk az ellenkirályok nem voltak ugyan barátai az újításnak, sőt Ferdinánd olyan intézkedéseket is tett, melyeknek hivatása lett volna útját vágni a hitújításnak, csakhogy azoknak végrehajtását érdekei már nem engedték meg, nehogy párhívei közül sokan, akik az újításhoz ragaszkodtak, elpártoljanak tőle. Amint ő, úgy János király is túrta az újítás terjedését, mert az ő hívei jobbadán éppen a protestánsokból kerültek ki s így koronáját a vallási érdekek miatt nem akarta kockáztatni.

A *magyar királyok főkegyúri joga* nemcsak azzal ártott az egyházi és hitéletnek, hogy a főpapi székek betöltetlenül maradtak és azok jövedelmeit a saját céljaikra használták föl, hanem azzal is, hogy igen sokszor egyenesen *kiszolgáltatták az egyházi birtokokat világiaknak*. úgyhogy szinte teljesen megsemmisítették a középkori egyház anyagi alapjait és lelki hatalmát.

A püspöki javadalmakon kívül különösen a szerzetesi birtokok szolgálták a világiak gazdagodását. Kifejlődött a *szekularizáció* minden formája, úgy hogy a katolikus főpapi rend alig talált többé képviselőre a rendi gyűléseken, aki mégis ott volt közülük, az csak *címmel* rendelkezett javadalom nélkül, s így nem tudta rendjének érdekeit megvédelmezni az újítással szemben.

A katolikus egyház gazdagságának hírét az egyházi kincstárak ingóságai: edények, ékszerekkel díszített keresztek, ruhák, könyvek is növelték. A törökvilág első zavaraiiban ezen egyházi ingó javak legnagyobb része elkallódik.

Mária királyné, a magyar főurak s utoljára, de nem érdemben is, a törökök igyekeznek elharácsolni a katolikus egyház évszázadok óta gyűjtött kincseit. Mindez a polgárháború és török hódítás első évtizedeiben folyt le, s ekkor annyira szétszóródott a katolikus egyház ingó vagyona, hogy abból a század második felében már alig lehetett megmenteni néhány darabot.

A legfőbb ok a hitújítás terjedésére mint már mondtuk az volt, hogy a középkori egyház bizalommal támaszkodott arra az államra, melyet ő alapított, ő nevelt, civilizált és hatalmával támogatótt. Ez az egyház és állam közötti kapocs Magyarországon talán még erősebb volt, mint a nyugati országokban. Természetes, hogy ez összeköttetés hirtelen megszakadása, az államhatalomnak hirtelen pálfordulása és az egyház ellen való támadása valóssággal katasztrófa volt a magyar katolikus egyháza. *A püspöki székhelyek betöltet fensége*, kolostorok és káptalanok kaszárnyákká változtatása lehetetlenné tették azt, hogy tanult és a kor színvonalán álló papokkal töltsék be a hiányokat. Minden utánpótlás megszűnik *sa lelki gondozás nélkül maradt magyarság a hitújítók szabad prédája lett.* Az anyagiak teljes hiánya így okozta a katolikus egyház klérusának számbeli és műveltségbeli lehanyaglását éppen akkor, amikor az egyház szervezetét a koráramlatok úgysis a legnehezebb erőpróbának vetették alá.

A PROTESTANTIZMUS TERJEDÉSE. A régi egyház összeroppanása után a hitújítás szinte minden harc, küzdelem nélkül vette birtokába a gazdátlanra lett ország-részeket. Nem kellett véres ütközeteket vívnia, nem voltak terjedésének halálos áldozatai, mert minden küzdelemhez két fél kell. itt pedig az egyik teljesen harcképtelen volt, mert az a politikailag és gazdaságilag leromlott, az államtól cserben hagyott államegyház, amellyel szemben állt, nem volt komoly ellenfél számára. Így vált lehetővé, hogy néhány nagyúrnak széles területeken való uralma, a divatos *cuius regio illius religio* (a föld ura a vallás ura) elv alapján szinte máról-holnapra bevezette az új hitet, s az, hogy a század aránylag békésen, minden komolyabb vallási gyűlölködés, véres összeütközések nélkül múlt el. Amint mondtuk, a *nagybirtoknak* volt legnagyobb szerepe abban, hogy hazánkban az új hit olyan gyorsan elterjedhetett. Ha ugyanis sikerült valamely prédikátornak egy nagyurat — lévén a nagyurak legtöbbje mindkét vallás iránt egyaránt közömbös — megnyert az új hitnek, ez egyben az egész vidék megtérését is jelentette. Ehhez járult, hogy *a török is kedvezett a reformációnak*, mivel azt hitte, hogy ezzel is árt a Habsburgoknak.

A *hitújítók személye* is nagy szerepet játszott a hitújítás terjedésében. Egy-egy nevezetesebb prédikátor rend-

szerint valamely nagyúr udvari papja lett. Ilyen volt például *Dévai Biró Mátyás* is, aki a Bebek, Nádasdy, Batthyány és Perényi. családok udvari papja volt, s aminek következménye az lett, hogy e négy család hatalmas birtokán eltűnt a katolikus egyház és helyébe lépett az új hit papja, a prédikátor. Hasonló utat járt meg a másik korabeli hitújító, *Sylvester János* is. így érthető az a jelenség, hogy egyes országrészek mint zárt területek térnek át az új hitre, s közülök, különösen a keleti részeken, zárt protestáns területek is maradtak. Ezidőben Magyarországon nincsen más organizált hatalom, mint a nagybirtok, Ennek támogatása nélkül semmiféle szervezet, még vallási sem tud megélni. A világi védelem pedig annál inkább biztosítható, minél jobban hozzáidomul az egyházi szervezet, amit a hitújítók végre is hajtottak. Ezért van az, hogy amíg a katolikus főpapok az állam támogatását próbálják igénybe venni és soha végre nem hajtott törvények által (1557. és 1559. te. akarják biztosítani a püspöki és főesperesi vizsgálatok és zsinatok lefolyását, addig a protestánsok szűkebb körben, de nagyobb sikerrel intézkednek, amikor a világi kart a nagybirtokos személyén át veszik igénybe, hasonló kívánságok támogatására.

Az ország homogén protestáns jellege már biztosított-nak látszott, mivel a protestáns rendek maguk hoztak törvényeket, melyekkel a szélső szekták híveit — anabaptistákat, sőt eleinte még a kálvinistákat is — kitiltották az országból. A század végére azonban új hitelvek emberei Jelennek meg köztük, akik a zárt protestáns területek egységét veszélyeztetik.

Már Luther reformációjának legfontosabb, legnehezebb feladatai közé tartozott az általa kezdeményezett mozgalom megállítása, a tanelvek szilárd meghatározás, ami által azoktól, kik az egyéni kutatás, a szentírás egyéni magyarázata alapján már tovább jutottak, tehermentesíthette magát az immáron megállapodott mozgalom, Ugyanezen feladat várt Kálvin (híveire is, valamint az unitáriusokra, kik szintén igénytelenek voltak, az ő elveiken túlhaladók ellen védekezni. Mindenütt hitviták keletkeznek, amelyekben már maguk a kálvinisták is kénytelenek védekezni és határvonalat húzni maguk, és az unitáriusok között, de ugyanez az eset áll fenn a kálvinisták és Luther követői, valamint a lutheránusok és az unitáriusok között is.

AZ ERDÉLYI REFORMÁCIÓ. A hitújítás tehát nem tudott zárt egységben megmaradni új területén. János király és utána Fráter György még fenntartják az *egyháti egységet*, de már nem tudták megakadályozni azt, hogy az urak és városok végrehajtsák a hitújítást. Erdélyben az állam és egyház egysége nem szakad meg, csupán a katolikus vallás helyett — amely kitzasztott — az ágostai vonul az állam pártfogásába, bár a katolikus vallás gya-

korlását sem tiltják be. Az 1564-i tordai országgyűlésen: már *János Zsigmond* volt az uralkodó, aki az 1557-i felemás állapotot elhagyta, s az ágostai hit érdekében iparkodik a kálvini és lutheri irány egyenjogosítására, de 1563-ban már udvari orvosa, *Blandrata* György és *Dávid* Ferenc hatása alatt maga is az addig szélsőségesnek tartott »*sacramentarius*« irány mellé áll. így a következő évben kénytelen kimondani, hogy az ország békéje érdekében ezután mindkét vallást szabad legyen gyakorolni. A lutheri egyháztól már elvált kálvinista egyházak létét elismeri az erdélyi államhatalom, de nem valami egyetemes vallásszabadság iránt való lelkesedésből, hanem egyszerűen az ország békéje érdekében, mivel a hitújítás már túl ment Luther irányán, s az államhatalom maga is az újítás pártjára állva, nem hajlandó az 1557-i törvény szerint az ágostai hit és az állam kapcsolatát fenntartani s ezzel az új irányt — melyet maga is pártol — elnyomni. Kimondja tehát az: ő saját vallásának szabad gyakorlatát is, de arra már nem volt elég erős, hogy az új vallást a többi felekezet fölött kizárólagos államvallássá tegye. *Az egyéni vallásszabadság helyett tehát a városok és falvak vallásbeli egységét mondják ki.* János Zsigmond azonban itt sem állapodik meg, hanem gyors tempóban hagyja el a csak nemrég elfogadott kálvini hitelveket és tér át ismét *Dávid* Fereneék hatása alatt az unitáriusok felekezetére. Ezt az állapotot tünteti fel az 1568. évi *tordai* országgyűlés rendelkezése, amikor részben már a falvak zárt egységét is megszünteti, de csak az újonnan bevezetett unitárius felekezet érdekében, mivel János Zsigmond személyes vallását ekkor nem lehetett másként elismertetni. A dolgok azonban oda fejlődtek, hogy az 1570-i rendi gyűlésnek már vissza kellett vonnia az 1568-i törvényeket és ki kellett mondania, hogy káromlásokat és eretnkségeket a fejedelem ne tűrjön s azok hirdetőit büntesse meg. Ezzel a két év előtti szélső szabadság helyébe most a fejedelmi jog lép és szab határt a valláskeresésnek. János Zsigmond halála után a katolikus *Báthory* István alatt az unitáriusok elestek fejedelmi pártfogójuktól, mire kénytelenek a korábbi szektaszzerű kötetlenségből hierarchikus szervezetre áttérni, s elismertetésüket az ágostaiak és a reformátusok mintájára az államhatalomtól kérni. Ezzel a többségben protestáns erdélyi országgyűlés szinte körforgásszerűen visszaérkezett oda, ahonnan János király és Fráter György korában kiindult: minden további vallásújításnak eltiltásához és e tilalomnak az államhatalom segítségével való érvén vesítéséhez

NEVEZETESEBB PRÉDIKÁTOROK. Hogy a század végére Magyarország túlnyomó többsége protestáns lett, az nagyrészen a már említetteken kívül — mint

már mondtuk — néhány kiváló egyéniség érdeme volt. Erőszakkal nem lehet hitbéli meggyőződést kiölni, még kevésbé újat elfogadtatni. Az udvari papjától protestantizmusra térített földesúr elsősorban udvarában iparkodott példájával hatni. Így lesznek a várak urai a hadi élet mellett a protestáns hit terjesztői is attól kezdve, hogy az udvari káplánt a prédikátor váltja föl. A jobbágyfalvakban megengedi a földesúr a prédikátornak a szabad igehirdetést. Itt érvényesült aztán az új hit embereinek anyanyelven mondott szónoklata. Egy-egy nevezetesebb prédikátor egész vidékeket bejárt s hódított meg az új hitnek, amelyet aztán egyháziilag is megszervezett, egyházközségek alapításával.

Míg tehát a katolikus egyházban eddig mintegy helyhez kötötten folyt a hitélet ápolása, az új hit prédikátorai vándorbotot vesznek kezükbe, s határoktól nem korlátozva, egész vidékeket bejárnak. A legtöbb prédikátor vagy a katolikus egyház alsóbb papságából, vagy általában kisnemes, olykor jobbágyeredetű volt, s mivel kitűnően tudott a nép nyelvén beszélni, a prédikáció nagy emelője volt a reformációnak.

A protestáns hiterjesztés a maga sokoldalú feladataival új életformát alakított, mely tehetséges egyéneket hatalmába kerítve, belőlük sokkal többet és nagyobbat préselt ki, mint korábban egyes élethivatások embereiből. A nagyobb hittérítők közül itt csak néhányat emlíünk, a legkiválóbbakat. *Sylvester* János, a legelső egyike időben, humanista tudós, az első teljes nyomtatásban megjelent magyar nyelvű Újszövetség készítője. *Dévai Biró* Mátyás, korábban katolikus pap volt, utóbb a wittenbergi Melanchton tanítványa és barátja lett, több nagybirtokosnak lelki vezetője, az első magyar nyelvű protestáns hitnevelési kézikönyv, az 1538-i tízparancsolat-magyarázat szerzője, akit magyar Luthernek is neveztek, bár maga inkább a svájci reformációhoz hajlott. *Szegedi Kiss* István a Tiszántúl, majd a török területen élő dunántúli magyarság vándorpredikátora, két évig embertelen török fogságban, utóbb ráckevei pap volt. Ő és vele *Sztárai* Mihály voltak a reformációnak azon képviselői, akik saját működésükben a cuius regio ill ins religio elvétől távol, nagyuraktól függetlenül, tisztán személyes működésükkel ragadták meg széles paraszttömegek lelkét s amely tömegekkel összekötetésben állottak. *Ozorai* Imre volt az első, aki hitvitázó műben (1535) fordult a katolikus hitelvek ellen. *Kopácsi* István volt ferencendi perjel, a tanítás embere, a sárospataki iskola kifejlesztője lett. Az erdélyi szászok reformációját *Honterus* János végezte. Az orthodox, lutheri hitelvektől már eltérő melanchtoni gondolatokat, majd a zwinglianus és utóbb kálvinista és hul-

lingeri tant, a svájci kálvinizmust hirdeti a Felvidéken *Heckel* Lénárt, *Kalmáncsai Sánta* Márton (volt gyulafehérvári kanonok), legnagyobb hatással pedig *Melius Juhász* Péter, a magyar református egyház legnagyobb szervezője.

Az új hit szervezetei németnyelvű területeken készültek. Legelőször az 1542-i brassói káptalani zsinat fogadott el protestáns szervezetet. A második ilyen hitelv-megállapítás és szervezés az 1546-i eperjesi gyűlésen történt szintén lutheri szellemben. Az első szuperintendenst az 1549—50-i toronyi (Torontál vármegye) zsinaton töltik be Szegedi Kiss Istvánnal. A Tiszántúltra a kálvini tanokat az 1561-i *debreceni hitvallás* állapította meg (*Confessio catholica*). Betetőzi ezt a fejlődést az 1567-i debreceni zsinat a második helvét hitvallással, mely azután keletre és nyugatra is elterjedt.

A prédikátorok magyar része tösgyökeres magyar volt,, mely tovább fejlesztette a *kódexirodalom* nyelvét, de már felhasználta a könyvnyomtatást is, százakban, ezekben terjeszti az ősi magyar nyelvet. A magyar protestantizmus tnegjelent és hozzálátott a magyar kultúra megmentéséhez. Sőt első lendületében azt gondolta, hogy az egész; leladatot egymaga is elvégezheti, — mintha a magyar kultúra százados hordozója és kitermelője, a katholicizmus. már nem is létezett volna.

KÍSÉRLETEK A REFORMÁCIÓ TERJEDÉSÉNEK, KORLÁTOZÁSÁRA. Ahhoz, hogy a magyar katholicizmus a főemelkedés útjára rátaláljon, évtizedek kellettek. Kezdetben maguk a főpapok sem voltak tisztában a reformáció jelentőségével. Nem látták, hogy az államhatalom magatartása tette tönkre a régi egyházat s a bajok orvoslását újabb és újabb törvényekben vélték megtalálni. Ezek a törvények azonban sohasem érték meg a megvalósulás és végrehajtás állapotát. A belső egyházi reformmozgalmak is eredménytelenek maradtak eleinte. De hiábavaló is lett volna minden, amíg az országban olyan hihetetlen paphiány volt. A legelső lépés tehát csak az lehetett, hogy jól képzett és sok papot kell nevelni, akik útját állhatják a reformáció további terjedésének s ha lehet, visszahódítják az áttérteket vagy azok egy részét. Mindehhez azonban pénz kellett volna, amivel a katolikus egyház éppen nem rendelkezett, mivel a katolikus egyházi birtokok már mind világi urak kezében voltak. Bármilyen lehetetlennek is látszott azonban a dolog, mégis hozzá kellett fogni, bármennyire kilátástalannak látszott is minden erőfeszítés. Az első lépést *Oláh* Miklós esztergomi érsek teszi meg, amikor az 1557-i országgyűlésen törvényt hozat, mely szerint a nagybirtokosok mutassák be a kegyúri jogra vonatkozó iratokat s ezen törvény alapján egy nagyszombati, választott püspökökből és kanonokokból álló bizottság elé

idézi egyházmegyéje apátjait és prépostjait, hogy azok számot adjanak javadalmaikról. A további lépés már a reformok megállapítása lett volna, de ezt a török háborúk miatt egyelőre el kellett halasztani. Ferdinánd ugyan 1560-ban visszavonja összes adományait, melyeket egyházi birtokokból tett világiaknak, az elpusztult egyházak javait hozzácsatolja a megmaradt egyházakéhoz, de mindez papiroson maradt. Annyi mégis történik, hogy Oláh Miklós egyházi zsinatokat hív egybe, amelyeken körvonalazzák az egyházi tant a protestánsokkal szemben. Halála után *Verancsicsra* száll az örökség, majd az ő halála után évtizedekig betöltetlen marad az érseki szék is, mire a katolikus egyház visszaesik a tehetetlenségbe, az alsó papság egyre fogy, gyakran már a szomszédos osztrák tartományokból kell kiegészítést kérni. A katolikus középkor nagyszámú iskolái mindjárt a hitújítás terjedésével megszűnnek, a falusi plébániák melletti iskolák pedig betöltetlenül maradnak a plébániákkal együtt. A városi virágzó iskolákat a protestánsok vették kezükbe és látták el papjaikkal, tanítóikkal. Így a protestáns iskolaügy, amelyet a katolikus romjaira építettek, hatalmas lendületet vett, különösen a Felvidéken, ahol sok németországi és ausztriai protestáns pedagógussal találkozunk (Comenius, stb.).

A TRIENTI ZSINAT. 1555—1563. A III. Pál pápa bullájával összehívott trienti zsinat hosszas tanácskozás után elsősorban az egyházi szellemet igyekezett megerősíteni a papságban. Erre vonatkozó határozatai között legnevezetesebb az, amely a papi felvételt, felszentelést általában az egyházi rend, mint szentség fogalmát célszerű rendszabályokkal körülbástyázva kimondta, hogy minden főpapi székhelyen a püspök, a papnevelés céljaira szemináriumokat állítson föl, ahol a papnövendékek tizenkét éves koruktól kezdve egyházi nevelésben részesüljenek; a fölveendő gyermekek lehetőleg szegénysorsú szülöktől származzanak. A papnevelés e szabályozása magától megoldotta a házas papok problémáját is. A nős "papok kihalásával az 1590-es évekre már új papnemzedék került az egyház élére, mely papi rend, mint szentség dolgában az egyház régi tanainak tiszteletében növekedett föl.

E zsinat jelentősége szinte korszakalkotó volt a katolikus egyház életében, mivel számos megtámadott katolikus igazságnak adott szabatos és végérvényes dogmatikai megállapítást, egyházfegyelmi téren is az intézkedések egész sorával vetett véget" az egyházi életbe befurakodott visszaéléseknek.

A trienti zsinat határozatainak végrehajtása azonban különösen nálunk, Magyarországon, nem ment könnyen. A Verancsics halálával huszonhárom évig betöltetlenül

maradt érseki szék nem szerezhette érvényt a határozatoknak.

A JEZSUITA REND MEGALAPÍTÁSA. Az új egyházas szellemet hazánkban nem az Oláh Miklós által alapított esztergomi érseki szeminárium hozta létre, amely Verancsics halála után úgyszólván megszünt hamarosan. Már a trienti zsinat rendelkezésein érezhető volt *Loyolai* Szent Ignác gondolkodása, különösen a belső élet szabályozására vonatkozólag, aki az ő »*lelki-gyakorlataival*« a világ gyermekének lelkét ragadta meg és állította az egyház szolgálatába. Az új szellem hordozói a *Jézustársasága* tagjai voltak, akik példátlan fegyelemmel dolgozták ki minden egyéni tehetségüket, úgyhogy egyetlen jezsuita rendtag képes volt egymagában egész vidék lelki szükségletét ellátni [tanítással, neveléssel], könyvirással, prédikációval, szegények látogatásával, nagyok és kicsinyek gyóntatásával és lelki vezetésével, s politikai feladatok megoldásával is.

Maga a Jézus társaság rendje azon céllal alakult, hogy az erősen lesüllyed egyházi életet az egyéni életszentség, a tudomány és apostoli buzgóság eszközeivel s a kor igényeinek megfelelően minden irányban megreformálja és föllendítse. Az alapító, Loyolai Ignác spanyol nemes volt, kiből nemzetének elszántsága és mély vallásossága kiváló módon egyesült. Egy ostrom alkalmával (1521.) megsebesült, kórházba kerülve, vallásos könyveket olvasott, ami fölébresztette lelkében a buzgóságot. Már ott fogadalmat tett, hogy a Szent Sírhoz elzarándokol, ha fölépül és a pogányok megtérítésének szenteli életét. Utóbb Parisba került az egyetemre, ahol a vele rokonlelkű Xaveri Szent Ferencsel újra megfogadta, hogy elmegy hithirdetőnek. Tanulmányai befejezésével kidolgozta a Jézustársaság tervezetét, amelyet III. Pál pápa 1540-ben jóváhagyott, majd 1550-ben újból megerősített. A szerzet működésére jellemző, hogy egy századig sem állott még fenn, amikor a protestantizmust máris az Alpok aljától a Balti-tenger mellékére szorította vissza, tengerentúli országokban pedig számtalan hívőt szerzett a katolikus egyháznak. Sikerük titka a rend kiválóan kiépített szervezete volt, melynek élén a Rómában élő generális áll. Az egyes tartományok élén főnökök, provinciálisok, a kolostorok élén rektorok állnak; ez utóbbiak soraiba csak hosszú tisztségű szigorú próbaidő után juthat be a segéd. A tagok négy fogadalmat tesznek: a szegénység, erkölcsi tisztaság, szerzetesi fogadalom, és külön engedelmesség a pápának. A rend tagjai a következő előkészületeken mennek át felavatásuk előtt: 2 évi novíciátus, 1—2 évi humanisztikus tanulmány, 3 év bölcseleti tanfolyam, mely után 2—3 évi nevelősködés következik valamely kollégiumban, majd 4 év hittudományi tanfolyam, végül az úgynevezett harmadik próbaév. Innen van a jezsuita szaktudósok hosszú sora, de megtaláljuk őket az iskolákban, gyóntatószékekben, szószéken éppúgy, mint államférfiúi minőségében, vagy messze vidékek hittérítőjeként is.

A jezsuitáknak hazánkban való megtelepítésére *Oláh*

Miklós, Erdélyben *Bornemisza* Pál erdélyi püspök tett először kísérletet. A nagyszombati kollégiumot Oláh 1561-ben nyitotta meg, de az érseki szék betöltetlenül maradásával ez csakhamar feloszlott. Majd 1578-ban a pápa Rómában állít fel *Collegium Hungaricumot*, 1579-ben *Báthory* István Erdélyben telepíti le a rendet s az általa alapított kolozsvári intézetet is reá bizza (1581), ezt azonban 1603-ban Székely Mózes katonái lerombolták. A megyesi gyűlés 1588-ban kiutasította a rendet Erdélyből, de a gyulafehérvári gyűlés 1595-ben újra befogadta. Bocskay fölkelése s a bécsi béke vet azután véget a magyar rendházaknak egyidőre. Addig is azonban, míg a hatalmi küzdelem az országos politikai téren megkezdődik, a katolicizmus belső erőgyűjtése tovább folyik. A jezsuiták jóval előbb, hogy a világi hatalmat igénybe vehették volna, megkezdték a lelkek visszahódítását. Példája és bizonyítéka ennek a munkának *Balassa Bálint* utolsó munkája, amely az anglikánoktól kivégzett jezsuita Campianus Edmond hitvalló könyvének fordítása. A protestánsból katolikussá lett Balassa utolsó szavai ezek voltak: Krisztus meghalt én érettem és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam Uram és a Te seregében jártam. A katolikus egyház újra megmutatta, hogy tud a lelkek ura és vigasztalója lenni s így lépett a következő század küzdelmeibe.

4. FEJEZET:

A magyar királyság berendezkedése

Az ország három részre való oszlásával keletkezett két magyar államalakulat közül az ősiével való összefüggést a nyugati országrész tartotta fenn, amely idegen eredetű király alatt rendezkedett be új államéletre. A régi töből új hajtás sarjadt, amely aztán újra lombossá izmosodott. Az új magyar királyság helyzetét az a körülmény határozta meg, hogy ez a csonka országrész területileg és hatalom szempontjából is csak töredéke, egy része volt az egykori Magyarországnak. Szerepe is — amelyet a többi Habsburg-állam mellett betölthetett szükségképen alatta maradt az ország eddigi jelentőségének.

AZ ÚJ KIRÁLYSÁG. Ennek a kényszerűségből alakult új magyar királyságnak *I. Ferdinánd* (1526-1564) volt a megalapítója. Spanyol földön születelt (Alcana), ahol anyai nagyatyja, Katholikus Ferdinánd neveltette, aki szívesebben látta volna utódául, mint bátyját, *Károlyt*. J. Miksa császár halálával nyílt meg az élet a két Habsburg előtt. Károly, mint elsőszülött, V. Károly névét német-római császár lelt s a Habsburg-birtokok ura és nagy kegy

volt tőle, hogy öccsének, Ferdinándnak, akinek tulajdonképpen semmi sem járt volna, örökösödési joggal a keleti, ausztriai tartományokat adta Tirollal együtt. Ferdinánd így teljesen bátyja hatása alá került, aki nem határozhatott semmiben nélküle.

Ferdinánd emberiségével, közvetlen érintkezési módorával nem a spanyol zárkózott előkelőség volt, hanem nyílt, szinte a nyilvánosság előtt folyó szép családi életet élt Ulászló magyar király leányával, Annával, akitől tizenöt gyermeke született. De ez a csupa-szív ember, amikor átvette az osztrák tartományok feletti uralmat, spanyol hagyomány szerint már egyedül akar uralkodni és a rendek hatalmát napról-napra megtöri. Mindezek nem voltak ismeretlenek a magyar urak előtt, megválasztásakor tehát két kívánságot állítottak eléje: egyházi és világi javakat és hivatalokat ne adományozzon idegeneknek, és hogy csakis magyarok tanácsával él, ha magyar ügyekben kell határoznia. Ferdinánd a pozsonyi országgyűlésen biztosította a rendeket, hogy az ország törvényei szerint fog kormányozni s idegeneket nem vesz be tanácsába, valamint adományokat sem juttat nekik. E két kívánságot valóban meg is tartotta élete végéig.

AZ ÚJ KIRÁLYSÁG BERENDEZKEDÉSE. Az új magyar királyság tulajdonképpen Ferdinánd budai bevonulásával kezdődött. Nem ülhetett ugyan sokáig Mátyás budai palotájában, mert a török jövetelére vissza kellett vonulnia Bécsbe, majd Prágába, új székhelyére. A döntő változást Buda elvesztése okozta. A magyar király ugyanis kiszorult székvárosából, amire pedig a magyar állam fennmaradása érdekében egyre nagyobb szükség volt. Az ország védelme idegen pénzt és idegen katonát kívánt s a magyarok maguk is megkívánták, hogy Ferdinánd a saját erejéből, külföldi erőforrásokból merítve védelmezze meg őket a török ellen.

Európa uralkodói ebben az időben kezdik országaik központi hatóságait berendezni. Ez nagy horderejű újítás volt, aniely végső kihatásában az abszolutisztikus monarchiát hozta létre és a rendi tagozódást megszüntetve, a modern társadalmak kialakulásához vezetett.

A Ferdinánd uralma alá tartozó keleti Habsburg-birtokok még nem voltak egy egységes Ausztriába összefogva. Az egyes tartományok egymástól függetlenül éltek s a közös uralkodónak mindegyikkel külön-külön kellett tárgyalnia, egymástól eltérő alkotmányos szokásjogaik alapján. Mindezekhez hozzájárult most még a magyar királyság alkotmánya is, amelyre koronázásakor szintén fogadalmat tett. Ezek az állapotok vezették Ferdinándot arra, hogy követve az európai uralkodók törekvését, maga is hozzájuk hasonló, központi kormányserveket rendezzen

be, amelyek lehetővé teszik a különböző alkotmányu országok együttes és gyors kormányzását.

Az új központi kormány szervezet burgundi mintára készült. Ez új rendszernek három jellemző tulajdonsága volt: *centralizáció*, a tanácsban résztvevők *kollegialitása* és a *pénzügynek teljes elkülönítése* a közigazgatás többi ágától.

A *centralizáció* azt jelentette, hogy a meglévő tartományi, országos és rendi hatóságok fölé egy központi szerv kerül, amelynek az egyes országok központi hatóságai alárendeltetnek.

A *kollegialitás* annyit jelentett, hogy a meghagyott tartományi, országos központi szerv többé nem egyetlen, rendi úrból, vagy nagyúrból áll, akinek alárendelt személyekből álló irodája van, hanem több, de egymással teljesen egyenlő rangú hivatalnokból áll, akik egyazon jogokkal rendelkeznek és együttvéve ügynevezett kollégiumot alkotnak. Ezáltal eltűnik az egyes nagyúri befolyás a kormányzásból, másrészt biztosítja a szakszerűséget, mert a kollégium tagjai nem születési, hanem alkalmassági elvek szerint jutnak hivatalba, s rendszerint polgári származású, tanult egyének. Ezzel az ügyek sokkal szakszerűbb és gyorsabb elintézését nyertek.

A *pénzügynek a közigazgatás többi ágától való elkülönítése* már egyenesen az uralkodó pénzügyekben való teljes függetlenségét célozta. A pénzügyeket most egy, a fejedelemtől függő pénzügyi kollégium intézte, melyben szakképzett hivatalnokok intézték a pénzügyeket s több, eddig ismeretlen erőforrást sikerült megnyitniuk a jövedelem emelése számára.

Természetes, hogy ez az alárendelt szerep nagyon szomorú volt Magyarország államiságára nézve, hiszen egyet jelentett *szuverenitásának csorbításával*. A nemzet nem nyugodott bele a rajta esett sérelmekbe s ez lett az oka annak a rendi harcnak, amely a XVI. századi magyar királyságnak egyik legjellemzőbb tünete volt.

Így alakul meg⁴⁴ hamarosan az *udvari tanács*, *udvari kamara* és az *udvari kancellária*, amelyek mind a központi — tehát Ferdinánd kezén lévő összes országok és tartományok — fontosabb, közös ügyeit intézték. Ezeknek a központi kormányzéseknek voltak ugyan *elyben* magyar tagjai, de mivel a székhely rendszerint Bécsben, vagy i'rágában volt, viszont a hivatal állandó elfoglaltságot jelentett, ami állandó ottélést kívánt, ezek a magyarság számára fenntartott helyek sohasem kerültek betöltésre. Valamennyi központi kormányzék fölött állott a *titkos tanács*, amely mint országok fölötti központi szerv működött s különösen külpolitikai és hadügyi tevékenységet fejtett ki.

Érdekes azonban, hogy amíg Ferdinánd az európai udvarok mintájára központi hivatalokat állított fel az egyes uralma alá tartozó országok és tartományok ügyeinek közös intézésére, ugyanakkor *meghagyta a régi magyar kormányzerveket is*, amelyek a közös kormányzásokkal párhuzamosan működtek. A különbség csak annyi volt, hogy a régi *királyi tanács* élére a távollevő király helyett helytartó került, aki a helytartótanáccsal működött kollegiálisán. Kivétetett a helytartótanács hatásköréből a hadügy is, amely a közös haditanács hatáskörébe került.

A régi *nádori* hatáskör bár megcsonkítva az új helytartótanácsban — a kormányzói és igazságszolgáltatás megmaradása révén megmaradt a magyarság kezében továbbra is s ez adott kimeríthetetlen erőt a magyar rendiségnek arra, hogy ne omoljon össze az idegenben székelő s idegekkel kormányzó uralkodók két százados uralma alatt.

A magyar alkotmány nem számíthatott olyan viszonyokra, amilyenek most. Mohács után bekövetkeztek s előállottak, tehát most hiányosnak bizonyult. A XVI. században megindult közjogi harc, amely a nemzet és király között egészen a XX. századig elhúzódott, éppen ezeket a hiányokat akarta pótolni.

Ha sikerült is a magyar urak és főpapoknak az országgyűléseken tömörült rendekkel megakadályozni a fejedelmi jognak a központi kormány által való érvényesülését ez a megmaradt kormány mégis csak igen csonka hatáskörrel rendelkezett. Nemcsak a hadügy, hanem a külpolitika intézése is kiesett hatásköréből.

A magyar királyok hatalmának egyik legfőbb megnyilatkozása a külpolitika irányítása volt. Most a csonkán maradt kis magyar királyság elvesztette külpolitikai önrendezkező jogát. János király halála óta nincsen többé külképviselet a nyugati országokban s Magyarország érdekeit a német császár követei képviselik, akik utasításait nem a magyar kormányzóköröktől, hanem a fejedelmi vagy családi hatóságtól, kancellártól kapják és azoknak is tesznek jellenlést. A csonka kis *magyar királyság külpolitikája ezentúl egy lesz a Habsburg-családéval*. Így történt, hogy amíg a magyarság állandóan a török elleni háborút sürgette, addig az osztrák tartományok *békét* kívántak. Az ellentétes érdekek között aztán a császár-király döntött. A szultánhoz küldött követek között csak igen ritkán találunk magyart is, pedig a szultán csak magyar vagy bécsi királynak címezte Ferdinándot s követeit is csak magyar ruhában volt hajlandó fogadni.

A *helytartótanács* hatáskörét az igazságszolgáltatáson kívül az ország polgári kormányzata képezte. Feladatához tartozott a török elleni védekezés megszervezése, az or-

szágyűlési adók behajtására való felügyelet s általában, a törvények végrehajtása.

Amióta hazánk védelme érdekében a külföldre s Ferdinánd tartományaira szorult, a tisztán magyar ügyek mellett *vegyes* (közös) *természetű* ügyek is voltak. Ilyen volt a hadügy. Az ország részekreosztása után megmaradt csonka magyar királyság védelme idegen pénz- és véráldozatot követelt. Ebből következett, hogy a magyar állam szuverenitását a pénzügy és hadügy terén sérelem érte. A *pénzügyekéi* Ferdinánd úgy intézteti, hogy meghagyta ugyan a rendek kívánságára a *magyar kamarát*, de ezt alávetette az *udvari kamara* hatáskörének, ha nem is nyíltan, de a magyar kamarának 1548 óta minden fontosabb ügyben a király utasítását kellett megkérdeznie, aki viszont az udvari kamara tanácsa szerint intézkedett. A valóság tehát az volt a pénzügyek terén, hogy volt egy Magyarországon székelő királyi pénzügyi hatóság, az irányító befolyást azonban arra a központi érdekeket védő és szem előtt tartó idegen udvari szervezet gyakorolta. Hiába panaszolták a rendek valamennyi országgyűlésen e sérelmeket, panaszuknak semmi fogantja nem lett ebben a dologban sem, mint annyi másban.

Még erősebben érvényesült a külföldi királyságnak elidegenítő befolyása a *hadügy* terén, ahol az ország védelmének gondja igen nagy részben Ferdinandra nehezedett. A központi kormányzat Magyarország részére e tekintetben még szűkebb hatáskört engedélyezett, mint a pénzügy terén.

A magyarországi *végvárakba* küldött idegen katonaság ugyanis teljesen független volt a magyar hatóságoktól s tisztán *idegen fővezérek* intézkedése alatt állott. De ugyancsak függetlenek voltak az időnként beküldött *mezei hadak* is. Így a magyar királyság területén működő hadaknak ez a kettésése — idegenre és magyarra — indította meg azt az *alkotmányjogi küzdelmet*, melyet az idegen haderők felett való rendelkezésért négyszáz esztendőn át folytatott a magyar állam.

Az idegen katonaságot, amely most az országrészen tartózkodott, nem a magyar rendek fizették s így természetes, hogy nem lehettek rá semmi befolyással így keletkeztek a kettős főparancsnoki állások is, amikor volt egy »*generalis capitaneusa*, ez a király embere, az idegen csapatok vezére, és volt egy *országos főkapitány*, aki nádor nemlétében az összes magyar hadak parancsnoka, nemcsak a várőrségé, hanem a vármegyei katonaságé, sőt a mezei hadaké is. A király azonban 1556-ban fölállította a *bécsi haditanácsot*, amely kezdettől fogva fölötte állt az országos főkapitánynak is. Míg tehát a központi kormányzásba és a pénzügyek vezetésébe csak lassanként szivárgott

be az idegen befolyás, addig a magyar királyság hadsereg, idegen hatóság alatt álló főkapitány és a béccsi ügyeinek egységét elemi erővel szakította ketté az idegen haditanács.

Ferdinánd királyi hatalma nemcsak az ország alkotmányjogi szokásaival jutott ellentétbe, hanem az ország szabadságára vonatkozó *koronázási ígéreteivel* is. A király ezt a török veszedelem és az ország csonkaságának köszönhette. Ferdinánd egyeduralmi törekvéseiben még mem jelentkeznek nemzetellenes tendenciák. Viszont az összes Habsburg-birtokra kiterjedő erős *központi kormányzat* kialakítása ellentétes volt a koronázási esküben vállalt kötelezettségekkel. Ilyen, vagy ehhez hasonló súlyos sérelmével a nemzeti szuverenitásnak még nem találkoztunk eddig a magyar történelemben, — s most mégis azt látjuk, hogy az idegen befolyást pártoló királlyal szemben a rendek alig lépnek fel, s ha mégis, azt csöndesen, minden erély nélkül teszik. Mi volt ennek az oka?

A rendiség és a királyság alkotmányjogi küzdelmében most kétségtelenül a királyi hatalom jutott fölénybe, de azt nem a rendek ellen való erélyes föllépésével szerezte meg, hanem egyedül az a körülmény játszott a kezére, hogy a rendek segítségre szorultak s ezt a segílyt a királytól várták. Az állandóan fenyegető *török veszedelem* kény szeritette engedékenységre a rendeket a királlyal szemben.

A királyi hatalom megnövekedését a törökön kívül azonban még elősegítette az is, hogy a király teljes mértékben érvényesítette középkori jogait — elsősorban a had- és pénz-, valamint a külügyek igazgatásában — anélkül, hogy a rendek ellenállásától tartania kellett volna, hiszen ami fegyvert még meghagyott a polgárháború, az a török ellen is kevésnek bizonyult.

Ezeket a körülményeket kell figyelembe vennünk, ha a királyságnak Ferdinánd korában való túlsúlyát nézzük. *Ferdinánd nem akarta*, nem is akarhatta *a magyar állam alkotmányjogi önállóságát megszüntetni, s Magyarországot örökös tartományaival együtt egyetlen birodalomba beolvasztani.* Törekvése egyedül arra irányult, hogy az egyes országok és tartományok segílyforrásait úgy használhassa fel, hogy azok ne csak az illető országot, hanem a kezén levő egyéb, szükségben levő többi országot is táplálják. Azért kísérel meg nyugati tartományait a török elleni védelemben való részvételre rábeszélni, s az új központi kormányzervek behozásával is ezt akarja elérni, amikor a szegény és gazdag, védett és védelemre szoruló országok közötti kiegyenlítést szolgálja.

A valóság az, hogy a rendek, ha korlátozva is, de most is érvényesülnek. Hiszen Ferdinánd újból és újból

kénytelen egybehívni a rendi képviselőket, az országgyűlést s uralkodása alatt 28 országgyűlést tartott, noha a középkori szokásokhoz híven bizonyára ő is szabadulni szeretett volna a sok országgyűléstől. Meg is próbálja többször (1546, 1558), hogy a főpapi és főúri tanácsosokkal megszavaztassa a hadiadót, ezek azonban mindannyiszor elutasítják a király szándékának teljesítését.

Ha a *rendiség visszaszorításáról* beszélünk, az inkább az országgyűlésen hozott *törvények szövegezésében nyilvánult meg* jobban. Itt érezette hatását különösen a király külföldi székhelye. Ferdinánd gyakran nem jelenhetett meg a Pozsonyban vagy Nagyszombatban tartott országgyűléseken, hanem maga után küldette a rendek által összeírt javaslatokat. A király aztán utólag — titkos tanácsának véleménye szerint — önkényes változtatásokat eszközöltetett a törvénykönyvön, ami ellen a rendek a következő országgyűlésen már hiába tiltakoztak. Megesett az is, hogy a rendek az anyagi nehézségek, vagy a török támadása miatt nem tudták bevárni az országgyűlés végét, hamarabb szétszéledtek, mint az ott elhangzott indítványokat megszövegezték volna, ilyenkor a királyi hatóságok írták össze azokat, ami nem mindig a rendek kívánalmainak megfelelő módon történt.

Az országgyűlések a Jagellók alatt kialakult formában folytak le. Akkor jött szokásba, hogy *a főrendek és a köznemesség külön-külön tárgyalt*. Ez arra vezethető vissza, hogy a köznemesség személyesen jelenve meg, nagy tömeget jelentett s erősen főúr-ellenes hangulata nem tette tanácsossá az együtt-tárgyalást. Újítás az is, hogy *1571-től kezdve a köznemesség már nem jelent meg személyesen az országgyűlésen, hanem választott követek képviselték a vármegye nemességét, akik a megye közösségébek (nemesi közösség!) utasítása szerint szavaztak*. Az így külön tárgyaló *két status* követek útján érintkezett egymással. Pontosabb ügyekben azonban közös tárgyalások is voltak. A tárgyalások nyelve mindig *magyar* volt, csak a király megbízottja beszélt latinul, de ezt az országgyűlések azonnal lefordították magyarra. Az országgyűlés ilyen tagozódása és tárgyalási menete úgyszólván változatlanul anaradt egészen 1848-ig.

Összefoglalás. A magyar államiság Ferdinánd korabeli képében egészen új vonások vannak. Csonka ország, melyet védeni kell, ennél fogva idegen haderő van a határon belül. Idegen király, aki a határokon kívül székel. Idegen kormányzati szervek befolyásolják a magyar ügyeket s a fejlődésében megálló — mert a nyugati fejlődéstől elszakított — rendiség, mely egyedül képviselné a nemzeti erőket. de azok képviselőjére ereje és szervezete egyáltalában nincsen. Ferdinánd még azt is eléri, amire trón-

ralépésekor még számítani sem merhetett: háza örökösödési jogának elismerését. Ugyanilyen sikere volt Ferdinándnak a nádori szék megszüntetésére irányuló törekvésében is. Úgy látszott, mintha a nemzeti önrendelkezésnek még oly kiáltó sérelme sem indíthatná többet ellenállásra a rendeket. Rudolf kormányának kellett eljönnie, hogy a nemességet anyagi létében is megtámadva, a magyar önrendelkezés helyreállítására is alkalmat adjon.

5. FEJEZET:

A Királyság védelmi vonalának megszervezése.

MAGYAR-TÖRÖK ELLENTÉT. A török elleni küzdelemben a magyarság *lelkét* tette föl más népek védelmére, így nem csodálható, ha a harc befejezésekor, bár visszanyerte régi területét, kimerülten hevert a véres mezőkön, várva, hogy idegen vér átömlésétével újra erőre kapjon és újra békésen dolgozhasson.

Mi készítette a magyarságot arra, hogy a kereszténység mellé álljon? Az a nagy *vallási és nemzeti ellentét*, amely a magyar és törökség között fennállott s amely a két nemzetiség közötti kiegyenlítést teljesen lehetetlenné tette.

A magyarság átvéve Nyugat életformáit, társadalmát már a *munka* elvére építette s vérében hordta minden társadalmi rétege, hogy így vagy úgy, de mindenképen dolgozni kell. A török ezzel szemben még mindig azt a régi felfogást vallotta, hogy *munkátlanul* tartassa el magát rabszolgáival. Rabszolgagazdálkodást folytatott s a munkanélküli életet tartotta életideáljának. A munka megvetésének elve volt társadalmuk alapja: ez magyarázza meg azt, hogy az uralmuk alá jutott területeken ház, gazdaság, termőföld, minden úgy elhanyagoltatott, hogy az egész vidék flórájának és klimatikus viszonyának megváltozására vezetett. A tétlen török urnák aztán teljesen mindegy volt, hogy rabszolgáját honnan és hogyan szerezze meg.

Ez a teljesen *alacsony kulturális fokon álló törökséfi* vallási és állami törvényei szerint — most *teljhatalma ura lett a keresztényeknek*. A legutolsó muzulmán szolga, vagy tevehajcsár is hatalommal bírt, ha egy keresztény faluba ért s ott a házakba egymásután bemehetett és ami neki megtetszett, azt akár bármi ellenszolgáltatás nélkül is magával vihette.

Ez teszi érthetővé, hogy a török nemcsak vallási parancsból hódított, hanem egyszerűen jobb életének biz-

tosítása céljából, viszont az is érthető ezek után, hogy a keresztény magyarság miért irtózott attól, hogy a barbár színvonalon élő törökséget megtúrje maga fölött. A magyarságnak a török hódoltságban csak a halál vagy a meghódolás között lehetett választania. Mivel pedig a törököt vallási és szultáni parancs hajtotta további hódításokra, ami előtte nem hajolt meg, annak törnie kellett. Ezt az évtizedekig elhúzódó és egy pillanatra sem szűnő hadiállapotot még a közben megkötött békék sem akadályozhatták meg.

A török veszedelem a magyarságra valósággal *elemi csapás* volt. Mennyire az volt azonban a bentlakó törökök pusztítását is felülmúló *tatár hordák* rombolása, amelyek az országra zúdulnak, mint az egyiptomi tiz csapás. A kínzás és fosztogatás napirenden volt s elmondhatjuk, hogy itt *merőben ellentétes két világ ütközött meg egymással*.

Ezért nincs többé választás a XVI. század magyarja számára más, akár barátja volt a németnek, akár nem, mint az, hogy megvédelmezze magát az elkeletiesedéstől.

Fokozta a kulturális ellentétet a *vallás* nagy különbözősége is. A mohamedán vallás egyenesen kötelezővé tette a törökségre a keresztények irtását és támadását. Mindkettőt — a kultúrát és vallást — átszötte a nemzetiség, a nemzeti érzés, az egy néphez való tartozás tudata, mely a társadalom minden osztályát egybefogta. A XVI. század végén már alig van magyar család, amely török harcban elesett, török fogságban elsenyvedtetten ne siratott volna és az ilyen családokban a török elleni harc már szinte a vérbosszú jellegét viselte magán.

Magasabb kultúra, keresztény vallás, családi és nemzeti hagyomány és vérbosszú, továbbá a régi birtokállomány visszaszerzése voltak azok az erők, amelyek megszilárdították azt a védőgátat, amely a XVI. században kemény, páncélos magyar derekából állt össze a kereszténység védelmére. Ez az egyetemes hangulat volt az, amely minden más ellentétet elsímított, ami magyart a magyartól elválasztotta volna. Ez a *törökgyűlölet* érteti meg velünk, hogy a magyarság Ferdinándban a török elleni harc született vezérét látta, ez volt az a kapocs, amely minden szálnál erősebben hozzákötötte Magyarországhoz. Meglazul ez a kapocs *Miksa* idejében, aki török-békét akar mindenáron, de már *Rudolf* kormányát megint törökellenessége fogadtatja el a magyarokkal. Hogy *Rudolf*tal szemben — kormányzásának minden bűne ellenére is — szinte három évtizeden át *egyetlen* magyar sem lépett fel, ezt szintén csak a törökgyűlölet érteti meg velünk.

A *keresztény szolidaritás* ez erős tudata tartotta fenn ezt a vérző kis magyarságot, hogy a szerb és oláh min-

tájára le ne feküdjék a Nyugat meghódítására induló török lábai elé. Keresztény szolidaritás és *nemzeti érzés* adott erőt e század magyarjainak, ők voltak akkor a *fa európaiak*, kiknél jobb akkor nem volt — és a nemzeti eszméknek igazi harcosai, mikor az Nyugaton még alig élte gyermekkorát. Az üldözött, magyarság egybeforrva -- katolikus és protestáns — lélekzetfojtva nézi egy-egy vár ostromát, sikerül-e a pogányt feltartóztatni, visszaűzni, s a csonka kis ország ilyenkor egy szívvel erezett és egy akarattal kívánt.

AZ ÚJ VÉDELMI VONAL. A mohácsi katasztrófával hosszú évtizedekre kikerült a magyarság kezéből a *külpolitikai* kezdeményezés, s mialatt a magyar fegyverek a polgárháborút vívták egymás ellen, a török nyugodtan építhette ki kipróbált határvédelmét. A magyarság nem tehetett mást, mint a török által diktált határon rendezni be saját területének védelmét.

A török, régi hódító tapasztalatok alapján, amint egy várat birtokába vett, azt azonnal kijavíttatta, megerősítette és saját védelmi vonalába illesztette. A török által hódoltatott terület határa így tolódott lassanként egyre mélyebben a magyar föld testébe. Ez ellen csak szembenálló várrendszerrel lehetett hatásosan védekezni.

A török várvonalával szemben magyar részről csupa kis földesúri magánvárak voltak, amelyek nem feleltek meg a célnak. A várépítés szükségessége most egészen új *magyar várépítési módot* eredményez. Mivel a várak jó része távol van a hegyvidéktől, kőfalat nem építhettek, ehelyett sövényt vagy palánkot készítettek, kő és vas helyett pedig fa, föld és fűz vessző lett az építési anyag. A földbevert karók között földdel, sárral töltik ki, aztán jól megdöngölik. A cövekek, gerendák összefonása vesszővel történik, csak kivételesen találunk vaspántokat. A várat kívülről mély és széles földsáncok és árkok veszik körül. Ilyen *palánk* volt Szigetvár, Eger vára is. A munkát a nagybirtokosok vállalják a király vezetése alatt, aki az egész védelmi vonalat rendszerbe foglalja, megállapíttatja a felállítandó várak helyét, a régi, vagy védelemre alkalmatlan várakat leromboltatja, anyagukat pedig elhordatja. Az így készült s a végvárrendszerbe beiktatott várakat lassanként mind a király veszi át, ami tetemesen megnöveli a hadi kiadásokat. Ezt nem önhatalmúan végzi Ferdinánd, mert már az 1543. évi országgyűlésen megállapítják a rendek, hogy a végvárak tulajdonosai nincsenek abban a helyzetben, hogy váraikat megerősíthessék s ezért kérik a királyt, hogy küldjön be a végvárakba megfelelő erős őrséget. *A király tehát egyenesen a magyar rendek kívánságára veszi birtokba e várakat*, mivel azok vedelmének irányítását egyetlen központból irányíthatja.

Az új magyar védelmi vonal a semmiből állott elő, ami Ferdinánd érdeme. Ez tartóztatta föl másfélszázadon át a török támadásokat, s ennek volt köszönhető nem kis mértékben az, hogy a magyar királyság — ha csonkán is fennmaradhatott.

A VÉDELMI VONAL FENNTARTÁSÁNAK KÖLTSÉGEI. Az állandó várak állandó katonaságot, ez pedig rendes és állandó fizetést követelt. Ebből eredtek pénzes hadügyi sérelmeink.

Amíg a középkori államgazdaságban a várak fenntartásának terhét a várhoz tartozó uradalmak (várgazdaság) jövedelme fedezték, mely jövedelmet a várkapitány hajtott be és használt föl a vár fenntartására, védőinek fizetésére és eltartására, addig most a török várak közelsége lehetlenné tette a végváraknak birtok jövedelmükből való fenntartását. A várak fenntartására most egészen más jövedelmeket kellett felhasználni.

Természetes az lett volna, hogy a magyar végvárakat magyar jövedelmekből tartják fenn. A magyar királyság pénzügyi kezelése — mint láttuk — a magyar kamara hatáskörébe tartozott (1848-ig). Milyen jövedelmek tartoztak a magyar kamara hatáskörébe? A dica (hadi adó), mely a régebbi 1 forintról most 2 forintra emeltetik s szinte állandó adóvá lesz (az országgyűlés huszonkétszer megszavazza!). Ez az összeg azonban most elenyészően csekély — hiszen csonka országról van szó — s így alig tehető többre évi 100—120 ezer forintnál (a Jagellók alatt 90 100.000 volt a porták száma, most alig 50—60.000).

A *védelmi vonal* az Adriai-tengertől a Balaton nyugati felén át föl Veszprém, Győr, Újvár, Füleke, Szatmár, Ecsed, Nagybányáig terjed, ami sokkal hosszabb volt a Száva és Al-Duna mentében másfél századon át védett végvárvonalnál. Ha ezt a rövidebb vonalat 100.000 porta adójából tartották fenn, az ujat, hosszabbat hogy tudta volna fenntartani a csonka kis ország jövedelme? Természetes, hogy a védelmi vonal meghosszabbításával a védelmi költség is rohamosan emelkedett, úgy hogy az a különböző esztendőkből (aszerint, hogy békésebb vagy hadjáratokban eltöltött évek voltak) 900.000 forinttól két millió forintra váltakozott.

A várvonala fenntartása magyar jövedelmekből csak iákkor lett volna elérhető, ha a magyar nemesség felajánlja adómentességét és hozzájárul a közterhek viseléséhez, mint azt ebben az időben nem egyszer Ausztria, Csehország rendjei is megtették. A magyar nemesség azonban politikai ösztöntől vezettetve ragaszkodott továbbra is az adómentességhez és adómegajánlási jogához, mert jói tudta, hogy ez az egyetlen alkotmányos fegyver kezében a nemzeti függetlenség biztosítására.

Ha figyelembe vesszük azt, hogy — ma már hozzávetőleges pontossággal megállapíthatóan — a XVI. század második felében a magyar királyság átlagos jövedelme a következőképen alakult (*Szekfü* Gyula szerint):

bányák és pénzverés jövedelme évenként 180.000—200.000 forint,

harmincad jövedelme évenként 200.000 forint,

só- és városi jövedelmek évenként 10.000—10.000 forint,

a vártartományok, városi jövedelmek évenként 80.000 forint,

a rendek hadi adója (dica) évenként 100.000 forint,

összesen mintegy 580.000—600.000 forint,

akkor látnunk kell azt, ez igen kevés volt arra, hogy a védelemre szükséges kiadásokat fedezni tudta volna. Meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy a magyar királyság jövedelme mégis igen nagy volt ezidőben, mert gondolnunk kell arra, hogy ezen jövedelmeket egy *csónka kis ország* rész fizette, amelynek lakói évről-évre harcban állottak, közel az elvérzéshez. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy a bányák és pénzverés jövedelmét leszámítva, az egész összeg szinte mezőgazdasági eredetű, mely a jobbágyság földmunkájából és szarvasmarhatartásából származik, az ipar és kereskedelem alig termel valamit, akkor láthatjuk, hogy mekkora teher volt a jobbágyság vállain.

A magyar királyság évi jövedelme azonban még így sem fedezhette a hadügyi kiadásokat. Ebből kellett fizetni. „ugyanis a töröknek fizetett évi adót, a folytonos diplomáciai tárgyalások költségeit (évi 50—70.000 forint!), a sebesültek, rokkantak, hadiözvegyek és árvák eltartási költségeit, valamint a polgári közigazgatás és az udvartartás költségeit, tehát a hadügyi kiadásokra vajmi kevés maradhatott. Természetes, hogy ekkora államjövdelemmel nem lehetett fenntartani az ország védővonalát, a hiányt okvetlenül *külföldi forrásokból*, segélyekből kellett előteremteni

KÜLFÖLDI SEGÉLYEK. A magyar tragédia Mohács, Bécs ostroma és Budavár eleste után Közép-Európa veszedelme is lett, mert Magyarország bukása annak veszét is jelentette volna. Ez készítette a külföldet arra, hogy több-kevesebb hozzájárulással siessen segítségére az őt fedező kis magyar királyság fenntartásának.

Bizonyos, hogy ez a külföldi segítség Ferdinánd közvetítésével jött létre és valamennyi idegen állam saját jól felfogott érdekében. Állandó pénzsegélyben részesítette hazánkat ezidőben a *pápaság*, különösen azóta, mióta megszabadult a francia politika befolyásától. Ugyancsak állandó volt *Ausztria* és *Csehország* segélye is (ők voltak

ugyanis a legközvetlenebb veszedelemben!) és végül állandó volt a *német birodalom* török segélve, amely évi 100.000—600.000 forintra rúgott. Alkalmi segélyekkel adóztak a magyar királyság védelmére a *spanyol* királyság, a különböző *olasz* fejedelemségek, amiben a keresztény szolidaritást kell látnunk.

Természetesen ezeknek a segélyeknek — különösen az állandó jellegűeknek — megvoltak a *veszedelmei* is. Ezek az országok ugyanis jogot formáltak évi segélyeik fejében a magyar ügyekbe való beleszólásra, sőt területi igényekkel is találkozunk részükről. A német birodalom azt kívánja, hogy a birodalmi segélypénzből kizárólag német zsoldosokat fogadjanak s ezeket német tisztek vezessék. Ez volt' azonban még a legkevesebb, mivel ez nem okozott nehézségeket a magyar államiság szempontjából.

Veszedelmesebb volt a csehek és különösen Ausztria törekvése, mert ezek bizonyos *magyar területek annexió-sára* gondoltak és törekedtek. A cseheknek ugyan nem sikerült, Ausztriának azonban igen, mert délnyugaton a *horvát—vend végeken megindult a határőrvidéki szervezet kialakulása* s így a déli horvát vidékek és a tenger mellék kieseit a magyar állam hatásköréből s Ausztriához csatoltattak.

Önzetlenebb és tiszta keresztény szolidaritás jellegével jöttek hazánk segítségére a *pápák*, akik nagy csapások idején pénzbeli segítséggel, sőt seregek kiállításával is szolgáltak, máskor elengedték a papi tizedet, olykor még az egyházi vagyon egy részét is e célra adták. Így Bécs ostromának hatása alatt az egyházi állam területén súlyos adót vetnek ki s a bíborosok egész jövedelmüket lekötik e célra a *pápanak*. Különösen a trienti zsinat pápáitól kezdve — *IV. Pius, V. Pius, XIII. Gergely, V. Sixtus és VIII. Kelemen* — trónoló pápák járultak hozzá a török elleni védekezéshez állandó anyagi támogatással.

Talán bővebben foglalkoztunk a végvárak fenntartásával, de ennek részletesebb ismertetése mégis szükséges volt ahhoz, hogy igen sok dolognak magyarázatát kapjunk. Nemcsak a védelmi vonal adminisztratív mechanizmusának titkai tárultak elénk, hanem mélyebb tanulságok is egyrészt az állami szuverenitás megcsonkítását illetőleg, másrészt a nemzeti lélek fejlődésére, a *németgyűlölet* megerősödésére nézve. *Német király és a magyar nemzet lelki eltávolodásában igen nagy része volt a védelmi vonal tökéletlen anyagi berendezésének.*

A jövedelem kétségtelenül megvolt, a nagy hiba azonban a kezelésben történt. Amíg ugyanis a központi kormányzatszervek modern feladatok elvégzésére voltak hivatva, addig a hosszú védelmi vonalban kiterjedt várak eltartása, zsolddal, felszereléssel való ellátása még e modern

hadvezetést is próbára tette. De kezdjük a dolgot az elején. Az a középkori felfogás, hogy a királyi pénzügyek teljesen magánjogi természetűek, tette lehetővé, hogy az ország jövedelmeinek felét kivigyék az országból és a királyi udvartartásra fordítsák. Téves volna azonban azt gondolni, hogy ezt a király akaratából tették. Megesett, hogy *maguk a magyar rendek követelték az udvartartás költségeinek emelését.* A másik középkori hagyomány az volt, hogy *a legtöbb bevételt azonnal, a helyszínén elköltötték.* Ezzel azt érték el, hogy sohasem volt a központi szerveknek biztos képtük az összes jövedelmekről s így nem rendelkezhetek vele úgy, mint az szükséges lett volna. Így állott elő az a helyzet, hogy adott pillanatban nem tudták a szükséges összeget előteremteni, mire kedvezőtlen kölcsönöket vettek föl, amik aztán hosszú időre megbénították az egész államháztartást. *Az adósságok egyre szaporodtak* s csak egy részüket lehetett már birtokokra kiutalni, mivel a királyi birtokok csakhamar kimerültek. Ferdinánd halálakor alig van birtok, ami nincs elzálogosítva. Itt kezdődnek az osztrák államadósságok, jóllehet modern, centralizált kezelés mellett azokból a forrásokból, melyek a Habsburgoknak rendelkezésére állottak, fedezni lehetett volna a török elleni védekezés minden kiadását.

A VÉGVÁRI ÉLET. A végvárakban idegenek is szolgáltak, sokszor külföldiek parancsoltak, de legtöbbször magyarok harcoltak és *mindig magyarok pusztultak.* Mindnyájan zsoldosok voltak. A magyarok ősi szokás szerint évi bérért, az idegenek havonta kapták zsoldjukat. A magyar katona évre szegődött s kapott ellátást, ruhát is. A különbség a kettő között az volt, hogy a magyar évbér sokkal jobban lekötötte egymásnak a munkaadót és szolgát, mint a havi zsold, amely az idegenek példájára ekkor kezdett elterjedni.

A magyarok között megvolt a *huszárság*, a *naszádosok* és *gyalogosok* szervezete. A huszárság beosztása még a régi volt: száz ember fölött egy száznagy, tíz század fölött egy ezredes rendelkezett. A naszádosok szintén régi fegyvernem voltak, s naszádon végeztek gyalogos szolgálatot. (Nem evezős legények voltak.) Tisztjeiket vajdának nevezték s voltak vízi és száraz vajdák, ez utóbbiak nem hajón harcoltak. A vízi vajda naszádot vezetett a Dunán, melynek személyzete 33 emberből állott. A vajdák fölött a fővajda vagy főkapitány állott, aki rendszerint huszárszolgálatból került erre a tisztségre s nem vezette személyesen a naszádokat. A magyar hajók mozgékony kis egységek voltak, melyek a török Dunára leereszkedve, legénységüket partra tették, mielőtt még a török nagyobb erővel megjelent volna. A magyar hajók Szlavónia elvesztése óta Gmundenben készültek, Salzkammergut erdeiből

került fából. A szabályozatlan vizeken, sekélyes árterületeken csak ezek a kis fűrge magyar hajók tudtak mozogni, s így a várvédelem nagyszerű kiegészítői voltak.

A végvárak őrségében a huszárság mellett gyalgosok is szolgáltak. A magyar gyalogosokat darabontoknak is nevezték. Eleinte kevesen lehettek (a magyar inkább lovon szolgált), jobbára csak városi elemek voltak s a német városok zsoldjában éltek. A XVI. században azonban új neme fejlődik a gyalogságnak, melynek azután nagy jövője lett: a hajdúk. Ezek eredetileg hajtólegények voltak, akik a nyugatra eladott félvad, szarvasmarha-csordákat hajtották s maguk is félvad emberek lettek.

Külön csapatok voltak a *haramiák*: kóbor szerbek, zsványok, rablók, akiket horvát városokban rendszeres szolgálatra fogtak, s belőlük fejlődött ki a horvát nemzeti gyalogság. A magyar várakban ezek összeolvadtak a hajdúkkal. Ilyen szervezetlen csapatok voltak még a *martalócok*, rendszerint rác és vlach gyalogosok, akik a töröktől átpártoltak, fizetés nélkül szolgáltak s fosztogatásból tartották fenn magukat. (Utóbb a rendek törvényt hoztak felosztásukról.)

Ezek a magyar és délszláv, de folyton magyarosodó zsoldosok a végvárakban szolgálnak, együtt a nehéz lovas németekkel (archibuserek) és német landsknecht-gyalogosokkal. A nagyobb várak között — amelyekben rendszerint német őrség van — a kisebb várak vannak tiszta magyar védőkkel, akik a várak közötti vidékek erdőit, bozótajait, gázlóit ismerve, kisebb török támadást maguk is fel tudtak tartóztatni, míg nagyerejű támadások ellen visszavonultak a nagy várakba. A nehezen mozgó német katonaság a fővárakban idegen főkapitányok vezetése alatt szolgált, s nem egyszer réme lett nemcsak a töröknek, hanem a vár körüli magyar lakosságnak is.

A *védelmi vonal megoszlása* a következő volt. A Duna és Balaton közti kis várakban mindenütt magyar huszárok és darabontok szolgáltak. A Dunától északra, a bányavárosokban állandóan német katonaság tanyázott azon szándékkal, hogy ott a német elemet erősítsék. De különösen így volt ez a keleti vidékeken, ahol a török mellett Erdély is ellenség volt.

A küzdelem elsősorban a magyarok földjéért folyt, s így érthető, hogy *a véráldozatban a magyar megelőzte a többi*. A mintegy 15—20.000-nyi végvári katonaságból legalább 10.000 mindig magyar volt ebben az időben. A védelem módjait viszont a bécsi helytartótanács intézte, így a magyarság a hadvezetésben is háttérbe szorult. Ez már magában véve is felkeltette benne az elnyomatás érzését, melyet aztán csak növelt az a tudat, hogy a német katonaság a keleti végeken elhelyezkedve, az ottani nagy

vártartományok jövedelméből könnyebben meg tudott élni a zsold elmaradása esetén is, mint a nyugati és északi várak magyar őrsege. A németeknek a kövér tiszai vidéken való megtelepítése felkeltette azt a gyanút, hogy ebben szándékosság van. Mindez együttvéve *németgyűlöletet* hoz létre a magyar közvéleményben, mely Rudolf korában kezdett erősödni s eleinte magyar főkapitányok alkalmazásának követelésében tört ki, majd Bocskay fölkelésekor már az idegen katonák eltávolítását viszi keresztül.

A szolidáris együttműködés — mint a keresztes hadjáratok során — alkalmat adott a közös együttműködésre, hogy saját lelküket megismerve, saját önálló egyéniségük tudatára ébredve, végkép elváljanak egymástól. Ez történt most is: a nemzeti egyéniség szinte meghatározódva reagált a védelmi vonalba befoglalt német momentumokra és ez a reakció képezi alapját annak a folyamatnak, amely Bocskaytól II. Rákóczi Ferencig a németgyűlöletnek többé-kevésbé tudatos politikai kifejezése volt.

Hogy ezt a nemzeti egyéniségben való újabb fejlődést tisztán lássuk, szükségünk van a magyar nagybirtok szerepének tisztázására.

A *NAGYBIRTOK NEMZETI HIVATÁSA*. A nagybirtok mindig jelentős tényezője volt a politikai életnek, azonban a különböző századok folyamán nagy különbség van a nagybirtok hivatása és rendeltetése között. A Szent Istvánt követő két évszázadban a nemzetségekből kiváló nagyurak még gyenge kisebbséget alkottak az ország többi politikai tényezőivel szemben. A XIII. században volt idő — különösen annak végén —, hogy még a királyi hatalom is árnyékába került s a köznemesség is védőszánryai alá húzódott. Az Anjouk ugyan kicserélik és más társadalmi rétegekkel paralizálják a nagyurakat, de Zsigmond és Hunyadi János kormányzósága alatt ismét tulhatalmas nagybirtokok fejlődnek ki. Mátyás ismét megtöri hatalmukat, amikor egy új — neki lekötelezett — nagybirtokos osztályt emel ki a köznemességből s annak hatalmát is illuzóriussá teszi erős királyi hadseregével. Halála után azonban újra nekilendül a nagybirtok, a Jagellók kénytelenek kiegyezni vele, széteszlik a királyi hadsereg, megszűnik a királyi rendes adó. Ettől kezdve a király nőin tuti többé ellenállni egyre terjeszkedő hatalmának, míg végre Mohács után az államhatalom is a nagybirtok kezébe kerül.

Moháccsal eltűnt két századra az ország békéje. Előbb polgárháborúk, majd a folytonos török elleni harc minden nemzeti és kulturális célt háttérbe szorított s egyetlen feladatot parancsolt: a védelmet, amit az akkori társadalmi viszonyok között egyedül a nagybirtok láthatott el.

Amíg az új várrendszer ki nem épült — ami a XVI.

század negyvenes éveinek végén indult meg —, addig a nagybirtok védelmezi a többi osztályokat, majd annak megszervezése és kiépítése után megosztozik e feladaton a királlyal. A királyok nem igyekeznek korlátozni a nagybirtok hatalmát, hiszen hatalmuk csak addig terjed, ameddig a hozzájuk hű nagybirtokosok fegyverei elérnek. A városok jelentősége alászáli, kereskedelmük megbénul, s mivel maguk nem katonáskodnak, zsoldosokat is alig tartanak, nem egyszer egyes főurak kezére kerülnek. Ez volt okozója *városaink hanyatlásának*, amelyek most kezdenek kis, vidéki városokká visszafejlődni.

Az erős központi hatalomtól és a jómódú városi polgárságtól megszabadult *nagybirtokos osztály előtt most korlátlan a fejlődés lehetősége*. A köznemesség nem állandó tényező még e századiján s nagyrésze csakhamar a nagybirtok hatalmi körébe kerül. A nagybirtok éppen a kis- és köznemesség hozzákapcsolódásával fejlődött ki nemzetfenntartó elemmé.

A katonát tartó nagybirtokos főurak ugyanis szolgálatukba fogadják a birtokaik szomszédságában élő kis- és köznemeseket, akik így *servitorokká*, familiárisokká lesznek s a nagybirtokostól ellátást és illő zsoldot kapnak. Megtartották ugyan továbbra is nemesi szabadságukat s a királytól való közjogi függésüket, de a társadalmi fejlődés csakhamar túlmegy e közjogi kategórián.

A servitor és ura — a *dominus* — között állandósul a viszony, melynek jutalma a zsoldon túl gyakran birtokadomány lesz, vagyis a dominus servitorának éveken át teljesített hű szolgálataiért a sajátjából birtokot adományoz s azt némi ellenszolgáltatáshoz köti. Ez annyit jelent, hogy az egyedül álló és magát megvédeni nem tudó kismemes bérbe adja kardját.

Minél több vára és birtoka volt a dominusnak, annál több servitort tarthatott, annál szélesebb területekre terjeszthette ki befolyását. Lassanként a servitorok között is különbségek, fokozatok fejlődnek ki. Legelőkelőbb réteg a dominus családjához, rokonságához tartozók közül kerül ki, azután következnek rendben a köznemesek, majd a dominus udvarában magas hivatalt viselő servitorok s végül a kismemes servitorok.

Λ rokon családok gyermekei már korám a dominus udvarába kerültek, ahol annak személye körül végeznek kisebb szolgálatokat, később fegyverforgatásban és a világi tudományokban nyernek kiképzést, mivel úgyszólván minden várudvarban rendszeres tanítás folyik, a nemes-ifjakat pedagógusok, prefektusok, a nemes-leányokat gyakran apácák tanítják 9—10 éves koruktól kezdve, ezek az előkelő ifjak igen gyakran a velük együtt nevelt leányokat veszik feleségül, vagy a

dominus és a vár úrnője rokonságából valakit, ami mind hozzájárul a dominushoz való kapcsolatok megerősítéséhez. Így épülnek ki mindenfelé az országrészeket magukban foglaló érdekeltségek az egyes nagy birtokok körül.

Így állott elő az a helyzet, hogy *a legfőbb halalmi tényező a várak birtoka lett*, mert egy-egy erős várból nagy területek voltak politikai függésben tarthatók. A dominus pártfogásában részesíti a hozzá szegődött servitor-t, s megvédi az állami igazságszolgáltatás karja elől, viszont a servitor hasonlóképpen kitarthat ura mellett még akkor is, ha az valami miatt (fogság idején, stb.) nem tudja hatalmát gyakorolni. Így fejlődik ki egy külön servitor-erkölcs, amely sokat megengedhetőnek tart, amit az állam és egyház, az erkölcs eddigi kizárólagos letéteményesei, különben elítélnének.

A nagybirtok hatalmának egyedüli korlátozója a török hódítás volt. Mert bármennyire egocentrikusan állt is egymással szemben minden nagybirtokosi hatalom, mindegyiket ugyanaz a veszedelem korlátozta: a folytonosan megújuló török támadás, mellyel szemben még a leghatalmasabb földesúr is tehetetlen volt. Mohács után nincs olyan dominus, aki nem szorulna rá más nagybirtokosra vagy a királyra. A nagyobb események, döntő fontosságú harcok sohasem egyetlen dominus akaratából, hanem csak az egyes nagyurak közötti egyezmények létrehozásával és a király közreműködésével nyernek megoldást. A királyi hatalmon kívül a nagyurak a védelem és békés élet biztosítói. Az államot most a királyi hatalom mellett a dominusok akarata tartja fenn. A nagybirtokos a saját személyét és birtokát védve, ezreknek életét és vagyonát védi, vagyis a közjóról is gondoskodik, azon munkálkodik.

Ebből a nagybirtokos nemességből emelkedett ki a magyar királyság XVI. századi életének két legnagyobb magyarja: Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós is. E két férfi a legnagyobb egyetértésben dolgozott hazájáért. Nemcsak megszerezték a nagy vagyont, de egyúttal arra használták azt, hogy a lakosság egész rétegeinek, az ország nagy területeinek védelmét s a török ellen biztonságot nyújtsanak. Az újkori állam kezdetén ők végezték az állami teendőket a köz védelmére.

A magánvárak fenntartásához, a várkatonák zsoldjának fizetéséhez, ellátásához *nagy jövedelemre* volt szükség, amit a nagybirtokosoknak, váruraknak kellett előteremteni. Ezt csak úgy érhatték el, ha birtokaikon olyan gazdálkodást folytattak, amely lehetővé tette a haderő számára való élelmiszer-szállítást. A nálunk lévő idegen katonaság részére ugyanis nem tudták a hosszú és nehezen járható magyar utakon behozni az élelmiszer szükséges

mennyiségét. Már pedig a végvári katonaság rengeteg búzát, bort, húst, lovaik pedig szénát éltek fel. Mindezt most a magyar nagyurak igyekeznek szállítani. Hogy pedig ezt megtehessek, úgy kellett birtokaikat megműveltetni, hogy annak tetemes fölöslege legyen, ami eladható. Mai nyelven szólva: hadseregszállítók lettek.

A föld lévén az egyetlen pénzforrás, a nagybirtokos minél több földet szerez, s a meglévőből minél több pénzt igyekszik kisajtolni, amelyet aztán újabb és újabb birtok megszerzésére fordít. Az eddigi jobbgyszolgáltatás most már kevésnek bizonyult, tehát a pénzszerzés egyéb módjait is igénybe kellett vennie a földesúrnak. Ezek között a telepítési és a saját kezelésében levő mezőgazdasági termelés, valamint a kereskedelem játszott legnagyobb szerepet. A déli részéről elmenekült lakosságot szívesen látták a nagybirtokosok s őket olyan erdei birtokokra telepítették, amelyeken eddig egy-két mészégetőn kívül nem volt más egyéb megadózható ember. Bevezetik az állattenyésztést, ami a földesúrnak eddig ismeretlen jövedelmet szolgáltat.

A másik új jövedelmi forrás a közvetítő kereskedelem volt. A dominus maga is vásárol marhákat, szövetet, ólmot, rezet ott, ahol talál, és saját nyereségére szállítja a fogyasztóhoz: nyugatra, Ausztriába, vagy a végvári hadseregnek.

Érdekes jelensége XVI. századi történetünknek, hogy azok a nagybirtokosok, akik ilyen pénzügyleteket bonyolítottak le, s ezzel hatalmas családi vagyonok alapítóivá lettek, egytől-egyig maguk is katonák, akik végigharcolták seregeik élén a török hadjáratokat, s akik ott állanak éveken át felelős állásokban a végeken, a végvári őrségek között. A hadseregszállító egyúttal kitűnő fővezér is, aki saját csapatait látja el élelemmel és hozzátehetjük, tisztességesen, becsülettel.

A nagybirtok művelésében a század második fele a mezőgazdasági termelés nagyarányú növekedését mutatja. A török elől menekülő lakosság egyre sűrűbben üli meg a megmaradt földterületeket, s főleg a Felvidéken, sokkal intenzívebb mezőgazdasági kultúra fejlődik ki. Itt is a nagybirtokos jár elől jó példával. Rendelkezéseivel egész országrészek gazdasági munkásságát emeli magasabb fokra. Erdők irtása, az irtványfökleikre falvak telepítése, új mezőgazdasági üzemek létesítése, mindez a nagybirtokos fejében született meg. A birtok jövedelmezőségének emelkedése vele jár az intenzívebb földműveléssel és azzal, hogy a földesúr maga keres és talál piacot termeivényei számára. A jövedelem emelkedése folytán egyre emelkedik a birtok ára is. Így lett a XVI. századi magyar királyságban a nagybirtok az egyetlen pénzforrás és tőkeképző erő.

A nagyobb jövedelem érzeteti hatását a lakás és ruházkodás terén is. Kezdetét veszi a pompa, fényűzés, mely a nagybirtoknak ezidőtől nem kis jövedelmét fogyasztja. A pénznek nem sok értéke volt, tehát a nagybirtokos jövedelmét vagy újabb földbirtokba, vagy ékszerbe (ötvösipar nagy fejlődése!) fekteti be, mivel a védelem ellátásán kívül egyéb kiadása nincsen.

A magyar nagybirtokosok tehát az államnak neveltek katonákat és vezéreket, s amit pénzben és természetben beleöltek is e tevékenységükbe, az mind az államnak, királynak és a magyar nemzetnek kamatozott. Nem volt véletlen tehát, hogy éppen a legnagyobb birtokosok egyúttal az ország legnagyobb vezérei, leglelkesebb főkapitányai voltak. Ha végignézünk a század magyar hősein, akik tömegeket szerveztek és vezettek a török ellen évtizedeken át, a legnagyobb birtokos-családok neveivel találkozunk: *Zrínyi Miklós, Nádasdy Tamás, Batthyány Ferenc, Bebek György, Balassa Imre, Menyhárt János, Dobó István, Forgách Simon*, majd ezek leszármazol: *Nádasdy Ferenc, Zrínyi György, Dobó Ferenc, Batthyány Boldizsár, Pálffy Miklós* azok, kiknek hívására a végvári vitézek többsége megmozdult. Hiába nevezett ki a király idegen fővezéreket, német vagy olasz főkapitányt, ezek itt vagy megmagyarosodtak, vagy — elhagyatva, elszigetelten álltak, kizárva magukat a körülöttük pezsgő magyar életből, melynek magyar volt szokása és vezetői.

A nagybirtokos mindezek fölött maga is ízig-vérig katoná, aki személyesen harcol és vitézei előtt személyes bátorságával ad példát. Mindnyájan viseltek főkapitányságot, ami pedig azt jelentette, hogy bent kellett ülniök a török támadásának legjobban kitett várakban és a támadásokat a török védelmi vonal ellen maguknak kellett vezetniök.

A XVI. század második felében, egészen a hosszú vagy tizenötéves háborúig, nagy hadjáratot egyik fél sem vívott a másikkal, de a végvárakban a betörések, kicsapások és dúlások sohasem szüneteltek. A végvárakban a magyar és a török vitéznek is egyaránt változatos és kalandos az élete. Nem csoda, ha e század nagy magyar lírikusa, a végvárakban szolgált *Balassa Bálint* így énekel:

*Vitézek!
A föld felett,
Mi lehet szebb dolog
A végeknél?*

A végvári élet jelentette a romantikus, változatos és eseményekben gazdag katonáskodást. Ahogy a körülmények hozták magukkal, egyszer nagyon jól, máskor meg nagyon is rosszul folyt a végbeli vitéz dolga s ha kedve

volt a kalandos életre, a legváltozatosabb kalandokat is megkockáztathatta. Hasonló volt az élet a török végvárakban is. A magyar katona azonban nem maradt adósa a töröknek a különféle rajtaütésekért és betörésekért. Hasonlóval viszonyozta török szomszédjának kirohanásait s ha vége volt a csetepatének, bevonult várába és muzsikaszó mellett adta át magát a sírva-vigadásnak.

A végvári élet a nemzet életének egyik legszebb kiteljesedése lett, történelmünk szinte páratlan fejleménye, amikor a társadalmi szakadékok mintha maguktól betemetődtek volna és amikor a magyar történelemben szinte legyőzhetetlen személyi ambíciók mintha maguktól ledőltek volna az útra, hogy rajtuk keresztül haladjon a nemzet régi országának, régi államának visszaállítására. A végvári élet nagy kultúrfokot jelent, amelyre Európa érdekében szigorú önfegyelemmel emelkedett föl a magyarság, idegen támogatás, idegen elismerés nélkül! Sőt, e nagy szolgálatokért lenézés és kizsákmányolás lett a köszönet és hála, amivel nyugat népei megfizettek a magyarságnak, így, ilyen körülmények között került két malomkő közé — Nyugat közönye és Kelet dühe miatt — a dicsőséges és szép végvári élet, s mire a XVI. század átfordul az új századba, még egyszer, utoljára fellángol, hogy aztán visszahulljon tehetetlenül, meg nem érve oda, ahonnan ki-termelődött: a magyar földre...

6. FEJEZET:

Az önállósult Erdély.

A Mohács utáni kettős királyválasztás mély sebet ejtett a magyar nemzet testén, s ezt a sebet hosszú betegség tatán amputáció követte, ami az ország megcsonkításában jelentkezett.

Erdély és az idővel hozzákapcsolt tiszai részek nemzetiségei ellenére is magyar jellegű volt. A szászság számarányánál fogva nem játszhatott akkora szerepet benne, hogy az az erdélyi magyar jelleget befolyásolhatta volna. Az oláhság pedig — amely a két külső román vajdaságban (Moldva és Kúnország) dúló nehéz viszonyok miatt tömegesen menekült Erdélybe —, mint az alkotmányon kívül élő népcsoport, semmi befolyással nem rendelkezett.

AZ ERDÉLYI HÁROM NEMZET. Láttuk már, hogyan állott elő a XV. században az erdélyi területen három közigazgatási egység: a magyar vármegyék nemesi lakossága; a szászok és székelyek univerzitása. Ez a hainoin egység többször kereste“ egymással az érintkezést.

uniók jöttek létre köztük, amelyekben a három nemzet közös területi védelmet biztosított egymásnak, utóbb pedig még külön erdélyi igazságszolgáltatási gyakorlatot is ki alakított, mivel a magánjog bizonyos kérdéseiben Erdélyben egészen más szokásjog érvényesült, mint az anyaországban.

A három nemzet azonban Buda elfoglalását megelőzően a fejlődésnek annyira különböző és egymásnak ellentétes irányban élt, hogy közös állami öntudatot még egyáltalában nem tételezhetünk fel közöttük.

A magyar nemzet politikailag érvényesülő, — a hét erdélyi vármegye — nemessége földrajzilag a Szamos- és Körös-völgyön át szoros kapcsolatban állott a tiszántúli magyarsággal, főúri családjai törzsökös magyar nemzetségek tagjai voltak, kiknek rokonsága Magyarországon lakott s ők maguk nagy országos pályát csakis a királyi udvarban tal alhattak.

A székely nemzetet egészen más gondok foglalkoztatták. A vérségi kapcsolatok, melyek valamikor a székely falvakat és székeket összekapcsolták, most szétszakadoztak s a hagyományos székely szabadság és egyenlőség végleg elbukik. A főszékelyek és lófők kizárják a hivatalokból a szegény községeket, így keletkezik a földönlakók osztálya, mely a főszékelyek földjeit műveli jobbágyorsban. A közszekelység hiába küzd elnyomói ellen, hiába védekezik, a királyi hatalom az egyetlen, amely legalább közjogi téren elismeri a székelyek ősi szokásjogát. Végeredményben tehát a mintegy 80—90 főszékely család (a lötökkel együtt) jobbágyorsba szorított 7—8000 szabad székely családot. Ebben a véres társadalmi harcban semmi oka nem volt a székelységnek arra, hogy elszakadjon a magyar királyságtól, amely a közszekelységnek — nehéz helyzetében — egyedüli pártfogója lehetett.

A szászoknak — mint harmadik erdélyi nemzetnek — szintén semmi okuk nem volt elkíváncozni a magyar királyságból: olyan különálló közületben éltek ugyanis, amely egyenesen a király hatósága alá tartozott.

Az Andreán um kiváltságait már Mátyás kiterjesztette az összes szász területeikre s a XV. is század második felében már kialakult a „minden szászok egyeteme“, az „universitas Saxorum“, melybe a 7 szász széken kívül a 2 szék, továbbá a besztercei és brassói, barcasági kerület is beletartozott. Országgyűléseikre együttesen hívtak meg, a szerémi polgármester és a „szász comes“ tekintélye az -egész szász települési területen érvényesült. A világi universitas ezen egységét az egyházi egység is támogatta. Már a hitújítás előtt létrejött a magyar főpapoktól való elkülönülés s szász papok vezetése, alatt éltek egyházaik. A hitújítás után pedig a szászok csaknem valamennyien Luther

felekezetéhez tartóznak s meg is maradtak abban azután is, míg a vármegyei magyarság, valamint a székelyek egy része a Melanchton—Kálvin-féle reformációhoz, illetve az unitárizimushoz állott.

A három politikai nemzet mindegyikét tehát a *saját nemzeti öntudata fűtötte* s egyáltalában nem volt hajlandóság egyikben sem arra, hogy saját érdekeit a többinek alárendelje.

A három politikai nemzet mellett, mint politikai jogok nélkül élő népelem, élt az *oláhság*, amely részben a középkori kenéz-telepítések utódai, részben már új bevándorlók, akik a XV. század török pusztításaiban eltűnt hiagyar jobbágyság helyét szállották meg. Az új telepesek mindenben egyazon szolgáltatásokat voltak kén}telének vállalni, amit volt elődeik, a magyar jobbágyok szolgáltattak, csupán egyházi adótól voltak mentesek. Számukat a XVI. század közepén mintegy 80 1(0.0()()-re tehetjük.

ERDÉLY A KETTŐS KIRÁLYSÁG KORÁBAN. A tejérvári koronázás még nem biztosította János számára Erdélyt, csak az 1529-i török hadjárat után térnek János oldaléra jobban Erdélyben, bár még így is hosszú évek fegyveres küzdelmei voltak szükségesek ahhoz, hogy Erdélyben János király hatalma megszilárduljon. Ferdinánd sem nézte tétlenül a dolgokat. Kormányja, vajdái és helytartói voltak itt, akik az erdélyieken kívül a moldvai és havaselvi vajdákat is segítségül hívják János ellen. János király azonban ügyesebb volt ebben, a maga részére csábítja a vajdákat s az ő közreműködésükkel 1529-ben Brassó mellett Földvárnál, miután a székelyek is az oláhok oldalára állottak, — szétverik Ferdinánd seregét. A vajdák feldúlták a Barcaság falvait és szolgálataikért -János királytól Csicsót, Küküllővárat, Bálványost és Besztercét kapták jutalmul.

János király uralma Magyarországon a török segítségével megszilárdulván, Ferdinánd párthívei Erdélyben egyre fogyatkoztak, végre a szász városok is behódoltak Jánosnak.

ERDÉLY TOVÁBBI SORSA, FRÁTER GYÖRGY. János halálával a magyar király tényleges hatalma megszűnt Erdélyben, ezzel a keleti részek tényleg kiestek a magyar királyság hatalmi köréből. Izabella közelebb van, s ezért hozzá küldik hűségnyilatkozataikat a vajdák, do Ferdinánd sem mond le Erdélyről, beküldi követeit s jogait követeli. Mindennek véget vet azonban Buda elfoglalása, majd *Szutejmán parancsa, hogy a keleti részekből külön hűbéres fejedelemséget alakít magának.*

Erdély államiságát török hatalmi szó, Szulejmán erő-

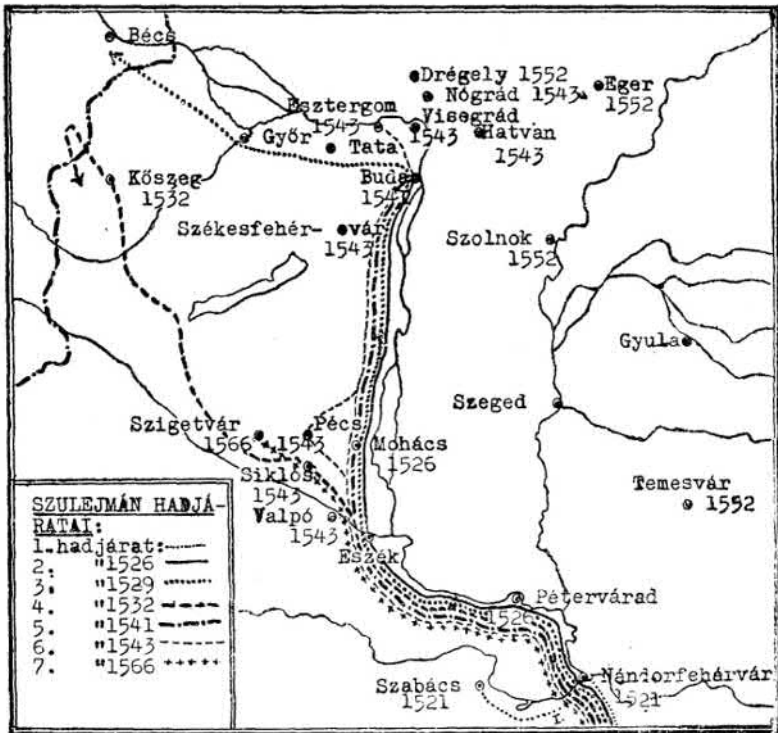
szaka hívta életre. Erdély sorsa tehát — határain kívül dőlt el, mint később is annyiszor.

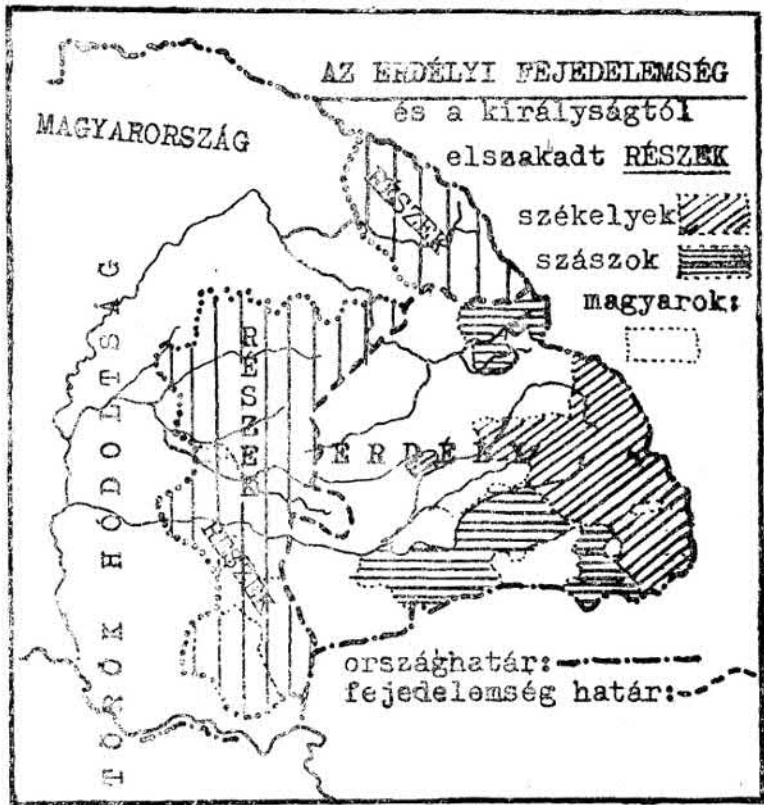
A rendek 1541-ben Nagy-Selyken gyűlésre jönnek össze, hogy határozzanak a továbbiakról, amikor megjelenik a szultán követe s ura parancsát közvetíti. Erre a fenyegetésre még egyszer fellázadt Erdély magyar, keresztény érzése, de mindez későn volt már. 1541 júniusában a török vezér és a két oláh vajda már Erdély földjén állanak, a székelyföldet és a Barcaságot kirabolják s érvényt szereznek a szultán parancsának: János Zsigmondot üdvözlik fejedelmükként, mint a hűbéres fejedelemség urát. Így jött létre török parancsszóra, János király fiának és özvegyének erdélyi fejedelemsége, anélkül, hogy abban Fráter György bármi szerepet játszott volna. Ennek a vérrel-vassal összeforrasztott államalakulatnak kormányzását a szultán aztán Fráter Györgyre bízta. Fráter Györgyöt királyi helytartónak választották, majd két hónap múlva, a tordai országgyűlésen hozzájárultak a kormány berendezéséhez. Eszerint a helytartó mellé minden nemzet székenként, illetve vármegvénként 2—2 tanácsost választott, a közigazgatás egyes ágaira nézve érvényben hagyták a korábbi szokásokat, a közfelkelés is a régi maradt, úgyszintén az igazságszolgáltatás is, csupán a vármegyei törvénykezés szorult javításra, itt bűnügyekre egy 12 tagú törvényszéket szerveztek. Az egész rendelkezés lényege abban állott, hogy a három nemzet univerzitása egyenkint felruházott kormányzati jogokkal, amikkel eddig nem rendelkezett.

Az 1542-ben Izabella Lippáról Gyulafejevárra költözik, ide teszi át székhelyét s a fejérvári püspöki palota lesz az erdélyi fejedelmek rezidenciája. Erdély tehát a három nemzeti univerzitásra építve megalakult. Az uniót még többször megerősítik, de a kezdeményezés nem a rendektől, hanem kívülről — a töröktől — vagy a fejedelmi hatalomból indult ki. Fráter György hatalma azonban nem Erdélyben, hanem váradi egyházmegyéjében és a tiszántúli vármegyékben gyökerezett, s ezen területek voltak azok, amelyek csatlakozásából Erdély államisága megszülethetett.

A RÉSZEK SZEREPE ERDÉLY ÁLLAMISÁGÁBAN.

A tiszántúli vármegyék mindenkor Magyarországhoz tartoztak, az erdélyi vajdáknak rájuk soha semmiféle befolyása nem volt. Buda elvesztése után is Ferdinánd alattvalói maradtak. Döntő hatással volt a vármegyék állásfoglalására Szülejmán 1543-i hadjárata, mely az ország középső részét kiszakítva, lehetetlenné tette a tiszántúli területeknek a nyugati részeken levő királysággal való érintkezést. Fráter György legnagyobb sikere az volt, hogy e vármegyéket beolvaszthatta az erdélyi államtestbe.

Az erdélyi fejedelemség már megalakulásakor sem Erdély egyedül, hanem kiterjed Erdélyen kívül az ugyanolyan nagyságú magyar területre is. A tiszántúli részek vártartományai Fráter Györgynek, majd utána a fejedelmeknek biztos alapot nyújtottak. Az erdélyi fejedelmeket ezek a tiszántúli vármegyék függetlenítik úgy anyagilag, mint politikailag a három nemzet akaratától. Ezekből a vármegyékből ered minden gazdagságuk, jövedelmük, amiket hadjárataikra, vagy Erdély államéletében szükséges kiadások fedezésére fordítottak. A Tiszántúl nélkül Erdély nem bírta volna el az önálló államisággal járó súlyos pénzbeli terheket, s nélküle a fejedelmi abszolutizmus sem fejlődhetett volna ki oly mértékben, mint azt a XVII. század fejedelmeinél látjuk.

A FEJEDELMI HATALOM, MINT ÖSSZEKAPCSOLÓ TÉNYEZŐ. Erdélyben, ahol társadalmi, vallási, nemzeti különbségek (3 nemzet, 4 vallás!) választották el egymástól a 7 magyar vármegyét, a szász földet, a székelyek földjét, a Tiszántúlt és a Maros-Duna szögéből megmaradt karánsebesi és lugosi bánságokat, egyedül a fejedelmi hatalom kapcsolta össze az egymástól ennyire eltérő érdekeket. Ezek a nagy és lényeges különbségek megmaradnak még a XVII. század végén is, ami csak azt bizonyítja, hogy a fejedelemség nem tudta organikusán egybeolvasztani az egyes részeket: mindegyik megtartotta az együttélésben is saját kulturális és politikai arculatát.

A XVI. és XVII. század az egész európai és magyar királysági fejlődésben is uniformizálta azt a végtelen sok politikai, gazdasági, műveltségi egységet, mely a középkor különleges viszonyaiból maradt fenn. A sokféle privilegizált osztályból egyetlen nemesi rend, a még többféle szolganépből egyetlen jobbágyosztály fejlődött ki s ezen két egymással szembenálló, de egymás nélkül el nem képzelhető néposztály likvidálásából állott elő az újkor és a legújabb kor története. Ám Erdély területére ez az uniformizáló hatás nem tudott átcsapni. Megállott a tiszántúli határokon, mialatt Erdélyben tovább nyúltak, a középkori privilégiumok, a középkúri oszállykülönbségek. Ebben a tekintetben az erdélyi fejedelemség egy darab megkövesedett középkor maradt, mely a régi, elavult formák állandósításával őrizte meg a XIII. és XIV. század állapotát.

A középkori állapotokat kétségtelenül a három nemzet uniója tartotta fenn Erdélyben; ez a három nemzet egyforma jogokkal rendelkezett, egyik sem szólhatott bele a többi belső fejlődésébe. Mindez, s a terheknek a három nemzet között való egyenlő felosztása csak azt mutatták, hogy az unió igen laza volt s a három nemzet egyedül és kizárólagosan csak külső kényszer hatása alatt lépett állami közösségbe.

Ezzel ellentétben a *fejedelmi jogok* annál szélesebb-körű teret nyertek: hozzájuk tartozik az egész külügy, hadügy, pénzügy kezelése, ami éppen elegendő a fejedelmi hatalom korlátlanságához. A fejedelem érintkezett a kül-országokat, ő kapta kézhez és használta fel korlátlanul az adókat, ő volt a legfőbb bíró, aki maga állította össze a törvényszékét, ő töltött be minden hivatalt, ő adományozhat birtokokat, kereskedelmi, ipari és egyéb kiváltságokat, ő hívja össze az országgyűlést, melyek az ő előterjesztéseit tárgyalják és óvakodnak a fejedelem akaratával ellenkezni, így volt ez Fráter György, majd a Báthoryak korában s így a XVII. században, Bethlen Gábor idejében is.

Fráter György meggyilkolása után (1551) *Castaldo* uralkodott nemcsak Ferdinánd nevében, hanem az erdélyiek megbízásából is, akinek országgyűléseit a rendektől választott 4 tanácsurral vezette. A valóságban azonban sem Castaldonak, sem a melléje kinevezett vajdának, *Báthory* Andrásnak nem volt meg a bátorsága ahhoz, hogy a három nemzettel úgy bánjon, amint azt Fráter György és Izabella tette.

Fráter György tíz esztendejére (1541—1551), majd a vajda-korszak öt évére így következett *Izabella* egyeduralmának négy esztendeje (1556—1559).

IZABELLA URALMA. Fia nevében, de korlátlanul uralkodott, lengyel és olasz urakat hozva be a magas hivatalokba és az udvari életbe. Lengyel tanácsosainak befolyására idézte fel az első véres tragédiát, melyet Erdély önálló korszakában, a fejedelem korlátlan hatalma következtében, szinte még másfélszázadon át annyi sok más követett. 1558-ban magához hívatta Gyulafejérvárra három főtanácsosát, akik a hívásra váraikat gyanútlanul elhagyták s a királyné városába érve, éjjel orozva meggyilkolták. Bűnük az volt, hogy a lengyel befolyás megdöntésére törekedtek.

Halála után *János Zsigmond* (1559—1571) következett, mint a száz éven át virágzó, de gyermekben soha nem bővelkedő Zápolyai-ak adnak utolsó sarja. Gyöngye akaratú volt s mindenben tanácsadói, *Dávid* Ferenc és *Blandrata* György akaratát követte. De atyjától változatlanul, egész nagyságában és szenvedélyességében örökölte ha nem is a koronához, amely már végkép elveszett számára —, de legalább a magyar királyi címhez való ragaszkodását. Éppen annyira nem gondolta magát egy különálló kis Erdély fejedelmének csupán, mint anyja, Izabella, vagy Fráter György, de János király is. János Zsigmond, anyjához hasonlóan, minden áron *magyar király* akart lenni. Uralkodása alatt Ferdinándhoz való viszonya örökös háborúkban és tárgyalásokban telt el. Kasától keletre, s Szatmártól és Nagybányától északnyu-

gatra az egész terület folytonos harcok színhelye volt.

Ezeknél a hadjáratoknál sokkal nagyobb sikerű volt azon hadjárata, amelyben a *székelységet verte le* 1562-ben. Erdély önállósodása következtében ugyanis a háborúkat többé nem a magyarországi segély, hanem a három nemzet volt kénytelen fedezni költségekkel. Mindez nagyban hozzájárult a székelység forradalmasításához. A fölkelte székelység azonban magára maradvány, véresen elbukott. János Zsigmond vezetőiket elfogatta, közülök többieket megcsónkíttatott, másokat karóba húzatott, az egész székely közsabad népet pedig — Dózsa György jobbágyainak mintájára — szabad prédául adta a két első rend önkényének. A székelység elvesztette ősi kiváltságát. Hiába építtette János Zsigmond a tovább tartó társadalmi elégedetlenség meggátlására a *Székelytámad—Székelybánja* várakat, maga is kénytelen volt belátni, hogy a bajokon nem segített. A földesúrrá tett lófők és főnépek maguk alá hajtották a községeket, s a földönlakók száma mindegyre növekedett, pedig ez a jobbágy sorba degradált székelység nem felejtette többé ősi szabad voltát.

A *SPEYERI SZERZŐDÉS. 1570.* Erdély önállósága mindig az uralkodótól függött valójában. Tradíciók híján az uralkodó építette ki az állam közjogát, s viszont, ha akarta, meg is szüntethette azt. Ezt tette János Zsigmond is, mikor a *speyeri szerződés*-ben kevéssel halála előtt elismerte a magyar királyt az erdélyi fejedelem fölöttesének és urának, elismerte, hogy Erdély és a tiszántúli részek továbbra is Magyarország szerves tagjai, viszont ezek fejében a Ferdinándot követő *Miksa* király elismerte a Zápolyai-esaládnak Erdélyben való fiági örökösödését. A speyeri egységben az utolsó Zápolyai dinasztikus érdekekért — fejedelmi címért, Habsburg-házbeli menyaszcsonyért, Oppeln és Ratibor hercegségéért — visszatért Fráter György felfogásához: *Erdély Magyarország része*, s csak idő kérdése volt, hogy mikor csatolható vissza az anyaországhoz.

Mielőtt azonban János Zsigmond házassága létrejött volna, 1571-ben meghalt. Halálával elérkezett tehát Erdély visszacsatolásának ideje. Miksa király azonban nem szállhatta meg Erdélyt, mert ennek fényleges önállósága már sokkal előrehaladottabb volt, de azt a török szultán követe is megakadályozta, a szultánnak tartva fenn a fejedelem, mint török hűbéres, személyének kijelölését. Miksa végül is kénytelen volt kiegyezni abban, hogy *vajdát* válaszsának, aki neki nyilvános hűségküti tesz.

BÁTHORY ISTVÁN (1571—1581). Az erdélyi rendek 1571-ben a Tiszántúl legnagyobb urainak egyikét, somlyai Báthory Istvánt választották meg fejedelemmé. A Zápolyaiak kihaltával tehát a Báthoryak kezébe került Erdély,

amelyről két császár — a keleti és nyugati — is azt gondolta, hogy a kezében van, csak ki kell érte kezét nyújtania. A fejedelmi várakban azonban még Miksa katonái voltak. Fogarasban pedig *Békés* Gáspár akart független fejedelemséget magának, majd ezzel sem elégedve meg, kinyújtotta kezét a hatalom után. Báthory István azonban 1573-ban a *kerellő-szentpáli* csatában leverte Békés seregét, mire biztosította uralmát egész Erdély fölött. Ezzel Erdély újra független lett, mert olyan hatalmas dinasztíája akadt, amely családjá hatalmával, családi hatalmáért megvédte függetlenségét.

A *LENGYEL KIRÁLYSÁG ELNYERÉSE*. Ahogy megszilárdította hatalmát Erdélyben, családi hatalmát igyekezett örökletessé tenni családjában. Ezért a várak őrségeit nemcsak a maga, hanem Kristóf öccse hűségére is megeskette. Nemsokára azonban (1575-ben) a *lengyel rendek is királyukká választottak* a nagytehetségű magyar fejedelmet. Báthory István nem mondott le erdélyi fejedelemségéről sem, hanem helyettesévé *Kristófit* választotta, olyképen, hogy kormányzatában István királlyal egyetértőleg járjon el. Utóbb pedig, amikor Kristóf elbetegesedik, kilenc éves fiát, *Báthory Zsigmondot* (1586—1598) választatja meg utódául, azzal a föltétellel, hogy nagykorúságát elérve átveszi az uralkodást, egyben kötelezi magát a fejedelemség jogai és kiváltságai épségben tartására.

BÁTHORY ISTVÁN URALKODÁSA. A lengyel trónon is, ahová Valois Henrik elfutása után ültették a lengyel köznemesek, *megmaradt magyarnak* és erdélyinek.. Nemcsak hogy urak és nemesek százait, közkatonák és székelyek ezreit fogadja szolgálatába, s velük harcolja végig a nagy orosz háborút, melyben *Rettenetes Iván* cártól Pollockot és Kurlandot foglalta el a lengyelek számára, minden lengyel gondja mellett is folyton a magyarság sorsán töprengett. Azzal tisztában volt, hogy *Erdély önmagában nem lehet létformája a magyarságnak*, a magyar sors nem kényszeríthető ilyen szűk keretek közé, amelyet a szultán bármikor összeroppanthat. Báthory István volt az első magyar, aki mindezt élesen látta s a törökkel való szövetkezés elvét elvetve, határozottan abban látta a kérdés megoldását, ha Erdély visszatér Magyarországba. Ez a Magyarország azonban nem lehet német uralom alatt, hanem szabad királyválasztó, s ezért hibáztatja, hogy a magyar rendek Rudolfot már atyja életében megválasztották királynak.

Báthory István utolsó idejét egészen a török hadjárat, a szultán Európából való kiűzésének hatalmas tervével töltötte, amit a nagy Lengyelország kitünően megszervezett hadi erejére támaszkodva akart végrehajtani. Ebben azonban korai halála megakadályozta. Uralkodása alatt

Erdély belső helyzetében alig változott valami. Még a székek is beletörődtek sorsukba, akiknek helyzetén úgy akart segíteni, hogy ezrével vitte őket seregébe és velük kitüntető figyelemmel bánt. Magyar katonáinak hőstetteit egyenkint ismerte, családjuknak otthon házadómentességet adott, s ha hazakérezkedtek, birtokadományokról is gondoskodott számukra. Nem volt olyan kis ember, akivel nem törődött volna. *Hunyadi Mátyás óta ő volt az 'első magyar, egész ember, aki állami erővel rendelkezett a magyarság felségítésére,* s ezzel olyan munkát végzett, aminőt az országon kívül maradt király soha nem végezhett.

Egy téren mégis megpróbálkozott azzal, hogy Erdély belső viszonyaiban változást hozzon létre: *vallási téren.* Láttuk, hogy János Zsigmond személyes hitcserélgései milyen hatással voltak az *egész* népesség vallási viszonyaira. Most tehát, amikor Báthory István a központi hatalomnak hasonló abszolutisztikus mértékével rendelkezett, természetes, hogy az ő személyes felfogásának is érvényesülnie kellett. Báthory István *katholikus* volt, a páduai egyetemen tanult, s mikor mint János Zsigmond követe Bécsben fogságban volt, személyesen is megismerkedett több jezsuitával. Az 1566-i tordai országgyűlés határozatát, amely a katolikus papoknak eltiltotta az Erdélyben való tartózkodást, sem ő, sem testvére, Kristóf nem tartották be, a vajdai székben azonban egyik Báthory sem gondolhatott arra, hogy az országgyűlések és zsinatok *egész* során megerősített vallási evolúciót visszafellesszék. 1579-ben mégis behívja Erdélybe az első 12 jezsuitát, akik itt nagy sikerrel alkalmazták a nyugaton már kipróbált módszerüket s a lelkek *egész* tömegét sikerült csakhamar visszatéríteniök a régi vallásra. Természetes, hogy az a működés, amelyet az a tizenkét jezsuita kifejtett, reakciót keltett a három protestáns vallásban. Ezért bár István király tekintélye ellen nem mertek fellépni, halála után fután nyomban az ifjú Báthory Zsigmondtól mégis kieszközltek eltávolításukat. Annyit azonban mégis meg kellett engedniök, hogy a főurak birtokaikon tarthatlak egy-egy katolikus papot.

A fejedelem Gyulafejérváron székelt, de ő is, az országgyűlés is sűrűn változtatták helyüket. A hadügy szempontjából megvolt a személyes hadbaszállási kötelezettség, emellett minden nemes köteles volt 16 porta után egy lovaszt is kiállítani. A szászok nem fejenként szálltak hadba, a portális lovaszt sem állították ki, hanem egyetemlegesen mintegy 1000 katonát szolgáltattak. A várakban és erődített helyeken állandó őrség volt, melynek fenntartását a fejedelem és a három nemzet fedezte alkalomszerűen.

A fejedelem bevételeinek legnagyobb részét *saját bir-*

tokai és a *Részek* jövedelme alkották. Ezeken kívül fejedelmi jövedelem volt még az évente egyszer vagy olykor kétszer is megszavazott rendes adó. Az egykori katolikus püspöki birtokok jövedelmeit a fejedelmi családok foglalták le családi ellátásukra. Jövedelmet biztosítottak még a bánya-, vám- és harmincadjövedelmek, a közsékelyek robotmunkái, valamint a városok cenzusa, a kihalt családok és a jószágvesztésre ítélték vagyona szintén a fejedelmi kincstárba folytak be. Ilyen jószágelkobzással (*nótázás*) Erdély egész fennállása alatt igen sokszor találkozunk. Kezdetét veszi mindjárt Izabella idejében, aki Kendi Antal, Kendi Ferenc és Bebek Ferencet, majd Báthory István Békést és társait végeztette ki ellenzékisége miatt s elkobzott birtokaik a fejedelmi kincstárt gyarapították.

Halála után *Báthory Zsigmondot* választották meg fejedelemmé, de mint az történni szokott, ő is csak epigon alakja volt *nagy* apjának. A kormányzást teljesen átengedi a lengyel királytól kinevezett uraknak. Mikor 1588-ban. Zsigmondot nagykorúsítva letétették vele az esküt, az országgyűlés nem tudott megegyezni abban, hogy a vajda vagy a fejedelem címet vegye-è fel Zsigmond. Végül is a fejedelem tetszésére bízták a dolog eldöntését, aki azonban a *vajda* címet tartotta meg.

Unokatestvére, *Báthory Boldizsár* azonban csak nehezen törődött bele öccse fejedelemségébe. Mint Fogaras ura, maga köré gyűjtötte a törökpárti urakat, akik rossz szemmel nézték a fejedelmi gyóntatonak, Carille jezsuita atyának prágai összeköttetéseit. Prága és Bécs között ugyanis már csak névleges volt a béke s mindkettő csak az alkalmat várta, hogy Erdélyre tehesse a kezét. A szultán az oláh vajdaságot vette keményen kezébe, Prága pedig Erdély szövetségét készítette elő, amiben Carille mellett Zsigmond anyai nagybátyja, Bocskay István volt nagy segítője.

Az 1594-i év döntést kívánt a német—török kérdésben. Rudolf — aki Miksa után a magyar trónra került — a szultánnal már az előző évben harcban állott, a horvát végeken és Dunántúl. A török most egyre sürgetőbben követelte az erdélyi hadak segítségét, amit most már nem lehetett válasz nélkül hagyni. De Carille és a pápa is számítottak Erdély segítségére, amit Zsigmond is jónak vélt Bocskay hatása alatt. Az erdélyi országgyűlés azonban a török segítség mellett döntött, mire Boldizsárt azonnal főkapitánynak választották meg. Mikor Zsigmond erről értesült, lemondott öccse javára, átadva a hatalmat Boldizsár bátyjának. Utóbb azonban Bocskay és társai kívánságára újból visszatért és elfoglalva a fejedelmi széket, újból átvette a hatalmat, mire az országgyűlés kénytelen volt a török szövetség felbontását kimondani.

A fejedelem tanácsadója, *Bocskay* István nagyon jól tudta, hogy *a töröktől megszabadulni csak a Habsburgokkal való csatlakozás révén lehet.* Az ő közreműködésével köt azután Zsigmond szövetséget Rudolffal, amelyben az elismeri Zsigmond örökösödési jogát Erdélyre, megígéri, hogy egy unokanővérét hozzá adja feleségül, viszont Zsigmond elismeri a magyar király felsőbbtségét és családja kihaltával a Habsburgok örökösödési jogát Erdélyre. Miután Zsigmond csakugyan elnyerte Mária Krisztina kezét, megindította seregeit a török ellen. A székelyek hadával — akiket a harcokban Bocskay István vezetett — megerősödve, Tergovistryét és Bukarestet elfoglalva, Szinánbasát *Gyurgyevónál* döntően megverte. Ezzel a Dunától északra az egész oláh terület fölszabadult a török alól.

Az öröm azonban nem sokáig tartott. A törökök élére *III. Mohamed* került, aki kitűnő katona hírében állott s. az egyesült erdélyi és magyar seregeket 1596-ban *Mezőkeresztesnél* kétségbeesett küzdelemben, az utolsó percben kivívott győzelemmel szétverte. *Ez volt az utolsó nagy ásaia, amelyben a török diadalmaskodott,* de ez is elegendő volt ahhoz, hogy a török megszállást újabb nyolc-, van esztendőre biztosítsa hazánkban.

Zsigmond beteg egyéniségének tudható be, hogy *Erdély nem maradt meg a keresztény nyugati magyar közösségben.* A tizenöt éves háborúnak egész későbbi lefolyása bizonyította, hogy a török többé nem volt képes nagyobb, összefoglaló vállalatokra, amilyen Erdélyben való hűbéruraságának visszaállítása lett volna. Soha nem állott olyan lelkes sereg a török ellen, mint Zsigmond és Bocskay alatt. Az álhatatlan Zsigmond azonban nyolc év alatt négyszer mondott le és háromszor tért vissza a fejedelmi trónra, mindig a legnagyobb zavart és bajt okozva. Már 1597-ben lemond Rudolf javára, aki őt Erdély átengedéséért Oppeln és Ratibor hercegséggel és évdíjjal jutalmazza, de mielőtt még Rudolf megbízottja, Miksa főherceg bevonulhatott volna Erdélybe, Zsigmond már újra visszatér, átveszi a hatalmat, hogy azt másfél év múlva (1599) újra átadja, ez alkalommal unokatestvérének, *Báthory Andrásnak.* Ezt *Mihály* havasalföldi oláh vajda támadja meg. Báthory András vereséget szenved, Erdély most az oláh vajdának hódol, aki példátlan adókat sajtói ki *belőle.* Báthory Zsigmond erre újra visszatér, de Mihály vajdától vereséget szenvedve újból Rudolf segítségét kéri. így kerül Erdélybe a felvidéki fővezér, az olasz *Basta* György, aki 1000-ban kiveri a vajdát. Most már az erdélyiek hívják vissza Zsigmondot, mivel Basta kegyetlenségeit nem bírják, s őt 1601-ben újra fejedelmüké választják. Zsigmond azonban már néhány hónap múlva vereséget szenved az egyesült Basta és Mihály seregétől. E győzelem

után Basta megöleti Mihály vajdát, Zsigmond pedig végleg átadja Erdélyt Rudolfnak. Basta újabb rémuralma ellen most már Székely Mózes kel föl, akit a szultán is elismer s aki török földre menekült erdélyiekkel iparkodik Erdélyt Basta vallonjaitól megtisztítani. 1603-ban azonban Székely Mózes is elesik, Basta párthíve, *Radul* havasalföldi vajda betörésekor. Erdély újra Basta hatalma alatt van, aki többször ki- és bevonul, de az országot Rudolf csak 1604-ben, Boeskey támadásakor veszti el.

Basta Castaldohoz hasonlóan évtizedes szolgálat lejtében jutott Erdélybe, miután Harlemtől és Antwerpentől a Tiszáig végigharcolt minden csatateret. Az ismeretlen erdélyi viszonyok őreá is félelmes hatással voltak, ő is mindegyre életét féltette s életét védte a magyarok szövetkezései ellen. Zsigmond pálfordulásai már úgyszólván teljesen kifejlesztettek kenyéradóiban az addig is lappangó ellenszenvet a magyarok iránt. Mikor Mihály és Székely Mózes halála után az erdélyi viszonyok végleges rendezésére készült Basta, már azt az utasítást kapta a bécsi kormánytól, hogy a városokból, a szászokéból és Kolozsvárról szorítsa ki a magyarokat, polgárjogot, tanácsosságot csak néni e i e k kapjanak ezután Erdélyben. Basta uralma c é l s z e r ű e l ő k é s z í t é s e v o l t E r d é l y t é n y l e g e s f ü g g e t t l e n s é g é n e k, m e l y e k k o r, B o c s k a y f e j e d e m i s é g é v e l s a b é c s i b é k é v e l k e z d ő d i k.

A nyugati és keleti magyarság közötti ellentét Erdély különválásával teljessé lett s így *a magyarság két részre szakadt*: egy *nyugati*, inkább katolikus, királyhű s az egységes magyar eszmét követő — és egy *keleti*, inkább protestáns' és a kis erdélyi magyar eszmével megelégedő részre.

7. FEJEZET:

A forró hódoltság és berendezése.

A TÖRÖK HÓDÍTÁS HATÁSA. A török hódítás nagy változásokat okozott a hódoltsági területeken, amelyek nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és etnikaiak is voltak.

A török katona-nemzet lévén, katonai hatalmával és iszlám-hitéből eredő fanatizmusával nagy területeket tudott meghódítani, azokat tartósan megtartani, de képtelen volt a meghódított területeken a vegetatív életnél magasabb életnívót teremteni vagy létrehozni. Maga nem vett részt a termelésben, csak a hódoltatott népek kultúr-termékeit használta fel. Ez az alantas életmód megfelelt a kultúra magasabb fokára még fel nem jutott rácságnak

és románságnak, de nem a magyarságnak, amely éppen ezek miatt ösztönösen húzódott a török elől, különösen a déli részekben, ahol már a hódítás előtt megkezdődött a magyarságnak észak felé való vándorlása. A magyarság által lakatlanul hagyott területeket aztán a török közbenjöttére a rác és oláh elemek foglalták el és vették birtokukba, aminek az lett a következménye, hogy a déli részekben teljesen kiveszett a magyarság s az így elvesztett területeket a magyar etnikum többé soha sem tudta visszahódítani a maga számára. Az új telepések — a rácok és oláhok — azután a kezükre jutott területet a mezőgazdasági kultúra olyan alacsony fokára züllesztették le, amilyeneken maguk állottak.

Λ *TÖRÖK HÓDÍTÁS TERMÉSZETE.* Az új hódításból — amely a török államjog szerint teljes egészében a szultánt illette meg — először mindig a *szultáni kincstár számára* hasítanak ki megfelelő területet s veszik birtokba a nagyobb városokat. Ezeken a területeken a központi hatalom állandó és erélyes ellenőrzésének alávetett kincstári tisztviselők kezelték a szultán földesúri hatalmát, hajtották be a lakosság jobbagyszolgáltatásai méltányossággal, visszaélésektől és elnyomástól mentesen. A hódoltságból még fönmaradt területeket aztán *hübérbirtok* gyanánt egyes kiválóbb, arra érdemeket szerzett katonák, az úgynevezett *spahik* kapták meg. Ezek a hübéres spahik minden 5000 oszpora (mintegy 2500 forint) jövedelem után egy-egy lovas katonát tartoztak állítani, míg a szegényebbek maguk tartoztak hadbaszállni. A személyesen hadbaszálló spahik újabb kitüntetés esetén újabb hübér-birtokot kaptak, ami csak növelte a harci kedvet. (A magyarországi hódoltsági területen igen kevés volt az igazi török, a legtöbb spahi renegát *délszláv* volt.) A span inak adott hübér-birtok csak az ő személyére szólt, tehát nem volt örökölhető, sem eladható, ami természetessé teszi azt, hogy a hübéruinak egyetlen célja volt: a kezére, jutott birtoknak minél kíméletlenebb kisajtolása, amit a 23 féle adóval sújtott magyar jobbagy szenvedett meg, aki ezen kívül — ha ugyan a török földesúr évente csak *egyszer* szedte be a kirótt adót — megfizette régi földesurának járó szolgáltatásait, sőt a magyar hadiadót (dicát) is. Így érthető, hogy miért hagyta oda régi helyét a magyar jobbagy és vonult egyre nagyobb tömegekben a békésebb, nyugodtabb életet biztosító szultáni *városokba*, amelyeknek megvolt azon kiváltságuk, hogy bekebelezhették a velük szomszédos, de elnéptelenedett területeket, s így lakosaik száma rendkívül megduzzadt. Így keletkeztek a nagy alföldi *parasztvárosok*: Körös, Kecskemét, Halas, Cegléd, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, Jászberény, stb.

E néhány nagy alföldi parasztváros hirtelen megduz-

zadása magyar falvak és telepek százainak pusztulásából, elnéptelenedéséből keletkezett, mert az új városi lakosság elpusztult falvak menekülteiből állott össze, s az új városi község területe, melyből lakossága élt, éppen az elpusztult falvak lakatlan határaiból hízott meg.

Hogy az újonnan keletkezett nagy alföldi városok hirtelen megduzzadásáról képet adjunk, álljon itt néhány város fejlődésének adata. Debrecen, amely bár nem volt hódoltság alatt, hanem a három országrész határán, területileg is a lakosság számát illetőleg mégis virágzó falvak pusztulásából táplálkozott. Határán: a török hódoltság előtti időkben nem kevesebb, mint 15 község állott, melyek közül pl. Szavát, Boldogfalva, Ebes, Szepes, Fa-nicsikui, Aracs 5—6000 holdas, Hegyes 6300, Óhat 9700, Zárni 12.000, Bánk 6900 holdas ha lám község volt. A várostól északra és nyugatra fekvő népes falvak pusztulása növelte meg Debrecen területét s e falvak eltűnése, a talaj elvizesedése, begyepesedése és elhomokosodása hozta létre a Hortobágyot, amelyet mint az „ősi magyar pusztát“ bámulnak az idevetődött idegenek, nem tudva azt, hogy a magyarság középkori kultúrmunkája utáni nem volt többé az Alföldön pusztaság s ami ott az újkorban mégis látható, az a török korszak keserű szülőtte. Halas hét eltűnt falu területéből és lakosságából fejlődött. Szeged és Kecskemét a kun puszták által nyertek nagy fejlődést Szegednek a török hódítás előtt virágzó borkereskedése volt. A Szerémség szőlői nagyrészt szegedi polgárok tulajdonában voltak, akik a szerémi bort Budára, Kassára, Bártfára, Lengyelországba szállították. Ugyanezen időben 700 halásza élt a Tiszán és szárított és sózott hallal kereskedett. A török bódítás következtében mindennek vége szakadt, a város méginkább nagy faluvá tett, mely a Tisza árterének erdői és legelői után, meg a környéken folyton növekvő pusztaság után a török spáhiknak haszonbért fizetett. De már Mátyás király óta birtokában, voltak a kun puszták is, ott legeltette nagyszámú gulyáit és méneseit s így a többi városhoz hasonlóan marhatenyésztésből és kerekedésből élt. Különösen nagyjelentőségű volt a szegedi mészáros céh hatalmi állása. A mészárosok vágómarhával is kereskedve, Buda és a magyar végek felé folyton úton voltak s a foglalkozásukkal kapcsolatban, egyúttal a török postáját is szállították. Így a (örök pártfogását élvezve, szinte külön városi alkottak a városban a céhmessterrel már meg nem elégedve, külön bírójuk volt, amely független! lett a városi bírótól, annál több és nagyobb hatalma volt, így a város közönsége a mészárosok bírójának rendelte alá a maga bíróját is, amit *ugyan* a mészárosbírók nem vállaltak, de azért még a XVII században is találkozunk sok szegedi mészáros-bíróval, akiket különben Lipót király nemesi rangra emelt.

A város fejlődése különben teljesen a török hódoltság viszonyaitól függött, mivel már fekvése is olyan volt, hogy el volt szakítva a királyságtói is, de Erdélytől is.

Kecskemét városáról tudjuk, hogy nem kevesebb, mint 37 község határát foglalta el a XVI. századtól a török kiűzéséig. Szer (Pusztaszer) 1640. körül pusztul el és lesz pusztasággá. E falvakon kívül e

korban veszi birtokába a több, mint 130.000 holdnyi kunpusztákat is. A kun-puszták. Kecskeméttől és Kőröstől délre és nyugatra húzódtak s kezdettel fogva nem volt sűrű lakosságuk Rajta a kunok megletelepedése óta azt a félnomád, állattenyésztő életet éltek, melyet a magyar már akkor rég elhagyott. Idővel azonban a kun; puszták is állandó telepedési formákká váltak s tőlük keletre a Tisza felé eső széles sávban nyúltak le északról délre a magyar falvak, földművelő népességükkel. A török alatt a háborúkban a kis községek lakosai szétszédtek, vagy beköltöztek a legközelebbi városokba, a falvak helyét benőtte a fű, vagy befutja a homok, később már csak a pusztai templom romja hirdette, hogy itt valaha emberek is laktak. Az elpusztult falvak határát pedig magába szívtá a város, amelynek birtoka így nőtt meg 2—300.000 holdnyi pusztaterületé.

A török hódítás tehát teljesen megszüntette a korábbi alföldi települési formákat: a déli részeken idegen nemzetiségű elemeket telepített le, északabbra pedig életrehívta a roppant határu nagy mezőgazdasággal foglalkozó városokat. Annyi haszna mégis volt e városok kialakulásának, hogy éppen nagykiterjedésű területeikkel ők őrizték meg az elmenekült magyar nemesség földjét, ezzel az Alföld magyar jellegét. A nemesség nélkül maradt magyar jobbágság így bizonyította be azt, hogy a nemzetállam védelme nélkül is fenn tudja magát és nemzetét tartani.

A roppant határok megművelésére azonban nem állott rendelkezésre elegendő munkaerő, így ezek is el-kultúrátlanodtak s az eddigi fejlett mezőgazdaságot most az állattenyésztés, annak is rideg formája váltotta fel. Háborús időkbén viszont érinek volt nagy keresete, így a városá duzzadt falvak paraszt népe csakhamar városiasodásnak indult. A felduzzadt lakosságit városokban aztán szinte természetszerűleg megindult az ipar és a kereskedelem felvirágzása s a magyar jobbágságból egy iparos- és kereskedőréteg emelkedett ki nemsokára.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG SZERVEZETE. A török által meghódított terület előbb 4, majd 1660 után 5 vilajet-re oszlott, melyeknek székhelyei Buda, Temesvár, Kanizsa és Eger voltak (utóbbinak Várad lett székhelye). Az egész tnyagorországi hódoltság székhelye Buda lett, itt székelt a beglerbég vagy budai basa, a szultán helytartója, aki valóságos udvart tartott, a külföldi uralkodókkal fejedelem módján érintkezett, irányította az egész hódoltság katonai ügyeit és figyelemmel kísérte az erdélyi és a Ferdinánd által fizetett adók pontos behajtását. Udvarában állandóan magyar íródeákokat alkalmazott s mint a többi basák és bégek, magvarul levelezett az alája tartozó városokkal.

A vilajetek szandsátságokra oszlottak. A 4 vilajet szandsátságainak székhelyei Buda, Esztergom, Székesfe-

jérvár, Nógrád, Hatvan, Szeged, Veszprém, Mohács, Siklós, Pécs, Simontornya, Szekszárd, Pozsega és Szendrő voltak, melyek élén bégek állottak.

Mindezekon kívül a török és magyar végvárvonalon úgynevezett *martalócok* éltek, akik háború esetére zsoldot kaptak, békében azonban rablásból és prédálásból tengették életüket. Ezek a rendszerint délszláv eredetű rácok és oláhok valóságos istencsapásai voltak a vidéknek, ezektől szenvedtek legtöbbit a végvárak melletti magyar falvak, így alakult ki egy idegenek által lakott sáv a török hódoltság északi vonalán végig.

A török által szedett *adók* négy csoportra oszlottak:
rendes adók: fejadó (harács), ötöd-, kapu- és telekadó;

rendkívüli adók: természetvények adója, váltságdíjak, stb.;

robotmunkák (különböző szállításokra és földmunkákra, sáncépítésekre, stb.);

ajándékok (mivel nagyságuk nem volt megállapítva, ezek voltak a legsúlyosabbak).

A közeli várban élő földesúr a falu birájától hajtotta be az adót, amelyért az egész község felelős volt. Az adóösszeg előre meg volt állapítva, s a termés elmaradása vagy a telkek kevesedése sem csökkentette a kivetett adót. Az adófizetés rendszerint két részletben történt, Szent György (április 24) és Demeter nap körül (október 26). Adózni kellett az említetteken kívül az úgynevezett »iszpendzsét« vagy személyi adót, melyet a hitetlenek fizettek annak jeléül, hogy a töröknek alattvalói; minden állatnak és mezőgazdasági terménynek tizedét, kertadót, mátkaadót (házasságok után), bírságot, adót, juhadót, sertésadót (mivel azt a török nem ette!), gyapjuadót, makkadót, marhaadót, fa- és szénadót, kasza- vagy sarlóadót, malomadót, hal tizedet, a jobb halaknak pedig felét, kapuadót, olaj adót, méhkasadót, hordóadót, fogoly adót, vámadót, vígalmi-adót, bormérőadót, húsvágóadót, szökött vagy megholt emberek adóját-, örökösödési és törvénykezési adót, hadiadót, kardtokadót (szablyapénz). Minthogy pedig az adószedők egymagukban nem igen mertek jární, rendszeren 60—80 lovas kísérte őket, ezeknek élelmezéséről is a községek tartoztak gondoskodni ottlétük idején.

A fogságba esett vitézek megválthatták magukat s ezért formális hajtóvadászat fejlődött ki egy-egy módosabb magyar úr elfogásáért, akit aztán csak súlyos váltságdíj fejében engedtek szabadon.

Mint mondtuk már, a török maga nem dolgozott, így munkára a fogságába került magyarokat kény szeritette, a fölöslegeseket pedig nagy tömegekben hajtotta a keleti

embervásárokra, hogy aztán elkerülve a legtávolabbi keletre, soha többé vissza ne térhessenek.

A török hódoltság eredményei röviden tehát a következők voltak: a magyarság teljes kipusztulása a déli vidékekről, az Alföld déli részének betelepítése nemzetiségekkel, a mezőgazdasági kultúra teljes pusztulása, az alföldi talajviszonyok és éghajlat teljes leromlása, amelynek hatását ma is érezzük.

8. FEJEZET:

A XVI. század második fele.

A király hatalomnak külföldre való távozásából és elidegenedéséből keletkezett minden összeütközés a nemzet és királya között. I. Ferdinánd még el tudta kerülni, két futódja alatt azonban egyre súlyosabbá vált a helyzet és négy évtized elég volt arra, hogy a nemzet és uralkodója között fegyveres harcok támadjanak.

MIKSA (1564—1576). Ferdinánd elsőszülött fia, Miksa, megtörve és reményvesztetten került a trónra. Megtörte hosszú trónörökösége, amely idő alatt néznie kellett atyja és elődje végetérhetetlen uralkodását, akinek elveit nem helyeselte. Ifjú korában nyílt, lelkes, dicsőségvágyó volt, teljesen német már, sőt az új német valláshoz, Luther hitéhez is csatlakozott. Atyja ezért elhidegedik tőle s mellőzi mindenben, ami megillette volna. Miksa előtt csakhamar beigazolódott, hogy a trón betöltése érdekében fel kell áldoznia protestáns meggyőződését. Kénytelen visszatérni atyjához, kibékül vele, a pápával is, mindenben alkalmazkodik a katolikus formákhoz s ezen meghódolás árán egymásután kapja meg atyja koronáit. Bár a katolikus vallás állami voltát egészében elfogadta, belül mindig protestáns maradt. E küzdelemben azonban fiatalságának egész lendülete elveszett s az egykor nyílt ifjúból zárkózott férfi lett, aki már nem találja meg azt a hangot a magyarsághoz sem, amelyért azok korábban annyira szerették, az országgyűlésen németül beszél, ami felháborodást kelt a magyar rendek között.

SZIGETVÁRA OSTROMA. Trónralépve egyetlen illúziója maradt: hogy a törököt nagy hadjáratban visszavetheti. Szigetvár ostroma idején lelkesen végzi az előkészületeket, s mikor megtudja, hogy a török Szigetvár ellen indul, a haditanácsban Esztergom gyors megtámadását javasolja, hogy ezzel Szulejmánt elvonja Szigetvár alól. Tanácsának nagy többsége — akik el sem tudták képzelni a török tömegek várostromát és rohamaiknak len-

dületét a nyugati hadi elvekre hivatkozva, nem engedik döntő útra a sereget, Győr alatt várják be Szigetvár sorsának beteljesülését.

Köztudomású volt, hogy a szultán, aki személyesen vezette ez utolsó hadjáratát, Szigetvár ostromával akar végezni, mert ez erőd volt a kulcsa Somogy- és Zalamegyéknek. A várat Zrínyi Miklós védte, korának egyik legkiválóbb férfija, aki horvát nemzetségből született, de teljesen magyarná lett, magyar nevelésben részesült, magyar szokások szerint élt és egész életét a magyar dicsőség nagyvá tételének szentelte. Csáktornyai uradalmában nagy előkészületeket tett a török Fogadására és Szigetvárt iparkodott jókarba hozni, a vár hadászati jelentősége abban állott, hogy mocsaras és lápos területen emelkedett, amit esős időben szinte lehetetlen volt megközelíteni, de száraz időben is sok küzdelemmel járt megközelítése, mert az őrség bármelyik percben megakadályozhatta a támadók behatolását. A vár három részből állott: az ó-, új-városból és a belső várból, melyeket széles, vízzel telt árkok választottak el egymástól. Ezek közül azonban csupán a belső vár volt szilárdabb anyagiból építve.

Amikor Zrínyi értesült róla, hogy a török Szigetet veszi ostrom alá, nyomban elhatározta, hogy a vár védelmét maga végzi. A török ostromló sereg 1506. augusztus 6-án éri a vár alá. Bent a vár udvarán ekkor ment végbe a fenséges jelenet, melynél i«zebbet a magyar történet nem sokat ismer. A vár udvarán sorakozva állott a kőfalakban a legénység, középen Zrínyi és a lelkész. A harcosok összegyűlve, kapitányukkal együtt megesküdték a vár utolsó csepp vérig való védelésére. Leírhatatlan volt a jelenet, amikor a kétezeröttszáz bátor és, halálra szánt férfi és vitéz kapitányuk födetlen, fölvel, esküre emelt kézzel mondta az eskü utolsó szavait:

— Isten engem úgy segítjen!

A török még; akkor hozzáfogott az úgynevezett újváros ostromához, amely csak két napig tudta fenntartani a támadást. A török erre az óvárosba szorult magyar őrség ostromához fogott. Tíz napi szakadatlan ágyúzás után az ó-város falai is repedezni kezdtek, úgy, hogy ezt a várost sem lehetett tovább tartani. Az őrségnek már csak egyetlen menedéke volt, a belső vár. Szigetvár sorsa beteljesedett. A szultán követeket küld Zrínyihez a vár feladását követelve, mely esetre nagy ígéretekkel kecsegtette a vár vitéz védőjét. A válasz azonban nem lehetett más az eskü után, mint a harc folytatása. A vitéz várvédők a török minden támadását véresen visszaverték. Hasztalan volt a kétnapi ágyúzás, a legelszántabb roham, a várbelieknek nem volt több félteni valójuk, hiszen tudták, hogy egy sem fog megmenekülni köpülők és a várat sem tudják megmenteni a sokszorosan többségben levő török ellen, már csak azt akarták megmutatni, hogy a hazaszeretet csodákat tud teremteni mindenkor, ha önzetlen rajongói vannak.

A sikertelen rohamok után a török a bástyák aláadásához fogott. Először a nagy bástyát ásták alá és szeptember 5-én felrobbantották. Az erős szél a tüzet átvitte a vár többi épületeire is s csakhamar egész lángtenger és óriási tűzoszlopok jelezték, hogy a keresz-

ténység hős védői már a halálküzdelem utolsó nagy csatáját vívják. Szulejmán még látta a várból felcsapó tüzet, de maga is súlyosan beteg levén, idegesen várta a végső diadalt jelentő harsonák felrianását. Másnap, amikor a támadó sereg újból hozzáfogott a várfalak megmászásaihoz, Szulejmán már nem volt az élők sorában. A nagyvezér, nehogy a és a patakra nézve elcsüggedést keltsen a szultán halála, gondosan eltitkolta azt s kiadta a parancsot az általános támadásra.

Hiába küzdött a vitéz öreg a legnagyobb halálmegvetéssel a falukon, a tűz annyira terjedt, hogy a belső várat is el kellett hagyniuk. Most már csak kettő között lehetett választaniok: a megadás vagy a katonához méltó halál között. Zrinyi egy pillanatil sem habozott, amikor a veszedelmet felismerte. A belső váron túl ott állott még a löporos torony tágas udvarával. Itt készült el a vitéz őrség az utolsó harcra. Zrinyi közölte embereivel az elkerülhetetlen végzetet, felszólította őket a választásra, mit akarnak: megadást vagy a halált.

— Harcolni fogunk a végsőig! — zúgott rá a feletet. Nem volt többé idő a halogatásra, gyorsan készülődni kezdtek. Mindenki díszruháját ölté magára, maga Zrinyi is felvette bíbor dolmányát és könnyű mentéjét, annak zsebébe pedig a vár kulcsait és száz aranyat helyezett:

— Ne mondhasa, aki megtalál, hogy rajtam semmit sem talált —, mondta a körülötte állóknak.

Ezután nyakába akasztotta arany láncát, fejére gyémántos kalpagját tette és oldalára csatolta ősi szablyáját, mellyel katonai pályáját kezdte és magának hírnevet szerzett. Azután a hála és köszönet szavaival búcsúzva társaitól, a zászlót átadta Jurantes Miklósnak, a várkaput megnyitatta, ugyanebben a pillanatban utoljára elbődültek a falba illesztett ágyúk és katonáival fergeteg módijára kirohant a toronyból...

A katona és hős vitézi erényei előtt a török is meghódolt. Díszes temetést rendezett a szigetvári hős emlékére és török szokás szerint lobogós hadikopját szúrtak sírthantja fölébe.

A szigetvári események és Zrinyi hősi vértanúsága tönkretette Miksa utolsó illúzióját is. A győri szégyen egész életére kiábrándította a török háborúból. Soha többé török háborúban nem vesz részt, még akkor sem, amikor Szulejmán halálával zavarok támadtak a töröknél. A Ferdinándtól átvett állapot megmerevedik és fojtogatja a magyarok lélegzetét.

RUDOLF (1576-1608). Rudolf király pathologikus tehetetlensége csak fokozása volt elődje, Miksa hasonló természetének. Elődeihez hasonlóan nagy kiterjedésű országokat vesz át, amelyek hozzászoktak uralkodók vezetéséhez. Mindezen országokra most végzetes belső válságot jelentett az uralkodó apáthiája, kinek tetterejét alkotmányjogilag nem lehetett pótolni. Az apáthiából aztán lassanként valóságos elmebetegség fejlődött, amely teljesen elvonta az uralkodástól s így a birodalom ügyeit a jól-

rosszul megválasztott idegen tanácsosok és kormánykörök intézték.

Rudolf korának egyik legműveltebb fője volt, széleskörű tudományos és művészi érdeklődéssel, aki hosszú változáson ment át, míg rögeszméktől a terhes lelki éjtszakákba süllyedt. Nevelése eredetileg — atyja akarata szerint — protestáns volt, de korán Spanyolországba kerülve, szigorú katolikus felfogást szívott magjába, ami azonban nem tudott megszüntetni nála bizonyos tudatalatti ellenszenvet a katholicizmus iránt. Később a prágai Hradsinban elzárkózva, rémlátásában szerzetesektől remeg, eltávolít magától minden katolikus papot. Olyanok, akik halálfélelmét ki tudták hasizmaim, személyére és általa a birodalom kormányára döntő befolyást szerezhettek. Így idővel bizalmas szolgálain kívül (köztük a zsidó származású Lang Fülöp volt az, aki befolyását legjobban ki tudta használni), senkivel sem érintkezik, követeket is csak nagyritkán engedett magához. Tanácsosai közül is csak az alacsonylelkűek bírták ki a szolgálatot, s azt, hogy rohamaiban durva sértésekkel halmozta el őket. Így politikai tekintetben, valóságos kormánytalanság állott elő. A Ferdinánd által úgy-ahogy összerótt egység szétbomlott, amit különösen az uralkodó személyének teljes kikapcsolódása okozott. Rudolf uralkodásának második felében anarchia lángolt minden tartományában. Szerencsétlen, de sem gonosz indiulatú, sem kegyetlen ember nem volt.

A magyarokkal való viszonylatban Miksát és Rudolfot az különböztette meg Ferdinándtól, hogy személyes jóindulatukat teljesen megvonták tőlük. Ferdinánd még látta a régi, hatalmas, nagy Magyarországot, de Miksa emlékezete ide már nem nyúlt vissza, az ő szemében a magyar állam csak kis *provincia*, országfoszlány volt. Ezért veszi félvállról a rendek panaszait s ezért érvényesíti velük szemben szinte rigorózan a bécsi központi kormányhatóságok befolyását. 1569 után a rendek többször felszólalnak e gyakorlat ellen, a király azonban mindenkor elhallgattatja őket, végre 1578-ban elszánja magát Miksa s megadja a legnagyobb engedményt, amire hajlandó volt. Ez abból állott, hogy a tisztán magyar ügyek intézésére elfogad négy, a rendek által választandó tanácsost, akik közül kettő a király udvarában, kettő pedig a helytartónál tartózkodik.

E megoldást azonban egyik fél sem akarta őszintén. A bécsi kormány nem látta szívesen a magyar ellenőrzést, viszont a magyar főurak sem voltak kaphatók arra, hogy kiskirályságaikat elhagyva, udvaroncnak szegődjenek “elkülföldre. Maradt tehát minden a régiben, mintha az ország belenyugodott volna szuverenitásának állandósult sérelmébe.

A *NÉMET—MAGYAR ELLENSZENV*. Az a sérelem, amely a magyar állam szuverenitását érte, a XVI. század

A XVI. század Időmutatója.

	1520		II. LAJOS	
				1521. Szulejmán 1. hadjárata.
				<u>A mohácsi csatavesztés</u>
			ZAPOLYAI JÁNOS	<u>Kettős királyválasztás,</u> polgárháborúk.
				1529. és 1532. Szulejmán 3. és 4. hadjárata.
			I. FERDINÁND	/1532: Kőszeg/
				1538. Váradi béke.
				1541. Budavár eleste.
/Fráter György/ 1540-1551/ Erdély önálló életre szervezkedik.				<u>A TÖRÖK HÓDOLTSÁG</u> <u>KEZDETE</u>
				1538-1564
			JÁNOS ZSIGMOND	Várháborúk: Temesvár, Drégely, Eger stb.
				1552-1562.
				1556-1571
				1560
			MIKSA	Szigetvár ostroma. 1566.
				/Zrinyi Miklós/ Drinápolyi béke 1568.
BÁTHORI ISTVÁN 1571-1586				Speyeri-szerződés 1570.
				1564-1576
				1570
				Báthori Kristóf /vajda/ /1576-1586/
				1580
				1576-1608
				1580
				BÁTHORI ZSIGMOND 1586-1597
				1590
				A török hosszú hadjárat, /1593-1606/
				1590
				1600
BÁTHORI ENDEE, Mihály vajda, BASTA, SZEKELY MÓZES EÖCCSKAI ISTVÁN 1607-1608				Zsitvatoroki béke. 1606.

végére állandósult, anélkül, hogy a magyarság politikai rétegei azt a fejlődést meg tudták volna akadályozni. Uralkodó és trónjának támaszai, a nagyurak között akkor, Miksa és Rudolf korában támad föl a bizalmatlanság; *a Habsburg uralkodó most kezd hűség tekintetében különbségei tenni magyar és német alattvalói között*, viszont a nagy magyar birtokos családok ekkor tekintgetnek először Erdély felé, mely a keleti határokon magyar fejedelmiek uralma alatt emeli fel fejét az egykori egységes állam területéből. A lelkekben már ott volt, mélyen begyökerezve a nemzeti keserűség, annak tudata, hogy az ország idegegenek elnyomását szenved. A változás szemmel látható s az alsóbb néposztályokra is kiterjedt már. Az ősi nemzeti és állami önrendelkezés korlátlan következményét állítják fel, csak egyről feledkeznek meg: a nyakukon ülő *török veszedelemről*. Nemzeti önrendelkezés és realizálható valóság ekkor kezdenek elválni egymástól, hogy később a külföldön székelő uralkodóház egész korszakában végleg elidegenedjenek egymástól.

Ez a küzdelem most még csak kezdeteiben szemlélhető, de már is súlyos következményekkel jár a magyarságra nézve. Az uralkodócsalád bizalmatlanságát csak növeli a magyarok szemmel látható bizalmatlansága s az érzések köréből tettek, védekezésre, majd támadásra indítja. Idegen csapatok, német vezérek alatt, most már nem csupán a török, hanem a megbízhatatlan, folyton [nyugtalankodó magyarság ellen is, annak fékentartására és ellenőrzésére. Am minél több idegen jön be az országba, annál inkább nő a magyarság idegessége, nyugtalanúsága, s annál inkább növekszik e beküldött idegenek *rémlátása*. A magyarság ekkor szorul tehetetlenségében ellenzékbe, ahol nincs többé alkotás, pozitív munka lehetősége, hanem csak terméketlen tagadás, amely folytonos panaszkodással ostromolja Európa fülét, amely azonban már ekkor sem szerette az elégedetlen népeket.

A MAGYAR VÉDELMI VONAL HELYZETE. Ferdinánd halála, illetőleg Szigetvár elfoglalása után megkötött nyolc éves béke többször megújítva, papiroson ugyan állandóan érvényben maradt, de valóságos békét sohasem teremtett. A török birodalom Szulejmán halála óta gyors ütemben megindult a — keleti népeket jellemző — bomlási folyamat útján. Kifelé még ugyan egységesnek látszik, a valóságban azonban már a szultánok — íi. Szelim, Íii. Murád — csak gazdag ajándékokkal, olykor fegyveres erővel tudják hatalmukat biztosítani. A szultáni udvar ő alattuk visszastüllyed eredeti barbár nivójára, amelyben mindenki az élvezetek legalacsonyabb formái után rohan. Mindenki ott lop, ahol lehet és mindezt a legnagyobb haszonnal éppen az európai országokban teheti, mert ezek

jóval gazdagabbak a keleti kezdetleges viszonyok között élő országoknál. Ez magyarázza meg azt, hogy egyrészt állandóan nagy tömeg harcos tódul egyre a gazdagabb magyar részekre, másrészt pedig ez a Nyugat ellen indított harcias tömeg folytonos támadásokkal keresett magának zsákmányt és ezzel jobb megélhetést.

Az állandó beütések, amelyek 1568-tól 1593-ig terjedő hosszú békét a háborúnál is rosszabb állandó pusztítássá tették, a fentebb leírt bomlási folyamat következményei voltak. Mindenki vágyott a gazdagodásra, az előbbre jutásra, ezt pedig legkönnyebben a magyar védelmi vonal felelőtlen megtámadásából tudta kielégíteni. Ezeket az állandó betöréseket a védtelen magyar területekre szinte mindig a barbárok pénz- és élvezetvágya lendítette előre, magasabb kultúrával rendelkező tájak felé, melyek az ő ingóságokkal, lakosaik tömegével — a rabszolga mindig igen keresett cikk volt a törökségnél a barbár éhséget kielégíthették. A török a magyar részekben gazdagságot, vagyont keresett. Ez a zsákmányolást kedv hajtotta a török harcosokat a magyar végvár vonal állandó ostromára, vagy annak védtelen pontján át a mögöttes terület karcolására. Az élet és vagyon bizonytalansága miatt a városokban kihal minden élet, kereskedelem, s amikor a török ezen felbosszankodik, akkor még a városok előjáróinak kell ráparancsolni a lakosságra, hogy a várost el ne hagyják. Hiába vannak a környéken a végvonali magyar várak, kisebb-nagyobb török csapatok folyton felverik a vidéket, 30-40 embert elhajtanak, néhányat levágnak s a gazdag zsákmánnyal gyorsan elillannak.

A *MAGYARSÁG VÉRVESZTESÉGE*. A magyarság pusztulása szinte ki sem fejezhető ez esztendőknél, amelyek pedig — mint mondtuk békeéveknek számítottak. Amennyi gyermek született, szinte ugyanannyi volt a békeévek vesztesége is. A török állam rabszolga-ál Jam volt: emberanyagának nagy részét éppen Magyarországból szerezte be. Ez volt a titka a békeévek állandó, soha nem szünetelő török harcainak. Még szomorúbb képet látunk, ha a nagyobb rablóvállalkozásokat is figyelembe vesszük. Egy-egy ilyen vállalkozásnál nem esik ritkaság számba, ha 30-40 embert elhajtanak, ugyanannyit leölnek. A városokat, falvakat rendszerint éjtszaka rohanják meg s akiknek a török megkímélte életét, azokat barom módjára hajtották el a vásárokra, ahol aztán nyilvános árverésen, kótyavetyéli keltek el a rabszolgák, akiket nagy előszeretettel kisázsiai és zsidó rabszolgakereskedők vásároltak össze. Ha figyelembe vesszük az ilyen nagyobb rablóhadjáratokat, úgy a magyarság vérveszteségét e huszonöt évben 2-300.000-re tehetjük.

A békeévek azonban nem tudták kielégíteni a helyi

parancsnokok, basák és bégek étvágyát. Szinte évről-évre lehetetlenül leli eteti énebb ürüggyel Ingerlik a szultánt, csakhogy ' megindítsa a háborút, amikor aztán bő szürete van a rablásnak, vagyonyszerzésnek.

A HOSSZÚ HÁBORÚ. 1591—1606. így keletkezett a tizenötévesnek nevezett hosszú hadjárat is, melyet a törökök kényszerítettek a magyarságra. De hogy ez az átlátszó irányzatú háború másfél évtizedig eltarthatott, az már a keresztény nyugat legnagyobb intéző-urának, a császárnak volt köszönhető.

Rudolfot egész lelki berendezése akadályozta abban, hogy a háborúnak véget vessen, amely a magyarság ellen irtóharc volt, bár többször nyílt rá alkalom, hogy a törököket hazánkból kiűzhesse.

II. Fülöp spanyol király atyjától, V. Károly császártól kapta örökségül a kereszténység élharcosának szerepét. Hogy mennyire szíven viselte atya akaratát, igazolja azon tengeri hadjárata, melyet V. Pius pápa és Velence szövetségébem indított és vezetett a török ellen és amelyet testvére, a lovagias Don Juan d'Austria és Doria András a dicsőséges, de kihasználatlanul hagyott lepantói tengeri diadallal (1571) fényesen bevégeztek. Ekkor tűnt ki a török birodalom belső gyengesége, amelyet ekkor kihasználva a török nagyon könnyen kiűzhető lett volna Európából. II. Fülöp azonban máshol is el volt foglalva, s így a könnyen kiűzhető török továbbra is megmaradhatott hódításai birtokában. Hazánkra nézve csak káros hatása volt e győzelemnek, mert a törökök, felhagytak! ezentúl a tengeri hadjáratokkal és ehelyett minden erejükkel, szárazföldi, elsősorban magyar vonatkozású hódításaik megtartására, kiterjesztésére törekedtek.

Rudolf most azt a rögeszmét vette a fejébe, hogy ő a kereszténység előharcosa s a már egyszer megkezdett háborút nem engedte többé befejezni. Éveken át szövési diplomáciai terveit és járatta követeit a nyugati fejedelmekhez, hogy pénzbeli segílyt és segédcsoportokat kapjon a magyarországi hadjáratra.

Több realitással és hasonló kitarással táplálta a pogány török kiűzésének gondolatát VIII. Kelemen pápa (1592—1605), akinek uralkodása átfogta a háború egész idejét. Nemcsak hogy elődei példájára maga is fáradozik a nyugati hatalmak törökellenes koalíciójának megszervezésén, hanem nunciussai által Rudolfnak biztatást, pénzbeli segítséget, s egész pápai ezredeket küldött a háború folytatására. A háború kezdetétől 1597-ig több mint másfél millió aranyat áldozott a háborúra, de az évek multával mindinkább meg kellett győződnie arról, hogy Rudolf és emberjeinek vezetése alatt a győzelem teljesen kilátástalan.

A háború jellege szinte egyedülálló a világtörténelemben. Évről-évre kétféle hadjárat folyt: az egyik álló-

harcszerű volt s ez a megmerevedett magyar és török végvárak között dúlt; a másik támadó, igazi hadjárat volt, amelynek katonáit a végvárakból vonták ki, gyűjtötték össze, s amelyek olykor 30—40.000 főre is mentek, ezek voltak a mezei hadak. A keresztény hadak zöme a magyarokon kívül birodalmi németekből és egyéb zsoldosokból — vallo-nokból, olaszokból, spanyolokból, olykor franciákból — állott, akik sok helyről indulva, csak a legnagyobb nehézségek árán voltak összegyűjthetők, amikor azután megindultak egy-egy török által tartott vár ostromára, felmentésére, — de nyílt ütközetről szó sem volt. A döntő ütközet elkerülése volt a másik oka annak, hogy a háború másfél évtizedig elhúzódhatott minden különösebb eredmény nélkül.

Ha a hosszú háború lefolyását tekintjük, a török és keresztény végvonal *állandó hullámzását* látjuk. Az első összecsapásnál, 1593-ban *Szinán* basa nagyvezér elfoglalta ugyan Sziszeket, Veszprémet és Palotát, de ugyanakkor a budai basa nagy vereséget szenvedett Pákozdnál s még ugyanezen esztendőben Fülek is visszakerült a töröktől. A következő évben (1594) *Zrínyi* György hadai délnyugaton haladtak előre, ahol Berzencét, Csurgót és Sziszeket foglalták el, de ugyanekkor *Mátyás* főherceg elveszti Esztergomot s Győr válgat sem tudta fölmenteni. Ez az év Pápa és Győr elvesztésével Komáromig engedte a török hullámot.

1595-ben visszaszorítják e hullámot: Esztergomot, Visegradot, sőt egy időre Vácot is visszafoglalják, míg Erdély közbelépésével a harc Havasalföldre is kiterjedt. 1596-ban *Miksa* főherceg nagy sereggel elfoglalja ugyan Hatvant, de még ugyanezen évben a *///. Mohamed* szultán seregétől *Mezőkeresztesnél* nagy vereséget szenvedtek az egyesült erdélyi és magyar hadak. Eger is török kézre jut, de a török ereje ezzel mintha teljesen kimerült volna..

A következő évben (1597) már Budavár visszafoglalását tűzik ki célul, de a fővezérnek tehetetlen Miksa herceg nem meri megkísérelni az ostromot. Csak Pápát sikerül visszafoglalnia a keresztény hadaknak. Még ugyanezen évben visszakerülnek a Vértes és Bakony várai is, köztük Veszprém és Palota s *Mátyás* főherceg már Buda ellen indul és a Vízivárost, valamint a Gellérthegyet megszállja.

1599-ben *Pálffy* hajdúi Szekszárdig és Tolnáig törnek, elfoglalják Valpót, s az eszéki nagy hidra tüzet vetnek. De már 1600-ban ismét elvesz Kanizsa, mivel német kapitánya föladta a várat. A következő évben (1601) Székesfehérvár kerül vissza, hogy ismét egy év múlva újra elveszen. 1602-ben Ruswurm fővezér újra Buda ellen indul, Pestet föl is dúlja, de Buda sokkal erősebb volt,

semhogy egyetlen őszi hadjárat megvehetette volna. 1604-ben visszakértült Hatvan is, de csak azért, hogy a következő évben újra elveszen. Az újabb erőfeszítéseknek pedig áthághatatlan korlátot vetett Bocskay István, aki a magyarság egy részével a török szövetségébe állott.

A másfél évtizedig tartó hosszú háború végre is 1606-ban a *zsitvatoroki békével* ért véget. A béke szerint Rudolf és a szultán kölcsönösen elismerik egymást császárnak (a török ugyanis eddig a császárt mindig magyar királynak címezte), Rudolf egyszer és mindenkorra 200.000 tallér értékű ajándékot küld a szultánnak, ezzel megszűnik a töröknek fizetendő évi adó; elismeri a török, hogy a magyar nemes neki nem tartozik adót fizetni, amivel valami könnyítés érte a megszállás magyarságának egy kis részét. Ezzel a békével zárult le a hosszú háború, amely azért békés állapotokat továbbra sem tudott teremteni még nyolc évtizeden át.

Báthory Zsigmond és Rudolf szövetségének tehát nem volt meg a kellő eredménye, a törököt a kedvező körülmények dacára sem tudták kiverni az országból. Anynyi azonban nyilvánvaló lett, hogy a töröknek nincs már meg az a nagy ereje, amely régebben volt, hogy a török hódítás elérte végső határát és hogy a török és a magyar egyenlő erővel áll egymással szemben.

Végigtekintve azonban a hosszú háború menetét, láttuk annak folytonos hullámzását, bár komolyabb eredmények nélkül. Csupán egyetlen fél szenvedett itt, akár kivették a törököt egy várból, vagy városból, akár nem: a magyarság, amelynek földjén dült a harc tizenöt éven át. Az elfoglalt várak őrségét igen gyakran fölkoncolták. De minden harcnál öldöklőbbek voltak a betegségek, melyek a véres csataterék elvadult klímájában támadták meg a más életmódhoz szokott idegeneket. Bizonyos, hogy jobb, belátóbb, szakszerűbb vezetés mellett visszafoglalhatták volna Budavárát s ezzel a török uralmát a János király korabeli határokra szoríthatták volna vissza. A rossz vezetésért a haditanácsot illette a felelősség, melynek tagjai semmi képességgel nem rendelkeztek hadi feladatok megoldására. A legnagyobb baj azonban az uralkodóknak teljesen katonátlan szelleme volt, mivel úgy a hadvezetés, mint a hadaknak élelemmel, fegyverrel, utánpótlással, való ellátása teljesen csődöt mondott. Ezzel a hosszú és kegyetlen háborúval hajolt át a magyar történelem e szomorú korszaka az új századba.

A XVI. század összefoglaló áttekintése

A magyar rendi államot a töröknek egész földrészek erejére támaszkodó hatalma döntötte meg egy százados küzdelem után. A mohácsi veszedelmet az ország belső viszonyai készítették elő, de bekövetkezésének időpontját, a külpolitikai események határozták meg. Európa nyugati keresztény államai méltányolták ugyan Magyarországnak, mint keleti védőbástyának érdekeit, de az elismerésből még nem származott egyúttal segítség is, anélkül pedig Magyarország nem tartóztathatta föl a Habsburgok hatalma ellen törő hatalmas török hatalom támadását. Így történt, hogy hazánk egy keresztény fejedelem kezének irányításával omlott porba akkor, amikor tulajdonképpen a kereszténységet védelmezte. I. Ferenc francia királynak támadt az a gondolata, hogy a számára egyre kényelmetlenebbé váló nagy politikai ellenfelével, a Habsburg V. Károly császárral szemben a török segítségét vegye igénybe. Ez a francia király, akit történetírói a »legkeresztényibb« király díszes nevével tisztelnek, maga sem sejtette, hogy milyen mérhetetlen hatású lesz az ő diplomáciai lépése az európai államalakulásokra és a hatalmi viszonyok fejlődésére. Neki, s az ő szerencsétlen diplomáciájának köszönhetően azt, hogy Mohács után csaknem teljes két évszázadon át folytonosan meg-megújultak Kelet és Nyugat — a török és a franciák — együttes támadásai, amelyek legközvetlenebbül mégis hazánkat érték úgyannyira, hogy négy évszázad múlva a magyar államegység szétbomlására vezettek!

A XVI. század szomorú korszaka hazánk történetének. A területileg és vallási tekintetben megosztott országnak a legnagyobb önmegtagadásra és egyúttal a legszívósabb életerőre volt szüksége, hogy el ne vesszen, hanem ősi erejével fenn tudja magát tartani a reátörő viharokban. A század elején még csak a török az ellensége, a század végén már saját uralkodója ellen is védekeznie kell, amaz területétől, emez alkotmányától akarva megfosztani. Jogfejlődése megakadt, hatalma elgyengült, pénzügye válságba jutott, jóléte elveszett, hitelviszonyai megromlottak. Mindezekre ráadásul még a magyarnak maradt rész is megromlott: a királyhűségben megmaradt Nyugat-Magyarországra, amely csak vékony sávja volt a hajdani magyar királyságnak és az önálló fejedelemségre berendezkedett Erdélyre.

POLITIKAI ÖSSZEFOGLALÁS. A mohácsi csatavesztést a király halála tette a nemzetre nézve tragikussá. A nemzet két pártra szakadt s a polgárháború réme zúdult az ország nyakába, amelyre pedig ugyanekkor már egy

közös harmadik ellenség készült lecsapni: a török. A Buda elfoglalásával kezdődő török hódoltság kényszerű helyzetbe hozta a törzsként megmaradt csonka magyar királyságot, levágva területéről Erdélyt és a török által meghódított területet. Az így magára maradt kis csonka törzs nem teljesíthette feladatát, amelyet nemzetállamának visszaállítása megkövetelt volna. Állami szuverenitásának csonkaságát is kénytelen volt eltűrni, mivel, a rettenetes török pusztításban úgy anyagilag, mint a magyarság életerejében is olyan veszteség érte, amely idegen hatalom segítségének igénybevételére kényszerítette. A területi megosztást követő lelki megosztás végre annyira kimerítette a nemzetet, hogy a már hatalma delelőjén túljutott és egyre gyöngülő török hatalom ellen nem tudott erélyesen föllépni többé. Az elgyengült államtestet idegen királyok kormányozták, akik a nekik csak terhet jelentő országrészt könnyen felhasználhatták idegen célok szolgálatára. Egyetlen szilárd alap maradt a nemzet testéből, amely biztosan állta a küzdelmet: a magyar paraszt, amely megmaradva nyomorúságos helyzetében, adózva sokszor háromfelé is, töretlenül megőrizte magyarságát és magyar életerejét. Ezen az alapon nőhetett fel újra a magyarság fájának életerős, terebélyes koronája.

AZ ORSZÁG TERÜLETI VÁLTOZÁSAI. Buda elfoglalásával három részre szakadt az ország. A közepe a török birodalomhoz tartozott, Erdély és a tiszántúli Részek a század derekán kialakult erdélyi fejedelemséghez kerültek, a fennmaradt nyugati, északi és északkeleti részek a királyi Magyarországnak voltak alkotórészei. Határozottan megszabott állandó határa egyik résznek sem volt, mert a folyton megújuló háborúk lehetetlenné tették a határok pontos megállapítását. A speyeri szerződés (1570) idején legnagyobb területe a török hódoltságnak volt, de már 1606-ban a Részekkel bővült Erdély volt területére nézve a legnagyobb, míg legkisebb a nyugati magyar királyság maradt.

a) *A török terület.* A középkori magyar állam területén egymásután 4 török tartomány keletkezett: a budai, egri, temesvári és kanizsai vilajetek. A magyarság ősi területei, a faji megszállás központi vidékei ezzel idegen uralom alá kerültek és kiszakadtak a nemzetállam kereteiből, s a színmagyar vidéknek saját állami szervezet nélkül kellett élnie és egyedül, saját erejére támaszkodva volt kénytelen magyar nemzetiségét ápolni és fönntartani, amennyire ezt a hódító megengedte neki.

A török területet most kisebb-nagyobb váraknak egymással összefüggő láncolata védelmezte, amely alkalmas időben könnyen átmehetett támadásba, mivel a várakban állandóan nagyszámú katonaság állott rendelkezésre. A

várak környékén levő falvak lakói sáncok javítására és kiépítésére, szekerezésre és élelmiszer adására voltak kötelezve, s így mindkét fél fontos feladatának tartotta, hogy az ellenséges vár környékét lehetőleg elpusztítsa, a falvak lakosságát pedig elhajtssa vagy az ott tartózkodástól elriassza.

A határharcok első következménye az lett, hogy Magyarország legmagyarabb és legtermékenyebb részei, a magyarság faji központjai teljesen elpusztultak. A Balaton körül, Buda, Székesfejérvár, Győr, Esztergom és Eger vidékein a középkorban virágzó magyar községek voltak, melyek most mind elnéptelenednek, hogy a helyükön felnövi) lakatlan vadont később újra meg kelljen hódítani a kid Iura számára. Az ország déli vármegyéi már a mohácsi csatavesztés előtt is sokat szenvedtek az évről-évre betörő töröktől, egyes területek már ekkor vadonná lettek, elfutván róluk az eddigi, a honfoglalás óta ott élő magyarság, melynek helyét aztán most a török csapatokkal járó, rablásból élő rácok és oláhok szállották meg családjaikkal együtt. A Temesköz, Bácska és a Szerémség színmagyar népessége így hagyta el ősi lakóhelyét s adott helyet a rácoknak és oláhoknak.

A török által elfoglalt vidék a szultáné lett, aki azután a tartományának egy részét császári kincstára és vallásos alapítványok részére magának tartotta meg, másrészt pedig vitéz és hűséges harcosainak, a spáhiknak adta hűbérüi. Az eddigi birtokos nemesség most vagy elpusztult, vagy elmenekült, a régi magyar nemesi családok jórésze pedig kihalt. A paraszt azonban ott maradt az ősi földön és alávetette magát az új földesúrnak, aki katonai rangja és foglalkozása miatt ott maradt a várakban és csak időnként járt le a falukba, hogy a parasztoktól átvegye és behajtsa a megállapított szolgáltatásokat. Az adók és robotmunkák azonban nem ritkán oly súlyosak voltak, hogy egész falvak felszedték sátorfájukat és elmenekültek eddigi lakóhelyükről. Az így lakatlanná vált területeket aztán a vállalkozó szellemű török földesurak népesítették be idővel rác és oláh népekkel. Az ősi magyar lakosság helyén így keletkezett már ekkor a Maros mellett Aradnál és eltől délre az oláh és szerb községek egész sora.

Legjobb dolguk aránylag a császári kincstár kezelésében maradt birtokoknak, községeknek volt. Ezek a községek a hódoltság előtt jelentéktelen községek voltak, s csak később, amikor sorsuknak kedvezőbb híre terjedni kezdett, szaporodott meg hirtelen lakosságuk s a más vidékeken elnyomott parasztság tömegesen vándorolt a kiváltságos hírű városokba, amelyek aztán utóbb magukba olvasztották az üresen maradt falvak egész sorának földbirtokát is.

A magyar nemzetiség tehát nem pusztult el a török hódoltság alatt, de hogy fennmaradt, sőt néhol még erőre is kapott, azt elsősorban és leginkább a magyar paraszt nyugodt, szívívó energiájának köszönheti. Hogy hazánk legtermékenyebb harmada idegen uralom évszázadai alatt is megmaradt magyarnak, az egyedül a magyar paraszt érdeme, aki a legnagyobb nyomorúságban is csöndes, lemondással teli munkát végzett, s ezzel bebizonyította, hogy fajiségát a nemzetállam védelme nélkül, idegen uralom alatt is meg tudta oltalmazni.

b) *Az erdélyi részek.* Az erdélyi fejedelemség legsajátosabb tulajdonsága az volt, hogy tulajdonképeni súlypontja nem Erdélybe, hanem annak határain kívülre, a hozzácsatolt Részekre esett. Erdélynek állami létet és súlyt hosszabb időre csak a felső Tisza síksága és Felső-magyarország adhatott. Leghatalmasabb fejedelmei, akik önálló politikát tudtak követni, egytől-egyig ezen az Erdélyen kívül eső területekről származtak: Báthory István, a későbbi lengyel király, Bocskay István, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György, mindnyájan a tiszai vidéken rendelkeztek nagy családi birtoktesttel, amelyre aztán minden körülmények között számíthattak tanácstól és országgyűléstől függetlenül. Ez a termékeny tiszavidéki föld adott biztos alapot Erdély élelmezésének, úgyannyira, hogy amikor a XVII. században a török hódoltság bekebelezi a tiszai részeket, Erdély nem tudta többé megtartani állami-ságát, életerejétől elvágvá, ettől kezdve már csak mint régi hatalmának árnyéka tengődött bukásáig.

c) *A magyar királyság.* A csonkán maradt magyar királyság területét ebben a században nagyjából a Zengg, Bihács, Károlyváros, Kulpa, Belovár, Dráva, majd eltol északkeletre Kanizsa, a Balaton nyugati szélén át Veszprém, Pápa, Nagysalló, innen délre a Duna Vácig, majd Drégelypalánkon át északnak. Korpona megkerülésével Eger, Mezőkeresztes vonal a törökkel, míg a Berettyóújfalun. Debrecen-Nagybányai vonalon keresztül, majd innen északnak, Máramaros megye kivételével, a törökkel érintkező határon belül terült el. Ez az országgrész azonban egyre összébszorult, míg végre a XVII. században, a török hódoltság területének legnagyobb kiterjedése idején már elveszti egész északkeleti részét, északnyugaton is csak egy egészen keskeny sáv marad meg Árvától Komáromig, míg a Dunántúl Győr—Vasvár vonal jelzi új határait.

AZ ORSZÁG LAKOSSÁGA. Mind a három részt egybefoglalva, alig volt több lakosa az országnak kétmilliónál, míg a mohácsi csata előtti időkben alig maradt alul a 4 millió. A lakosság nagymérvű fogyásának oka a folytonos török háborúk és az ezekkel járó elhurcolások, a beteg-

ségek és nagyfokú elszegényedés volt. A magyar falvak sohasem voltak biztonságban, a végeken állandóan dúlt a harc, az elfogott magyarok rabszolgáságra jutottak s mint árucikkek kerültek piacra, úgy itt, mint Törökországban.

Erdély lakossága jóval, a magyar királyságé alig kedvezőbb helyzetben élt, kivéve azt, amely a végeken vagy azok közelében lakott, mivel itt örökös küzdelemben volt a törökkel. A főurak váraikban, a nemesek birtokai-kon éltek és gazdálkodtak. Ha a szükség úgy kívánta, le-szálltak váraikból és jól megerősített »udvarházaikból és fegyvert foglak a végek, a szomszédok védelmére.

Közigazgatás, kormányzás. A török hódoltság. A török a hódoltságot katonai alapon szervezte, előbb 4, majd 5 vilajetre, ezeket pedig szandsákságokra osztotta (utóbb 25 szandsákság volt). A vilajetek élén basák, a szandsákságok élén bégek állottak. Az egész hódoltság főhelye Buda, ennek basáját beglerbégnék, helytartónak nevezték. A terület gazdasági megoszlása szerint volt: szultáni kincstári- és hűbértartók, amely a spahik kezén volt.

A magyar királyság. A végvárak fönntartói a dominusok, főurak voltak. A köznemesség egy része ezek szolgálatába állott (servitor, régen familiáris), s belső szolgálatokat végeztek nemesi jogaik megtartásával. A servitorok állások szerinti rétegződése kifejlődik: rokonság, udvari tisztviselők, gazdasági felügyelők, stb. A vármegyék szervezetében változás nincsen. 1548 óta azonban az alispánt a nemesi vármegye választja (s nem a főispán nevezi ki, mint a régi királyi vármegyénél). A megyei közgyűlés választja meg a köznemesi követeket és látja el utasítással. A szabad királyi városok, bár önkormányzatuk nagy csorbát szenvedett, még mindig bizonyos önkormányzatban élnek, közigazgatásuk a céhek kezében van.

Erdély állapota. A nemesi vármegyék hatásköre itt kisebb volt a királysági nemesi vármegyékénél, különben a székely- és szász székek vezették a közigazgatást a székely-, illetve az egyes szász székekben.

Mindhárom országrészen legsúlyosabb teher a job-bágyság vállain van, s bár jogaik egyáltalában nem voltak, megadással tűrték sorsukat.

ALKOTMÁNYFEJLŐDÉS. A magyar királyság területén I. Ferdinánd után kezdetét, veszi az uralkodók korlátlan királyi hatalomra való törekvése. így Miksa már nem ad ki koronázásakor királyi hitlevelet, de választási feltételek sem korlátozzák többé. A királyság különben most már a királyválasztás és az öröklés alapján állott, amit a rendek az 1554-i országgyűlésen elismertek. A rendek közül a köznemesek 1571 óta már csak választott követeik útján és nem személyesen jelennek meg az ország-

gyűlésen, amely két táblán tárgyalja az ügyeket, amik leginkább propozíciók és gravámenek. A magyar állami szuverenitását sérelem éri a külügyek, pénz- és hadügy terén, ami a csonka magyar királyság adottságából származott. A külföldön székelő király hol Bécsben, hol Prágában tartózkodott, a nádori méltóság betöltetlenül maradt, ennek hatalmát megosztva, a kormányzás jogköréi a bécsi kormány befolyását tűrő helytartó, a hadsereg vezetését a bécsi haditanácsra bízta. A közigazgatás kettősége: központosított kormányzások: az udvari kancellária, az udvari kamara, udvari tanács, viszont megmaradt a magyar igazságszolgáltatás és kormányzás, továbbá a vármegyék adómegajánlási joga, mint alkotmánybiztosíték.

Bármekkora ellentétek voltak is a két, majd három országrész államéletében, abban a közös érzelemben mindig találkoztak, hogy ők együvé tartoznak, a magyar szent korona hatalma alá. Ezt ismeri el Erdély is, bár már fejedelmei is vannak, de elismerte a hódoltsági rész is, mely még a török uralom alatt is a szent korona testéhez növe maradt. Nem fordult el uralkodójától, bár az nem tudta megvédeni és fölszabadítani a kegyetlen uralom alól, hanem rendszeresen befizette adóját a magyar királynak, akárcsak a királyságnak m égnem szállott része. De még a 'vármegyéhez való viszonyát is megtartotta, ennek is befizette adóját s ehhez fordult, ha valami panaszos ügye akadt, s nem a török bíróhoz (mufti, kádi), mert aki ezekhez fordult elégtételért, azt megvetették, az a törökösség; bűnébe esett. Pedig a megyeszékhelve nem is volt a hódoltság területén, hanem valamelyik szabad megyében folytatta tovább működését, még pedig éppen olyan hatáskörrel, mintha szó sem lett volna hódoltságról. Ez az erős összetartás nagy érdeme a megyéknek, mert így tartották fenn az alkotmányt a török uralom alatt is, de érdeme a jobbágnak is, amely sohasem szűnt meg a magyar alkotmányt engedelmeskedni, s ha keserves megadottsággal is, de nem feledkezett meg arról, hogy *magyar*. Ezért kapja vissza a magyar jobbágy 1556-ban a szabad költözés jogát.

TÖRVÉNYHOZÁS. Az országgyűlések jobbára alkotmány sérelmekkel (gravámen) voltak elfoglalva, így a törvényhozás igen szűk térre zsugorodott. Minden munkája abban merült ki, hogy megajánlotta az adót, a katonai állítást. Az országgyűléseket ettől az időtől kezdve egészen 1848-ig Pozsonyban tartották.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS. Az igazságszolgáltatás menetét nagyon megnehezítette az a körülmény, hogy nem volt az országnak törvénykönyve, Ferdinánd ugyanis nem fogadta el Verbőczyi törvénykönyvét, mivel az kizárólag csak a nemesség érdekeit nézte. A régi megyei törvény-

székek megmaradtak, azonkívül újítás volt az, hogy úgynevezett októviális bíróságok alakultak, amelyek száma utóbb kettő lett, a királyi kúria két részre oszlott: a hét-személyes táblára (nádori törvényszék) és királyi táblára. Ezeknek a főtörvényszékeknek székhelye Pozsony volt.

HADÜGY. A török sereg erejét a janicsárok alkották. E hadsereg zöme mohamedán vitézekből állott, de öt-öt évenként azokból a keresztény újakból egészítették ki, akiket a háborúk közben elrabolva, magukkal vittek Konstantinápolyjába, ahol iskoláikban vakbuzgó mohamedánokká nevelték őket. A janicsárok gyalogos katonák voltak lovas és gyalogos kiegészítő hadtestekkel, számuk mintegy 20.000 lehetett. A hódoltság hűbéres tisztjei a spahik és főtisztjei a bégek és basák, birtokaik nagysága szerint (5000 oszpora = 2500 forint akkori jövedelem szerint egy lovas) állították ki csapataikat. Ez volt a lovaság. Egyéb török hadtestek voltak a várakon kívül (palánkokon) fekvő sáncok katonái, a kóborló martalócok és pribékek, akik békében zsákmányolásból és rablásból tartották fenn magukat.

A magyar királyság hadügye jelentős változáson ment keresztül. A nemesi fölkelés és a banderiális hadrendszer másodrendű lett. Kialakul a várkatonaság: amely a nagyobb várakban német nehéz lovasokból (lóról szállva), kisebbekben magyar huszárokból, naszádosokból és darabontokból (hajdúkból) állott. E várőrségeken kívül volt a királynak még saját zsoldos hadserege is, amely fegyelmetlen zsoldosokból állott és annak a bécsi haditanácsnak vezetése alatt volt, amely a maga nyugati taktikája szerint sohasem tudott győzni.

A magyar hadászat csak a helyi védelemben tűnt ki. Minden vidékeknek megvolt a maga hadserege, ha a szükség úgy parancsolta. A török martalócok, vagy végváriak kirohanásaival szemben hadsorra állott azon vidék nemessége s a saját pénzén fogadott zsoldos hada: a hajdúság és a jobbágyokból álló telekkatonaság. Ha a törököt elűzték, megverték, szétmentek és újabb szükség esetére újra fegyvert fogtak, vagy a szomszédok segítségére siettek.

Erdély haderejét főleg a nemesi fölkelés alkotta. Zsoldos hada is volt, de ennek száma alig haladta meg a hat-ezretet.

PÉNZÜGY. A magyar királyság jövedelme nem volt elegendő a végvárak védelmére, viszont a hódoltságra csak félannyi adót vethettek ki, mint a szabad területre. Kevés volt a vámok, harmincadok, bányajövedelmekből előállott jövedelem, a megapadt királyi birtok is alig jövedelmezett, ezért életbeléptették a hadiadót (díca), minden telekre 2 forint (ezt a nemesek is fizették »tulajdon erszényükből«). De még az így befolyt jövedelem is igen-igen kevés volt

a végvárak fenntartására, amely legtöbbször meghaladta az egy millió (olykor 2 millió) forintot. Az így előállott hiányt a külföldi segélypénzekből kellett pótolni, ami viszont azt vonta maga után, hogy a várak őrségét idegen katonákra bízták, a déli végvidék pedig a tengerparttal elveszett.

Erdély jövedelmének nagyrészt a fejedelmi birtok és a »nótázás« adta, azonkívül a lefoglalt katolikus egyház - tmegyék birtokának jövedelme, így a lakosságra aránylag kevesebb adóteher esett, mint akár a királyság, akár a hódoltsági részen.

VALLÁSÜGY. A politikai megoszlással együtt járt a vallásbeli megoszlás. A századok inkább Luther tanait, a magyarok (Tiszán-tuli részeken; Kálvin tanait fogadták el. A főpapok hiánya (Mohács) és a főpapi birtokok lefoglalása, be nem töltése és elidegenítése (szekularizáció) folytán az alsópapság eltűnik, ami a reformáció rohamos terjedését idézi elő. A század végére az ország túlnyomó többsége protestáns.

Erdély hitéletét a négy vallás (római katolikus, Luther-, Kálvin-vallások és az unitarizmus) határozták meg, melyek közül a katolikus kivételével mindegyik szabadon terjedhetett (János Zsigmond vallásváltoztatásai).

KÖZOKTATÁSÜGY. A hitújítók, hogy a népre hassanak, magyar bibliát adnak kezébe és serényen oktatják az ifjúságot. Ez a versengés vitte előre nagy mértékben közoktatásügyünk legjobban elhanyagolt ágát, a népoktatást. Mint nagyobb tanügyi pártfogó: Oláh Miklós és Forgácsi Ferenc primások, Verancsics Antal és Telegdy Miklós püspökök váltak ki. Elősegítik munkájukat országos törvények is (1548 és 1550), amelyek iskolák fölállításáról intézkedtek, és a városok, amelyek egyre nagyobb figyelmet fordítanak az iskolázásra.

KÖZGAZDASÁGI VISZONYOK. Az Alföld teljes pusztulása folytán megfogyatkozott lakosság alig műveli meg a földet, ami elvadul, elburjánzik, vadonná lesz: ez változtatja meg a klimatikus viszonyokat is. A század második felében a magyar királyság területén a nagybirtokon lábra kap az intenzívebb mezőgazdaság, mellette nagyobb fokú ipar és kereskedelem fejlődik. A hódoltsági területen pedig megindul a nagyobb parasztvárosok kifejlődése, mivel a falvak százai estek áldozatul a török hódítás következményeinek. Az alföldi nagy parasztvárosok lakossága inkább állattenyésztéssel foglalkozik, minek folytán az ipar és kereskedelem is fellendül.

VII. RÉSZ:

XVII. század története.

Katholikus visszahatás és alhalmányos küzdelmek kora — A török hódoltság fölszabadítása.

1. FEJEZET:

Bocskai István fölkelése

A FÖLKELES ELŐZMÉNYEI. A magyar királyság területén lefolyt és annak népét irtó hosszú-háború tapasztalatai: az idegen zsoldosok pusztításai s a magyar csapatok háttérbeszorítása, az idegen fővezérek ügyetlensége, a vér- és adóáldozatok kíméletlen kikényszerítése betetőzte a már feléledt *német gyűlölet et*. Hozzájárult mindezekhez az, hogy az ország egyik vezető politikusát, a köznemesi sorból fölemelkedett főnemest, *Illésházy Istvánt perbe* fogták.

A királyi városok számának emelése ezidőben nemcsak közjogi, de vallási érdek is volt: a protestáns rendek ellen irányult. A baj az éppen szabad királyi rangra emelt németajkú városok: Szentgyörgy és Bazin-nál robbant ki, amelyekre Illésházy is igényt tartott. Az ellentétek ugyan tisztára magángazdasági természetűek voltak, mégis nemzeti jelleget nyertek azáltal, hogy Illésházy éppen két németajkú várost akart megakadályozni fölemelkedésében. A városi követek ugyanis — mint a múltban is — a király érdekeit védték a rendekkel szemben. A nagy pör 1601-ben indult meg s hosszas tárgyalások után végre 1603-ban egy pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt nyert befejezést. Ennek tagjai magyar főpapok, főurak és nemesek voltak, Illésházyt fölmentették. Rudolf tanácsosai azonban az ítéletet megváltoztatták s Illésházyt fejjel és jószágvesztésre marasztalták el. Illésházy ugyan idejeko-

rán Lengyelországba menekült, javait azonban lefoglalták, ami természetesen csak fokozta a protestáns érzelmű nemesség ellenszenvét.

Közben egyre jöttek a hírek az Erdélyben garázdálkodó *Bastáról* is, aki a hűtlenségben elítéltek birtokait kizárólag németeknek adományozta, hogy ezzel is erősítse a prágai kormány befolyását ez országrészben.

Még jobban elmérgesítette a helyzetet az, hogy Magyarország egész felső- és keleti része, illetve annak nemessége és polgársága ezidőben már a cuius regio, illius religio hallgatagon elismert, érvényben volt elvértél fogva a protestáns vallást követte, viszont Rudolf és kormánya mindent megteltek e vidék protestantizmusának visszaszorítására. Az ausztriai tartományokban már erősen háttérbe szorult a protestantizmus éppen azon cuius regio-elv alkalmazásával, amellyel a protestánsok régebben hatalmi állásukat elérték. Országos sérelmet vallási téren e korban még csak azok a városok terjesztettek elő, amelyek az ő protestáns vallásukat meg akarták tartani, szemben a királyi katolizáló törekvással, melynek jogalapot a királynak mint a városok legfőbb földesúri joghatóságának vallásmegszabó joga szolgáltattott. Az országgyűlésen a városok és nemesek tiltakozása nem vezetett sikerre, mivel a királyi helytartó, Mátyás főherceg nem engedett vallási ügyeket tárgyalni.

A XXII. CIKKÉLY. Mátyás főherceg az országgyűlés bezárása után a titkos tanáccsal a kiállítandó dekrétumba egy új — a rendek által nem tárgyalt törvénycikket íratott be, mely a katolikus vallást biztosító régi törvényeket megerősítve, a jövőben *eltiltotta az országgyűlésekén vallási ügyek elő hozását és tárgyalását.*

Ez a törvénycikk-betoldás nem lett volna különösebb dolog, ha történetesen nem vallási kérdésre vonatkozik. A XVI. században ugyanis még egyáltalában nem volt meg a királyi és rendi jogok éles körülírása. Nem egyszer előfordult, hogy a rendek a törvény megszövegezése előtt elhagyták az országgyűlést s a törvény megszövegezését a magyar kancelláriára bízták, amely királyi befolyás alatt állott. Az is előfordult (például 1588-ban), hogy a dekrétum szövegét megrövidítették, kivettek belőle egy-két törvénycikket, s azok helyett újakat tettek, amelyek az eredeti elgondolás értelmét megváltoztatták. Mikor a rendek ez ellen felszóltak, azt a megnyugtatót kapták, hogy ez nem változtatás, csupán a *törvény szabatosabb* meghatározása, amihez a királynak joga van. A hírheft XXII. törvénycikket az tette szálkává a nemesség szemében, hogy az vallási sérelmeinek az országgyűlésen való tárgyalásától tiltotta el. Így történt, hogy a közjogi, nemzetiségi, birtokjogi elégedetlenséghez még a vallási kérdés is hoz-

zárult, ami *országos mozgalomra* vezetett. A mozgalom kirobbanásához azonban még hiányzott az a vezető, önálló és független egyéniség, aki nem kevesebbre vállalkozik, mint elszakad az évszázados magyar tradícióktól és a törökhöz közeledve újakat teremt. Ez a vezető férfin is megjelent azonban akkor, amikor a Tiszántúl egyik leg-hatalmasabb földesurának, *Bocskai Istvánnak* leveleit, melyeket ez a török területre szorult Bethlen Gáborral és társaival váltott — elfogták, birtokait megtámadták.

BOCSKAI ISTVÁN. Mint nyugati érzelmű politikus kezdte pályafutását. Atyja János Zsigmond kolozsvári fogóságában halt meg. Kolozsváron született Bocskai István is, innen került Rudolf udvarába, ahol Erdély visszacsatolásáért dolgozott. Életének egyetlen célja az volt, hogy *saját nemzeti állama létfeltételeit kialakítsa*. Ez tüzelte s vezette a küzdelemben, amely őt a nyugati nemzetek kimagasló nagy alakjával állítja egysorba. Bocskai azonban csakhamar kiábrándult a nyugati koncepciókból s a .magnagyobbított Erdélyben látta a magyar szabadság biztosítékát.

Élete belső fejlődéséről alig tudunk valamit. Annak, hogy a nyugati kapcsolatoknak hátat fordított, a saját birtokain garázdálkodó zsoldosok magatartása, valamint a prágai udvarban tapasztaltak lehettek indító okai. Bocskai előtt — levelezésének elfogásakor — már nem állott más választás, mint vagy az, hogy követi Illésházyt és Lengyelországba menekül, itt hagyva birtokait, óriási családi vagytonát, vagy szembeszáll az idegen hatalom idegen vezérével. *Belgiojoso-xa*).

BOCSKAI ISTVÁN FÖLKELESE. 1604-1606. Első dolga volt, hogy a várai környékén tartózkodó kapható *hajdúkat zsoldjába fogadta*, mire Belgiojosot átützte a Tiszán. Basta ugyan vezére segítségére sietett, de 1604 telén maga is Eperjesre szorult, mivel az egész felvidéki és tiszántúli terület Bocskai mellé állott, aki így november 12-én minden akadály nélkül bevonulhatott Kassára.

E hirre a törökországi bujdosók Erdély fejedelmévé választják, amely méltóságban a szultán is megerősíti, mivel Bocskai állásfoglalása éppen kapóra jött neki. Így az a különös helyzet állott elő, hogy nem Bocskai kereste a török szövetséget, hanem az csatlakozott a győzelmes tiszántúli magyar úrhoz.

A hadműveletek, amelyek Bocskai serege és a császári kapitány hadai között folytak, gyors egymásutánban követték egymást. Belgiojoso 1604 október elején kezdte meg támadását Bocskai ellen, de már október 15-én vereséget szenvedett *Álmosa* mellett. Basta ugyan segítségére sietett, november 28-án *Edelény* közelében meg is verte Bocskai seregét, a további hadműveletek során azonban Bocskai-

nak kedvezett a hadiszerencse. A török is pártfogásába vet ta a diadalmas vezért. A székelyek már 1605 elején erdélyi fejedelemmé választják, majd április 20-án Szerencsen a felvidéki részgyűlés »felséges magyarországi fejedelemmé«. választotta. A fölkelés sikerét azonban csak a főurak részvétele biztosíthatta. Így került a mozgalomba Illésházy, aki Bocskai hívására visszatért, mivel ígéretet kapott, hogy elkobzott birtokait visszakapja. Az 1605-ben újra megindult hadjáratban kezükre jut Érsekújvár, mire az erdélyi három nemzet is fejedelmévé választja a medgyesi országgyűlésen.

Ebben a hadjáratban áll elő az a különös eset, hogy Európa kereszténységének védőbástyája az ősi ellenséggel együtt, nem mint szegény alávetett, lenézett kis vazallus, hanem jól fölfegyverzett sereggel, egyenrangú szövetségesként indul Esztergom keresztény és magyar kézben levő várának ostromára. Bizonyára nem szívesen tette. De a keserű tapasztalatok mellett a *keresztény hit* is csakhamar elválasztja az új szövetségéstől Bocskait, aki nyugati műveltségben élve, mélységesen lenézi a barbár török szokásait.

Bocskai és Illésházy közül utóbbi vonja le előbb a politikai tanulságot, amikor legfontosabb célnak a török-német békét sürgeti. Teljes erővel ellenzi a törökre való támaszkodás politikáját és követeli az ország megmaradásáért, a régi védelmi vonalon a német és magyar további együttműködést. De Bocskai hajdúi ellen is föllép, akik sorra pusztítják az északi részek intenzívebb mezőgazdasági vidékeit. Ezt a területet most Bocskai hajdúi özönlötték el. Maga Bocskai is jól tudja, hogy ha a királyság nemessége fölkel, azt a hajdúk ellen fogja megtenni. Ellenük azonban semmit sem tehetett, mivel ők alkották seregének javarésztét.

Bizonyos, hogy Bocskai sem tartotta magához méltó szövetségesnek a törököt. Most mégis János király török hűbéres királyságát véli viszontlátni s elfelejti, hogy most *magyar* a magyarság vezetője, aki a neki följánlott koronát azzal vette le fejről, hogy »van Magyarországnál koronás kirakja «.

Λ *TÖRÖK—NÉMET EGYENSÚLY.* E gondolat első fölvetője. Bocskai István volt. Célja: hogy egyensúlyba hozza a két hatalmas szomszédot, ami által azt vélte elérni, hogy elkerülje a védtelen magyarság pusztítását. Nem egymás ellen akarta tehát őket kijátszani (mint tette ezt burkoltan Fráter György), hanem paralizálni akarta egyiket a másikkal, s ezért ad utasítást 1605-ben Illésházynek, hogy úgy a törökkel, mint a némettel békét kössön.

Természetes, hogy ezt a nagy feladatot pusztán a kis Erdéllyel nem vállalhatta volna, ehhez a tiszai és felvidéki

vármegyék is szükségesek voltak. *Új politika volt ez Erdély életében*, amely most nyilvánult meg először. Bocskai jól tudta, hogy a János Zsigmond-korabeli kis Erdély, a három nemzel nagyon is laza, szervesen konglomerátuma képtelen a nagy feladat megoldására. Ezért igyekezett a feladatot a Részeken és a kezére került Máramaroson kivüli a tiszai hét vármegyével megerősített Erdélyre ruházni, de Kassa székhellyel.

illésházy azonban belátta, hogy ez a terv hosszú időkre lehetetlenné tenné az egységes Magyarország visszaállítását, szerinte Bocskai terve lemondás lenne "Nagy-Magyarországról. Ez a két felfogás vezette a béketárgyalásokat és eredményezte a bécsi békét, amely megerősítette Erdélyt a tiszai hét vármegyével és a felvidéki megyék egy részével.

AZ 1606. ÉVI BÉCSI BÉKE. Az 1606-ban aláírt bécsi béke szerint az egyes uraknak és nemeseknek, akik fiskálistörvény alatt állottak, *visszaadták birtokaikat.* Elrendelték, hogy *nádor választassék.* az országtól állandóan távol levő király helyett Mátyás, a nádor és a tanácsosok által teljhatalommal intézkedjék minden. Magyarország életbenmaradását illető ügyben; hogy a kamarák helyett *kincstárnok intézze a pénzügyeket,* közhivatalt csak született magyar viselhet. Különösen fontos volt azonban a *vallási cikk,* mely a békeszerződésben a legelső helyre került. Ez a cikk kimondja, hogy Magyarország határain belül élő karokat és rendeket, szabad királyi városokat és a koronának alávetett mezővárosokat, továbbá a végbeli magyar katonákat vallásukban és hitfelekezetiükben senki ne zavarja, hanem mindezeknek az ő vallásuk szabad gyakorlata engedtesse meg, azonban a római katolikus vallás sérelme nélkül, amely vallásfelekezethez a fölkelés alatt elvett templomai is visszaadattak.

A falvak szabad vallásgyakorlásának követelése volt az a pont, amely lehetővé tette a cibus regio, illius religio elvnek a katolikusok javára való érvényesítését. **Forgách Ferenc** püspök, majd érsek-prímás már nagy sikerrel kezdi meg a családjával rokon és egyenlő rangú főuraknak a katolikus vallásra, visszatérítését, amit később **Pázmány Péter** végzett még nagyobb hivatottsággal. viszont a felvidéki év, tiszamelléki protestánsok sem voltak hajlandók az utóbbi fél század alatt megszerzett hatalmi állásukat harc nélkül átengedni. Azt el is érik, hogy a békeokmány kimondja a jezsuitákra, hogy scan a (királyi tanácsban, sem a kamarai igazgatásban részt nem vehetnek, A Bocskay fölkelés két esztendeje, magasba lobbantotta a felekezeti szenvedélyek lángját, úgyhogy az a következő században sem lohadt, le teljesen, viszeral a vallási kérdési: nem oldotta meg,

A bécsi béke végül Erdélyt — a Báthory Zsigmondtól örökölt nagyságban a Tisza balpartjával együtt Bocskai-

inak átadva, *önálló fejedelemséggé tette*, egyedül az újonnan megszerzett területekre: Ugocsa, Bereg és Szatmár megyékre és Tokaj uradalmára mondta ki, hogy Bocskai halála után visszakerüljenek a magyar király birtokába. Végül kimondotta, hogy törvényt a király csak a nemzettel együtt hozhat.

A *BÉCSI BÉKE EREDMÉNYEI*. A béke tulajdonképeni eredménye az volt, hogy a vallási kérdés már *alkudozás* tárgyaként szóba került a nemzet és királya között *s a nemzet hosszú idők óta most tárgyalt először egyenrangú félként uralkodójával*, bár a vallási kérdést nem tudta rendezni teljesen. A bécsi béke — amint már mondtuk — csak a *királyi városok vallásszabadságát* biztosította, a magánföldesuri viszonylatban azonban továbbra is megmaradt a cuius regio-elv.

Volt a bécsi békének még egy jelentősége, ami abban nyilvánult, hogy a békét *az osztrák és cseh rendek is aláírtak kezes gyanánt*. Ez a garancia azért fontos jelenség, mert közelebb hozta egymáshoz a különböző Habsburg-országokat, s ebben az irányban ez volt a legelső lépés, amiről Bocskaiék mit sem tudtak.

Bocskai kétségtelenül magasabbrendű államférfi volt kortársainál, aki a dolgokat tisztán a hatalmi lehetőségek szerint nézte s azt a koncepciót valósította meg, amelynek megvalósítására egész életét szentelte. Hogy ez a terv nem mindenben szolgálta Magyarország egységesítését, az viszont Bocskai hibája volt. Bocskai érdeme volt végül *a hajdúk letelepítésének kezdeményezése* is, bár azok végleges letelepítését 1613-ban Forgách Zsigmond főkapitány végezte el. A hajdúk nem lettek közjogi rend, hanem beleolvadtak a jobbágytságba és polgárságba.

2. FEJEZET:

A Katholikus visszahatás.

Tévedés volna azt gondolni, hogy a XVII. század harcaiban az egymással szemben álló vallásfelekezetek bármelyike is az egyetemes emberiség, türelem vagy *valósszabadság* híve lett volna, ami nem jelenti azt, hogy az akkori vallásharcok nem járultak hozzá végső fokon a két századdal később kialakult vallási rendszerhez, melynek értelmében különböző felekezetű emberek vegyesen, területi elkülönülés nélkül élnek ugyanazon közösségben. A történeti tévedés az volna, ha az elnyomottakban a későbbi észszerű türelmesség védelmezőit látnánk, míg ellenfeleikben a kegyetlen elnyomót, mivel elnyomásról rend-

szerint a kisebbség beszélt, amely kisebbség azonban, ha maga hatalomra jutott, csak éppen úgy elnyomta a vele szemben állókat. Vallási türelmességet, vagy elvi vallásszabadságot e korban éppen úgy hiába keresnénk, mint szabadságot, amely eszmék csak a következő századokban fejlődtek tudatossá. A XVII. század fejleményei a XVI. század talajából nőttek ki, a vallási kérdés megnyilvánulásai most is éppen úgy, mint előbb, társadalmi, jogi és politikai kötöttségben jelentkeznek, most is a földesúri és fejedelmi hatalom akarják megszabni az alattvalók, tömegek vallási életének irányát. Így elmondhatjuk, hogy a mi vallásharcaink tulajdonképpen *erős hittel bíró egyéniségeknek küzdelmei voltak* a saját hitük egyeduralmáért s ha ez nem volt lehetséges, ott legalább a saját hitnek szabad gyakorlásáért. Ilyen szempontból teljesen téves volna *ellenreformációról* beszélni, mivel itt nem *ellen-akcióról*, csupán *természetes visszahatásról, reakcióról lehet szó.*

BELSŐ REFORMOK. A reformáció megindulásával szinte egyidőben megindult a katolikus visszahatás is. Eleinte természetesen — mivel maga a reformáció is csak fejlődése folyamán alakult ki »új vallássá«, — a katolikus-részről sem találták szükségesnek az ellene való védekezést. Az első ellenhatás, amelyet a reformáció a katolikus vallás követőiből kiváltott, a *Jézustársaság* megalapítása volt (1540). Ezt követte a *trienti zsinat* (1545—1563), amely élesen megvonta a vonalat, mely a reformáció által támadt új hit és a katolikus egyház tanai között támadt, majd pótolni igyekezett az új papi nemzedék fölnevelését és a régi egyházi rend fegyelmét akarta visszaállítani.

A KATHOLIKUS VISSZAHATÁS TÉRFOGLALÁSA. A XVI. századi protestantizmus elterjedésénél láttuk, hogy az rohamos népszerűségét és terjedésének okát a földesúri jogban (cuius regio-elv) találta. Ahol a közjogi, rendi hatalom protestáns kézen volt, ott az élet is protestáns színezetű lett, ezen még az 1606-ban hozott vallási törvénycikk sem változtatott. A protestánsok ugyan keresztül viszik II. Mátyás választásakor az 160(3-1) törvénycikk megváltoztatását, mégpedig a saját javukra, amennyiben ez kénytelen volt elimerni, hogy a bécsi békében felsorolt rendeken kívül a földesúri hatalom alatt lévő mezővárosok és jobbágyfalvak is szabadon foglalhatnak állást a vallási kérdésben és részükre szabad vallásgyakorlatot ígért. *A földesúri és városi hatalom azonban a bécsi béke és az 1608-i törvénycikk ellenére továbbra is szabadon gyakorolta a jobbágy lelkiismerete fölött a régi földesúri jogokat,* annál is inkább, mivel ekkor még nem volt szüksége a hazai protestantizmusnak arra, hogy védelmébe vegye a jobbágyokat, lévén az ország nagy többsége — földesuraik által — az ő hitükön.

Ugyanezt az elvet követték a városok is, a szabad királyi városok és bányavárosok, amennyiben az előző században áttértek a protestáns hitre, katolikus istentiszteletet nem tűrtek többé falaik között. A város szabadságához tartozott a polgárok vallásügyének rendezése is, s abban az hit fenntartása, akárcsak a földesúr jogaihoz a jobbágycsoportoké.

A helyzet csak akkor kezd megváltozni, mikor a katolicizmus előretörésével a protestáns főurak száma egyre fogy és ennek következtében a földesúri jog a katolikusok javára hat széles tömegekben. Vagyis az történik; hogy a katolikusok ugyanazt a fegyvert szegezik most a protestánsok ellen, amellyel ők elhódították tőlük a tömegeket: a *földesúri kegyúri jogot*. Mikor a protestánsok érzik, hogy a kétélű kard, amelyet használtak, most visszafelé vág, feladják a földesúr kegyúri jogot s ehelyett *a jobbágy természetes, emberi jogait kezdik hangoztatni*, s azt kívánják, hogy a városok is ugyanezen elv szerint tartsák fent a protestantizmus egységét.

Az egész katolikus ellenhatás térítésből, a nagybirtokosoknak elhódításából állott, vagyis a kegyúri jog síkján mozgott, s ha mégis országos ügyé vált, mint az már a rendi korszakban is szokásos volt, végtelen tanácskozásokkal, de erőszak nélkül intézték el. Bethlen Gábor három békekötése (nikolsburgi 1621, bécsi 1624 és a lőcsei 1626) sem változtatott a dolgon, amennyiben ezekben is mindig csak az 1606., 1608. évi törvények és az 1618. évi — II. Ferdinánd koronázásakor kiadott királyi hitlevélben foglalt vallási pont —, valamint az 1622-ben törvénybeiktatott hitlevél megerősítése történt.

A tulajdonképeni tömeges visszatérés a katolikus hitre *Pázmány Péter* és társai munkája hatására indul meg [úgyannyira, hogy a 30-as évek országgyűlésein már a katolikus főurak kerülnek többségbe. Ekkor áll be a hazai protestánsok gondolkozásában a fordulat, amely őket végleg ellenségévé teszi a kegyúri jognak — régi eszközükné —, amikor látják, hogy a dunántúli területeken egyetlen nagybirtokos áttérése után a jobbágycsoportok ezrei térnek vissza a katolikus vallásra, kénytelenek belátni, hogy nincs értelme többé a régi elvhez ragaszkodni s minél inkább kisebbségbe szorul a protestantizmus, annál inkább sodródik a jobbágycsoportok felé.

I. Rákóczi György győzelmes hadjárata (1644) sem eredményezett mást, mint az addig végre nem hajtott törvények egy újabb kibővítését, az 1645-i linzi békét és ennek az 1646—47-i országgyűlésen való becikkelyezését. Ez a rendelkezés, mely Erdély protestáns fejedelmének fegyveres közbenjárása folytán jött létre, a magyar protestantizmus XVII. századi védekező harcában a legma-

gasabb pontot jelzi, bár erre a protestánsok már csak“ akkor jöttek rá, mikor a küzdelmet tulaj donképen elvesztették, amikor tétlenül kellett nézniök, hogy Pázmány és a jezsuiták munkája miként téríti vissza a lelkek tömegeit.

FORGÁCH FERENC ÉS PÁZMÁNY PÉTER. A katolikus visszahatásnak tulajdonképeni megindítója *Forgách Ferenc* esztergomi érsek, bíbornok volt.

A .nagy törökverő, protestáns Forgách Simon bárónak gyermeke volt, aki nagybátyja, Báthory István kívánságára tért vissza katolikus hitre. Utóbb Rómában a Collegiumban tanult, visszatéve egy ideig Bécsben él, 1587-ben veszprémi, majd 1596-ban nyitrai püspök lett, végre 1607-ben esztergomi érsekké és bíbornokká. Egyházmegyéjében levő nagy paphiányon és a hitélet elhanyagolásán a jezsuitáik, behívásával akart segíteni. (1586). Mint esztergomi érsek, egész tekintélyével védelmezte őket a Bocskai-párt ellenében s 1615-ben betelepítette őket Nagyszombatba.

Forgách Ferenc volt az első magyar egyházfő ebben a korban, aki életét a régi magyar katolikus hitélet visszaállítására szentelte, aki tervszerűen foglalkozott a néppel, megkezdte a vele rokonságban lévő s áttért nagyurak visszatérítését, legnagyobb sikere azonban az volt, hogy utódjának, Pázmány Péternek útját előkészítette.

Pázmány Péter is protestáns hitre tért, régi nemesi családból származott, míg azonban Forgách nagy családi összeköttetései révén emelkedett püspöki méltóságra, addig a váradi nemes ifjú a jezsuita-rendbe lépve, csaknem húsz esztendőn át a rendben tanult és tanított, keresztülmenve mindazon fokozatokon, amelyeket a Jézustársaság szabályai előírnak.

Pázmány Péter 1570-ben született Nagyváradon, .előkelő köznemesi családból, amely János Zsigmond alatt protestáns lett. Mostoha anyja hatására azomban visszatér s 14 éves korában katolikus lett. Tizenhét éves korában lett jezsuita, majd Krakóban, Bécsben és Rómában tanult. Magyarországra 1601-ben került vissza, amikor nyelvének hatalmas ereje, logikája, nagy tudása és külföldön is megőrzött tősgyökeres magyarsága csakhamar a katolikus visszahatás vezéralakjává tetteik.

Pázmány Péterrel lép fel először újkori történetünkben az az új típus, amely magas társadalmi és államférfiúi méltóságában egész életében »*lelki ember*« marad, s aki összes tehetségeit s egész életének munkásságát a magyarság lelki képének kialakítására használja fel. Országos hatalom birtokában is a lelkek kiformalását, kiképzését tartja céljának. Célja, amit maga elé tűzött: *a magyar lélek, katolikus szellemű kiművelése a szó, toll és iskola fegyvereivel.* Törhetetlen Habsburg-párti volt, keresztény lelkének egész idegenkedésével tartózkodott a törökségtől, tisztán látta, hogy a pogány török ellen csak a Habsburgház folyton növekvő hatalmánál kereshet védelmet a ma-

gyar kereszténység. Nagyon jól tudta azonban azt is, hogy a magyar rendi katonasággal teljesen reménytelen volna akár a törököt, akár szövetségesét, az erdélyi fejedelmet megtámadni. Ezért levelez állandóan I. Rákóczi Györggyel, ezért tanácsolja a királynak, hogy a német és olasz háborút befejezve, seregeit az ország területének visszaállítására használja. Az események azonban azt is beláttatták vele, hogy a Habsburg-ház a nyugati bonyodalmakból még sokáig nem fog szabadulhatni, ennek tudatában ragaszkodott Pázmány méginkább *békebarát politikájához*, úgy a törökkel, mint Erdéllyel szemben.

A katolikus visszahódítást nem fegyverekkel akarja elérni, hanem valóban a lelkek meghódításával. Eszközei: *magyar imakönyv* írása és kiadása (1606), Kempis Tamás *Krisztus követéséről* szóló művének magyar fordítása (1604), *prédikációk* tartása és kiadása (1636) s a lelkipásztorkodás akkor minden szokásos eszköze. Ezekhez tartozott akkoriban a szóban és írásban való hitvitázás. Pázmánynak 1613-ban megjelent *»Isteni igazságra vezérlő kalauza* című munkájában kisebb vitairatainak rendszerezését adta nyugateurópai színvonalon készült előadásban a protestáns irodalom egész terjedelmével vitázva. Könyvének sikerét mutatja, hogy protestáns ellenfelei (Magyari István, Alvinczi Péter, stb.) nem érezvén magukat elég erősnek méltó felelet írására, Pázmány művét a protestáns Thurzó nádor költségén latinra fordíttatják, majd Wittenbergbe küldik s az így készült válasz is csak tíz év múlva jelent meg, bár még félszázad múlva is tusazkodtak vele a protestáns írók és prédikátorok.

Pázmány felismerte, hogy a reformáció gyors terjedésének egyik nagy elősegítője a katolikus papság kipusztulása volt. Ezért esztergomi érsekké való kinevezése után alulról igyekszik felépíteni a papságot. Egyre-másra alapítja a papnöveldeket, a bécsi *Pazmaneumot* (1623), melyre 115.000 forint alapítványi összeget biztosít. Az alsópapság anyagi biztosítására hozzá fog a püspöki birtokok és javadalmak visszaszerzéséhez. Így II. Ferdinánd 1625-ben megengedi a főpapoknak, hogy ingóságaik fele részéről végrendelkezhetnek, a másik felét azonban papnöveldek állítására és egyéb egyházi célokra tartoznak hagyni. Ezen intézkedések nyomán csakhamar képzett egyházi férfiak állanak az egyház szolgálatába, akiknek egyházi fegyelmére állandóan gondja van, de templomokról, templomi fölszerelésről, szertartáskönyvekről, javadalmairól is maga gondoskodik. A török hódoltság alatt élő katolikusok gondozásáról sem feledkezik meg, az ottani lelkészek pótlására is gondja van.

Pázmány téríti vissza többek között az *Apponyi, Bánffy, Batthyány, Csáky, Esterházy, Forgách, Honion-*

nai, Illésházy, Károlyi, Nádasdy, Thurzó, Rákóczi, Wesselényi és Zrínyi családokat is. De megítélhetjük térítésének hatását abból is, hogy úgy a Dunántúl és Horvátországban, mint az északi és nyugati Felföld igen nagy kiterjedésű birtokain visszaállította a katolikus hit uralmát. Ennél is nagyobb érdeme volt az, hogy egészen új művelt *katholikus középosztályt*, nemességet és tanult rendet képezett ki, egyrészt a jezsuiták iskoláiban és a nagyszombati nevelőintézetben, másrészt a szintén *Nagyszombatban alapított főiskolában* (1635 = budapesti Pázmány Péter tudományegyetem), melyre 100.000 forintot adományozott. Mindezen alapításai jóval felülmúlták a 700.000 forintot. Egész jövedelmét és a kamarától visszaszerzett egyházi birtokok jövedelmét is tisztán lelki célokat szolgáló alapítványokra adta. Az ő személyes munkásságának lett eredménye, hogy 1655-ben a magyar királyság területén mindössze 4 protestáns főnemesi család élt.

A jobbgáyságnak visszakatholizálása sem okozott nagyobb nehézségeket, mint annakidején protestánssá tétele. Pázmánynak térítő munkájában legnagyobb szerepe a *Jézustársaságnak* volt, amely igazán nemzetalkotó munkál; végzett a falvakban és a jobbgáyok körében. Ők végzik a falusi papság teendőit, majd vándorolnak egyik faluból a másikba, hogy mindenhol visszaterítsék a protestantizmus által elhódított lelkeket. Nem csoda, ha az egyre jobban háttérbe szoruló protestantizmus bennük látta legnagyobb ellenfeleit és ellenségeit, jóllehet a jezsuiták csak a tőlük eltanult fegyvereket használták és forogtatták ügyesebben tanítómestereiknél.

MÁRIA-KULTUSZ. Jezuíták voltak a felélesztői a nemsokára kifejlődött és közjogi jelentőségre emelkedett Mária-kultusznak is.

Regnum Marianum — Mária országa. Magyarország elnevezése Szent István kora óta, azon az alapon, hogy Szent István az országot Szűz Máriának ajánlotta fel. Őseink pénzeinken is Mária képet verettük ki. (Máriás, amelyen a kisdéd Jézust tartó Szűzanya képe volt Patrona Ungarie körirattal, ez egészen 1848-ig megmaradt minden pénzünkön, még protestáns erdélyi fejedelmek is verettek Máriás pénzeket. I. Lipót: Máriás pénzeinek körirata ez volt: „S. Immaoul. Vir. Mar. Mat. Dei. Pat. Hungariae“. De szépek: II. Rákóczi Ferenc arany- és ezüst Máriása is, rézlibertásán is rajta van a Szűzanya képe. Mai 2 pengős pénzünkön is van ez.)

Ebben az időben terjednek el a *Mária-kongregációk*, melyek életkor és társadalmi állás, foglalkozás szerint gyűjtik össze a híveket a Mária-tiszteletben és annak ápolásában. (A Mária-kongregációk olyan vallásos társulatok, melyeknek feladata az, hogy tagjaikat a Mária-tisztelet különösebb gyakorlására neveljék. Az egyház újkori fel-

virágztatásában és belső életének megszilárdításában nagy érdemük van.) Mária-kongregációkban nyerte hitét e korban a királyságnak minden vezető férfia. Esterházy Miklóstól kezdve a nádorok, kamaraelnökök, főkapitányok hosszú sora (II. és III. Ferdinánd, I. Lipót magyar királyok: II. Rákóczi Ferenc, Lotharingiai Károly, Savoy ai Jenő, Sobieski János, stb. idegenek is.) A katolikus visszahatás már kezdettől fogva szoros kapcsolatot tart fenn a magyar nép régi Mária-tiszteletével, ezt terjesztik az ősrégi Mária-énekek, imakönyvek, Mária-himnuszok, amelyek vallásos és egyúttal hazafias érzést keltenek a lelkekben. Felújítják annak emlékét, hogy *az első magyar király országát Szűz Máriának, a Boldogságos Anyának, Nagyboldogasszonynak, Magyarország patrónájának ajánlotta fel.* Így alakul ki lassan az a nézet, hogy »minden gonosz, mi a nemzetet éri, a Szűz Mária ősi magyar tiszteletétől való elfordulástól származik, így épül fel a *Regnum Marianum*, a Szent Istvántól felajánlott Magyarország katolikus rendszere«. Ez a felfogás, amely katolikus volta mellett a régi határaiba visszavezetett, integer, Nagy-Magyarországot feltételezi, koronás királyának és ősi patrónájának, a magyarok Nagyasszonyának vezetése alatt. Ez a felfogás teljesen és kibékíthetetlenül törökellenes, de egyben válasz is a Bocskai által kimondott erdélyi gondolatra, annak török vonatkozásaira, az önálló és a magyar koronától függetlenített erdélyi protestáns államalakulatra, amellyel szemben a magyar történelem folytonosságát, a magyar államterület századokon át változatlan teljességét, a magyar léleknek ősi keresztény, katolikus hagyományait képviseli. A romok eltakarításának és az új, nagy Magyarország felépítésének munkája is ennek a szellemnek hatása alatt kezdődött meg.

ERDÉLY VALLÁSI ÁLLAPOTA. A fejedelmi hatalom Bocskai István után állandóan református kézen van, ami lassanként a református egyház tényleges, bár törvényben ki nem mondott egyeduralmára vezetett. Egyházi téren ugyanaz a helyzet, mint politikáin: Bethlen és utódainak szinte abszolút hatalma tényleg megvan, bár törvénybe soha nem iktatták. A századok azonban felveszik a küzdelmet, de most már nem a katolikusok, hanem a kálvinisták ellen, amely harc leghevesebb Apafi alatt lett, aki Fogarásból kitiltja a lutheránus papot. A harc azonban csakhamar elül és az ágostai evangélikus egyház seholy sem örvendett más vallású uralkodó alatt oly korlátlan szabadságnak, mint Erdélyben. Nehezebb helyzetük volt az unitáriusoknak, akiknek Szentháromság-tagadó tanát a kálvinisták is helytelenítették. Külön szekta volt a *szombatosoké*, amely Erdélyben kapott lábra és fejlődött, míg a többi vallásfelekezet területét nem érintette,

amikor is útját állják további terjeszkedésüknek. Valamennyi vallás között azonban a katolikus volt Erdélyben a legmostohább sorban, amin az sem sokat segített, hogy német főurak és a fejedelmek barátságos bánásmódot tanúsította velük szemben. Bethlen Gábor még néhány jezsuitát is beenged Karánsebesre, de mint II. Rákóczi György mondotta utólag, csak politikai okokból. A Rákócziak és Apafi alatt fontosabb ügyek tárgyalásánál rendszeren kizárattak, a külpolitikába nem volt befolyásuk. A helyzet 1590 után változott meg, amikor Erdély a Habsburgok uralma alá kerül, a fejedelmi hatalom katólikussá lévén, az ő hitfelei próbálták meg a saját hitük uralmának biztosítását.

3. FEJEZET:

Magyarország és a harmincéves háború. Bethlen Gábor

BOCSKAITÓL BETHLEN GÁBORIG. A sok huzavona után létrejött bécsi béke azonban nem sokáig maradt érvényben. Az egyre jobban elboruló elméjű Rudolf csak akkor volt hajlandó elismerni a Mátyás főherceg és Bocskai által kötött békét, ha ahhoz jnég egy pontot csatolhat, amely a békében lévő s a protestánsoknak bizonyos körülmények között megengedett vallásgyakorlatát csak annyiban engedi meg, ha az a katolikus vallást nem sérti. Mátyás főhercegnek csak nagy rábeszélés után sikerül a rendekkel az így megfejelt békét elfogadtatni. Mivel Bocskai István még a bécsi és zsitvatoroki béke évében elhalt (egyesek szerint kancellárja, Kálai Mihály mérgezte meg, akit ezért a hajdúk felkoncoltak), az erdélyi trónbetöltés körül zavarok támadtak. Bocskai ugyanis végrendeletében — mivel a fejedelmi méltóságot családjában örökletesnek vélte — utódjáról is rendelkezett, s Homonnai Bálintot, magyarországi fővezérét ajánlotta a rendeknek megválasztásra. Erdély főurai azonban az öreg Rákóczi; Zsigmondot szerették volna a fejedelmi székbe emelni, azért 1607 (február 11. elején nagy hirtelen őt választották meg fejedelemnek. Homonnai, aki veje volt Rákóczinak, belenyugodott Rákóczi választásába, így nagyobb veszedelem csak a királyság részéről volt várható, miután ott a korona jogainak sérelmét látták Erdély szabad fejedelmválasztásában. Hiábavaló volt azonban minden törekvés, a magyar királyság — az ausztriai állapotok miall egyenlőre nem számíthatott seregre, amely az ügyet elintézhette volna. Váratlanul azonban a török is beleszólt

Erdély ügyeibe, mégpedig az ő jelöltje: Báthory Gábor érdekében, akit Bethlen Gábor és támogatók. Bocskai halálhírére azonban Rudolf sem a bécsi, sem a zsitvatoroki békét nem akarta elismerni többé. Mátyás főherceg erre a magyar, továbbá az ausztriai és morva rendekkel szövetkezve, 1608 áprilisában bevonult Csehországba s már Prága alatt állott seregével, mikor 1608 június 26-án Rudolf, Csehországon kívül, *lemondott* minden országáról s a koronát, valamint a koronázási jelvényeket is kiadta Mátyásnak, akit a következő országgyűlés // *Mátyás* néven (1608-1619) királlyá választott és csakhamar megkoronázott.

Erdélyben ezalatt tovább folytak a zavargások. A fiatal, alig 20 éves *Báthory Gábor* nagyratörő, de féktelen természetű ember volt, aki hatalmaskodással akarta pótolni nagy elődjének, Bocskainak tehetségét. Hadat kezd a szászok ellen, bevonul Nagyszebenbe, ahová székhelyét is áteszi, elűzi a havaselti vajdát s éppen a másik vajdaság, Moldva ellen készülődött, amikor a belőle kiábrándult Bethlen Gábor a török támogatásával fegyverrel ment ellene. Báthory erre visszavonult, mire az erdélyi rendek Kolozsvárt *Bethlen Gábort* (1613—1629) fejedelemmé választották. Báthory Gábor azonban újra fegyverkezik Bethlen ellen, mire egyik embere (Géczy András) hajdúival megöleti, amiért utóbb Bethlen ezt kivégezteti. A fejedelemségben ekkor azonban már két basa, a tatár khán és a két oláh vajda pusztított, majd Bethlen választása után a basa kivonult Erdélyből, többet rabolva 25 ezer embernél.

BETHLEN GÁBOR. Az új fejedelem legelső dolgának a fejedelmi várak birtokbavételét tartotta. Előbb ugyanis otthon, Erdélyben akart rendet csinálni, ezért kibékült a szászokkal, visszaadta nekik Szepent. 1615-ben aztán hozzá fog fejedelmi hatalma megalapozásához. Ősziéirátja a fejedelmi várakat és jövedelmeket (12 vár, a a tiszántúli részekben levő királyi városok és mezővárosok, továbbá a harmincadok, sóaknák, bányák, vashámorok jövedelmeit), amik együttvéve sokkal tekintélyesebb fejedelemséget teszik, mint a XVI. századi erdélyi vajdát. Kimondja továbbá, hogy mindazok a birtokok, melyek 1688 óta valakinek eladományoztattak, eladattak vagy zálogba tettek, visszaadassanak.

Mivel a birtokok és jövedelmek voltak a fejedelemség *gazdasági alapjai*, birtokukban most Bethlen megkezdte a neki megfelelő és a három nemzet laza összefüggését szorosabbra fűző *kormányforma kialakítását*. Ez petéig abban állott, hogy az akkor egész Európában divatos *korlátlan fejedelmi hatalmat* alapítja meg a rendi hatalom külszínének fenntartásával. Ez pedig könnyen sike-

rült neki, mivel tartózkodó, tekintélyt parancsoló, udvarában fejedelmi fényt és pompát kifejtő, de emellett *lelke legmélyéig magyar és külön erdélyi egyénisége* (nála jelentkezik ez először) könnyen feledtetni tudta a rendekkel háttérbeszorításukat. *Bethlen. Gábor az első, aki már nemcsak Erdélyt hívja édes hazájának, de összes politikai felépítettségének is már egyedül az általa megalkotott új, független Erdélyt teszi központjául.* Erdély most különödik el igazán Magyarországtól, fejedelme pedig — Bethlen személyében — most lesz valójában szuverénné, akinek öntudatát magyar kapcsolat többé nem befolyásolja.

Megvilágítja ezt az elkülönülést Erdély fejedelmének és rendéinek *vallási felfogása*. Ugyanakkor, amikor Erdélyben a magyartól eltérő állami öntudat először megnyilvánul, akkor már a rendek többsége és a fejedelem is protestáns vallású, természetes, hogy az új állam is ilyen jelleget ölt. Ha pedig figyelembe vesszük azt, hogy a magyar királyságon éppen ezidőben fejlődött hatalmas arányokban a visszakatholizálás (Pázmány Péter), továbbá az ősi *Mária-kultusz* újraébredése, amely nyomatékosan hangsúlyozza *Magyarország ősi katolikus voltát*, amely a magyar állam tulajdonképeni megalkotója volt, akkor megértjük ez eltávolodás okait és tulajdonképeni rugóit.

A fejedelmi hatalom korlátlan volt, de annak megalkotója, Bethlen Gábor nem utánozta a bécsi abszolutistákat, akik a népet csak kormányozni, adóztatni és háborúba vinni akarták anélkül, hogy róla gondoskodtak volna. *Az ő abszolutizmusának már megvan az a népjóléti színezete, amely bizonyos fokú etikai jogosultságot ad egyeduralmának.* Ebben Bethlen jóval megelőzte európai kortársait, de különösen a bécsi titkos tanácsosokat. *Új gazdasági és kereskedelmi politikát* vezet be, amely Erdélyt egy zárt gazdasági egységnek látja. Ebből az *autarkius nemzetgazdasági, merkantilista elméletből* alakítja azon gazdasági erőforrásait, amely biztos alapot adott külpolitikájának is. Merkantil szellemben emeli a bányák jövedelmét s az egész Európát monopolizálni akarja a rézre. A kereskedelembe bevezeti a *szabadkereskedelmet*, minek érdekében morva új keresztényeket telepít be Erdélybe, akik jobb árut készítenek, mint a székelyek és szászok, akiknek ipari és kereskedelmi egyeduralmát meg akarja törni. A céheknek konkurrenciát csinál a törökországi zsidó kereskedőkkel, akiknek kiváltságokat ad különböző áruk (drága szövetek, fűszerek, stb.) behozatalára.

M e r k a n t i l i z m u s az a gazdaságpolitikai rendszer, mely a nemzetek gazdagodásának főelőmozdítóját a külkereskedelemben, különösen pedig a kivitel tokozásában látta. Minthogy pedig régebb első-

Hadseregének összeállításánál már nem elégszik meg a személyes fölkeléssel, hanem állandó német zsoldosokat tart, akiket szigorú fegyelemre fog. Ezt a sereget aztán „függetlenül a rendektől“ akkor és olyan célra használja föl, amilyet céljai megkívánnak (Mátyás!).

Kitűnően megszervezett pénzügyei, harcképes és független hadserege, a rendektől való teljes függetlensége tették lehetővé azt, hogy hatalmát külső terjeszkedésre, hódításokra használja fel.

II. *MÁTYÁS URALKODÁSA* fontos országgyűlési tényekkel kezdődött. Az új királynak el kellett ismernie a *királyválasztás* jogosságát (Miksa és Rudolf öröklése helyett!), ki kellett adnia a *koronázási hitlevelet*, valamint el kellett ismernie a *kétkamarás törvényhozási rendszert*. A főrendi táblán a nádor elnökletével a főpapok, zászlós-urak, a hivataluknál fogva mágnások, a született hercegek, grófok és bárók foglaltak helyet. Az alsó táblának tagjai voltak a királyi tábla tagjai, a káptalanok, vármegyék, szabad királyi városok követei és a távol maradt főurak követei.

A két tábla érintkezési formája az üzenetváltás volt, s ha megegyezés jött létre, az országos határozattá lett. Így nyert törvényes formát az 1526 után szokásossá vált *kétkamarás rendszer*, amely aztán 1818-ig érvényben maradt. A nádorválasztást úgy szabályozták, hogy a király két katolikus és két protestáns főurat jelölt, akik közül a rendek választottak.

II. Mátyás öregen, fáradtan került a trónra s az ügyek irányítója a titkos tanács elnöke, *Khlesl* bíbornok lett. Így koronázása után a magyar ügyek is *Khlesl* kezébe kerülnek, aki mint az európai abszolutisztikus irány híve — ellenszenvvel nézte a magyarság politikai szervezését. Ő *tudatosítja* a Habsburg királyok gyűlöletét a magyar alkotmány ellen, amely eddig csupán politikai szükségyszerűségből, de személyes gyűlölet nélkül lépett fel. Alatta lesz általánossá az, hogy a királyi hatalomra veszélyes *nádori széket az uralkodó-család tagjaival töltik be*, míg az országgyűlésen *a politikai hatalom a nagybirtokosok helyett a köznemességre száll át*. Így az a helyzet állt elő, hogy a kezdődő abszolutizmus szembetalálta magát a királyi hatalmat korlátozó alkotmánybiztosítékokkal (választási feltételek), majd amikor a köznemesség utóbb politikai hatalmát a saját egyéni érdekeinek céljára használja, a köznemesség is elveszti nemzeti hivatását, s az országgyűlések a különböző rendi érdekek megszilárdítására szolgálnak.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ ELŐZMÉNYEI. A Bethlen Gábor alatt felvirágzott Erdély csak az alkalmat várta, hogy terjeszkedjen. Ez az alkalom csakhamar eljött, ami-

kor egy európai méretű Habsburg-ellenes megmozdulás, amelynek protestáns színezete volt, megadta a protestáns erdélyi fejedelemség jogcímét a háború megindítására.

A XVII. század elején Európa két ellenes táborra oszlott, melyeket vallási és politikai ellentétek állítottak szembe egymással úgyannyira, hogy annak szűkésképen világháborúra kellett kirobbannia, mely Európa közepén, német földön folyt le, századokra tönkretéve Németország politikai egységét

A háború előzményei a következők voltak.

A belső reformok és a Jézustársaság által megerősödött katolicizmus sok országban, visszaszerezte hatalmi állását a protestánsoktól. Így Dél-Európában, Itáliában és Spanyolországban teljesen kiszorította a reformáció híveit, Közép-Európában megoszlott a hatalmi viszony a két fél között, de más országokban is kedvező kilátásai nyíltak a katolicizmus régi hatalmi állását célzó törekvéseknek.

A háború közvetlen oka egyrészt a kölcsönös türelmetlenség, az évről-évre fokozódó súrlódások voltak. Mindezekhez hozzájárult az, hogy a politikai célokért harcoló német protestáns fejedelmek 1608-ban Unióba tömörültek, majd IV. Henrik francia királlyal szövetségre léptek, amire aztán 1609-ben a német katolikus fejedelmek is megalakították ősi jogaik s a német egység védelmére a katolikus Ligát.

A feszültséget a cseh protestánsok fölkelése robbantotta ki 1618-ban, akik Mátyás császár intézkedéseit magukra nézve sérelmesnek találták. A Mátyás által kinevezett 10 helytartó közül ugyanis csak három volt protestáns, E sérelmek orvoslásáért a rendiek két ízben folyamodtak a császárhoz, de mivel elégtételt nem kaptak, a császár két tanácsosát és egy írnokot „ősi szokás szerint“ kidobták a királyi vár ablakán. Mátyás még megérte a cseh fölkelést, de közvetlenül utána meghalt. A helyébe lépő hithű II. Ferdinánd a veszélyeztetett katolikus érdekek védelmére kelt.

Λ HÁBORÚ KITÖRÉSE, ERDÉLY BEAVATKOZÁSA.

Az alkalom tehát megvolt, hogy a jól megalapozott erdélyi fejedelemség megkezdje expanzív külpolitikáját, amit most Magyarország rovására akart megindítani. A Mátyás után trónralépő // *Ferdinánd* (1619-1637) hitéhez hű katolikus volt, aki készséggel segített a katolicizmusnak régi hatalmi állása visszaszerzésében. A csehek azonban nem ismerik el törvényes uralkodójuknak. Ez a lépés adja meg az alkalmat Bethlennek arra, hogy nyíltan kilépjen a cselekvés terére, másrészt látnia kellett, hogy már az 1618-i pozsonyi országgyűlésen a protestáns rendek háttérbe szorultak s így arra is számíthatott, hogy a cseh protestánsok leverése után Erdélyre kerül a sor. Biztosította tehát a török közömbösséget,“ szövetségre lépeti a csehekkel s 1619 szeptember elején megkezdte hadműveleteit. Hamarosan elfoglalja az egész Felvidéket Pozsonyig s innen küld segélyhadat a Bécset ostromló cseh *Turn-nak*. A csehek

azonban Bécs előtt kudarcot vallanak, fegyverszünetet kérnek.

Az ellenfeleitől megszabadult Ferdinánd erre Frankfurtba siet, hol a választófejedelmek egyhangúlag császárrá választották (a protestáns választófejedelmek egymás ellen táplált irigységből szintén; rászavaztak). De még az ünnepélyek alatt hírül veszi, hogy a csehek helyébe az Unió fejét, a kálvinhívó Frigyes pfalzi választófejedelmet emelték a trónra.

A magyar protestáns rendek erre *Besztercebányán* szintén gyűlést tartanak, amelyen *Bethlen Gábort magyar királlyá választják*, s noha néhány hónap óta a korona már Bethlen kezében van, nem koronáztatja meg magát, csupán a királyi címet tartja meg politikai belátásból. Eközben a bécsi udvar a tél folyamán erősen felkészült, hogy a csehekén bosszút álljon, Homonnai pedig lengyel hadakkal Bethlent kötötte le. Ferdinánd vezérei, *Tilly* és *Pappenheim* Prága mellett, a *Fehérhegyen* 1620 november 8-án a cseh király seregét egy óráig tartó csatában teljesen szétverték, maga a »téli király« is csak nehezen menekülhetett. A győztes Ferdinánd most bosszút állhatott a csehekén. Alkotmányukat megszüntette, a felkelés vezéreit kivégeztette, a protestáns családok ezreit pétiig kiűzte az országból.

E leverő hírekre Bethlen Gábor, aki szövetségeseire többé nem számíthatott, *Nikolsburgban* békére lépett Ferdinánddal (1621 december 21.). A béke értelmében *Bellién lemondott királyi címéről és visszaadta a koronái*, amiért viszont Ferdinándtól *Oppeln* és *Ratibor* hercegségeket, továbbá *Abauj*, *Bereg*, *Zemplén*, *Borsod*, *Szabolcs*, *Ugocsa* és *Szatmár megyéket*, valamint *Munkács*, *Tokaj* és *Tarcal* várát kapta meg fejedelemségének elismerésével. A béke kimondotta továbbá az 1608-i vallásszabadságot biztosító törvények megerősítését. Ez a béke tehát Bethlen sikerével végződött, amennyiben *Erdély meggyarapodva került ki a hádjáratból*.

BETHLEN MÁSODIK FELKELÉSE. A béke megtartásának feltételeit azonban egyik fél sem látja biztosítva s mindjárt a nikolsburgi béke után fellángol a protestáns elégedetlenkedés, akik Bethlentől várnak segítséget. Bethlen tehát újból fegyvert fogott, mivel úgy gondolta, hogy Hollandia, a protestáns német fejedelmek és a török is támogatják Habsburg-ellenes küzdelmeiben. 1623 őszét kezdi meg támadását, bevonul Kassára, majd Nagyszombatig nyomul, Ferdinánd seregei és a Liga vezére, *Tilly* azonban megverik a szövetséges protestánsok seregeit. Bethlen magára marad, szövetségesei nem támogatlak, mire békére kényszerül Ferdinánddal. A békében, amelyet

Bécsben kötöttek meg 1624 május 8-án, Bethlen kénytelen volt a két német hercegségről lemondani (Oppeln és Rati-bor), ezek ellenében megkapja Ecsed várát és Nagy-, va-lamint Felsőbánya városokat, különben a nikolsburgi béke pontjait erősítik meg újra minden változtatás nélkül.

Míg Bethlen első háborújában még Prága volt a dip-lomáciai központ, melyet állandó érintkezéssel keres föl, s Habsburgok ellen fellázadt ausztriai rendekkel áll szövetségekben, a második hadjárat alkalmával már külpoliti-kájának újabb fejlődési lehetősége nyílik. Anglia, Fran-ciaország és Hollandia állandó összeköttetésben állnak vele, bár egyelőre csak konstantinápolyi követeik útján, mégis csupán Hollandia segíti — erkölcsileg, mivel az anyagi támogatás csak ígéret marad. Ez kényszeri tette Bethlent a második bécsi béke megkötésére. Franciaország és mindenható minisztere, *Richelieu* előtt előbb még a sa-ját belső ügyeinek elintézése volt a fontos, ahol a rendi és hugenotta önállóságot kellett megtörni, hogy az újonnan kialakított abszolút monarchia erejét döntően vethesse be a Habsburgok elleni régi küzdelembe. Angliában viszont, ahol ekkor I. Jakab, a protestáns és szigorúan törvénytisz-telő király uralkodott, egyre halogatták a Bethlennel való szövetséget, mivel a király Bethlenben is a legitim Habs-burg-uralom ellen feltámadt rebellist látta. Bethlennek így nagy fáradozásába, folytonos követküldözgetésbe, továbbá jelentős költségbe került, míg a Habsburgok ellen meg-alakult nyugati nagy koalícióba felvették. A harmincéves háborúnak a csehre következő cián-korszakot előkészítő szövetségbe a protestáns hatalmak — Anglia, Hollandia és Dánia — utólag, 1626 végén *Westminsterben* Bethlent is fölvtették, biztosítva neki havi 40.000 tallért, aminek fe-jében Bethlen tartozott a koncentrikus támadás megindu-lásával egyidőben saját seregével a császárra támadni.

Bethlen ezen határozott állásfoglalásának előzmé-nyei voltak. A második hadjárat után ugyanis belátta, hogy nyugati szövetségesei csak addig fordulnak felé, amíg saját érdekük az ő közreműködését megkívánja, azután magára hagyják. Így még mi-előtt a westminsteri-egyezményt megkötötte volna, pol it ils ai irányváltózássra szánta el magát. Első felesége elhalván, Habsburg-leányt, Ferdinánd leányát kérte meg, hogy azután együtte-sen támadjanak a törökre. Mikor azokban visszautasításra talál Fer-dinándnál, megérlelődik benne a gondolat, hogy felvétesse magát a nyugati: Habsburg-ellenes szövetségbe. Megkéri a protestáns branden-burgi választófejedelem, György Vilmos főherceg nővérét, a szép Brandenburgi Katalint, akit 1626-ban nőül vesz s így Beth- lent most már nemcsak nemzeti, vallási politikája, hanem családi ösz-szeköttetései is a Habsburg-ellenes európai szövetséghez terelték.

BETHLEN HARMADIK FELKELÉSE. A szövetség

protestáns fejedelmek koncentrikus támadással akarták térdre kényszeríteni a Habsburgokat, ez azonban a támadó felek közötti nagy távolság, továbbá a szövetségesek közötti nehéz érintkezési viszonyok között szinte lehetetlen volt. Először Tilly ütközött meg *Keresztély* dán király seregével, azt megszalasztotta, mire Bethlen a bécsi és nikolsburgi békében levő feltételek mellett felajánlotta Ferdinándnak a békét. Ferdinánd azonban az ajánlatot visszautasította, mire Bethlen a Felvidékre tört. Tilly a dán király seregét újra szétveri, *Wallenstein* pedig az Unió vezérét, *Mansfeldet* — aki Bethlen seregével egyesülni akart — verte meg a *dessai hidfőnél* s onnan egészen a Vág völgyéig üldözte (1626). Majd annak hírére, hogy Bethlen Nógrádban táboroz, *Wallenstein* odavonult, annak táborával szemben tábort ütött, de megütközni vele nem volt kedve, mert hírnevét és seregét féltette. Bethlen sem kockáztatta meg a támadást — értesülvén a dán és német protestánsok teljes vereségéről, — *Lőcsén* (1627) Ferdinánddal a nikolsburgi béke alapján újból kiegyezett, amelyet egy év múlva (1627) a török és Ferdinánd közötti béke követett, amelyet *Szönyön* kötöttek meg. Bethlen Gábor, akin erőt vett nagyfokú betegsége, mégegyszer megpróbál közeledni Ferdinándhoz, azonban újra elutasításra talál. *Gusztáv Adolf* svéd király érintkezésbe lép ugyan vele, de Bethlen már csak tanácsokat ad számára, ténylegesen nem avatkozott a küzdelembe, mert látta, hogy az európai udvarok csak eszközt keresnek benne, aki elhárítani igyekezett a protestánsokról a veszedelmet, de amikor arról volt szó, hogy érdemeit méltányolják és a *lengyel korona elnyerésében* segítsék, törekvése elé mindenfelől akadályokat emeltek. Utolsó intézkedése az volt, hogy — mivel házassága gyermektelen maradt — feleségét még életében utódává tette. 1629 november 15-én halt el Gyulafejérváron.

BETHLEN GÁBOR JELLEMZÉSE. Bethlen Gábor századának magyar történelmében a legkimagaslóbb alak. A westminsteri szerződéssel Erdély olyan magas fokra emelkedett, amikor saját öncélúságára ébredt, hogy Európa hatalmaival mint egyenrangú fél léphetett fel a Habsburgbirodalom világhatalmának megdöntésére. Ez a Habsburgellenes nyugati szövetség egyelőre minden tekintetben kívánatos és szükséges volt Erdély számára, amelynek Bethlen alatt meglehetett a reménye arra, hogy a magyar királyságban, sőt az ausztriai tartományokban is túlsúlyhoz juttatva a protestánsokat, egyrészt megszabadul a nyugati rész állandó veszedelmétől, másrészt pedig saját területét is gyarapíthatta. Hogy ez az egységes erdélyi protestáns öncélúság nem volt már fenntartható utódai alatt, az az európai helyzet megváltozásán múlt, amikor a

nyugati protestáns hatalmak a Habsburgok szövetségeseivé lettek, míg korábban a Habsburg-párti katolikus hatalmak a Bourbonokat támogatták minden erejükkel. Erdély tekintélyét olyan magasra emelte, hogy a külföldi hatalmak is szívesen vették szövetségét. *Bebizonyította, hogy a magyar államférfi kedvező körülmények között bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, tud olyan, sőt nagyobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai.* Alatta lett Erdély nagy, gazdag es hatalmas. Tragédiája az volt, hogy bármennyire bekapcsolódott is a nyugati érdekekbe politikája, *Erdély élete és léte az ő uralma alatt is a töröktől függött,* amelyet hatalmas fáradsággal és óriási anyagi áldozattal lehetett csak céljai elérésére biztosítani. A szultán elhitte hűségét, döntő pillanatokban azonban magárahagyta annyira, hogy a segítségére küldött csapatokat nem csupán Ferdinánd ellen, hanem Bethlen részére irányuló fenyegetésül és akadályozásul is szánta. Láttuk ezt akkor, amikor Bethlen meghíhódította a magyar királyság nagyrészét és a szent korona is kezében volt már, hogy azt fejére téve, tovább folytathatta, volna János király politikáját, — akkor a török az, aki megakadályozza őt ebben, mert félt és gondolni sem szeretett arra, hogy a régi nagy Magyarország feltámadjon. Ez okozta azt, hogy *Erdély aranykora* nem tartott sokáig és mindenkor a török szeszélyének és akaratának volt alárendelve.

A harmincéves háború Bethlen Gábor halála után, teljesen elvesztette vallási jellegét s átalakult a Bourbon és Habsburghatalomnak politikai küzdelmévé, amely már az európai főhatalomét folyt. Vallási jellege már csak Erdély és a királyság viszonyában maradt fenn még egy ideig.

A háború további folyamának menete a következő.

A Liga Tilly, a császáriak pedig Wallenstein vezérlete alatt mindenült győzelmeik arattak. Tilly Lutternél megverte a dánokat (1626), Keresztély dán király 1629-ben kénytelen volt megkötni a lübecki békét. E sikerek a császárt az Edictum Restitutionis (visszatérési rendelet) kiadására készítették (1629 márc. 6), mely szerint az 1555 (augzburgi vallásbéke) óta jogtalanul elfoglalt egyházi, birtokokat két éven béliül vissza kell adni. Ferdinánd Wallensteint — akinek győzelmeit köszönhette — elbocsátotta (1630), ami súlyos taktikai hiba volt részéről. A vallási és politikai nagyravágyástól (a lengyel korona!) fűtött Gusztáv Adolf a német protestáns fejedelmek védelmezőjeként lép föl, azok mellé áll. Gusztáv Adolf erős sereggel tör Németországba, ahol Tillyt, annak magdeburgi győzelme után (1630) a lipcsei véres csatában megveri, végigpusztítja a Rajna-mentét és Dél-Németországot de nemsokkal utóbb a lützeni csatában (1632) maga is elesett. A svédek most új vezérük, Oxenstiern a vezérése alatt Tirolig hatolnak. Ferdinánd seregei azonban Nörd-

lingennél győznek (1634), amire a szász választófejedelem több más protestáns fejedelemmel együtt békét köt a visszatérítési rendelet megszűntetése alapján. Ekkor avatkozik bele a háborúba Richelieu bíbornok, aki kihasználva mindkét fél fáradtságát: a maga javára dönti el a csatát. Ezzel a harmincéves háború végleg elvesztette valósi jellegét, miért benne a katolikus Franciaország, a Németország hatalmára való féltékenység miatt szövetkezett a katolikus Habsburgok ellen. Az új császár, III. Ferdinánd (1637—1657) váltakozó szerencsével küzd a támadók ellen. A már újbóli fenyegető svédekkel ekkor I. Rákóczy György erdélyi fejedelem is szövetkezett (1645), de a szultáni visszarendelte. A véres és pusztító háború végére hosszú alkudozások! után a westphaliai békével ért véget (1648).

A HARMINCÉVES HÁBORÚ BEFEJEZÉSE. Bethlen Gábor még életében feleségét, *Brandenburgi Katalint* jelölte utódául. Ez azonban érdemtelen volt férje trónjára, és most annak protestáns hitét elhagyva, visszatért a katolikus hitre. Ezért az erdélyi protestáns rendek csakhamar lemondatták (1630) s helyébe a fejedelem öccsét, *Bethlen Istvánt* választották fejedelemnek.

Bethlen István azonban felajánlotta fejedelemségét *Rákóczi Györgynek* (1630—1648), aki Bethlen magyarországi hive volt. A rendek így két hónap múlva I. Rákóczi György néven fejedelmüké választották. Az erdélyi rendek Bethlen Gábor erőskezű uralma után fellélekzettek, s utódait iparkodtak előre is megkötni, nehogy az ő rendi igényeik sérelmével továbbra is önkényesen uralkodjanak. Elvonták tehát a fejedelem pénzügyi alapjait, s azokat egy kincstárnok kezére adták, a fejedelmi határozatokat a tanács akaratától tették függővé, a régi fiskális birtokokat újra visszaadták a magánosoknak, végül a szabad kereskedelmet helyreállítva, lehetetlenné tették teljesen az abszolutista uralmat. De megkötötték hadügyi téren is, amikor a német zsoldosok elbocsátását kimondták és eltiltották, hogy a fejedelem a nemeseket hadkötelezettségre kényszerítse, vagy a nemesi kiváltságokat bármi módon megsértse, amivel Bethlen reformjai teljes egészükben megsemmisültek.

Rákóczi György azonban hatalmas magyarországi birtokaira támaszkodva — Magyarország leghatalmasabb birtokosa lévén —, magának is megszerezte csakhamar ugyanazt a hatalmat, ami Bethlen Gábornak volt. Mind ezen hatalmi eszközök birtokában — bár Bethlen Gábor nagy tehetsége nélkül — folytatni akarta elődje politikáját, amit annyival is inkább megtehetett a siker minden reményével, mivel már készen kapta összeköttetéseit. *Estterházy Miklós* nádor ugyan haddal támadt reá, de azt *Rakamaznál* — mielőtt még csapatai összegyűltek volna — szétverte. De elég gondot okozott Rákóczinak és feleségé-

nek, *Lórántffy Zsuzsannának*, kivel mindketten erőshitű kálvinisták voltak, a magyarországi katolikus mozgalom, amely Pázmány nagy térítései óta is sikeresen haladt előre.

III. *FERDINAND* (1637—1657) uralkodása alatt tovább folyt a harmincéves háború. Békés hajlamú volt, valóságos, de több megértéssel volt a protestánsokkal szemben, mint atyja. Békés hajlamai dacára sem élvezhette a békét, mert a franciák (*Richelieu és Mazarin*) és a svéddek (*Oxenstierna*) tovább folytatták a már két évtizedes harcot, amely ekkor már teljesen a svéd—francia szövetség világi hegemóniáért folytatott küzdelme volt a Habsburg-hatalommal. Ezek, hogy Ferdinándot keletről is lekössék, Rákóczit biztatták a fölkelésre. Rákóczi azonban csak 1640-ban kötött velük szövetséget, miután előbb fia utódlását biztosította, valamint megkapta szövetségeseitől mindazon anyagi és hadi támogatást, amelyeket a háború folytatása igényelt. Fölkelése okául, mint Bocskai és Bethlen, ő is az alkotmány és vallásszabadság megsértését hangoztatta. Megindítva hadait, birtokába veszi csaknem egész Felső-Magyarországot, de mivel a svéd vezérnek (*Torsten-sonnak*), akivel találkoznia kellett volna, a dánok által megtámadott hazája védelmére kellett visszatérnie, ő sem mert tovább haladni Bécs ellen, hanem Nagyszombatban alkudozni kezdett Ferdinánd követivel. Amint azonban a svéddek leverték a dánokat, majd tovább folytatva a háborút, Csehországba törtek be s a császáriakat *Jankounál* legyőzték, majd Morvaországba törve Brünt vették ostrom alá, Rákóczi is megindul, hogy a svédekkel egyesüljön. Ferdinánd látva, hogy a két sereg egyesülése esetén a legnagyobb veszedelembé kerülhet, rábírt a szultánt, — aki különben is bizalmatlankodott már Rákóczi külpolitikája miatt, melyet az ő engedélye nélkül kezdett, — hogy tiltsa el Rákóczit a hadjárat folytatásától. A szultán készséggel tesz eleget s Rákóczi így elhagyva szövetségeseit, békére lépett Ferdinánddal, melyet *Linz-ben* kötöttek meg 1645-ben. A béke értelmében I. Rákóczi György megkapta azt a hét vármegyét, melyek már Bethlennek is birtokában voltak, oly feltétellel, hogy azokat fiai is holtukig bírják, azonkívül Tokaj, Tarcál és Regéc várát. III. Ferdinánd pedig a bécsi béke alapján elismerte a protestánsok vallásszabadságát és az ország alkotmányának megtartására kötelezte magát. Azon templomok közül, melyeket a protestánsoktól idáig elfoglaltak, kilencvenkettőt visszaadott.

A linzi békével hazánk részvétele a harmincéves háborúban véget ért. Erdély is befejezte azt s mivel a szövetségből kilépett, a három év múlva (1648) kötött westphaliai békében már nem biztosították Erdély független-

ségét. Erdély virágkora véget ért s megindult a bukás felé.

A WESTPHALIAI BÉKE KÖVETKEZMÉNYEI. A westphaliai béke megbuktatta a német-római császárságot s az a főhatalom, melyet Németország Nyugat-Európa államai fölött idáig gyakorolt, a westphaliai béke értelmében most Franciaországra szállott át. Németország államai függetlenek lettek, a Habsburgok egykori nagyhatalma pedig Ausztriára és Magyarországra szorult. De e kettő között is lényeges különbség volt. Míg Ausztria államait az uralkodó hatalma szorosan egymáshoz kapcsolta s azoknak protestantizmusát megsemmisíthette, Magyarországon a kivívott békekötések nemcsak a vallásszabadságnak eddig megadott mértékét biztosították továbbra is, hanem az uralkodó alkotmányellenes törekvései elé is korlátokat vontak. Ausztria azonban kicsinynek és gyengének látszott arra, hogy a nyugaton elveszített Habsburg-hegemóniát pótolhassa s meggyengült hatalmukat újra fölemelhesse. Az elveszett nyugati főhatalom helyébe most keleten akartak tehát új főhatalmat alapítani és pedig úgy, hogy Magyarországot egyesítik Ausztriával, illetőleg amennyiben lehetséges, azt, mint Ausztria egyik tartományát, abba beolvasztják.

De, hogy az így elgondolt egységes osztrák *összbirodalmat* tényleg megalapíthassák, lassú és következetes munkára, kedvező körülményekre és több előzetes feladat megoldására volt szükség. E feladatok között a legelső Erdély önállóságának megdöntése, illetve gyengítése volt, azután következett Magyarországnak a török uralom alól való felszabadítása, aminek előfeltétele az lett volna, hogy Magyarországot az önkényuralom által oly szegény és tehetatlenné tegyék, amely képtelen lesz a maga erejéből lerázni a török igit s kénytelen legyen az osztrák segítséget igénybe venni.

Így akarták Magyarország függetlensége árán visszaszerezni hegemoniájukat egyelőre keleten, azután nyugaton. Ez a politikai irány aztán jó munkatársakra és kedvező körülményekre talált. Munkatársai Lipót és tanácsosai voltak, a kedvező körülményeket pedig Erdély bukása s az ebből származó török bonyodalmak és háborúk okozták.

4. FEJEZET:

Küzelem a központosítási törekvések ellen.

1. *LIPÓT URALKODÁSA (1657—1705).* Lipótot atyja, III. Ferdinánd papnak szánta, míg a koronát Ferdinándra akarta hagyni, akit ezért királlyá választatott és koronáztatott (1646). De IV. Ferdinánd, mielőtt még a trónt elfoglalhatta volna, meghalt (1654) s így Lipótra került a sor. Nehéz viszonyok között került a trónra, mivel olyan hatalmas versenytársakkal kellett megküzdenie, mint a »napkirály«, XIV. Lajos francia király és IV. Mohamed szultán. Lelkiismeretes és pontos uralkodó volt, aki testes tői-lelkestől át volt hatva fejedelmi mindenhatóságának tudatától.

AZ URALKODÓI ABSZOLUTIZMUS. Nyugaton az abszolutizmus kovácsolta össze a feudális és rendi zűrzavarból az új nemzeti államok nagyszerű egységét, az újkor nemzetállamai politikai és gazdasági erejét Nélküle mindez nem valósulhatott volna meg. Éppen ezért az uralkodói önkényuralomnak bizonyos fajai nem szükségképen rosszindulatuak, mint az nálunk átment a köztudatba. A XV. századtól a XVIII. századig terjedő kor, mely a modern jogállamnak, a szegény nép felszabadítójának, a népjóléti gondolat törvényhozási érvényesülésének és a nemzeti irodalmak első klasszikus fénykorának előhívója és okozója, e századok egyetlen istápolója a fejedelmi abszolutizmus volt. A nyugati országok — Colbert mih-tájára — a rendi kiváltságok és a területi erők megsemmisítésére törek, hogy az állam összes erőit a király személyes akarata alá helyezve, megalkossák a nemzetállam politikai és gazdasági egységét.

A Habsburgok bécsi kormányában is régóta kísértett ez a nyugati államideál, érvényesülésének azonban útjába állott a központi szervezet gyengesége, s a császárok — II. és III. Ferdinánd — személyes lendülete és a felelősség bátor vállalása, melyek nélkül a fejedelem személyes tulajdonságaira épített abszolutizmus el sem volt képzelhető.

Lipót jóindulatú, magánéletében ártatlan ember volt, de kevés uralkodó nevében folyt annyi véres háború és véres ítélet, mint éppen az övében. Magát Istentől elrendelt uralkodónak tartotta, aki tehát — ezek szerint — egyedül az Istennek felelős tetteiért és alattvalóiért. Mivel azonban hiányzott belőle az abszolutizmushoz szükséges tehetség, a döntésben szívesen hallgatott tanácsosainak (Lobkowitz, Auersperg, Hocher, stb.) véleményére, akik pedig valamennyien az abszolutisztikus kormányformának voltak erős meggyőződésű hívei.

E tanácsadók szerint az abszolútizmus pusztán abban merült ki, hogy a magyar alkotmány megszüntetésével, tisztán a császári teljhatalomból kifolyólag kormányozzák „Magyarországot s belőle mennél több adót és katonát préseljenek ki. Ez a bécsi abszolútizmus nélkülözött minden — nyugaton annyira jellemző — népjóléti vonást, amely nélkül pedig abszolútizmus nem nyerhetett sem etikai, sem történeti igazolást. Durva erőszak kifejtésén kívül minden másra képtelenek voltak. Ezt volt az ausztriai abszolútizmusnak eredendő bűne, vagyis az az ausztriai (gesamtmonarchie) állameszme, amely Magyarországot is magába akarta foglalni, viszont már e gondolat megszületésekor sem tudja elképzelni Magyarországot az ausztriai tartományokkal egyenrangú s azokkal egyenlő bánásmódot érdemlő — tényezőnek, s kezdettől fogva az alárendelt, az elnyomott helyzetére utalja azokkal szemben.

Lipót maga nem gyűlölte a magyarokat, de fejedelmi hatalmának szüntelen akadályait látta bennük, ezért engedett szabad kezet tanácsosai magyaryűlésének, amely nem egyszer hihetetlen szenvedéllyel nyilvánult meg. Ebben a légkörben született meg a magyar alkotmány megszüntetésének terve.

ERDÉLY MEGSZERZÉSE. Az »öreg« Rákóczi fia, II. Rákóczi György (1648—1660) 27 éves korában lépett, atyja halála után, a trónra. Atyja példájára érvényesítette fejedelmi hatalmát s kormányzásába az egy Kemény Jánoson kívül, még édesanyját, a nagyműveltségű Lórántffy Zsuzsannát és szép feleségét, Ráthori Zsófiát sem engedte beleszólni. Lórántffy Zsuzsanna ezért keserű szívvel vonult vissza Sárospatakra s igazgatta a Rákóczi-ház magyarországi birtokait, gondoskodott meleg szeretettel kálvinista egyházi és iskolaügyi dolgairól.

A fiatal és nagyravágyó fejedelem nem kisebb tervvel foglalkozott, mint hogy végrehajta Rocskai, majd Rethlen Gábor célját: megszerzi a *lengyel koronát*, hogy aztán hatalmát naggyá növelve s egyesülve Magyarország erejével, német segítség nélkül verje ki a törököt Magyarországból. Első útja tehát a lengyel terveket előkészítendő, a két vajdaság meghódítása volt. Ezért indul Moldva ellen (1655), majd még ugyanezen évben hódoltatja Havas-élvét is. A lengyel korona elnyerése iránti terveit titokban tartotta úgy a török, mint Ferdinánd előtt, mivel tudta, hogy egyik sem fogja azt helyeselni. Lipót azért, mivel a katolikus Lengyelországnak szövetségese volt, Mohamed pedig azért, mert ő maga is számított rá, hogy idővel azt elfoglalhatja, különben is egyre jobban féltékenykedett már Erdély hatalmának gyarapodása miatt is. I. Rákóczi György azonban mégis szövetkezik X. Károly svéd királlyal s **L e n g y e l o r s z á g b a** tör (1657). Csakhogy szö-

vetségese, a svéd király cserbenhagyja és a saját országa védelmére siet, mivel azt időközben a dánok támadták meg. Így Rákóczi magára maradván csatát veszített és csak lealázó föltételek mellett tudott megszabadulni, míg se-rege Kemény János vezetés-e alatt a király segítségére siető tatárok fogságába esett. Rákóczi e szerencsétlen vállalkozásával elvesztette trónját, mivel a szultán azonnal letette őt a fejedelemségről, de romlásba sodorta Erdélyt is, amikor hűtlenségével alkalmat adott a töröknek Erdély ügyeibe való beavatkozására.

A rendek most a szultán parancsára *Rhédey Ferencet* választják meg fejedelemnek. Amint pedig ez Rákóczi javára lemondott, a szultán vezére, Köprili Mohammed, *Barcsai Ákost* ültette a fejedelmi trónra. Rákóczi erre még egy utolsó kísérletet tesz, hogy trónját visszaszerezze, Barcsait Erdélyből kiűzi, őt viszont Ali budai basa győzte le *Gyalu és Szászfenes* között 1660-ban. Az erdélyi rendek, félve, hogy Erdély most a török bosszúját zúdítja magára, Rákóczi vezérét, a tatár fogságból szabadult *Kemény Jánost* választották, fejedelmükké. Barcsai most, hogy fejedelemségét megvédelmezze, szövetséget köt Lipót királlyal, meghódol neki. A hatalmát féltő török azonban e szövetség hallatára Erdélybe tör, *Váradot* elfoglalja, tatár segítő hadaival az egész fejedelemséget feiduiatja, majd Marosvásárhelyen az erdélyi rendekkel *Apafi Mihályt* választatja meg (1662—1690). Barcsait Kemény ölette meg, Kernény pedig 1662-ben a nagyszőlősi csatában esett el. Így Apafi, aki szinte a véletlennek köszönhette fejedelemségét, már teljesen a török hatalma alatt állott. Gyenge tehetsége miatt a fejedelemség még megmaradt ügyeit Teleki Mihály intézte, ő volt a hadak ura, míg mellette a fejedelemasszony, Bornemissza Anna gyakorlati döntő befolyást az ügyekre. Újra divatba jött a politikai pörbefogás, a nótázás s Erdély feltartóztatatlannal aláhanyatlott. Önállóságra, vagy nagyobb jelentőségű akcióra többé nem képes, ami éppen kapóra jött a bécsi kormánynak, melvnek első célja ezzel beteljesült.

TÖRÖK HÁBORÚ: VASVÁRI BÉKE (1664). A megújult török támadásokra a magyarságban is felébredt az elfásult elkeseredés. Várad bukása, Kemény János eleste, majd Apafinak szégyenteljes behelyezése olyan mélyen vágtak a nyugati magyarság lelkébe, hogy egyszerre át-érezte mindenki: Erdély bukásával a nyugati magyarság végórája is elkövetkezett.

A bécsi kormány azonban igyekezett ezt a harcolást lehűteni. Pedig a század közepe óta nem volt esztendő, ftogy főurak, vármegyék, kapitányok, nádorok ne járultak Volna könyörögve a bécsi udvar“ elé, hogy engedjék meg nekik a török elleni harcot, adjanak hozzá egy kis kül-

földi segítséget s akkor Erdélyt is kiragadják a török karmaiból. A bécsi kormány azonban, amelynek hangadója ezidőben *Portia* gróf volt, régen eltért már a XVI. századi Habsburgok politikájától, amely, ha nem is tudta fölszabadítani az országot a török alól, mégis a török támadás elleni védelmet vallotta állandó feladatának. A magyarság azonban most kénytelen felismerni, hogy hiába való minden könyörgése, hivatott védelmezője teljesen elhagyta s védtelenül áll a törökkel szemben. A század egyik legnagyobb férfia, *Zrínyi Miklós* is szüntelenül járja a bécsi kormányköröket, hogy rendeljék el a török elleni hadjáratot. Láttá azonban azt is, hogy a bécsi kormánynak egyáltalában nincs szándékában valamit is tenni Magyarorszáért s megérlelődött benne és minden magyarban az a gondolat, hogy a németek szívesen látják a magyarok sanyargatását. *Zrínyi* utóbb már annyira elkeseredik, hogy elhagyja Bécset, búskomorság vesz rajta erőt.

A kormány is belátta azonban, hogy Várad védelmére mégis csak kellene valamit tenni. Kapóra jött, hogy 1660-ban végre megkötötték az *olinai békét*, így a császári csapatok szabaddá lettek, mire Wesselényi közvetítésére egy német sereg megszállja Szabolcs és Szatmár megyéket és a Rákóczi-várakat. Mikor azonban Erdély is hajlandó volt, ha megsegítik, hogy váraiban idegen őrséget helyezzenek el, 1661 nyarán *Montecuccoli* gróf, fővezér tényleg megindul a segítséggel. Bevonul Erdélybe, egészen Kolozsvárig nyomul, de mivel a szász városok közben meghódnak a töröknek, az északi várakban császári őrséget hagyva, nagy hirtelen kivonul és sorsára hagyja Erdélyt.

Montecuccoli erdélyi útja újabb csapás volt a magyarság számára. *Zrínyi* véres iróniával válaszol a »kitűnő vezérnek«, aki ezidőtől nemcsak *Zrínyinek*, de az egész magyarságnak is ellensége lett. Erdélyben az ő magatartása ölte ki hosszú időre a Habsburg-szimpátiát, hiszen úgy várták jövetelét, mint a szabadítóét.

A háború azonban most már nem volt többé elkerülhető. A feléledő török birodalom nem tűrhette Erdélyben a császári várőrségeket. *Ahmed* nagyvezér sietve készülődik a háborúra. És a bécsi kormány bűnös könnyelműséggel nézi mindezt anélkül, hogy bármit is tenne a magyarság megmentésére, ehelyett hosszú és véget nem érő béketárgyalásokkal húzza a dolgot. *Köprili Ahmed* 1663 nyarán 35.000 főnyi sereggel érkezik Buda alá s Érsekújvár ostromához fog. *Montecuccoli* Cseklésznél állót seregével, de sem a törököt megtámadni, sem a Vág völgyét a tatárok dúlásától megvédeni nem merte, ugyanekkor *Zrínyi Miklós* a Dunántúlon, testvére, *Péter* pedig a horvát végektől tartották távol a törököt.

Montecuccoli nem mozdulván, *Érsekújvár* vitéz ka-

pitánya, Forgách Ádám sem tarthatta tovább a várat, mivel őrskége annak feladására kényszerítette.

Érsekújvár bukásával most már a töröknek a német birodalom felé való útját alig tartotta fel valami erősség. Ez a hír felkeltette az európai hatalmak közbenjárását is, s nemcsak a pápa, a spanyolok, Brandenburg és Szászország, hanem még XIV. Lajos is felajánl 5000 önkéntest, nyíltan nem akarván a török ellen fellépni.

Montecuccoli, a fővezér most három sereget indít a török ellen: egyet Felsőmagyarországra, Apafi ellen, aki kénytelen volt a török oldalán megjelenni, a másikat Zrínyi vezetésére alatt Kanizsa ellen, a középső főszereggel pedig maga indult meg a Duna vonalán. A támadást Zrínyi indította meg magyar, horvát, császári és bajor csapatokkal s 1664 januárjában Berzencét, Babocsát és Pécs párosát elfoglalták. Zrínyi saját lovasságával az eszéki mocsaras talajba fektetett nagy fahidat felégette, ami a töröknek érzékeny kárt okozott.

Az északi sereg tavasszal több győzelem után elfoglalta Lévát és meg is tartotta. A déli sereg azonban a sáros Kanizsával nem boldogult, s a nagyvezér közeledtére abbahagyta az ostromot. A nagyvezér most Ujzerinvárat rámadta meg, melyet Zrínyi maga akart védelmezni mindhaláláig. Montecuccoli azonban kipurancsolja belőle őt, egy francia hadnagyra bízva a védelmet, melyet a török csakhamar megtört, rohammal elfoglalván a várat. Zrínyi felháborodva elhagyja a sereget, Montecuccoli erre levonult a Murához, megnézte, mint ostromolja a török Zrínyi várát, majd északnak fordult azon ürüggyel, hogy a Murán való átkelés veszedelmes lehetne, *Szentgotthárdnál* találkozott a törökkel augusztus 1-én. A csatában Montecuccoli egyik hibát a másik után követi el, végre is azonban döntően megveri a törököt. A hősiesség küzdelemben egyaránt vitézül harcoltak németek, franciák, Nádasdy Ferenc magyarjai és horvátai, valamint a janicsárok is. A török sereg java elesett vagy a Rábába fulladt. Utána még augusztus 19-én megkötötték a békét, melyet *vasvári béke* címen ismer a történelem.

A béke értelmében a török kezén marad Várada, Érsekújvár, Nógrád, Lipót kötelezi magát az erdélyi őrskége kivonására, Székelyhidat leromboltatja, Erdélyt továbbra is a török alatt hagyja. Mindezt pedig *20 évre* kötötték meg — egy döntő győzelem után.

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős dédunokája, Pázmány neveltje volt, aki azokban a vallási harcokban nem vett részt, mivel az egész nemzet erejét akarta összpontosítani a töröli ellen. Irataiban (A török Áfium ellen való orvosság) arra buzdította a nemzetet, hogy szervezen egy állandó hadsereget, amelynek főntartásához a «nemes-

ség önkéntes adózással járuljon s ezzel a sereggel támadja meg és vénje ki a maga e r e j é v e l a törököt, mert ha a német veri ki, akkor úgy bánik az országgal, mint meghódított tartománnyal. Amit szóval és írásban hirdetett, azt kardjával is megtette. Megépítette Újzerin várát, melyet a hódoltság közvetlen szomszédságában, a Mura balpartján (ahol a Kanizsai-patak a Murába ömlik) épített, hogy állandóan innen figyelje a kanizsai basát s védelmezze a Muraköz és a Dunántúlt. 1664-iben nov. 18-án vadászatom egy vadkan szétmarcangolta.

A vasvári béke bizonyította, hogy Bécs a töröknek adott túlzott engedékenységgel elvonja a magyaroktól a török segítséget, hogy aztán könnyebben elbánhasson Magyarországgal. A bécsi kormány most egyre növekvő reménnyel várja az időt, hogy Magyarországot tartományai közé sorozza. A régi hatalmától megfosztott Erdélynek nem volt olyan fejedelme, akitől félni lehetett volna. Apafi rettegve attól, hogy II. Rákóczi György fia, a már katolikus Ferenc még trónkövetelőnek lép föl vele szemben s Lipót segítségével megfosztja a fejedelemségtől, szó nélkül tűrte azt is, hogy német zsoldosok Erdély határait zaklassák. A bécsi kormánynak azonban most már a töröktől sem kellett tartania, mivel Magyarország érdekei árán hús évre biztosította a maga érdekeit.

Ilyen körülmények között bátran hozzáfoghatott a bécsi udvar régi vágyának, a *központosítási törekvések* megvalósításának. Ura lévén az országnak, korlátlan hatalmat gyakorolt fölötte. A magyar hatóságokat mellőzte, önkényes rendeleteit pedig erőszakos úton is végrehajtotta. A német zsoldosokat, akik valóságos rémei lettek az országnak pusztításaik és dúlásaik miatt — Zrínyi szerint többet ártottak a magyarságnak, mint a török — továbbra is benthagyta az országban s pusztításaikat szó nélkül tűrte. A várbeli őrségek zsoldját nem fizették s így nemcsak az idegen, hanem a magyar zsoldosok is rablással keresték meg élelmüket a töröktől, tatártól most ismételt elpusztított magj^ar földön. Folytatta a protestánsok erőszakos visszatérítését, panaszaikra pedig részrehajló és önkényes igazságszolgáltatással felelt.

A WESSELÉNYI-FÉLE SZÖVETKEZÉS. Ebben a hangulatban találkozott a szentgotthárdi csata után Zrínyi Miklós Bécsben a franciákkal, kik benne igazi vezérüket, a törökverő hőst ünnepelték. A francia urak Zrínyivel együtt szidalmazták Montecuccolit s különböző terveket kovácsoltak vele. Zrínyi azonban végleg elkeseredve ment haza Csáktornyára, hol nemsokára meghalt.

Az országon elkövetett sérelmek hatása alatt egyre nőtt az elégtelenség. Mindenki látta ugyanis, hogy a bécsi kormány még ha bírná, akkor sem szabadítaná fel az

országot a török alól, mivel az országot előbb tönkre akarja tenni, hogy aztán, mint Csehországot, ezt is osztrák tartományá tegye. Ez a nagy nemzeti veszedelem hátterbe szorított most minden más sérelmet, bár a protestáns köznemesek a legnagyobb ellenszenvvel nézték idáig a hatalmas katolikus főurakra; most, amikor ezek veszik kezükbe a nemzeti ellenállás nehéz és kockázatos munkáját, örömmel csatlakoznak a mozgalomhoz, bár csekély számban.

A katolikus főurak, mint *Wesselényi Ferenc* nádor, *Zrínyi Péter*, a nagy törökverő *Zrínyi Miklós* öccse, *Nádasdy Ferenc* országbíró, *Rákóczi Ferenc*, *Frangepán Ferenc* és *Lippay György* prímás, egymással megbeszélve a dolgokat, majd szövetkezve (1666) abban állapodtak meg, hogy Lipótot felszólítják a sérelmek orvoslására s az ország törvényeinek betartására. Ha pedig ennek sem lesz fogantatja, szövetséget kötnek a törökkel vagy a franciákkal.

A Zrínyi Miklóssal folytatott beszélgetéséből indult ki az a francia—magyar szövetségláncolat, amely előbb a Zrínyi—Wesselényi szövetkezésben, majd utóbb a Thököly-, s végül a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcban folytatódott. XIV. Lajos francia király azonban nem akart semmi mást Magyarországgal, mint egy olyan szövetségei, amely a Habsburg-ház háta mögött elégedetlenséget, mozgalmakat indítson s így nyugtalanítsa azt, hadseregét pedig megossza. Máskülönben — amint majd látni fogjuk — teljesen közömbös volt neki a magyar rendek, vagy éppen Erdélynek szabadsága, függetlensége, őt csak kizárólag egy érdekelte: a saját maga ügye, s a magyarokat csupán ezen érdek eszközéül használta fel sok jó szó, még több Ígéret és — mennél kevesebb anyagi segítség árán.

Mindezek a megbeszélések és tanácskozások *Stubnya* fürdőn kezdődtek, majd *Zborón*, *Sárospatakon* és *Murány* várában folytatódtak, s mindegyre vesztettek titokzatoságukból, mivel egyre nagyobb hírre jutott a főurak szövetkezése. Váratlan fordulatot okozott azonban az egész szövetkezésben a hazafias főpap, *Lippay György* prímás (1667), majd *Wesselényi Ferenc* nádor (1667) halála, akik mintegy vezérei voltak a szövetkezésnek s így az vezetők, — bölcs és meggondolt — irányítók nélkül maradt. Most aztán szabadjára eresztik fantáziájukat e szövetkezés tagjai s mindegyik abban a hitben él, hogy ők találták meg a nemzet megmentésének útját, s ezen az úton az állami rendtől függetlenül, személyi kívánságaik érdekében is haladtak. Így *Zrínyi Péter* valószínűleg fejedelem, *Rákóczi Erdély* ura és fejedelme, *Nádasdy* pedig az ország nádora akart lenni a király, vagy ha az nem lehetséges, a szövetkezés által. *Apafi*, *Erdély* fejedelme is keresi a szövetsézőkkel az érintkezést, török szövetség után néz azok meg-

bízásából, mikor azonban elutasító választ kapott, tehetetlenül várta a fejleményeket. A bécsi kormány, noha már a legelső készülődésről is tudott a nagyvezér, illetve annak tolmácsa, Panajotti útján, eleinte nem sok ügyet vett az egész mozgalomra, hiszen meggyőződése volt, hogy a magyar urak mind rebellisek. Mikor azonban Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Horvátországban megkezdik támadásukat, amire aztán Rákóczi is nyíltan csatlakozik a Felsőmagyarországra való betöréssel, Lipót azonnal sereget küldött a lázadók leverésére és elfogatására. Ez a támadás aztán készületlenül érte a meggondolatlan szövetkezőket s ki-ki a maga megmentéséről igyekezett gondoskodni. Zrínyi Péter Bécsbe fut s feltárva a szövetkezést, kegyelmet kér és kap, nemsokára Nádasdy is erre az úrra lép, ő azonban már nem részesült kegyelemben, csupán meghallgatásra talált.

\ szövetkezőkkel paktáló Auersperget száműzik birtokaira, a magyar urakra azonban súlyosabb büntetés várt. Bennük úgylis született rebelliseket láttak, így tehát el voltak szánva a baj gyökeres kiirtására. A vizsgálatot az ausztriai kancellár végezte nagy körültekintéssel és mintegy kétezer vizsgálati fogollyal. A három fővádlottat azután — eltekintve a magyar törvények alkalmazásától, amely pedig egyedül lett volna jogos a fölöttük való ítélkezésre — csupa németekből álló törvényszék elé állították, amely Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet és Nádasdy Ferencet halálra ítélte. Az ítélet ugyan a külföldön is nagy feltűnést keltett, így különösen a pápa is közbelépett érdekükben, de a három »bűnösnek« lakolni kellett. Nádasdyt Bécsben, Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet Bécs-újhelyen (1671 április 30) végezték ki. Rákóczi Ferencnek édesanyjára, Báthori Zsófiára való tekintettel kegyelmeztek meg, de így is hatalmas összeget kellett fizetnie váltásdíj fejében. Széchy Mária is kegyelmet kapott — vagyonából teljesen kifosztva, mint szegény özvegyasszony halt el. Nagyon sokan Erdélybe menekültek, de birtokuktól kegyetlenül megfosztották őket.

A Wesselényi-féle szövetkezés eredménye az lett, hogy 1670 májusában megrakták az országot német katonasággal, ami biztos és egyenes út volt az abszolutizmus teljes diadala felé. A magyar rendiség régi hibájában, a központi szervezet és hadsereg elhanyagolásában bukott el, a vármegyék sereg híján egymásután hódolnak meg s az ország fölött megjelent igazi arcával a bécsi abszolutizmus.

KURUC—LABANC VILÁG, THÖKÖLY FÖLKELESE.

A gyűlöletnek ebben a légkörében alakult ki a bécsi kormány azon elmélete, melyet Ausztria később Verwirkungstheoriának szeretett nevezni. Ezek szerint Lobkowitzék legfőbb gondja az volt, hogy minél több adót szedjenek be

a magyarságon. Már az 1671. évi országgyűlésen megpróbálják kieszközölni, hogy egyrészt a főurak maguk is fizessenek a katonaság eltartására, másrészt pedig a vármegyéket is erre igyekeztek rávenni, mindezt persze az országgyűlés nélkül. Ezzel elérték azt, hogy a katonai terhek felosztása — az országgyűlés évszázados rendi jogaitól függetlenül intéződik s — az országot megszálló katonai parancsnokok önkényes rendelkezése alá kerül. Gróf Kollonich Lipót, a magyar rendiségnek nagy ellensége, Pozsonyban székelő kormányzóságot állítat fel, melybe a 4 magyar főúr mellé 5 német urat rendel, hogy így a német befolyás legyen többségben (1673). Az ország felső részei ekkor már lángokban álltak, mindenütt katonai parancsnokok rendelkeztek, akik a hadiadót és a rendes adót — a kormányzóság megkerülésével — egyenesen maguk hajtották be, amit nemcsak a pápai követ, hanem a kormányzóság feje, Ampringen Gáspár is helytelenít s bepanaszol a császárnál. A magyarság elszegényítésén kívül azonban más céljai is voltak a bécsi udvarnak. A kormányzói hivatal felállításával egyúttal a protestantizmus háttérbe szorítását is szolgálni akarták. Ampringen, bár maga is egyházi férfi volt, nem igyekezett e rendelkezést végrehajtani, előrelátva a templomvisszafoglalások káros hatását a közhangulatra. A katolikus visszahódításnak ezidőbeni törekvését az tette szokatlanná — és hívta ki a protestánsok panaszait —, hogy az eddig követett kegyúri jog alkalmazásától eltérve, elrendelik a szabad városok templomainak visszakatholizálását is azon alapon, hogy azok a király tulajdonait alkotják. A több nemzedéken át már megerősödött protestantizmust azonban ez az intézkedés már annyira elkeseríti, hogy ellenáll, nem ritkán fegyveres erővel is. Megtetézi a bajt, hogy 1672-ben Kollonics veszi kezébe a dolgot, s az osztrák fővárosból nagyszámu katonaságot lehozatva, az előkelőbb protestáns polgárokat letartóztatja úgy Pozsonyban, mint Sopronban és a felső- és alsómagyarországi részekben mindenhol. Különösen mély benyomást tett azonban az akkori protestáns világra a királyi helytartónak (Szelepcsényi) azon törvénykezése, amely 1673 őszén és a következő év tavaszán folyt le a protestáns lelkészek ellen. A pörök tárgyát politikai bűnök képezték — a protestáns lelkészeknek a törökkel való összeköttetése, valamint nyílt lázadás terve. Valószínűnek látszik, hogy a bevádoltak egyrésze valóban összeköttetésben állott a törökkel, avagy el-elszólta magát olyan körökben, amelyekben megbízott, de amelyekért felségsértési port lehetett indítani. A bíróságot azonban különösen az érdekelte, hogy eljött végre az alkalom arra, hogy széles területeket megszabadítsanak a protestantizmustól. Az elítéltek között voltak, akik

kegyelmet kaptak, de oly feltétellel, hogy írásban kötelezték magukat arra, hogy többé itthon sem lelkészkedni, sem tanítani nem fognak. Voltak, akik ragaszkodtak hitükhöz és foglalkozásukhoz, ezek közül negyvenet gályarabságba Nápolyba, a többieket a különböző várakban vetették fogságba.

A pozsonyi eset Európaszerte felháborodást idézett a protestánsok között. Különösen fokozta az elégedetlenséget az, hogy nemcsak idős, tisztas életben megöregedett tudós emberek voltak az elítéltek között, de fiatal, képzett emberek is, akiknek kegyetlen sorsa, a gályákról való menekülése, szökésük közben átélt szenvedései leveleik által széles rétegekben ismeretessékké lettek, a képzeletet felizgatták. A legnagyobb elégedetlenséget és felháborodást azonban az váltotta ki az európai protestánsokból, hogy lelkészeiket gályarabságba vitték, holott ezt a büntetést csak az elvetemült bűnösökre és pogány rabszolgákra szokták kiróni.

Az 1671 óta alkalmazott kormányzati rendszer azonban nem csupán a már kisebbségben levő protestánsokat taszította el magától, mert amint láttuk, már a Wesselényi-féle szövetség tagjai is katolikusok voltak egytől-egyig, s a bécsi kormánynak rendelkezései egyformán sújtottak mindenkit, felekezeti különbség nélkül.

Különösen a végvárakban elhelyezett katonaság sorsa szolgáltatót erre sok alkalmat. 1671-ben a végvári katonákból nyolcezeret elbocsátának, viszont ugyanakkor az elbocsátott magyar katonák helyébe németeket hoznak, főként a keleti részekre, ahol kizárólag csak német tiszteket és őrségeket alkalmaztak. Úgy ezek az elbocsátott katonák, akik sokszor évekre visszamenőleg sem kapták meg zsoldjukat, mint a Wesselényi-szövetségbe belekevert nemesek kelet felé menekültek s ott kerestek menedéket. Mivel azonban ott ezidőben Apafi kegyencuralma nem volt képes többé rendet tartani, csak titokban segíthette a menekülteket, így ezek a szerencsétlenek a *Részekben* telepedtek meg, valóságos rémei lettek azon vidékeknek, amelyen átmenetileg megszálltak.

A menekült protestánsok, szövetségbe a kóbor katonákkal, elkeseredésükben megtámadták a Felső-Tisza vidékét és Lipót egyik seregét megverték (1672). Ezzel kezdődött meg tulajdonképpen a kuruc—labancvilág, amelynek csillaga, az ifjú és nem kis szerencséjével megáldott Thököly Imre lett.

Közbejárt most a francia udvar XIV. Lajos újabb terve a Habsburgok ellen, melynek szüksége volt arra, hogy Lipót erejét megosztva, mérkőzzön meg vele. Ezért már 1672 óta folyt az érintkezés a menekültek és a francia udvar között, végre is formászerű egység jött létre,

amely évi segílyt és zsoldos hadat ígért a bujdosóknak.

Thököly áll élére a bujdosóknak s Teleki Mihály fővezérlete alatt 1678-ban megindul a támadás, amelyben francia pénzen fogadott lengyel zsoldosok is résztvettek. A vármegyék azonban nem csatlakoztak. Teleki Eperjesig nyomult, de a császári seregek, valamint a felvidéki katolikus főurak seregei elől kénytelen visszavonulni, ezalatt Thököly a bányavárosokat vette birtokába. Thököly azonban sem államférfiúi, sem hadvezéri tehetség nem volt. Serege ugyan egyre gyarapodott, a felvidéki elpusztult birtokok kisenemesi és jobbágysai, valamint a régi Thököly-birtok tótjai tömegesen állottak hozzá, egyrésze lovon, másrésze gyalogosan (talpasok), de a vezetés és különösen ellátás dolgában semmi sem történt. A fegyelem is kétségbeejtő volt, az ellenség nem egyszer ágyukból ugrasztotta ki a gondtalanul alvó kurucokat. De éppen így nem történt gondoskodás a katonák fizetéséről sem, bár a katolikus urak birtokainak lefoglalása bőséges jövedelmet jelentett. Annál nagyobb volt azonban a dorbézolás, különösen Tokaj vidékén.

Thökölynek nem volt szervező tehetsége, s ez magában hordta sikereinek korai elmúlását is. 1678-tól kezdve ugyan megjárja Morvát és Sziléziát, Alsó- és Felső-Magyarországot is kurucával, amit szerencséjén kívül a bécsi kormány nyugati lekötöttsége is lehetővé tett számára. Az elbizakodott kurucvezér azonban éppen olyan merész terveket szőtt, mint a Wesselényi-féle szövetség vezetői: régi birtokain kívül — amelyekből a Wesselényi-féle szövetség leleplezésekor volt kénytelen futni — most új! nagy birtokokat is igényelt, a valóságban pedig nem kisebb tervei voltak, mint az erdélyi fejedelemség és a magyarországi szuverenitás megszerzése. Ezért fordult Apafitól függetlenül a törökhöz.

Az új török nagyvezér, Kara Musztafa a Habsburgház megtörését tűzte ki céljául. Ezért már 1681-ben kiküldi Apafit és Thökölyt a magyar királyság területe ellen, de ez a kísérlet minden különösebb eredmény nélkül ért véget. Közben a bécsi udvarral sem szűnik meg a jóviszonyt fenntartani, így nyeri el annak beleegyezését *Zrinyi Ilonával*, Rákóczi Ferenc özvegyével való házasságához, aminek az lett a következménye, hogy kezébe kerültek az ősi Báthori- és Rákóczi-birtokok is. A következő évben a budai basával, Ibrahimmal elfoglalja Kaszát, Eperjest, Lőcsét, Tokajt, majd hosszabb harc után Füleket is, mire *a török Felső-Magyarország királyává teszi* évi adó fizetése ellenében. Ezzel elvágta a szálát a bécsi udvarral, de el a magyarországi összekötőket is, amely a Felvidéknek törökkel való harcaiban szenvedett nagy pusztításokat. A kuruckirálynak egyedüli támasza a török

maradt, ami már kevés reményt kelthetett felkelésének sikerére.

Ampringen ugyan kivonul az országból, mire a hatalom teljesen a német katonai parancsnokok kezébe kerül, ami csak fokozta a kurucok számát. A háború most már teljesen kivetkőzött minden formájából, közönséges *irtóharccá* vált, pedig Magyarország nyugalma nélkül a Habsburg-monarchia sem léphetett fel olyan biztonsággal nyugati ellenfeleivel szemben. Ezért kénytelen előzékenységre Thököly-vel szemben, alkudozni kezd vele s végre 1681-ben Sopronba országgyűlést hivat egybe.

A *soproni országgyűlés* sem érte el azonban kitűzött célját: a politikai és vallásszabadságot, pedig Lipót ez alkalommal magyar tanácsosaira hallgatva, megszüntette a kormányzói hivatalt, az önkényes adókat, visszaállította az ország alkotmányát és bűnbocsánatot ígért a fölkelőknek, ha leteszik a fegyvert. Nagyobb nehézséget okozott a *valláskérdés* megoldása, mivel a bécsi udvar a bécsi és linzi békék értelmében való protestáns vallásgyakorlatra nem tudta magát elhatározni. Végül is a királyi leirat foglalta össze az eredményeket, visszaadta a protestánsoknak a *bécsi békében* biztosított szabad vallásgyakorlatukat, de a templomok birtoklására azon kikötéssel, hogy minden vallásfelekezet csak azon templomokat és egyházi jövedelmeket tarthatja meg, amelyekkel 1670 óta rendelkezett. A bécsi abszolutizmus így az egész vonalon megbukott s takarodót fujt. Ezzel Thököly fölkelése az európai helyzet következtében — nagyobb sikert ért el a magyarság fejlődésére, mint Bethlen, vagy akár utóbb II. Rákóczi Ferenc hadjáratai, azzal a különbséggel, hogy ha ezen utóbbiak érték volna el e sikereket, bizonyára *meg is elégedlek volna vele*. Nem így azonban az ifjú kuruc király.

Az országgyűlésen már meg sem jelent, annak határozatai ellen tiltakozását jelentette be, majd *a szultán pártfogásába ajánlotta magát*, mivel most már a leghatározottabban azon célt tűzte maga elé, hogy Lipóttal mérje össze erejét, Bécsset elfoglalja, utána pedig egész Magyarországot. A török felismerte Thököly célját, hogy tehát a Lipót elleni harcra tüzelje, *királyi címet* ad neki (1682), aminek fejében Thököly évi 40.000 forint adó fizetésére kötelezi magát, elismeri továbbá a török fennhatóságot. (Thököly nem koronáztatta meg magát, a királyi címet sem használta, magát ezentúl Magyarország fejedelmének és kormányzójának hívatta.)

Most következett be az az idő, amikor *egyszerre négy (ura volt Magyarországnak: Lipót, Apafi, mint fejedelem, a török és — Felső-Magyarország ura: Thököly Imre. aki országgyűléseket tart. adót szedett.*

BÉCS OSTROMA. 1863. Thököly aranykora azonban rövidéletű volt, A Köprülü Mohamed és fia, Köprülizádé Ahmed nagyvezérek alatt megerősödött török hatalom 1683-ban — Thököly sikerén felbuzdulva — döntő támadásra indul Bécs ellen. A szultán Nándorfehérvárig kíséri seregét, mely mintegy 250.000 emberből és 300 ágyúból állott. Innen a nagyvezér vezette tovább a hadat, melyhez Thököly Eszéknél csatlakozott. Apafinak, minden ellenkezése dacára is, szintén meg kellett jelennie a török segítségére. Erre a hírre, amely újból egész Európát fenyegette, XI. Ince pápa semlegességre bírta XIV. Lajost, Lipót pedig szövetséget kötött a katolikus *Szobieszky János* lengyel királlyal.

A török 2 havi sikertelen ostrom után döntő vereséget szenvedett 1683 szeptember 12-én a Szobieszky János és Lotharingiai Károly herceg vezetése alatt küzdő egyesült lengyel, osztrák, szász és bajor seregektől. Még ugyan ezen évben visszakerült *Esztergom* is, *Késmarkot*, *Kfeszebent*, *Lőcsét*, valamint az északi felvidék 17 megyéjét és 12 más városát pedig Thökölytől sikerült elfoglalni. A Bécs alatt végzetes vereséget szenvedett *török erő végleg megtört*, vele együtt bukott le a kuruckirály, Thököly szerencsecsillaga is. Az így magára maradt Thökölyt a szultán elfogatta, majd Apafi halála után (1690) még egyszer felhasználta, de már sikertelenül, *Badeni Lajostól* vereséget szenvedve, újból török földre menekül s ott fejezi be életét előbb Konstantinápolyban, majd a kisázsiai Izmid (Nikodémia)-ben. 1705 halt meg.

5. FEJEZET:

Az ország felszabadítása a török alól.

A FELSZABADÍTÁS TERVÉNEK ESZMÉJE. A zsitvatoroki béke óta egyre gyengülő török hatalom Bécs sikertelen ostroma után megérett a bomlásra és az ország területéről való kiűzésre. Ezt a történelmi pillanatot egyetlen európai hatalom ismerte fel: ez azonban nem a Habsburgok egységesítés előtt álló birodalma volt, nem is annak bécsi kormányzói, hanem a *Szentszék*, annak leje, XI. Ince pápa. Az ő érdeme volt a felszabadítás kellő pillanatának felismerése, annak előkészítése, sőt a kivitelhez való hathatós *anyagi támogatás* is.

A bécsi kormány — amely ezidőben nyugaton volt elfoglalva s szemét állandóan a Rajna-vonalára függesztette — elengedhetetlennek tartotta a törökkel való békét, hogy minden erejét nyugati ügyeinek likvidálására fordí-

hassa. Lipót és tanácsosai Bécs felszabadítása után is a vasvári béke fenntartásához, illetve annak megújításához ragaszkodtak, s annak érdekében minden lehető megtettek, követeiket — mintha misem történt volna — tovább járatták a portára.

Annál többet tett a pápa, aki valóban szívében viselte a keresztény Magyarország sorsát e válságos időkben is. Az ő munkájának volt köszönhető Lipót és Szobieszki János lengyel király szövetsége, amelyet a francia intrikák ellenére is sikerült megkötnie Bécs ostroma előtt. A pápa volt az, aki komolyan szemébe mert s akart nézni a török háborúnak, ő igazgatta a bécsi kormány tehetetlen hadi- és pénzügyi kormányzását, ő készítette el a haditerveket, vette rá Lipótot a hadjárat megindítására, szerezte meg az anyagiakat, amelyek tetemes pénzáldozatokkal jártak. Csak a hadjárat megindításához több, mint egymillió forintot adományozott, amelyet aztán állandóan kiegészített és megújított. *Hogy Magyarország végre megszabadulhatott százados ellenségétől, az ország testén élősködő szörnyű törökuralomtól, az elsősorban a római pápa érdeme volt.*

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚ. 1683—1699. Bécs felszabadításának hírére mintha újra fölelevenedett volna az *egyetemes keresztény szolidaritás* gondolata, amely hosszú századok után most újra szégyenletesnek találja a barbár és pogány töröknek Európa közepén való terpeszkedését, ennek a kifelé még egyhangú, de belül már kongó és beteg hatalomnak állandó fenyegetését, amellyel az európai kultúrát rémítgeti századok óta. Ez a közfelfogás egyszerre olyan hatalmat ölt, hogy XIV. Lajos éveken át tétlenül kénytelen vesztegelni, mikor pedig kitűnő alkalma volna fellépnie a keleten is elfoglalt Habsburgok ellen.

A bécsi diadal végre Lipótot is meggyőzi arról, hogy nem lehetetlen dologra vállalkozik akkor, amikor a török ellen indítja hadait. Egyedül azonban mégsem hajlandó ezt a nagynak látszó feladatot magáravállalni. Itt is a pápa siet segítségére, amikor a Bécs felszabadítását követő évben (1684 március 8.) megkötik a »szent-ligát«, amelyben Lipót, Szobieszki János lengyel király és Velence társultak egymással a török hatalom Európából való kiűzésére. Arra kötelezték magukat, hogy koncentrikus támadással egyszerre három helyen — Szobieszki Moldva, Lipót Magyarország, Velence a tengerpart felől — támad a törökre. Lipót most pogányverő szent elődjei, *Szent István* és *Szent László* példáján bátorodik fel, s *Magyarország Nagyasszonyának, Nagyboldogasszonynak ajánlja fel az országot* újra, hogy sikerüljön annak integritását megvalósítania.

Az anyagi eszközök legnagyobb részét — mint már

azt mondtuk — a pápa adja, aki egyházi államát súlyos adókkal terheli meg és egész udvartartásában a legszigorúbb takarékossgot vezeti be azért, hogy a császárt és a lengyel királyt állandó pénzzavaraikban támogathassa. De az anyagi támogatáson kívül még szellemi téren is érvényesül az Egyház, amikor *Buonvisi bíbornok*, pápai követ készíti a haditerveket, ugyancsak ő ellenőrzi a pénzügyek vezetését, majd amikor látja a bécsi hatóságok tehetetlenségét, nem adja át nekik többé a pápai segélyeket, hanem *maga fogad fel csapatokat* (akárcsak Mohács előtt Burgio). A pápai követ gondoskodik a tábori kórházakról, melyeket szintén pápai pénzen állíttat fel, békíti ki az egymásra acsarkodó tábornokokat, lelkesíti a katonákat s mindenekelőtt gyors és hatékony előretörést követel Lipóttól. Az ország felszabadítása *Szekfü Gyula* szerint a következőképen történt.

A felszabadító hadjárat három részre osztható:

az *első* Bécs felszabadításától Magyarország teljes — néhány vár és környéke kivételével — felszabadításáig; e harcok fővezére *Lotharingiai Károly*; (1683—1687),

a *második* a déli tartományok visszafoglalása, fővezér *Bádeni Lajos* bajor választófejedelem; 1668, a *harmadik* a francia beavatkozás és a török újabb előnyomulásának korszaka; fővezérek: Croy herceg, Caprara gróf, majd *Eugen savoyai* herceg; 1689—1699.

A FELSZABADÍTÓ HADJÁRAT ELSŐ RÉSZE. 1683—1687. Az 1683-i hadjárat Bécs felmentése után a *párkányi* nyílt csatában nyert győzelmet és *Esztergom* visszafoglalását eredményezte.

A következő két esztendőben, 1684 és 1685-ben három hadsereg végezte a hadműveleteket: a jobbszárnyat Horvátországtól délkeletnek Leslie tábornok, a balszárnyat Felső-Magyarországon — Thököly ellen — Schultz tábornok, a középső sereget Károly herceg vezette.

Károly herceg csapata 1684-ben elfoglalja *Visegrádot*, majd Buda alá vonul s bár a felmentő török sereget *ÉM-nél* döntően megveri, a kitűnően felszerelt Budát elfoglalni nem tudja s a 109 napos ostromban mintegy 23.000 harcos pusztul el, legnagyobbrészt német, kevesebb magyar. A következő, 1685 évben Károly herceg elfoglalja *Érsekújvárat*, a felmentésére siető török sereget Esztergomnál döntően megveri.

Ugyanekkor a jobbszárny (Leslie) szétrombolja az eszéki hidat.

A balszárny, melyet Schultz, Carafa és Caprara vezetnek, megszállja egész *Felső-Magyarországot*, amivel meg-

nyílt az út Erdélybe a császári seregek részére.

Az 1686-i hadjáratot a brandenburgi választófejedelemmel kötött szövetség előzi meg, aki a török elleni harcra 7000 kitűnő poroszt biztosít.

A koncentrált támadás most egyedül *Buda* ellen irányul.

A felmentő sereg létszáma a következő volt:

a lotharingiai herceg vezetése alatt 38.000 harcos,

a bajor választó (Bádeni Lajos) segerében 21.350

harcos,

a magyarság létszáma 15.000 harcos.

Részletezve az egyes csapatokat, a lotharingiai herceg serlegében volt 24.000 császári katona, 7000 brandenburgi, 4000 sváb és 3000 frank; a bajor választó fejedelem seregében 8000 bajor, 4700 szász, 8350 császári katona. A magyar katonáik nagyrészt Koháry István, ifjú Bercsényi Miklós, gróf Erdődy György, Bottyán János, Pálffy, Balassa, Batthyányi, Czöbor és Csáky csapatai alkották. De résztvettek az ostromban nagy számmal olasz, spanyol, angol és akót uraik, valamint hatvan barcelonai mesterember, akik fogadalmat tettek az Iszlámnak fegyverrel való visszaszorítására.

A magyarokat úgy osztották el, hogy miniden német ezred élén 50—100 hajdú haladt) az ostrom alatt.

A várat a vitéz Abdurrahman basa védelmezte, 7000 főnyi sereg élén, kitűnő védelmi eszközökkel. Kézigránátvetés, akna, ellenakna, fedett sáncok mindkét oldalról szerepeltek.

BUDAVÁR VISSZAFOGLALÁSA. 1686. Az ostrom Június végén kezdődött. A déli részről Mátyás egykori palotáját egy német csapat támadta meg a Gellérthegyen és a Naphegyen levő állásaiból, míg Lotharingiai Károly herceg északról, a Dunától és Óbudától kezdve fogta körül a várat. Alatta a brandenburgiak a Rózsadombtól nyugatra, míg a svábok a Svábhegyen állottak, magyar hajdúk mindenfélé, — míg a huszárság *Pálffy* és *Bottyány* vezetése alatt dél felé végzett felderítő szolgálatokat,, ahonnan a felmentő sereget lehetett várni.

Több véres ostrom után Lotharingiai Károly frontján, de főként a brandenburgiaknál egyes külső falrészletek már keresztény kézbe kerültek. Julius 27-én a brandenburgiak rohamcsapatában *az első zászlót az oszlop élén harcoló magyar hajdúk tüzték a falra.* A török közben nagy elszántsággal védekezett, aknákat vetett alá, amelyek rettenetes pusztítást vittek véghez a támadók sorai-ban, majd löporos zsákokat dobva közéjük, tizedelték meg soraikat. De a déli falakon is késett a támadás. Az e napi roham 5000 keresztény, közte 600 hajdú életébe került. Augusztus elején megérkezett a török felmentő serege, de tábornok ütve a budafoki hegyeken, nem mert támadni,

csupán néhány ezer harcos segítséget akart a várba juttatni. A nagy kerülővel — Lipótmező és Hűvösvölgy felől — beküldött lovasított janicsárok azonban csaknem egy szálig elvéreztek az ostromló vonalak között.

Szeptember 2-án 2000 főnyi svéd segítőcsapat érkezett, mire Károly főherceg az általános ostromot renddelte el délutánra a vár ellen. Az északi fronton a császáriak és brandenburgiak, magyarokkal együtt elfoglalták a belső bástyákat is, majd véres utcai harcban eljutottak a mai Dísz-tér és a királyi palota felé, melynek déli falait a bajorok csak lassabban, nagy nehézségek árán tudták meghágni. Az ősz *Adurrahman* fegyverrel kezében esett el vitéz küzdelem után a császáriakkal szemben. A megmaradt őrség, asszonyok és polgárok, zsidó kereskedők, kik valamennyien résztvettek a védelemben, a várpalota egyik udvarába szorultak, ahol aztán letették a fegyvert. Károly főherceg életben hagyta őket, de a várt három napra átadta a katonaság szabad zsákmányának. Budavár teljesen leégett és elpusztult. Így került vissza magyar kézre 145 évi hódoltság után az ország szívéét jelentő Budavára.

A főváros visszafoglalása után kézrekerült *Simontornya*, több kisebb vár mellett *Pécs* is. Egy másik hadtest a Duna—Tisza közén indult el. Ez a sereg, melynek vezére utóbb Veterani tábornok lett, Barkóczy Ferencsel együtt Zentánál megveri a török egy újabb seregét, majd *Szegedet* foglalja vissza.

A szent liga másik tagja annál kevesebb eredményt ért el. Szobieski sikertelen hadjáratokat folytatott 1686-ban Jassy ellen, annál nagyobb hősiességgel harcoltak; a velenceiek akik nagy tengeri győzelmek után a szárazon hegyre nagyobb területeit foglalták el Moreának. Még ebben az évben csatlakozott a szent ligához Oroszország, úgyhogy a pápától olyan régen várt koncentrikus támadás nagy erővel folyt mindenütt.

A Budavár visszafoglalását követő évben, 1687-ben Károly herceg nagy győzelmet arat a törökön *Nagyharasánynál* (Mohácstól nem messze), felszabadul *Eszék*, *Pétervárad* s az egész *Szerémség*, míg egy másik sereg visszafoglalja az egész *Szlavóniát*.

Szlavónia és Erdély birtokbavétele most már biztosította a délnek irányuló főtámadást és lehetővé tette a régi magyar melléktartományok visszavételét is. Ez év végére *Eger*, *Baja* és a Zrínyi Ilonától védett *Munkács* vára is visszakerült, úgyhogy Magyarország területén egyes várakon és vidékeiken kívül — Kanizsa, Szigetvár, Várad, Gyula és Temesvár — nem volt többé török.

A FELSZABADÍTÓ HADJÁRAT MÁSODIK RÉSZÉ,

1688. Károly herceg megváltván a fővezérségtől, Bádeni Lajos veszi át a seregek vezérletét. A nagy elánnal meginduló hadjárat mindjárt nagy kezdeti sikerrel jár, amennyiben elfoglalják Belgrádot, kézrekerül Székesfejérvár, Erdélyben Sólmos (Veterani), Lippa, Lúgos, majd egy külön hadtest indul a déli melléktartományok visszaszerzésére s elfoglalja Dubicát, Kosztajnicát, Gradiskát s a boszniai basát Bródnál megverve, végül Zvornik régi magyar várat is hatalmába kerítette. Már-már úgy látszott, hogy semmi sem akadályozhatja meg a diadalmasan előnyomuló sereget abban, hogy Konstantinápolyig meg se álljon s a törököt kiverje Európából, amikor az eddig kényszerű hallgatásban lévő *XIV. Lajos közbelép* — és megváltoztatja a hadjárat sorsát.

A francia „napkirály“, XIV. Lajos nem nézhette tovább a Habsburg-ház ilyen rohamosan gyarapódó területi növekedését. 1688 végén tehát betört seregeivel a rajnai Pfalzba, majd megkezdte támadását a Habsburg-ház ellen. Számításaiban azonban csalódott, mert a most kezdődő *tíz* éves háborúban Lipót oldalán találta a birodalmi fejedelmeken kívül a protestáns Hollandiát, Angliát, Spanyolországot és egy időre Savoyt is. Ez tette lehetővé, hogy Lipót egyszerre két fronton is harcoljon, s az új francia háborúval egyidőben folytassa — ha meggyengült erőkkel is — a török felszabadítást.

*A FELSZABADÍTÓ HADJÁRAT HARMADIK RÉ-
SZE. 1689—1699.* A francia király mentette meg tízesz-
tendős hadjáratával Törökország európai birtokait. A fel-
szabadító hadjáratban ettől kezdve egyre kisebb a kül-
földi segély, aminek az lett a következménye, hogy abban
alig vehetett részt 20—30.000 ember. A sereg élére azon-
ban olyan vezér kerül, mini *Eugen savoyai herceg*, aki
dicsőségesen fejezi be a hadjáratot.

Előbb azonban még nagy dolgok történtek a magyarságra nézve. Az 1689-i nagy támadásban Bádeni Lajos nagy csatát nyer a basák fölött *Batocsinánál* és *Nisnél*, majd *Viddint* foglalja el, alvezérei pedig megszállják egész *Albániát*, *Üszkübot*, *Novibazárt*. A következő évben, 1690-ben azonban új és tettevégyő nagyvezére lesz a töröknek: *Köprül Musztafa* személyében, aki támadással felel a nagy támadásra. Sorra visszafoglalja az előző évben elvesztett török területeket, majd Thökölyt beküldi Erdélybe, aki *Zermjestnél* megveri az egyesült erdélyi és császári sereget, Erdélyt hatalmába keríti, mire Lajos örgróf kénytelen volt egész seregével Erdélyből kivonulni. Ezalatt a török visszafoglalja Viddint, Belgrádot, mire Bádeni Lajos az ő felényi seregével kénytelen egészen *Szalonkemyig* visszavonulni, itt azonban 1691 augusztus 19-én rettenetesen véres küzdelem után megnyeri az ütközetet. Thö-

főként a tehetetlen hadvezetés most annyira elgyengíti a keresztény sereget, hogy a török már újra Magyarország visszahódítását határozza el. Meg is kezdi támadását, Lip-pát elfoglalja, *Veteránit* Lúgosnál véres harc után megsemmisíti. A következő évben (1696) újra nagy sereggel indul Magyarország ellen s Béna mellett arat a keresztény seregen döntő győzelmet, anélkül azonban, hogy annak lehetőségeit kihasználta volna.

Most került a keresztény hadak élére *Eugen* savoy ai herceg, aki zseniális tehetségével menti, amit lehet. Ez a fiatal, alig 34 éves fővezér már eddig is résztvett több harcban a török ellen, így Belgrád ostrománál meg is sebesült. Csakhamar kezébe veszi a sereget, Péterváradhoz siet vele. Serege ekkor már 50.000-re gyarapodott. Szeptember 4-én (1697) váratlanul meglepte a törököt, amint az *Zenta mellett* francia készítményű hajóhídon költözött a Tisza balpartjára. A sokkalta nagyobb török sereg néhány óra alatt teljesen megsemmisült. Sok ezren a Tiszába fulltak, sokan kardtól pusztultak el a parton, maga a nagyvezér is ott maradt halva a csatatéren, a szultán pedig, aki a Tisza túlsó partjáról nézte az ütközetet, táborát hátrahagyva, nagy sietve elmenekült. *Eugen* herceg most megkísérli egy kisebb sereggel Bádéni Lajos tervét újra megvalósítani s Eszéken és Bosznián át Szarajevó alá vonul s azt elfoglalja.

A szultán közben az angolokat kéri fel közvetítésre, mire *Karlócán* megkötik a békét a tényleges birtoklás elvének alkalmazásával. A békét 1699 január 26-án írták alá, s a török egész Magyarország birtokáról lemondott, valamint Erdélyről is, egyedül Temesvárt és a Maros—Tisza között tartotta meg, de itt is le kellett rombolnia minden határt és erődítést. A török ezzel végleg kieresztette kezéből Magyarországot...

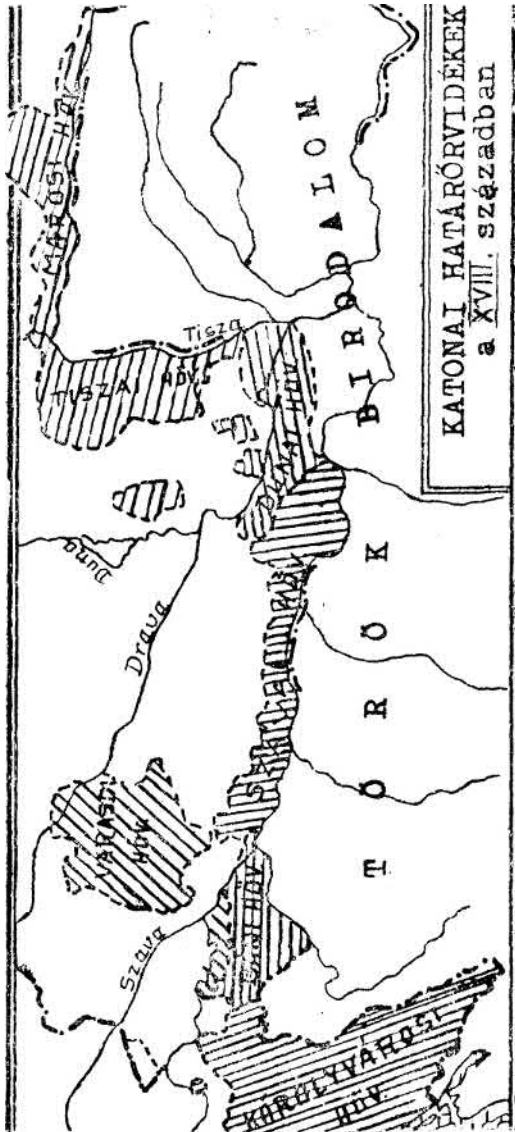
A MAGYARSÁG RÉSZVÉTELE AZ ORSZÁG FELSZABADÍTÁSÁBAN. A karlócai béke végre nyugalmas életet és békét biztosított a magyarságnak. Ez a béke azonban rettenetes áldozatába került.

El kell ismernünk, hogy az ország felszabadításában igen nagy érdeme volt a pápaságnak és a nemet nép mellett — amely igen nagy véráldozatot hozott — a Habsburg-háznak s az általa alkotott ausztriai monarchiának is. Ezt kétségbe vonni nem lehet.

Nézzük azonban a magyarság tényleges anyagi és véráldozatait is: mennyiben járult hozzá állami felszabadulásának megvalósításához?

A felszabadító hadjárat alkalmával igen sok idegen katonaság volt az országban, amelyet idegen — legtöbbször nem császári — parancsnokok vezettek. Ezen tábornokok közül talán egyetlen egy sem szerette a magyarsá-

got, de nem is sanyargatta fölöslegesen, mint amennyire éppen szükséges volt. Akadt azonban olyan is, mint például *Caefa*, ez az előkelő nápolyi családból származó grófi tábornok, aki előbb Felső-Magyarországon, majd Erdélyben azzal tűnt fel, hogy serege eltartására mennél többet

zsaroljon ki a szegény népből. Carafa természetesen szintén nagy híve volt az abszolútizmusnak. Kegyetlen könyörtelenséggel préselte ki az adókat és hadisarcokat a városoktól (Debrecen), s ha nem kapta meg azonnal a kí-

vánt összegei, katonáit házról-házra küldte, akik barbár kínzások között vallatták ki a polgárokat, hogy hol tartják a pénzt. Betetőzi működését azonban az *Eperjesen* végzett missziója, amikor 1687-ben, mint a felsőmagyarországi csapatok parancsnoka, bejelentette a császárnak, hogy egy kiterjedt és veszedelmes *összeesküvésnek* jött nyomára, s ennek elnyomására felhatalmazást kért, amit meg is kapott, azzal "azonban, hogy a Thököly megtért párthíveinek adott kegyelmet szemmel tartsa és csak az azóta elkövetett vétkeket büntesse. Eljárásának eredménye mégis az lett, hogy különböző koholt vádak alapján 1687 két hónapjában 20 polgár és nemes feje hullott alá kegyetlen kínzások után az eperjesi vérpadon. Ezzel sem elégszik meg, hanem pénzügyi okokból vizsgálatot indít olyan távolabb lakó gazdag főurak ellen, akik a királynak minden gyanún felül álló hívei voltak. A nádor panaszaira aztán a király végre beszüntette a kiküldött bíróságot, melyet, mint törvénytelen, a következő országgyűlés (1687—1688) is elítélt.

A *magyarság* azonban a *felszabadítás ajándékáért*, melyet neki a német nép és a Habsburgok hoztak, *nemcsak aránytalanul nagy pénzbeli szolgáltatásokkal, hanem egyúttal szinte elviselhetetlen testi és lelki szenvedésekkel is megfizetett.* A véráldozat — a magyarság akkori számához viszonyítva — semmivel sem marad a német törzseké mögött. Az ország felszabadítása a magyar huszárság nélkül szinte teljesen lehetetlen lett volna. A magyar-ság azonban sohasem a maga véreből való vezérek parancsnoksága alatt harcolt. A vármegyei felkelések, a főuraktól kiállított csapatok, majd a Thököly-felkelés után szárazon maradt hajdúk mind résztvettek a felszabadító hadjáratban, miután a király már 1682-ben visszaállította a feloszlott magyar haderőt. Az egész felszabadító hadjárat folyamán 15—20.000-re tehetjük a magyarság számát,, amely — mint láttuk Budavár ostrománál — mindig az élen, a legveszedelmesebb helyeken harcoltak hazáinkért.

Az 1687-1 POZSONYI ORSZÁGGYŰLÉS. A bécsi abszolutizmus urai mindezek betetőzésére azt akarták keresztül vinni, hogy Magyarország felszabadítása után a *hódilás jogán* adjanak új törvényeket a magyarságnak,, de kívánták azt is, hogy Lipót fia, az alig 9 éves József koronáztassák meg örökösödés, s nem választás alapján, mivel a rendek már I. Ferdinánd korában, az 1547-i törvényben lemondtak választási jogukról, amikor kijelentették, hogy nemcsak I. Ferdinándot, hanem egész családját megválasztották, végül pedig az 1222-i Aranybulla úgynevezett záradékpontjának eltörlését kívánták.

Az 1687 októbertől 1688 január végéig Pozsonyban: tartott országgyűlés végre is a király kívánságára maga

ajánlotta lel az *elszülötti trónöröklést*. Ezt még egyhangúlag megadták, *kiterjesztve a spanyol királyi fmgra is*, nehezebb kérdés volt azonban az *ellenállási jog eltörlése*, mivel ezt már a rendek is erélyesen védelmükbe vették. Bár az ellenmondás jogával is megelégedtek volna, de végül is elfogadták a király kívánságát s az Aranybulla függelékét képező *31. pontot hatályon kívül helyezték*. A koronázási hitlevélre nézve nem jött létre megegyezés, így a király József koronázásakor csupán általánosságban tett esküt arra, hogy az országlakókat kiváltságaikban és jogaikban megörzi, mégpedig úgy, amint ezeknek értelmezése és használata iránt a rendekkel közösen megegyeznek.

Egy eredménye mégis volt ez országgyűlésnek, mégpedig az, hogy *Magyarország továbbra is független maradt alkotmányjogilag az örökös tartományoktól* s így a bécsi abszolútizmus hívei nem érthették el céljukat: az ország beolvasztását. A magyar rendek a királyválasztásról és az ellenállási jogról lemondva, igen nagy engedményeket tettek, de ezt nem az akkor Európaszerte fellépő abszolútizmus, hanem egyedül a török kiűzésének hatása alatt.

AZ ORSZÁG EGYESÍTÉSE. Amint a török évszázados hatalma megszűnt, *Erdély*, amely eddig is a török kreációja volt, nem védelmezhetette meg tovább függetlenségét a magyar királlyal szemben. Károly herceg már 1687-ben bevonult Erdélybe, azt megszállotta és Apafit a balászfalvi szerződésre kényszerítette. Ennek értelmében Erdély megtartotta eddigi alkotmányát és a linzi békében értelmezett vallásszabadságát, váraiban azonban német őriséget kellett tartania, hadiköltségek fejében pedig 700.000 forint hadikárpótlást fizetett. Mivel ezt a szerződést a fejedelem magára nézve sérelmesnek találta, Lipót viszont tulengedékenynek vélte, Carafa tábornok ment Erdélybe, hogy az ügyet rendezze. A Szebenben lefolyt tanácskozások eredménye az lett, hogy Erdély visszatért Magyarország királyához, elfogadta Lipót és utódainak, mint örökös magyar királyoknak uralmát, valamint lemondott a török véduraságáról. Amikor aztán Apafi 1690-ben meghalt, a rendek megválasztották ugyan az elhunyt fiát, íi. Apafi Mihályt, de az eskü letételében Teleki Mihály és Heissler tábornok megakadályozták. Erre az időre esett a török új támadása, mire a szultán *Thökölyt* nevezte ki új fejedelemnek, aki török sgcélyhaddal a töröcsvári szoroson át betört Erdélybe, majd“ a zernyesti csatában a császári és erdélyi seregeket megverte. Thököly gyorsan behatolt az országba, a magyarok és székelyek nagyrésze melléje állott, ő azonban a Szerbiából Erdélybe vonuló Bádeni Lajos seregévei szemben nem tarthatta

magát, s ismét most már örökre kiszorult Erdélyből. Felesége, a hőslélkű Zrínyi Ilona Munkácsot férfiass lelkű védelem után feladva, 1690-ben jutott férjéhez, Heissler tábornokkal való kicserélése után. Ettől kezdve megosztotta urával a Karlovic után bekövetkező kisázsiai internálást is és Nikodémiában halt el 1703-ban. Thököly két év múlva, 1705-ben követte hitvesét a halálba.

Erdély helyzetét végre a Lipót által aláírt és 1691-ben ünnepélyes formában kiadott diploma (*Diploma Leopoldianum*) 18 pontban szabályozta, amely egészen 1848-ig fennállott.

A diploma főbb rendelkezései a következők: a vallások eddigi szabadsága megmaradt, kiegészítve azonban a katolikus vallás istentiszteleti jogával; megmarad továbbra is három nemzet és az országgyűlés eddigi jogsokásaiban; az ország kormányzását — az erdélyi fejedelemség trónöröklési kérdésének végleges elintézéséig — az országgyűléstől választandó gubernátorokra bizza, akiket a tanácsokkal együtt a király erősít meg; az országban kis nemet őrőség lesz, német parancsnokok vezetése alatt, de ez a közigazgatásba nem fog beleszólni. Az a transsilvanizmus, amely Bethlen Gábor virágzó államának emlékeim álmodozott s amely Erdély elhanyaglásával teljesen kivirágzott, nem gondolt többé arra, hogy Erdély és Magyarország köpött megvont határokat valaha is lerombolja.

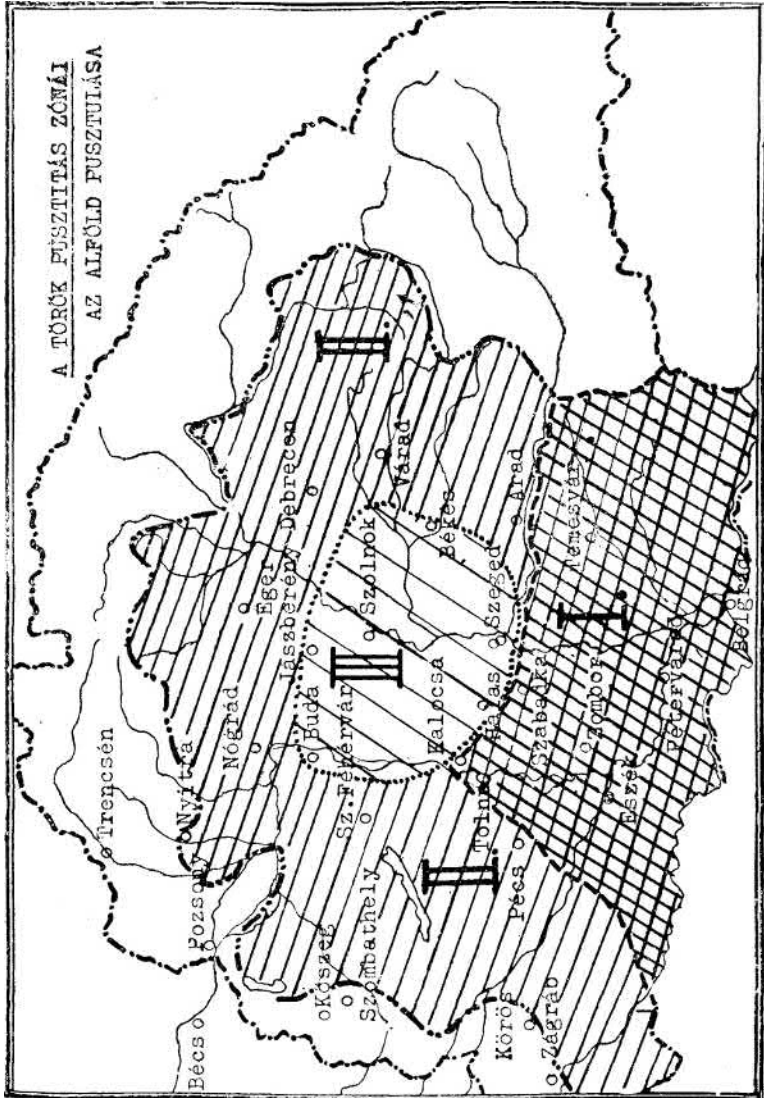
A bécsi abszolutizmus így birtokába jutva a volt török hódoltság területének, Erdélynek és Felső-Magyarországnak, elérkezettnek látta az időt, hogy az országot a saját elgondolásai szerint rendezze be és használja fel.

6. FEJEZET:

A török uralom hatása a földre és népességre.

A FÖLD PUSZTULÁSA. A török uralom alóli felszabadítás idejének megválasztása és nagyrészen megvalósítása sem a magyarságon múlt, véráldozatban is csak elől járt, az első között, mégis Magyarország maradt fekvve a porondon a felszabadítás után. *A másfélszázados török hódoltság évszázadokra kihaló pusztítást végzett* azon a területen, amely elég szerencsétlen volt, hogy ezen idő alatt a törököt szolgálja. A százötven esztendő török uralom folytonos háborúival, betöréseivel, tatárjárásaival, de a kuruc—labanc világ, az országban élő idegen zsoldosok és a felszabadító tizenöt éves hadjárat is mind ezen a földön játszódtak le, s egyben valamennyi megegyezett: pusztította, kiélte a földet és sarcolta annak népét. Napi járóföldekre nem volt emberi lakóhely, máshol az utak

mellett füstös romok jelezték, hogy e helyen valamikor város vagy falu állott. »Mint az igen megszedett szőlő, olyan volt a föld.« Mert hiszen a török is, de a kuruc és a labanc is, meg az idegen zsoldos katona is nem a magán

a magáéért harcolt itt, így hát nem volt mit kímélnie rajta.; Aki pedig mindig csak veszített, az a magyarság volt.

A hajdan már magas mezőgazdasági kultúrának még csak nyoma sem volt meg többé, maga a föld már régen

alkalmatlan lett volna erre, annyira elvadult. A régi, jól megművelt szántók helyén most heti járóföldnyire bozót és vad cserje szőtte be a tájat áthatolhatatlan sűrűségben, így vadult el az Alföld s a Dunántúl déli része a török jóvoltából.

A földdel együtt pusztult az ember is, ez pedig nem volt más, mint magyar. A Győr—Buda—Debrecen vonalától délre szinte teljesen kipusztult a magyar lakosság. Elvadult buja növényzet vette birtokába a földeket. A fálvak helyét hatalmassá duzzadt alföldi parasztvárosok foglalták el 2—300.000 holdas határaikkal. A földet csak legeltetésre használták, így a műveletlen maradt területeket belepte a fű, mire az egész vidék elgyepesedett, majd elhomokosodott, elszikeseedett. Az így kiszáradt területeken aztán megjelent a *sivár* puszta. De nem a honfoglalás kori fűben, vízben gazdag ösvadon, amely életet adott állatnak és embernek is, hanem az, amely elsorvasztotta a földet is, elvadította az éghajlatot is ugyannyira, hogy egyetlen gazdasági felhasználásra volt csak felhasználható: az egészen kezdetleges, istálló nélküli ridég marhatartásra. *Így változott át a török másfélszázada alatt az Alföld fátlan, víznélküli, szélsőséges éghajlatú pusztasággá.*

Mindez a pusztulás már a török hódoltság első három évtizedében végbement. A régi tavak, amelyek halgazdaságokul szolgáltak már a magyarságnak, most a homokkal versenyezve ették a földet az ember elől. A *vadvizek* lesznek úrrá tengernagyságú területeken, ahol aztán kifejlesztik a maguk sajátos növény- és állatvilágát s ezzel a *betegségek* számtalan előfeltételét, mint a pokolvarét és a mocsárlázét, amely aztán megtizedeli az idekerült idegeneket, csupán eggyel nem birt megbirkózni: a magyar paraszttal, amely még a miazmás levegőhöz is hozzáedződött.

A MAGYARSÁG PUSZTULÁSA. A földdel együtt pusztult a lakosság is, amely színmagyar volt. Már a török hódoltság előtt, a XVI. század első évtizedeiben megkezdődik a déli részek magyar lakosságának északra való menekülése a folytonos török betörések elől. Ezek a területek aztán örökre elvesznek a magyarság számára, mivel a török, amint birtokába veszi e területeket, csakhamar rác és oláh telepéseket visz rájuk, hogy kihasználja a hűbérbe kapott birtokot. Ezek a népek aztán, mivel gazdasági kultúrájuk csupán a pásztorkodásig ért fel, olyan alacsony mezőgazdasági kultúrát termeltek ki a régi fejlett helyén, ami csak a föld romlását hozta maga után.

Az újabb történetírók (*Asztalos* Miklós) a török által megszállott területen három zónát különböztetnek meg

a pusztulás mérve és természete szerint. Ezek a zónák a következők:

az *1. zóna*: a Szerémség keleti része s határa Pécs alatt, Szekszárd, Tolna és Kalocsa fölött, Halas, Szeged, Csanád, Nagylak, Arad alatt húzódott, míg keleti határa egybeesett a török hódoltság keleti, Erdéllyel való határvonalával;

a *2. zóna*: az első zónától nyugaton és keleten északra nyúló nagy félkör, mindenhol pontosan egybeesve a hódoltság külső határával (Erdély és a magyar kiváltság felé);

a *3. zóna*: az első két zóna között van, mégpedig a Makó—Békés—Jászberény—Pest—Paks—Kalocsa—Halas—Szeged—Makó határok között, az Alföld közepe. Az *1. zóna*, amely az ország déli részét foglalta magában, s amely már Zsigmond és Mátyás korától kezdve folyton ki volt téve a török becsapásainak, emberirtó, rabságba ejtő hadjáratainak, már Zápolyai János korában pusztasággá vált. *E területen még a honfoglalók leszármazói éltek*, szinte mind magyar fajúak, szerb vagy rác, csak a két Brankovics — György és Vuk — betelepődésekor zavarta meg 1439 után a magyarság összefüggését. E pusztítás méreteire jellemző az, hogy például a Mohácsot megelőző időkben Bács megyében magában 5 vár, 16 mezőváros és 316 község volt, míg Bodrogban 7 vár, 12 mezőváros és 213 község. Mindezek pedig tiszta magyar népességűek voltak. A török uralom alól való felszabadulás után aztán hiába keresnénk e területen többé magyar várakat, mezővárosokat, vagy községeket. Helyettük csakhamar ilyen községneveket találunk: *Sebesity* (Sebesegyháza), *Verusity* (Veresegyháza), *Szintavér* (Zenta), *Kamendin* (Kernend), *Rivica* (Rév), *Baksics* (Baksafalva), stb. Az első zóna, e vidék *teljes pusztulásával*, s a magyar telepek teljes megsemmisülésével áttekered a Maros jobbpartjára is. A pusztuló falvakat itt, keletnek és északnak, az akkori nagykiterjedésű *Zarándban*, majd az erdélyi Részekhez tartozó bihari, szabolcsi részekben még egyszer felépítik, hogy egy újabb tatárvonulás, hadjárat, vagy egy hajdnapusztítás megint és végleg elsöpörje őket a magyar föld színéről.

A *második zóna pusztulása* részben a nagyobb török hadjáratok, másrészt pedig az 1566 óta egyre sűrűbben ismétlődő *tatárjárások* következménye lett. A tatárok, ha lehet, még kegyetlenebbek voltak a töröknél is. Megjelenésükre rettegés fogta el az embereket. A tatár és török veszedelem a magyarságot a testi fájdalomnak és lelki megaláztatásnak olyan mértékével illette, amely ismeretlen a nyugati boldogabb népek előtt. A második zónának tekintett területen azonban *nem pusztul ki a magyarság*,

hanem a veszedelem hírére elmenekült, hogy azután *újra visszatérjen*. A Marostól a Körösökön át a Tiszáig állandó lett a futás s mindegyik községnek megvolt a maga »*kis futása*« és »*nagy futása*«, amikor éveken, olykor évtizedeken át üresen, felépítetlenül maradtak a felégetett falvak. Mekkora ellenállóképességének kellett lennie ennek a magyar fajnak, mutatja azt az, hogy mindig akadt mégis egy-egy bátor ember, egy-egy vezető tehetség köztük, aki összeszedve a menekülteket, visszamerészkedett és hozzákezdett az új tűzhelyek felépítéséhez. Ki állíthatná ezek [után, hogy a magyar faj nem szereti a földet, amelyet imost *nehezebb volt megtartani*, mint annakidején elfoglalni ... De ugyanez történik nyugaton és az északi részeken is.

A LAKÓSSÁG SZÁMA:

<p>Mohács előtt: 4,000.000 1700-ban: 2,570.000</p>
--

A második zónabeli magyarság pusztulását végzetessé tette az *új népesség bevándorlása*. A folyóvölgyekbe, Körösök, Szamosok, Berettyó, stb. völgyébe a síkságról behatol a török, elpusztul a magyarság s helyét a hegyekből leereszkedő oláhság foglalja el. Mikor a török—tatár miatt lakatlanná válnak a községek, az oláh pásztor leereszkedik a hegyekről és szó nélkül elfoglalja a régi magyar telepeket. A török keletnek, az oláh nyugatnak tart, az egyik a síkságról a hegységnek, másik a havasokról a völgyek irányában, közöttük vannak a magyar telepek, de mire a kettő összetalálkozik, nincs többé magyar falu. A török (egyre feljebb hatol a folyók völgyébe, viszont az oláh pásztor annál könnyebben nyomulhat le a síkságra, s veszi birtokába az elhagyott magyar falukat, hogy aztán örökre megvesse lábát az így elfoglalt területen.

A *harmadik zónában*, az Alföld központi területein, a régi magyar település hasonlóképen eltűnt ugyan, de helyét nem foglalták el idegenek, hanem az elhagyott fal-

vak lakossága egy-egy központi fekvésű városba menekült, elhagyott földje pedig a város határához csatoltatott, így fejlődtek ki *Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd, Halas, Jászberény, Mezőtúr, Dévaványa, Makó, Hódmezővásárhely*, valamint a más körülmények között fejlődő *Szeged, Debrecen, Buda, Pest* és *Pécs* is. E néhány nagy parasztváros élete azonban magyar falvak százainak halálából táplálkozott, mert az új városi lakosság az elpusztult falvak menekültjeiből állott össze, s az új városi község területe, melyből lakossága élt, éppen az elpusztult falvak lakatlan határából hizott meg. Kivétel csak *Szeged*, amely a kun-puszták birtokbavételével növelte meg határait.

A tiszántúli városok fejlődése azonban a felszabadító háború után megtörik. A török és szerb elől lakosságuk *Halasra, Soltra* és *Szegedre* menekül, *Mezővásárhely* majdnem teljesen, *Makó* pedig teljesen elpusztult a felszabadító hadjárat alatt. A megmaradt városok lakossága ridegmarhatenyésztéssel foglalkozott. A városok szegények, lakóik pedig gazdagok lettek. Magyarok hajtják fel a félvadon tenyésztett állatokat — szarvasmarhát, lovat — Bécsbe, Nürnbergbe, Augsburgba, magyarok látják el Dél-Németországot és a közbeeső várakat ezekkel az állatokkal. Így alkalmazkodott a magyarság e városokban a körülményekhez, s így vált pompás, életrevaló, szorgalmas, minden veszedelemmel dacoló néppé. Ezeken a viszonylag békésnek mondható területeken minden mostohaság ellenére is megtalálta a magyarság a maga lehető legmagasabb kultúrfokát. A városok nagy határát magángazdasági részekre osztották. Az ősi földközösségből is kiválik a nemesi magánbirtok, de még ebben a kollektív gazdálkodási formában is magángazdálkodási formák mutatkoznak. A városi polgárság között most alakul ki a gazdagok és szegények rétege, s ez utóbbiak a gazdagok uralma alá kerülnek. Amikor pedig a tizenötéves háború alatt a török rájön arra, hogy tartományai megvédéséhez igénybe kell vennie a városok lakosságát is, átengedi a városoknak a polgári és büntető igazságszolgáltatást, így alakul ki a városok önkormányzata minden külső befolyás nélkül. A magukra maradt jobbágyokból emelkedett ki e városokban minden: az iparosok is, kereskedők is, állattenyésztők s bebizonyították a magyar faj csodálatos élelenergiáját, amely a körülményekhez alkalmazkodva mindig megtalálja megfelelő megnyilvánulását. Így alakul ki e korban az alföldi magyar Városok parasztjának típusa, amely ekkor *mozgékony, nyíltszívű, kereskedelmi hajlamú, értelmes, magát a török, magyar, osztrák világban is egyaránt* kiismerő lesz. Nehéz életkörülményeihez csakúgy hozzáidomult, mint egészségtelen levegőjéhez.

A TÖRÖK PUSZTÍTÁSAI. Összefoglalva az elmon-

dottakat, megállapíthatjuk, hogy az, ami a török területen a magyarság aránylag kis hányadának életét elviselhetővé tette, az nem a török jóindulatából, tudatos rendelkezéseiből származott, hanem olyan szociális és néprajzi viszonyokból, melyeknek kialakításában a töröknek semmi aktív szerepe nem volt. A török hódoltság másfélszázada elmúlt anélkül, hogy ezidőből csak egyetlen rendelkezés is maradt volna, amely a töröknek a magyar lakosság anyagi vagy kulturális szükségletéről kívánt volna gondoskodni. Nemcsak hogy egyetlen egy *iskolát* nem alapítottak, hanem még a meglévőket is mind elpusztították, bevonva minden állami, földesúri, káptalani, egyházi birtokot a maguk számára, melyekből a középkori iskolák fenntartottak. Veszendőbe mentek *a magyar középkor műemlékei* is a török hódoltság területén. Így pusztultak el legszebb templomaink, a budavári Boldogasszony-temploma, így alakultak át híres szépségű székesegyházaink török mecsetekké, mások ostromok, hadigépek áldozatává lettek és dőltek romba, mint a székesfehérvári székesegyház, s ami kevés meg is maradt közülök, az is a véletlennek köszönhette épségben maradását. Paloták, középkori kőházak, várak lettek a janicsárok kaszárnyáivá, világhírű könyvtárak váltak a tűz martalékaivá, pótolhatatlan műkincsek kallódtak el a mindent rabló és mindent pusztító török kezén. Mintha e másfélszázad alatt megállt volna fölöttünk az idő, visszamaradtunk építészetben éppúgy, mint a művészetek minden más terén. S ha manapság keserű szívvel nézzük városaink városiatlan voltát, elmaradt falusi képét, melyen már alig változtathatunk, akkor jusson eszünkbe, hogy ezt az eredményt a magyarság akarata ellenére, az ő nagy kultúrtörékvése romjain, a *török barbarizmus* hozta létre.

Tönkrement *Mátyás király renaissance-palotája*, melynek ablakait a pogány török befalazta, magát a palotát pedig raktárnak használva, kiszolgáltatta azt a keleti piszok és nemtörődömségnek. Nem tűri meg a gyönyörű kőből épült palotákat sem, azoknak páratlan vas- és kőboltjait — a maga igényeinek megfelelően — vályoggal fedi be. A párját ritkító *Corvinák* maradványai egereknek és patkányoknak lettek martalékai, bár a könyvtár nagyrésze még Szulejmán korában Konstantinápolyba került, az sem jutott jobb sorsra. Így veszett és pusztult el minden, ami a töröknek nem szolgált hasznára.

Amit épített a török, az abból áll, hogy a meglévő keresztény épületeket kaszárnyákká és börtönökké alakítja át, fürdőket, mecseteket és mecsettornyokat épített, minthogy a keleti áradat visszaszorítása után nem is maradt kultúrájának egyéb maradványa semmi. Így Budavár visszafoglalása után volt a várban, a hatalmas begler-

bég székhelyén 23 mecset, 9 melegfürdő, 22 sütőház, több népkonyha, ahol pénteken este a szegényeknek és utasoknak cipőt, rizst, gyertyát adtak, több jégverem, egyetlen kőből készült iskola, négy török kolostor, köztük *Gülbabáé*, végül — 42 kaszárnya a várat őrző janicsárok számára, míg a várat környező dombokon mintegy 4000 szőlőskert volt, — ennyi maradt meg a másfélszázados török uralomból.

De nem is csodálkozhatunk ezen, ha elgondoljuk, hogy teljesen két ellentétes kultúráról volt itt szó, amelyek kizártak minden kölcsönhatást s egyedül a *harcot* tették lehetővé egymás ellen. Ha mégis átvettünk valamit a töröktől, az inkább csak a külsőségekre szorítkozott, így nem maradt hatás nélkül a magyarságra a perzsáktól eltanult *kertkultúra*, sőt talán a tulipánt is a törököktől vettük volna át, bár az sem lehetetlen, hogy ez a virág Konstantinápolyból előbb Hollandiába s csak onnan került el újra kelet felé s így hozzánk is. A török kertkultúrából maradtak itt a nárcisz, egyes keleti rózsafajok, valamint jobbfajta, keleti dinnyemagvak is.

Ugyanilyen külsőség maradt a török *zene, dal, ének* hatása is. Így a XVI. század kedvelt hadimuzsikája, a tárogató-síp valószínűleg a töröktől származott át hozzánk, aminthogy Balassa Bálint költészetében is találunk bizonyos török nyomokat, szövegeket és formákat. A török virágénekek és vitézi versek közvetítésében nagy szerepük volt a török cigányoknak, akiket már a XVI. században is szívesen láttak mindkét félen: a magyarnál is, töröknél is.

A HÓDOLTSÁG MAGYARSÁGA. A magyar jobbágy, bár egyedül ő viselte a török hódoltság minden keresztjét, mentes maradt lelkében a török hatásoktól. De a török maga sem igyekezett arra, hogy áthasonítsa a magyarságot a saját képeire. A hódítónak minden vágya abban nyilvánult, hogy a hódoltatott — *rája* — népeket anyagilag a lehető legjobban kihasználja, így hát nem sokat törődött azok vallási vagy nemzeti hovatartozásával.

A magyar jobbágy így az egész hódoltság alatt egynek érezhette magát a magyar királysággal, melynek tétéről leszakították. Maga a török sem állott útjában annak, hogy az általa hódoltatott területen a földesúri, vagy az állami adókat beszedjék. Mindez pedig csak *a magyar jobbágy igazi magyar érzését* bizonyítja, hiszen ha nem érzett volna együtt a királysági magyarsággal, amelytől most egy világ választotta el, nagyon könnyen megtagadhatta volna e terhes szolgálat teljesítését. De a jobbágy szolgáltatása sem ment már adószámba, legtöbbször⁴⁴ megegyeztek a magyar végváriakkal, ezeket jól ellátták, etették, itatták őket, ha lerándultak az Alföldre, némi aján-

déket adtak nekik, amivel inkább az adózási kötelezettség elismerését, mint tényleges adózást teljesítettek.

De *vallási téren* is hasonló tapasztalunk a török részéről. A török egyáltalában nem gondolt arra, hogy a hódoltatott népeket a maga hitére térítse. Megtarthatták régi vallásukat, csak annak gyakorlásában kellett alkalmazkodniuk a török parancsaihoz. Új templomot csak a török engedélyével lehetett építeni, sőt a réginek tatarozása is az ő engedélyétől függött, amelyet legtöbbször jókora ajándékkal lehetett megszerezni, bár a török ilyenkor sem mulasztotta el a keresztények elleni utálatának és lenézésének kifejezést adni. Meg kell állapítanunk azt is, hogy a török nem tett kivételt a keresztény felekezetek egyikével sem: vallási szempontból egyaránt megvetette és lenézte mindegyiket: a katolicust éppúgy, mint a protestánt. Kezdetben ugyan a katolicizmust veszélyesebbnek tartotta a hierarchiával akkor még nem rendelkező protestantizmusnál, ami a protestánsok terjeszkedését tette lehetővé. Katolikus részről az egész török uralom ideje alatt a két részre szakadt katolicizmus kapcsolatának fenntartása volt a legégetőbb kérdés. Hiszen jól tudjuk, hogy magyar püspököknek a török sohasem engedett meg semmiféle beavatkozást a hódoltsági magyarok ügyeibe. Így a török uralom idejében csak *névtelenül* állottak fenn a pécsi, szerémi, csanádi, többé-kevésbé a veszprémi, váci, egri és zágrábi püspökségek is, amelyek alig érintkezhetek egyházmegyéjük híveivel, bár a magyar királyok főkegyúri-joguknál fogva mindegyre betöltötték e méltóságokat, amivel a magyar katolicizmus folytonosságát dokumentálták. Annál többet tehetek e téren a *szervesrendek*, amelyeknek terjeszkedési lehetőségét nem korlátozták határok. Itt különösen a *ferencrendiek* és *jezsuiták* tűnnek ki, akik »török misszióba« járnak s veszik gondozásba a magyar pásztor nélkül maradt lelkeket. A szegény, magárahagyott nép pedig semmit sem áhított anynyira, mint a papokat, akik a hitben gondozzák őket, s gyermekeiket tanítanak. Így az egyes püspökök székelyüktől távol élve is megtalálják a módját híveik gondozásának. Mindez nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyarság hódoltsági területen sínylődő része megmaradhatott továbbra is magyarnak.

A fölszabadított ország népessége

A török másfél százados nemzetpusztító uralma teljesen megváltoztatta az ország nemzetiségi képét. Hogy a nemzetiségi kérdés utóbb — a francia forradalom felszabadító eszméinek hatása alatt — olyan veszedelmes alakot öltött hazánkban, hogy az végeredményben az ezeréves állam mai szerencsétlenségéhez vezetett, az annak a *nagyarányú telepítési mozgalomnak* volt egyenes következménye, amelyet nem a magyarság iránti jóakarattal irányítottak Bécsből, s amely utóbb a magyarság nagyarányú megfogyatkozása miatt még nagyobb jóindulat mellett sem vehetett volna más fejlődést.

Azt gondolhatnánk, hogy a XVI. és XVII. században nemzetiségi szempontból nem történt semmi változás, minden maradt a régiben, a magyar faj nagy többsége még mindig biztosította uralmát a közben elszórtan élő német foltokkal, a köröskörül s a széleken élő tót, horvát, rutén, oláh nemzetiségekkel szemben. Valójában azonban meg kell állapítanunk, hogy ezeréves történelmünkben soha — még a szatmári béke utáni nagy betelepítések korában sem — volt olyan *élénk nemzetiségi mozgalom* hazánkban, mint a török hódoltság két századában.

A hódoltság alatt az idegen népfajok valósággal elözönlötték az ország egész területét, megtelepedve a magyarság által elhagyott területeken s birtokba véve az eddig még meg, nem szállt erdős hegyvidékeket, amely utóbbi mozgalom a nagybirtokosok intenzivebb gazdasági törekvésének lett a következménye.

Minden népvándorlás megegyezik abban, hogy a megindult népek egymás nyomába lépnek, és amelyik már kimozdult helyéből, annak korábbi lakóhelyét az utána következő foglalja el.

Ha jobban megnézzük ezt a népvándorlást, itt egy inagyobb délről északra, és egy kisebb arányú keletről nyugatra való mozgalmat látunk, amelyek abban is megegyeznek a középkori nagy népvándorlással, hogy ezeknél is alacsonyabb kultúrájú népek kérnek bebocsátást magasabb kultúrfokon álló területekre, melyeket aztán lassú és szívós munkával egészen birtokukba vesznek.

A HORVÁT NÉPMOZGALOM. A hazánk területére irányuló nagy népmozgalom első megmozdulása a horvát volt, amely a török által üzetve elhagyja a Kulpától és Unától délre levő ősi hazáját s északnak húzódva birtokba veszi az 1529, majd az 1532-i török hadjáratokban elpusztított déli területeket Kőszeg környékétől kezdve az

osztrák határig. Ezzel a horvát népvándorlás eleje összehatóalókozik a vendekkel, amivel a szláv lakosság határait föl, egészen a Dunáig meghosszabbítják, hogy itt csatlakozva a tót településhez, teljesen elzárják a magyarságot a nyugati népektől.

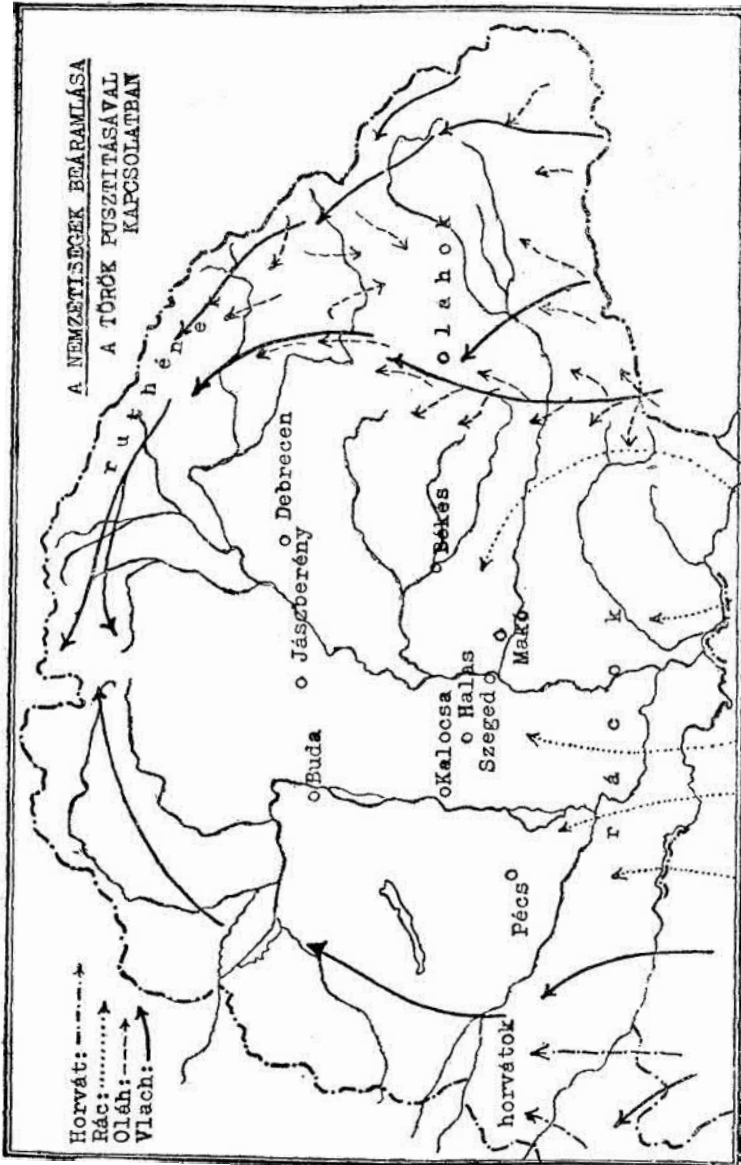
Erre az időre esik *Horvátország elnevezésének tartalmi megváltozása* is, amennyiben annak középkori területe — melynek Czettin volt a fővárosa — most már török hódoltság lévén, feltolódik északra, a Száva és Dráva közére és birtokba veszi a tulajdonképpeni Szlavóniát, annak Zágráb, Körös, Várasd megyéit, amely így alakul át lassanként Horvátországgá a XVI. században.

Az északra nyomuló horvátok magukkal sodornak egy egészen új népelemet is, amely se nem román, se nem oláh, hanem görög-keleti délszláv, amely népség azelőtt Boszniában, Herczegovinában s Raguza vidékén élte a maga primitív életét etnikai kevertségben. Ezt az új népelemet nevezzük történetünk folyamán *vlach-nak*. E pásztorkodó hépség lassanként benyomult állataival a török és magyar végek vidékén levő erdőségekbe, szántóföldekre, amely így lassan azelőtt szintisza magyarság által lakott területeket vett birtokába. Támadásuknak a kis magyar őr-ségek nem állhattak elleni, s ha megdőltek, a török vonal előnyomult, hogy learassa a martalócok munkájának eredményét.

A vlachok megindulása *Boszniából* indult ki s tartott északnak, mindenhol a magyarság által lakott, most elhagyott területeken. E népvándorlás kezdete már a XVI. században megtalálható, nagyobb előretörésük azonban csak a XVI. század végén és a XVII. század elején következett be, nem kis támogatásával a bécsi kormányoknak, amelyek a vlachokban látták céljuknak: a magyar és horvát rendiségtől független katonai *határőrvidéknek* kialakítását.

Ezeknek a határőrvidéknek alapjául a vlachok ősi délszláv családi szervezete szolgált. A családok élén — a faluén — a bíró vagy kenéz állott, aki még az ősi patrimonális hatalommal kormányzott. Első szervezetüket II. Ferdinándnak 1630-i, majd Lipótnak 1667-i törvényei adták meg. E szervezet szerint a vlachok közössége 3 főkapitányságból — a körösiből, kaproncaiból és az ivancsiból — állott, melyek élén egy-egy — a kenézek által választott — főbíró gyakorolta a hatalmat. E kapitányságok egymástól teljesen függetlenek voltak, falvaik határait a főkapitány jelölte ki, valamint ő nevezte ki a vajdákat is. A kapitányságok férfi népe szolgálatáért zsoldot kapott, amelyért köteles volt azonban még a Száva—Dráva közti vadon-erdők irtását is végezni. Így alakul ki lassan, a XVII. század végére a magyar végeken egy önálló katonai határőrvidék,

amely egyedül tisztjeinek, s azokon keresztül a császárnak engedelmeskedik, aki ugyan egyre hangsúlyozza, hogy területeiket mint magyar király kormányozza.

A vlach-népség nem áll meg a Dráva vonalánál, hanem hamarosan átszap a Dunántúlra, fölnyomul egyre északabbra, s a XVI. század közepén már ott találjuk előőrseiket az Északi-Kárpátok egész kiterjedésében, ahol a

régi magyar és tót településeket özönlik el. Az őslakó tótoktól csupán életmódjuk különbözteti meg őket, mivel e területeken is éppúgy pásztoréletet folytatnak, mint dráván-túli testvéreik.

A nyugati vlachokkal egyidőben megindul egy *keleti vlach-népvándorlás* is, amely Erdélyből csap föl a rutén területeken át és találkozik nemsokára a délről jött felvidéki fajrokonáival. A határt köztük nehéz volna pontosan megvonni, csupán azt tudjuk, hogy Árvától Liptóig a délről, Liptótól Sárosig a keletről jött vlachok húzódtak fel. A délről nyomulók lassanként beolvadnak a tótságba, míg a keletiek a ruténba. A vlach pásztorok a XVI. század második felében már teljesen eltűnnek és egybeolvadnak a tót, illetőleg rutén tömegekben, ami annál könnyebb volt, mivel mind a két népfaj nemcsak foglalkozásban, hanem vallásban is azonos, vagyis görögkeleti pásztorok voltak. Ezeket a műveletlen, babonás félnomád pásztorokat csak nagy nehézségek árán tudta a magyarság állandó letelepedésre bírni. Magyar kéz volt az, amely az ország viszonyait rendezve, faluba, közösségbe kényszerít minden beövakodott népelemet: rácot, vlachot, vlachhal kevert tótot és rutént, magyar kéz emeli föl ezeket a műveletlen elemeket arra a kultúrfokra, amelyen európai pályafutásukat egyáltalában megkezdhatték, amivel bizonyos mértékig maga alól húzta ki a földet, mert az idegeneknek adott föld soha többé nem került vissza magyar kézre.

OLÁH TELEPEDES. Azt a gyűrűt, amely lassanként mint abroncs keríti körül a magyarságot, keleten az oláh telepedés zárja be, amely a török korszakban kerítette kezébe azokat a területeket, amelyek azelőtt tiszta magyarság által lakottak voltak. Az erdélyi fejedelemség idejében szüntelen volt ez a bevándorlás, amely ezidőben zavartalanul történhetett. *Első nagyobb beözönlésük* mégis Mihály vajda korában volt, amikor különösen a Havasalföldről települt át sok oláh. De szívesen veszik szolgálataikat felkeléseik idején a fejedelmek, így Báthory és Bethlen Gábor is. Az oláhok beözönlésének legfőbb oka az volt, hogy a vajdasági — Moldva és Havasalföld — vajdák és bojárok embertelenül kegyetlenkedtek a szegényebb néppel, s ez alól a »nemzeti« uralom elől volt kénytelen átmenekülni a Duna vonalán s az erdélyi határhegyeken az oláhság nagyrésze. Új települési helyén, Erdélyben, akkor aránylag rendezett, békés viszonyokat talált, ami szintén csalogatta ide e népelemet.

A bevándorolt oláhság letelepedését azonban legnagyobbbrészt *a régi magyar lakosság pusztulása tette lehetővé.* Míg ugyanis a hatalmas hegyektől és áthatolhatatlan erdőségektől nagyszerűen védett székelység nyugodtan élhetett földjén, addig a nyugati vármegyék és különösen

a Részek területe szinte nyitva állott az ellenségnek. Várad elestével a török igénybe is veszi ezt a természetes adottságot, benyomul a folyó völgyekbe s ezek mentén egészen *Kolozsmonostorig* hatol, ami természetesen a közben lévő magyar falvak felégetését, teljes kipusztulását vonta maga után. Ezekre a felégetett és felperzselt magyar vidékekre húzódik le aztán minden akadály nélkül az oláhság, úgyannyira, hogy a XVII. század második felében már az ország törvényhozása is védekezni kényszerül ellenük.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. Végigtekintve e nagyarányú és mindent elborító idegen inváziót, szinte önikénytelen is felvetődik a kérdés, hogyan tudott a magyarság és kultúrája ilyen körülmények között is magyar maradni! Először is meg kell állapítanunk, hogy abban a korban — a XVI. és XVII. században — nem létezett sem *nemzetiségi*, sem *kisebbségi kérdés*, ami ma a legégetőbb problémája Európának. A régi birtokos urak észre sem veszik, hogy idegen népek költöznek be s hogy ez valami veszedelmet rejtene magában, ami ellen védekezni kellene. A nomád életet élő idegen népeket a magyar birtokos inföldjére engedte s vagy megengedte nekik, hogy ott továbbra is félnomád életmódjukat folytassák, vagy magyar jobbággyai mintájára, falvakba telepítette. Jobbágyi szolgálatokra kötelezte őket, amivel mindkét fél meg volt elégedve. A magyar birtokos nem tesz különbséget sohasem jobbágyai között nemzetiségük szerint, természetes tehát, hogy nem is rendelkezik jogaik csorbításáról, vagy a magyarság jogainak kibővítéséről.

Annak, hogy a magyarság még ez időben sem vette észre, hogy Nyugaton ekkor már javaiban folyt a nemzeti-államok kialakítása, egyedül a török uralom volt az oka, így a csehek már 1615-ben olyan törvényt hoznak, amely ingatlan szerzését kizárólag a cseh nyelvismerteliez és tudásához köti, mindazoknak pedig, akik e követelményeknek megfelelni nem tudnak, fél év alatt el kellett hagyniok az országot. De ugyanilyen nemzetiség-ellenes tendenciát láthatunk ez időibein minden nyugati államban is.

Ami különbséget tett a magyar és nem-magyar között nálunk, az egyedül a kultúra területén jelentkezett. Különben a jobbágy is, földesúr is egymásra voltak utalva,, ami a szolidaritás egy nemét kényszerítette ki közöttük. Láttuk, hogy a tót jobbágy a felvidéki felkelésekben éppoly vitézül és kötelességtudóan vett részt, mint a magyar, s Thököly és Rákóczi seregében egyaránt megtaláljuk, a kurucok között a rutént is, a tótot is, oláht is, amint kurucdalokat énekelve szinte egynek érezte magát a magyarsággal.

A NÉMET NEMZETISÉG. Egészen más volt a viszony a magyarság és a nemzetiségek között a magyar —

német viszonyban. A városi *németség* ekkor már nyíltan fölveti a nemzetiségi ellentétet, amely a magyarságtól kiváltságai révén teljesen elkülönülve, mint állam az államban, élte életét. Ennek oka azonban sokkal régebbi keletű volt, semhogy a magyarság bármit is tehetett volna ellene, másrészt pedig főleg a száz városok lakosságára vonatkozott, amely elkeseredett harcot folytatott a városokba törekvő magyarság ellen. Így az erdélyi és szepesi szászok már külön kiemelik, hogy ők nem magyarok, hanem *német-magyarok* = Deutsch-ungar.

A MAGYARSÁG. Mindezen népek szabad fejlődését nem nézhette féltékenyen a magyarság, amely dacolva a török korszak szenvedéseivel, a megmaradt királyi és erdélyi területeken nemzeti öntudat tekintetében hatalmas lendületet vett. Egyre nagyobb tért hódít a magyar nyelv a törvénykezés, mint az országgyűlés és közigazgatás terén, melynek nyelve a magyar volt. Divatba jön a magyar levelezés, a legnagyobb hatással azonban a könyvnyomtatás volt e téren, amely lehetővé tette azt, hogy egyre nagyobb tömegeket vonjon a könyv és művelődés hatáskörébe. Elősegítette e mozgalmat az irodalom is, de az írókon kívül a köznapi élet jelenségei is egyre a folyton növekvő magyar nemzeti öntudatról tesznek tanúságot. Különbözik a hatóságok lehetőleg mindenkire a saját nyelvén szóltak, senkitől sem követelték, hogy bármilyen működésben idegen nyelvet használjon, s így a magyarság »beolvasztó ereje« kizárólag csak természetes, számbeli és műveltségben! súlyával érvényesült.

Természetes, hogy a beözönlő idegenek közül számosan csakhamar beolvadtak a magyarságba. Az egyes nemzetiségi részek közül kiemelkedők — a magyarság helyzeti energiájánál fogva — nem is lehettek mássá, mint magyarrá. Ez az úgynevezett asszimilálás nemcsak az alulról feltörtető idegenekkel szemben, de a hasonló kultúrkörből átlépőkkel szemben (német) is érvényesült. A magasabb fokú magyar államéletbe való bekapcsolódás természetesen magával hozta az elmagyarosodást is. Mindez azonban csak igen kis részre korlátozódott — a dolog természeténél fogva, — s így a nemzetiségükben továbbra is megmaradtak száma alig érezte meg ezt az elmagyarosodást.

Egyéb nemzetiségek is éltek hazánkban, akik szintén a török hódoltságnak köszönhették bejövetelüket. Ezek közül valók a görög kereskedők, akiket nálunk ezidőben »török kereskedőkének is neveztek. Ez a Dél-Balkánról származott orthodox népelem, amely rác, görög, kaedovlach keverék volt, a török áruit közvetítve járta be a magyar királyság és Erdély vásárait s igyekezett a katolikus hitre áttérve, polgárjogot szerezni a városokban.

Nem egyszer nemességet is szereztek, ami megkönnyítette letelepedésüket. Így jutottak be a városokba, s találjuk jneg őket ezidőben Debrecenben csakúgy, mint Tokajban, Kassán s a hódoltságbeli városokban egyaránt. A baj; csak az volt, hogy kereskedelmükkel konkurrenciát csináltak a városok céhjeinek, amiből aztán nagy küzdelem keletkezett, aminek vége nem egyszer az lett, hÉ^gy a török nadrág, stb. konfiskálását követelik a céhek. Különösebb jelentőségre a következő században jutottak.

Ebben az időben veszi kezdetét a hazai zsidóság nagyobb arányú fejlődése is. A zsidóság eddig jobbára az osztrák tartományokból és nyugat más országaiból szivárgott be hazánkba. A török hódítással kapcsolatban kezdetét veszi a déli beszivárgás, amely aztán két különféle zsidóságot hoz létre. A nyugati zsidók ugyanis az askenázi-zsidósághoz tartoztak, míg a török védnöksége alatt délről jövők, akik többnyire nagykereskedő spanyolok, a szefárdim-zsidók közül. A legtöbbje borkereskedő és kocsmáros, az urasági bormérési jog bérlője. A XVII. század végén azonban, amikor a pénzügyetek bonyolultabbak lettek, a zsidóságnak is tág tere nyílt az érvényesüléshez, amit Lipóton kívül Thököly is szívesen vett igénybe. Mindez azonban még csak kezdete volt a zsidóság későbbi nagy szerepének.

Összefoglalva a nemzetiségi állapotokat, két nagy mozgalmat észlelhetünk. Az első végzetes csapás volt a magyarságra, mivel a honfoglalók óta birtokban volt magyar települési területek nagyrészenek elvesztésével azokon a magyarság kipusztult, s ezzel helyet adott olyan idegeneknek, akik később szétfeszítették államának kerekeit. Az Árpádok és Anjouk magyar birodalma, amely az «urópai történelemben is olyan nagy szerepet játszott, — Most süllyedt le a kis népek sorába, ahol többé nem talált magára s függvénye lett a nálánál nagyobb hatalmak akarataának.

Azt a végzetes vérvesztéséget, amelyet a török másfél százados uralma követelt e földön élő magyarságtól* üem lehetett többé pótolni, mint a területi veszteséget. amelyek a felszabadító hadjárat után mégis csak visszaszálltak a magyar koronára. A kipusztult és elüldözött magyarság helyére települő rácot és oláht nem lehetett többé kiűzni helyéről s ez vezetett a magyar történelem legnagyobb tragédiájához: *Trianonhoz.*

Nem sok vigasztalást nyújt az a körülmény, hogy a magyarság a hódoltság másfél századában hatalmas energia-többletet gyűjt, amely képessé teszi őt a védelem nagy és folyós feladatának teljesítésére s amely képessé teszi őt arra, hogy más népeket vezetve, azok élén járjon, őket kormányozva az államvezetés művészetében olyan jártas-

ságra tett szert, amely méltóvá tette volna — ha a körülmények ellene nem játszanak — az egységes magyar nemzetállam kiépítésére és megrögzítésére. Ez azonban megfogytakozott számára való tekintettel többé már nem sikerülhetett.

8. FEJEZET:

Társadalmi állapotok.

A *NEMESSÉG*. Összehasonlítva a Mohács utáni nemesség ideáljait a XVII. századi nemességével, érdekes különbségeket találunk közöttük. Míg a XVI. századi nemesség életideálja a kereszténységet, hazáját, fáját, családját védő lovagi élet volt, amely pihenést nem ismerve, ennek szenteli életét akár a végvárakban, akár a királyság területén élve, de be-becsapva ádáz dühvel a hódoltságba, hogy bosszút álljon a pogányon, addig a XVII. század nemességének életeszménye már nem a *honvédelem* többé, amely ezért mindenre képes és minden áldozatra kész, hanem a nemesi *szabadság* védelmében látja élete célját megtestesülve. Így alakul át a nemesi életideál, amit Bocskai korszaka hoz létre, mely a magyar—török békében, s a nemesi szabadságjogok teljes élvezetében akarta látni boldogulását.

Két különböző kor, egymástól teljesen elütő megnyilvánulással.

A Mohács utáni nemesség élete a folytonos harc, ami a köznemest odakényszeríti védelmezőjéhez, a nagybirtok urához, annak seregében szolgál, annak váraiba menekül, annak politikai befolyása alatt folytatja középkori familiáris életét. Mennyire megváltozik a helyzet, amikor Bocskai fölkelésével megvalósul a magyar—török béke, a nemesnek nem lesz többé szüksége a nagybirtokosra s várai védelmére. Maguk a nagybirtokosok is felhasználják a Bocskai utáni mintegy 40 évi szélcsendes időt, váraikba bevonul a *barokk* finomult formája, elkényelmesednek, berendezkednek a *szép életre*, amely francia kertekben, csipkézett, díszített ékítményekben jut kifejezésre. Így alakul át a nemesi kúria erősségből a nemesi szabadság kastélyává, tulajdonosa a harcos várvédőből — *szabad* nemessé, akinek jogait a Verbőczy által írt *Háromkönyv* foglalja magában szinte örök érvénnyel. Élvezi régi szabadságait: a személyi szabadságot, az adómentességet, ehhez hozzájárul az a Verbőczytól belé magyarázott és hozzáfűzött elmélkedés, amely a nemesek és nagyurak

»egyazon szabadságáról« szól és a nemesi szabadságokat a Szent Korona hatalmából igyekszik levezetni.

A Szent Korona ezidőben általában a magyar államtestet jelöli, mikor azonban akár a törökkel, akár a nemesek önállóságára törő erdélyi fejedelmekkel szemben húzódnak: a magyar állam védőszárnyai jgja akkor rendszerint felelevenednek a Szent Korona jogai is, amelyek elévülhetetlenek. Újra és újra idézik Verbőczy azon megállapítását, mely szerint a nemesi jog alapja „a birtok, minden támadás ellenében megtartható, s a nemesség megköveteli a királytól, hogy az esetleg a királyra szálló birtokot megint nemeseinek adományozza, hogy így a nemesi kézen levő birtok állaga ne csökkenjen. Így akarva-akaratlan, Verbőczy lesz az, aki a magyar nemességet a pörösködés minden fufangjába bevezeti s ebbein sokkal nagyobb hatást gyakorol át következő három század nemzedékeire, mint azon törekvésében, hogy megállapításait római jogi és természetjogi szabályokkal is alátámassza és kiegészesse. A Hármaskönyvből tanulták meg nemesiink a pör megindítását és lefolyását akadályozó felfogásokat, az eltiltások, fegyveres ellenzések rendszerét, a pör leszállításának s az ítélet elkerülésének, elodázásának módjait és lehetőségeit. Az anyagi igaizság háttérbe szorul, mivel a prókátorok nemcsak a jog védelmére, hanem a jogtalanságok fedezésére és a büntetlenség biztosítására is felhasználhatók. Végítélet jóformán alig jön létre, s ha igen, akkor is alig végrehajtható, mert a pervesztes félnek még a végítélet kimondása után is éppen elég orvoslat állt rendelkezésére, hogy annak végrehajtását megakadályozhassa. Így teremtett a Hármaskönyv a nemesi rendnek az ő szabadságain túlmenően is privilegizált helyzetet, valószínűs hegemoniát a többi néposztállyal szemben. Így lett Verbőczy műve a nemesi rend hatalmát fenntartó s a többi társadalmi osztálytól elválasztó tényező, amely a rendi társadalmat megkövesíti akkor is, amikor az nyugaton már mindenütt a múlté volt.

Kétségtelen, hogy a köznemesség általános műveltségi színvonala a Mohács előttihez mérten emelkedett. Lehetővé tették ezt a nemzeti nyelv kultusza mellett a szélesebbkörű iskolázottság, a középfokú oktatásnak egyre nagyobb mérvű terjedése, amely a XVI. század második felében jobban protestáns, míg a következő században a Jézus Társasága veti meg a katolikus középfokú oktatás alapjait kiváló oktatási rendszerével. A középfokú iskolák mellett már internátusokat is létesítenek, amely sikeresebbé és eredményesebbé teszi a nevelést.

A jezsuita-iskolák nagy sikerének egyik eszköze az u. n. iskolai Versenyzés — aemulatio, concertatio — volt, amely a tanulók helyes ambíciójának fölkeltésére és ébrentartására volt alkalmas. Így minden tanulóknak az osztályban megvan a maga versenytársa, „aemulus“-a. Valahányszor a tanár valakit felszólít, az illetőnek aemulusa is felállt és az elkövetett hibákat azonnal javította. Ez neki győzelmet jelentett. Az egyesek közötti koncertálásokon kívül volt még u. n. tábor

kancertálás is, amikor az egész osztály két táborra oszlott különböző tisztségekkel. Minden tanulónak megvolt az egyenrangú aemulusa. A győzelmek és veszteségek az egész tábornak is beszámítottak, de ezenkívül mindenki a saját táborában is versenyre kelhetett egy nálánál magasabb tisztségben lévővel, amikor is győzelem esetén ennek helyét s rangját elfoglalhatta. Ez a módszer úgy a magaviselet, mint a tanulmányi előmenetel szempontjából igen előnyösen bevált, ahol a kellő módokkal és mérséklettel alkalmazták. Növelte a tanulók szellemi mozgékonyágát, lélekjelenlétét, fejlesztette ambícióját, emelte a tanítás színvonalát.

A katolikusok a XVII. században Nagyszombatban már megtalálják a maguk főiskoláját is, amelyet 1635-ben Pázmány Péter alapított. Az Árpád- és vegyesházi királyok által alapított veszprémi, pécsi, budai és pozsonyi főiskolák a háborús viszontagságok között elpusztultak s az ország a mohácsi csatavesztést követő időkben sokáig! főiskola nélkül állott, amikor Pázmány II. Ferdinánd király hozzájárulásával a katolikus vallás megszilárdítására és a hazai műveltség emelésére megalapítja egyetemét, amely kezdetben csupán hittudományi és bölcsészeti karral rendelkezett s csak utóbb nyert jogi, majd Mária Terézia alatt orvosi fakultást, aki utóbb, 1777-ben Budára helyezte át.

A protestáns iskolák nem emelkedtek a főiskolák színvonaláig, így a tovább tanulni vágyó ifjak külföldi főiskolákon és egyetemeken bővítették ismereteiket, különösen pedig Németország és Hollandia egyetemein. Egyes tehetősebb magánosok mellett, az erdélyi fejedelmek és a városok ösztöndíjakat alapítottak a külföldön tanuló ifjak fölségélyezésére.

A XVI. század végén azonban nagy változás állott be a könemesség sorsában, amit a végvári szervezetnek visszafejlődése, tovább Bocskai török—magyar békekonceptiója indított meg. Igen sok köznemesi család birtoka lett áldozata a Bocskai, majd a Bethlen fölkeléseinek, a hajdúk pusztításainak, amelyek többnyire éppen a védekezni nem tudó kisbirtokosok földjeit tették teljesen tönkre. A köznemesi birtok különben is kicsiny volt, ami a városok egyre fejlődő hatalmával szemben csakhamar érezte hatását. Míg a városok egyre terjeszkednek s fogják pártfogásukba a néptelenné vált birtokokat, addig a legtöbb köznemes család alig tudja birtokát gyarapítani, amit csak súlyosbít az a körülmény, hogy a XVII. százakban nagytömegű nemesítés történik, amikor ez utóbbiak csak a pusztá armálist, címerlevelet nyerték birtok nélkül, aminek az lett a következménye, hogy a kisbirtokos nemesek száma tetemesen megnövekedett a teljesen vagyontalan, jobbágytelken élő bocskoros nemesi tömeggel, ami e tár-

sadalmi réteg színvonalának teljes leromlására vezetett.)

Ezen a bajon akart segíteni az 1608. évi rendelkezés, amely a köznemesség kezébe adta a jobbágmunkaerőnek tetszésszerinti kihasználását. Ennek az intézkedésnek kettős jelentősége volt: egyrészt megkötötte a jobbágyokat eredeti helyükön, s nem állhattak a jobb életet biMosító nagyirtokos szolgálatába, másrészt az így földjéhez kötött jobbágyot a kisbirtokos is jobban ki tudta használni a háza körüli munkában, amivel így jövedelmét fokozhatta.

Veszedeleme viszont az lett ezen intézkedésnek, hogy a jobbágmunka állandósulásával a kisnemesség előbbi kereskedelmi tevékenysége teljesen visszafejlődik, a magyar nemes végleg elszokik a kenyérkereső munkától és hozzászokik ahhoz, hogy jobbágyainak munkájával tartassa el magát s maga csak arra felügyeljen. Ekkor kezd kialakulni a nyulászó, agarászó falusi nemes típusa, < ami a katonai erények és a régi magyar vitézség elmúlását vonja maga után. Így fejlődik ki a nemesi békeszeretet és elvidékieződés, amely aztán lassan a Patópálos nemességé alakul át.

A NEMESI ÉS POLGÁRI VILÁGNÉZET. A nemesek egy része, amely tózsérkedéssel foglalkozik, beköltözik a városokba, ahol jobban találja meg foglalkozásának lehetőségeit. Így telnek meg lassan az erdélyi és felsőmagyarországi városok a menekülő nemesekkel, akik hátrahagyva udvarházukat, bebocsátást követelnek a biztosságot nyújtó várfalak mögé. A városok azonban védekezni kezdenek e tömeges betódulás ellen, mivel saját érdekeiket látják veszélyeztetve általa. A városban élő nemes ugyanis nemesi szabadságánál fogva mentes volt minden városi adóialól,“ de mentes volt a városi hatóság joghatóságától is és csakis a vármegye és a király hatóságát ismerte el maga fölött. Mindezt növelte az, hogy nemcsak a városi nemes, hanem annak szolgálatában álló háznépe is — amely jobbágyokból állott — mentesült a városi befolyás alól^ a városi illetékektől, adóktól, vámoktól.

Az így kifejlődött harc eleinte kompromisszummal végződött, amely a városi kiváltságokat megővta ugyan, de a török elől futó szegény nemességet is kielégítette. Ez a megoldás azonban utóbb már egyik felet sem elégítette ki. A városok olyan határozatot hoznak, amely megtiltja a nemesek beköltözését falaik közé.

Fokozta ezt az ellentétet, ami a városi és nemesi világnézet között jelentkezett, a nemzetiségi különbség is, mivel a német városok a magyar törvények szerint elzárkózhattak a töröktől kiűzött magyarság befogadása elől. A magyar nemesség mellett szólt azonban az, hogy kívánságaik teljesítését magasabb kulturális érdekek is megkivánták. A német városok végre is magyar államterületen

voltak, ahol környéküket nemcsak magyar nemesek, hanem magyar jobbágyfalvak alkoták. A nemesség azonban belátta, hogy az ügyet sikeresen csak országgyűlésen intézheti el, bár Miksa és Rudolf idejében voltak esetek, amikor a városi szavazatok száma csaknem egyenlő volt a vármegyeciekkel. A kérdést itt is az 1608-i országgyűlés oldja meg, amikor kimondja, hogy csak a ii. Ulászló által kiadott 1514-i dekrétumban felsorolt városoknak legyen megjelenési és szavazási joguk. A mintegy századon át folytatott harcot, mely nemes és polgár között dúlt, végre is az 1647. évi törvénycikk döntötte el, kimondva a nemesnek városokba való szabad beköltözését, s biztosítva az ilyen, városba költözött nemesnek a nemesi kiváltságok összességét. Ezzel a törvénnyel ledőltek azok a falak, amelyek a városoknak, mint különjogokkal rendelkező közösségeknek, elkülönült életet biztosítottak s lehetővé vált, hogy a nemzet egész egyeteme egyetlen összefogó nemzeti társadalomba olvadjon össze.

Az így megszüntetett zárt városi életformát tovább egalizálja az, hogy az ipari termelés ezentúl nem a városok kiváltsága lesz csupán, mivel a vidék is iparosodhatott és versenytársa lett a városi termelésnek. Különösen a nagybirtokosok által támogatott mezővárosszerű telepek lettek erős versenytársai a városok ipari termelésének. Betetőzte a fejlődést az, hogy a XVII. század közepén a vármegye kísérel meg az árak megszabását, s azok megtartását minden eszközzel megkívánta. Így a vármegye az által, hogy a megszabott árakat túllépő városokat is maga elé idézhette, erősen túllőtt a célon, mert a nemesi és falusi lakosság érdekében egyoldalúan feláldozta a városok ipari termelőosztályait.

A városok ezzel csakhamar elmagyarosodnak, de vagyoni helyzetük is egyre romlik, ami a magyar városok fejlődését messze visszaveti a nyugati városokétól s így fejlődik ki az az állapot, hogy a milliós főváros mellett kis, falusias középvárosok keletkezhetnek ki utóbb 50—100.000-nyi lakossággal, amit Nyugaton nem találunk sehol, s ami veszélyezteti e kisebb városok fejlődési lehetőségét, nem is szólva arról, milyen veszedelmet jelentett az így centralizált központi hatalom egyetlen nagyvárosban az egész magyarságra. (Kommunizmus.)

Ez a közjogi harc, amely a nemesség és polgárság között kifejlődött s amely végeredményben mégis csak a nemesség győzelmével végződött, bizonyítja, hogy a köznemesség föltétlenül magasabb iskolázottsággal rendelkezett ebben az időben, annál is inkább, mivel ezt a küzdelmet a nagybirtokosoktól függetlenül, egyedül magának kellett eldöntenie. A jobbágság és utóbb a városok legyőzését a vármegyék követői érik el az országgyűléseken, akiknek

tehát műveltség dolgában feltétlenül kiemelkedő egyéni-
„ségeknek kellett lenniök.

Mindamelletttévédes volna azt gondolni, hogy az egész köznemesi társadalom ilyen magas műveltségi fokon állott volna. Hiszen a jobbágyok és városok elleni harcban nem a köznemesség egyeteme, hanem annak csak egyes, kiválóbb és kiküldött tagjai vettek részt.

A *köznemesség* igazi műveltségi színvonalat az irodalom mutatta meg valójában. A nemesi és polgári osztály legfőbb és talán egyetlen olvasmányai az idegen — legtöbbször német vagy lengyel — hatás alatt készült csíziók és kalendáriumok voltak. Ezek hívják fel a figyelmet a közeledő háborúkra, dőghalálra s más hasonló tömegveszedelmekre, továbbá intések vannak bennök a terméskilátásokra vonatkozólag, legtöbb azonban bennük az élet-tudásra vonatkozó jótanács, amelyek hasznos ismereteket nyújtanak a köpülésre (vértisztítás), érvágásra, stb. Mindezek a »jótanácsok« valóságos melegágyai voltak a *ba** *bonoknak*, melyek ezidőben szinte korlátlanul terjedtek.

A másik kelendő »irodalmi csemege« a verses vagy prózai népkönyv volt, amely számtalan példányban forgott kézen s leplezetlenül terjesztette az erkölcstelenségeit. Ilyenek voltak a felsőmagyarországi német kiadók által kiadott Salamon és Karkalf fordítása, a francia eredetű „Szép Magelona, stb.

Jóval magasabb szellemű irodalmi termékek voltak a *históriás énekek*. Különösen kivált e műfaj használatában *Tinódi*, aki Hunyadi Jánosnak, Mátyás királynak, Szigetvár elestének, a török harc többi részletének kissé krónikás, de lelkes művelője volt. Ha aztán a magyar téma kifogyott, jó volt a görög vagy római történelemből me-Tített tárgy is, mint például Trója pusztulása, Aeneas, a római császárok, Nagy Sándor és Jeruzsálem pusztulása verses leírása. De elővették a középkor gazdag mesekincsét is. A magyar események regényes vagy anekdotikus előadása *Ilosvai Selymes Péter* Toldijával és Szilágyi és Hajmási történetével kezdődik, hogy egy század múlva a köznemesi osztály osztatlan tetszésére *Gyöngyössy István* rajzolja meg az ország nagyjainak házassági történetét. (Marssal társalkodó Murányi Venus, stb.).

A köznemesi és polgári osztály az irodalom pártolója és vevője lett, nagy lépést tett előre a polgárisodás terén. De nyugaton sem találunk magasabb színvonalú irodalmi életet. Egyet meg kell állapítanunk, hogy az irodalom Stílusa határozottan finomult a XVI. századi szókimondóval szemben.

Vannak aztán — kevesen —, akik külföldet járva, fölébe kerülnek a köznemesi műveltségnek, de ezek — idegen hatás alatt — latinos és görögös neveket vesznek föl

s élvezhetetlen »versekben« ünneplik egymás »műveit«. Ezek körében születik meg az a felfogás, hogy a magyar nem műveli eléggé a tudományokat, mert hiszen nálunk! sokkal kevesebb tudományos könyv jelenik meg, mint! külföldön. Ezen akar segíteni az Erdélybe szakadt *Apáczai Csere János*, aki, hogy a magyarság e »nagy szégyenén« segítsen, megajándékozta népét a »*Magyar encyclopaediával*« (1653), amely halomra hordja mindazt, amit a szerző itt-ott olvasott, hallott.

A magyarság a szellemi élet terén is minden megrázkódtatás mellett is megtett mindent, amit tehetett s hogy a XVII. század végén a szellemiek válságát is kénytelenek vagyunk megállapítani, az nem az ő hibája volt. Három részre oszlott országban, háromféle hatás alatt s olyan körülmények között, amikor »a kard szinte sohasem került hüvelyébe«, nem lehet szó igazi magyar tudományról vagy irodalomról. S ha voltak is e kornak felcsillanó értékei — Balassa Bálint, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós —, ők olyan egyedüljáró bolygók e századok egén, akik társatlanul rótták magános útjukat..

A JOBBÁGYSÁG. A szegény nép viselte az állam és földesúr — a hódoltság területén ezeken kívül a legsúlyosabb török-adók — terheit, fajilag nagy többségben magyar volt, mivel az idegen népfajok ezidőben még nem érték el azt a fokot, hogy adóalanyként felhasználhatók lettek volna.

A jobb ágy viszonyok fejlődésében ezidőben éles törést látunk Európában, amely a föld megművelése szerint két — egymástól eltérő — földrajzilag elkülönített területen, két különböző irányban indul meg. A nyugati részen — Francia- és Németország az Elba vonaláig — a földbirtokos tulajdonjoga elismerése fejében annak megművelőj>étől jövedelmet, bérösszeget, évjáradékot kapott, ő maga azonban nem művelte a földet s nem gazdálkodott rajta. Ezzel ellentétben a *keleti* részen — Kelet-Poroszország, Csehország, bajor és osztrák terület, Lengyel- és Magyarország — a földesúr maga vette kezébe birtokának gazdaságát, nem adta ki azt a megművelőnek, nem elégedett meg az évjáradékszerű hozammal, hanem birtokán nagy gazdasági üzemet létesített, melyben a jobbágy a pénzszolgáltatáson kívül munkával — robottal —, természetbeni és munkában lerótt szolgáltatásokkal is adózott. E két különböző fejlődésnek lett a következménye, hogy míg a nyugati paraszt lassanként teljesen felszabadult, s jobbágyból bérlő, majd megváltás útján örökjogú tulajdonossá, földjének szabad birtokosává lett, a keleti részen élő jobbágy eddigi életnívójáról is alábsüllyedt. Így lesz e területen az eddig még többé-kevésbé bérleti viszonyban lévő jobbágyból egyszerű mezőgazdasági munkás, aki

jóformán minden fizetés nélkül, ingyen dolgozik, s ezért csupán annyit kap, hogy a nagybirtokos földjén tartózkodhat és magát és családját nyomorogva eltarthatja. Még tovább fejlődve a viszony, azt látjuk, hogy utóbb a jobbágnak már nem *szabad*, hanem ott-tartózkodni *kellett* földesura birtokain, megszűnik a szabad költözés, és nincs többé közjogi hatalom, amely ezen változtatna, a jobbágyot a földesúr hatalma alól felszabadíthatta volna. Az eredmény a nagybirtok túlsúlya lett az eddigi parasztbirtokkal szemben, a nagybirtok bekebelezi a kis parasztbirtokot, s annak eddigi gazdája ezentúl már csak mint a földesuráét művelheti azt.

A jobbágykérdés magyar fejlődése megelőzi a keleti népeket, amire az 1514. évi parasztlázadás szolgáltatott okot. Ennek következtében a jobbágy elveszti teljesen szabadköltözési jogát s örökös szolgaságba süllyed. De ezen kívül megállapítják a jobbágy szolgáltatásait, amelyek pénzben adóból (évi 1 aranyforint), heti egy-egy napi (munkából (robot) és különböző természetbeli ajándékokból állott. Kimondták továbbá ez alkalommal azt is, hogy a jobbágy nem rendelkezhet szabad vagyonnal, örökséget nem hagyhat hátra csak ingó vagyonban, s ha mégis volna saját földje, annak felét köteles a földbirtokosra hagyni örökül s csak a másik felével rendelkezhet szabadon, így lett a magyar jobbágy egyszerű *bérmunkás*.

A bosszú és gyűlölet azonban túllőtt a célon. Maguk a nemesek is kénytelenek csakhamar belátni, hogy a jobbágy sorsa elviselhetetlen, a szabad költözés elvesztése azonban a nemesi alkotmány egyik alappillére lett, s így azon változtatni egyelőre nem lehetett.

Még súlyosabb lett a jobbágy helyzete 1608-ban, amikor kimondják, hogy a jobbágy viszonyok rendezése a jövőben a *vármegyék* joga lesz, s ezzel a jobbágyok szabad prédáivá lesznek a nemesi vármegyéknek. A köznemesi vármegye számára már úgy is nagy hatalmat biztosított a bécsi béke törvénybeiktatása, amely a nemesség egy új közjogi fejlődésének adott lehetőségei, most a jobbágnak hatalma alá való rendelésével anyagi biztonsága is biztosítva lett — századokra.

Az örökös földhözköttűtségre ítélt jobbágy terhei most fokozatosan növekednek. Az eddigi gyakorlat szerint a jobbágy heti robotját »em maga állapította meg, hanem az évi 52 napot az őszi és tavaszi vetésnél, szőlőmunkánál, az aratásnál és szénakaszálásnál tartozott ledolgozni. A másik sérelem az volt, hogy a törvény (1514) az adó és ajándék nagyságát csak általánosságban állapította meg, ami alkalmat adott azok önkényes fölemelésére, amint a robotban töltött napok száma is csakhamar megnövekedik. Így pl. a XVII. század második felében az adó (az évi 1 arany forintról) egész telkes jobbágnál már 30, a fél telkesnél pedig 10 forintra emelkedett.

Már a XVI. század végén kezdetét veszi nálunk egy *anagyaramja gazdasági fejlődés*, amelyet a nagyszerű eladási lehetőségek fejlesztettek ki, mivel a hadsereg kitűnő vevőnek bizonyult. A földesúr most minél többet akar termelni, hogy minél többet gyűjthessen, ehhez pedig első-sorban az *intenzívebb gazdálkodás* bevezetése volt szükséges. Megindul tehát a nagyarányú gabonatermelés és az állattartás. Előbbi számára felhasználnak minden földet,, ami csak megművelhető, a jószágtartás pedig istállózás; által fejlődik ki nagy arányokban. A baj csak az volt, hogy mindennek az intenzívebb termelésnek a jobbágy adta meg az árát, mivel ehhez a gazdálkodáshoz több munka kellett, ami a robotnapok számának fölemelését hozta magával.

A földesúr azonkívül nem válogatós a művelhető földek felhasználásában sem. A jobbágyoknak adott majorsági földeket most egyszerűen visszaveszi, olyanokat is, amelyekre az már ősi jog szerint igényt tartott. A jobbágyfalvak régi határa így mind a földesúr birtoka lesz, amelyen a jobbágy ezentúl bérért dolgozik. De még itt sem áll meg a földesúr, kiirtatja az erdőségeket, a korábban földközösségben bírt erdőket is magának foglalja le, amit úgy intéz el, hogy a jobbágy községeket onnan egyszerűen kitiltja. Csakhamar rá kellett azonban jönniök a földesúrnak arra, hogy az erdőgazdálkodás mégis csak szükséges, így azt megtartják, sőt emelik, de már nem jobbágy közösségben, hanem mint a sajátjukat. Természetes, hogy mindezek újabb munkával jártak, ami újra csak a jobbágy terheit fokozta. Mit tehetett a jobbágy súlyos terheinek növekedésével szemben? Panasza mehetett az <uriszekhez, amelyben *földesura* ítélt. Az 1608-i törvény különben kimondotta, hogy a munka megtagadása engedetlenségnek, az uri jogok megtagadásának számít, amit az uriszek szigorúan büntet. Ennek Ítélete ellen ugyan föl-lebbezni lehetett a vármegyéhez, ez azonban szintén nemesekből állván, nem sok sikerrel kecsegtetett.

Az egyre több munkát kívánó gazdálkodás új és újabb módokat használtat fel a földesúrral, hogy munkaerejét növelje. Így születik meg az »örökös jobbágy«-ság, amely úgy áll elő, hogy a jobbágy valamilyen bünt követett ei, amelyért a szigorú jobbágytörvények szerint halálbüntetés járt volna. A földesúr azonban nem élt ezen jogával, hanem megkegyelmezett vétkes jobbágyának azon feltétellel, hogy az hitlevélben kötelezte magát, sőt családját is, *örökös jobbágy*nak. Az ilyen örökös jobbágy aztán nem menekülhetett a földesúr birtokáról sem katonának, sem valamely város oltalma alá, mivel az örökös jobbágyot mindezeknek ki kellett szolgáltatni örökös uruknak.

Mindezekhez a földesúri szolgáltatásokhoz még ál-

lanii és vármegyeiek is járultak. A rendes állami adón (dicán) kívül még külön ingyen-munkát is dolgoznia kellett, amelyet a végvárrendszer felépítésére és tatarozására használtak fel. A jobbágy ezt az államnak végzett ingyenmunkát a földesúri robottól függetlenül rója le, ami a rendes 52 napi robotot még 12 újabb munkanappal toldja ímeg. Mindezekon kívül ott vannak még a vármegyei közmunkák is, mint az utak építése, folyók medrének rendben tartása, töltések építése, az árterület fájának kivágása, amit természetesen szintén csak a jobbágy végezhet el, egyéb munkáinak elvégzése mellett. A vármegyének pedig mindenre gondja volt. Előírják az öltözködést, mely szerint a posztköntös és csizmaviselés tilos a jobbágyoknak, mivel az csak a nemest illeti meg, de a jobbágy asszony sem viselhet köntöst, vagy csipkét, mivel ez a nemesasszonyok kiváltsága.

Hogy a jobbágy ilyen viszonyok között nem sülyedt egészen rabszolgasorba, az csak ismét *életrevalóságát* bizonyította. A szegény nép megélhetésének alapja nem egyedül a ház és a mellette levő kis veteményeskert, hanem az egyes jobbágyok saját eltartására meghagyott — többnyire még ősi földközösségben művelt — nyilasföldek, amelyeket évenként sorsoltak ki. Természetes, hogy a jobbágy is húzódott minden olyan többletmunkától, amit elkerülhetett s nem az ő érdekében volt, ehelyett a saját kis földjét műveli. Ezidőben már a *három nyomásos forgó* volt elterjedve általában, melyben a búza és rozs mellett főleg a zab szerepelt. A talaj javítására már *trágyáznak* is.

Divattá lett a nemesítés, armális, címerlevél-szerzés, amely különösen a XVII. században vált egyre jobban szokássá. Ez a nemesítés természetesen nem járt birtokadományozással, csupán a nemesi szabadságjogok' élvezetével, ami egyre csökkenti a jobbágyok számát s a kevesebb jobbágyoknak kellett viselnie a már előbb kirótt szolgáltatásokat.

Érdekes jelensége a kornak az úgynevezett *félnemes*, amely fogalmat a XVII. század hoz felszínre. A jobbágyisorból a félnemességig a következő irt vezetett. A földesúr saját udvarába, kúriájába rendelte belső, házi szolgálatra egyes kiválóbb jobbágyait. Az így berendelt jobbágy robot, kilenced és tized helyett bizonyos házimunkát végzett. Az így »kiemelkedett« jobbágy lett aztán a szabados (libertini), majd utóbb félnemes (seminobiles), amely fokozat mégis magasabb volt a jobbágyénál, ha nem is érte el még a nemesi színvonalat.

A JOBBÁGYSÁG MŰVELTSÉGE. A jobbágy háza legtöbbször földből, sárból, hegyes vidéken fából készült. Ezek a falu közepén voltak, de körülöttük a hazátlan zsel-lérek még sátrokban laktak. Az ősi sátorházból már ki-

fejlődött az állandó ház, melyet a jobbágy rokonsággal készítet. A készítés legtöbbször úgy történt, hogy a szalmával kevert sarat villával karók közé hányták, amikor az ott megülepedett, megszikkadt és összeállt fallá. A szegényebbek ezidőkben is putrikban laktak, amelyek a földre voltak ásva, szalma tetővel. Annál díszesebb volt a házak berendezése. A recekötés, fejtér- és selyemvarrás szinte minden házban megtalálható s ezzel egy *nagyszerű népművészet indul fejlődésnek.*

Az *iras és olvasás* is nagymértékben terjedt. A XVI. században a protestáns prédikátorok, később a katolicizmus — különösen a szerzetesrendek: ferencesek, jezsuiták és a világi plébánosok — a nép oktatására is nagy gondot fordítottak. A XVII. században már a legtöbb faluban van tanító, aki az egyházi férfiú felügyelete alatt végzi oktatómunkáját. Az eredmény ugyan nem sok, mivel maguk a tanítók sem voltak mindig e munkára alkalmasak, másrészt műveltségük is igen fogyatékos lehetett.

Irodalmi hatások még nem férhettek a néphez, így az megmaradt régi babonás mivoltában. Felelevenednek az úgynevezett boszorkányperek, amelyek azonban még a városi polgárság körében is, sőt a nemesek között is komoly bajokat okoznak. Ezek a perек rendszerint nemesek előtt folynak s az 1565-i kolozsvári pertől kezdve az 1728-i szegedi boszorkányperig mintegy 450—500 embert vádoltak Jpe, akik közül több mint száz halálos áldozata lett a babonás hiedelemnek. Különösen elterjedtek a perек a száz városokban, ahol ebben is a német példát követték szorgalmasan. Ebbje a sötét világba a jezsuiták hoztak világosságot, akik prédikációik és racionálisan beosztott életrendjük példájával szorították vissza ezt a pogány és keresztény tanok keveredéséből származó babonás hiedelmet.

Ha összefoglaljuk a jobbágyság sorsáról mondottakat, szomorú képet kapunk, de még így is meg kell állapítanunk, hogy távolról sem volt olyan sorsuk, mint a minden emberi méltóságból kivetköztetett keleti és déli — oláh, orosz, balkáni — szomszédainak, bár a török uralom következtében messze elmaradt a nyugati fejlődéstől, elszakadt német szomszédaiétól is, hogy majd csak két évszázad múltán nyerje vissza emberi jogait és helyzetét.

A XVII. század összefoglaló áttekintése.

POLITIKAI ÁTTEKINTÉS. A XVII. század történelmünk azon korszaka, amelyben »a kard sohsem pihent meg hüvelyében«. A század első felét a vallási küzdelmek, másodikat az alkotmányos jogok visszaállításáért vívott harcok töltötték be. A század első felében a megerősödött katolikus egyház indult harcba elvesztett hatalmának visszaszerzésére, amiben olyan kiváló férfiak vezérelték, mint Pázmány Péter, aki nem fegyverrel, hanem a meggyőzés erejével vívta sikereit. Kiváló segítői voltak e munkában a jézustársaság tagjai, akik nagy felkészültséggel és apostoli lélekkel igyekeztek megfelelni a rájuk váró nagy feladatoknak. A harmincéves háború — amely kezdetben vallási színezettel indult, de utóbb az európai nagyhatalmi állás birtokáért folyt — végeredményben a Habsburgok legyőzésével végződött. A küzdelemben alul maradt Habsburgok erre átcsoportosítják megmaradt erőiket, hatalmuk súlypontját keletre hozva, egy egységes Habsburg-birodalom kialakítását tűzik céljuknak, amelyben Magyarország is, mint e keleti nagyhatalom egyik szerve, szolgálta volna érdekeiket. A magyarság terméken szelesen ellenállt ennek a törekvésnek s a változó eredményű küzdelem végre is meghozta azt, hogy a magyarság feléledő nemzeti öntudata megakadályozta az ország elilemetesülését s elősegítette a nemzet területi egységének visszaállítását.

A bécsi politika öntudatra ébresztette a magyarságot, amely egyértelműen igyekezett a támadás ellen védekezni. A veszedelem óráiban a nemzeti mozgalom élére álló férfiak pedig sokkal nagyobb politikai tehetséggel és a realitások iránt mélyebb érzéssel rendelkeztek, mint a bécsi abszolutizmus képviselői. Ők ismerték fel valójában igazán a magyar állam szükségleteit és a német Középeurópával fennálló történeti kapcsolatot, nem pedig azok, akik őket az ügyek vezetéséből minden áron ki akarták zárni. Magyarok vállalkoztak a pozitív alkotó munkára, magyarok voltak a reális politikusok, akik a történetileg kifejlődött viszonyokat fenntartani, a meglévőt pedig javítani és reformálni igyekeztek. Így lettek a Lipót-korabeli nemzeti vezetők e szempontból Széchenyi igazi előfutárjai: akik a hibák keserű feltárásával, alkotó reformgondolataikkal hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar állam az újkorban is éppúgy magyar nemzeti életet élhessen, mint akár az Árpádok akár az Anjouk vagy Mátyás korában.

Egyben valamennyien megegyeztek e nagy férfiak — Pázmány, Esterházy és Zrínyi Miklós, a költő —, akik

született és kinevezett vezetői lévén a magyar népnek, s akik nyitott szemmel nézték az ország állapotát, hogy szavuk a pusztában kiáltó szava lett, mivel sem a bécsi hatóságok, sem a magyar rendek nem hallgattak rájuk. A legfőbb baj az volt, hogy a nemesség lassan teljesen visszavonult a harci élettől s azok, akik a múlt században vagyoniuk felét is odaadták a védelemre, most egyetlen dénárt is sajnáltak attól. Így történt, hogy amit e nagy magyarok nem tudtak a nyugati részen megvalósítani, — Erdély valósította meg s tette állami akarattá, magyar akarássá. Zrinyinél lelkesebben és meggyőzőbben senki sem követelte Magyarországnak a töröktől való megmentését és a nyugati közösséghez visszakapcsolását, hogy Hunyadi János példájára egybe fogva az ország minden erejét, a régi támadó taktikával szerezzék vissza az egész magyar területet. Nem rajta múlt, hogy mindezt nem sikerült megvalósítani.

A *központi kormányzásban* egyre jobban felismerhetőek lettek az *abszolutisztikus törekvések*. Ezek a század első felében még nem voltak tudatosak az uralkodóknál, mert míg a Nyugaton kialakult abszolutizmus már át volt hatva hasznos népjóléti, szociális politikai és gazdasági törekvésektől, a Habsburg-abszolutizmust képviselő Khlesl bíboros abszolutizmusában mindezt hiába keresnök. Richelieu és Mazzarin nemzetpolitikai koncepciójának, amely elsősorban népjóléti, kereskedelmi és iparemelő célzatú volt, nyoma sincs még a bécsi abszolutizmus uraiban. De az uralkodók között is ilyen nagy különbséget találunk: amíg XIV. Lajos és Frigyes Vilmos brandenburgi választó az új idők szellemének kimagasló képviselői voltak, a Habsburgok között nem találunk ilyen nagykoncepciójú fejedelemre. Nem vesszük észre, hogy nyugaton már a merkantil-rendszer lett az új nemzetgazdálkodás alapjává, s ehelyett bevezetik a véget nem érő hivatali elintézési módokat, amelyek annyira híressé tették a császári udvart. Jól mondja Szekfü: a bécsi abszolutizmus öntudatlansága mellett alacsonyrendű és szervezetlen volt, amely a brutális erőszakon kívül alig rendelkezett más eszközökkel.

A rendiség a század elején (1608) eredményeket ér el, amikor kivívja a királyválasztás elvét, a királyi hitlevelet, mindez azonban nem volt nagy jelentőségű, mert a rendi alkotmány mellett nem volt rendi kormányzat, amely végrehajtotta volna az állam érdekében szükséges törvényeket. Ehelyett azt látjuk, hogy a rendiség példátlan gyámoltalansággal kiszolgáltatta magát úgy a pénz-, mint a hadügyek terén idegen hatóságoknak, amelyek aztán saját politikai céljaik szerint igyekeztek azt felhasználni. Ami mégis sikereket ért el, az a nemesi vármegye volt, amely Lipót korában már teljesen felbomlasztotta a régi

állami egységet, hatalmába vonván a városokat, ami azok elszegényedésére vezetett, de saját céljainak használja fel a jobbágyságot is, amely ezzel teljesen lesüllyedt s szolgai sorsba került.

Külön érdekessége a század politikai életének, hogy a *francia összeköttet* és keresésével új politikai elem vonult be a magyar külpolitikába. Ez a Bocskaival kezdődő francia összeköttetés, amely átnyúlik a következő századba is II. Rákóczi Ferencig, összeesett Erdély aranykorával, bár teljesen a francia hatásoktól függetlenül. Ez tette lehetővé, hogy az erdélyi beavatkozások ezidőben mindig eredményt jelentettek a magyar belpolitikában.

Meg kell még emlékeznünk a XVII. század egyik fontos jelenségéről, amely a magyarországi és erdélyi gondolkozás teljes elhajlásában jelentkezett. Ez a *külön erdélyi gondolkozás* (transilvánizmus) még sokáig tartotta magát Erdély bukása után is, csak akkor oldódott fel egy időre, amikor azt a nemzetiségi kérdés már szinte elviselhetetlenné tette Erdély számára.

AZ ORSZÁG TERÜLETI VÁLTOZÁSAI. Az ország területe e század folyamán is megmaradt csaknem végig három — egy időben négy! — részre osztott állapotában: a magyar királyság, Erdély és a török hódoltság részeivel. A török a zsitvatoroki béke ellenére is hódítgatott, úgy hogy a királyi Magyarországnak alig tizenkét olyan vármegyéje volt, amely teljesen mentes volt tőle. De hatalmát már nem tudta állandósítani. A zsitvatoroki béke alkalmával még egyenrangú török hatalom gyors hairyálásnak indult, Buda visszafoglalása után pedig olyan rohamosan, hogy a karlócai békében a Maros és Duna közötti rész kivételével minden hódoltsági területét elvesztette. Amilyen mértékben fogyott a hódoltság, éppen oly mértékben növekedett a magyar királyság területe. A felkelések ugyan hosszú évtizedekre elhalasztották a török végleges kiűzését, amint azonban a török hatalom elgyengülése nyilvánvalóvá lett, s Erdély sem játszott már többé akkora szerepet a Habsburgok előtt, mint korábban, nemcsak hogy az ország túlnyomó része felszabadul a török hódoltság alól, hanem még területi gyarapodást is hoz számukra: Erdélyt, amelyet a *Diploma Leopoldianum* értelmében Lipót Magyarországhoz kapcsolva, a magyar királyság területi egysége is helyreállott.

AZ ORSZÁG LAKOSSÁGA. Magyarország népessége a zsoldosok szörnyűségeit egy századnál tovább szenvedte. A török hódoltság területe szinte elnéptelenedett, az üresen maradt falvak lakossága a városokat duzzasztotta meg. A felszabadító háborúkban az egész földet elpusztították, s az elnyomás és anyagi pusztulás mellett a nemzetiség is veszedelembé került. Míg Mátyás korában az országnak

mintegy négy milliónyi lakosa lehetett, a XVII. század végén alig tehetjük többre azt két és félmilliónál, amiből a magyar királyságnak 1,700.000, Erdélynek pedig 800 ezer lakossága volt a beszivárgó és betelepített idegen népelemekkel együtt. A Mátyást követő két évszázad tehát nemhogy szaporodást nem hozott a lakosság számában, hanem egyenesen fogyott, ugyanakkor, amikor a X^{II}. században Nyugat-Európa államaiban átlag 40 % volt a lakosság gyarapodása. Ha mindezekhez hozzávesszük azt, hogy még ez a megfogyatkozott lakosság sem volt tisztán [magyar, hanem e számban is osztoznia kellett más, idegen — kívánatos és nem kívánatos — népelemekkel, akkor látjuk tisztán a török hódítás másfél-századának igazi, megdöbbentő képét.

A társadalmi osztályuk ugyan a régiék maradtak, de tartalmukat tekintve itt is nagy eltolódásokat látunk. A főurak e század végére lesznek — nagyrészen — udvari arisztokráciává, ahol nem kellett ugyan zaklatástól tartani, sőt meggazdagodhattak, békét és vidám életet élhettek, de mindennek nagy ára volt: el kellett hagyni ok magyarságukat. A köznemesség, amely mint láttuk, a nemesi vármegyében már minden hatalmat magához ragadt, visszasüllyedt a vidéki élet szűk látókörébe, egyedül gazdaságának élven, műveltségben is csakhamar elhanyagolt. A városi polgárság főleg anj[^]agi jólét tekintetében, de politikai téren is aláhanyatlott. Az idegen zsoldosok és a kuruc—labanc fölkelők dúlásai amryira tönkretették a városokat, hogy ezek polgárai vagy tönkrementek, vagy még idejében elmenekültek. Egy érdekes jelenséget is látunk a nemesség és a városi polgárság között. Amig ugyanis a nemesség mindezideig bizonyos közönnyel nézte a városi polgárság életét, most — a veszedelem óráján — behúzódik annak védelmébe, hogy aztán közösen védekezzenek a török ellen. Legszomorúbb helyzete azonban a jobbágnak volt. Ő viselte a terheket, adót fizetve királynak, szultánnak, megyének, földesúrnak is. Ez a néposztály szenvedte egyúttal a legnagyobb vérvesztést is, mert nagyrésze vagy a török elleni háborúban vérzett el, vagy annak rabságába került. Csak kevés volt azok száma, akik elmenekülhettek a hódoltság területéről.

ALKOTMÁNY- ÉS JOGFEJLŐDÉS. A háromrészes szakadt ország mindegyik részében más és más volt a kormányzás rendszere. A magyar királyság területén az egész század folyamán a központi önkényuralmi célzat ismerhető fel. Erdélyben a fejedelmi abszolutizmus teremtett jólétet és aránylag nyugodt életet. A hódoltságban a török vilajetek és szandsákok kormányozták a lakosságot.

A magyar királyság területén a század folyamán alig

A XVII. SZAZAD IDŐMUTATÓJA.

Báunori Gábor 1608-1613	1610	I. Mátyás 1608-1619	Rudolf 1608 Koronázási törvények
Bethlen Gábor 1613-1629			Az ellenreformáció kezdeté. Forgách F. Pázmány P.
			Bethlen I. felkelése 1619-1621 Nikolsburgi béke 1621
			Bethlen 2. felkelése 1623 Bécsi béke 1624
			Bethlen 3. felkelése 1626 Lőcsei béke 1626
			Szőnyi béke 1627
Brandenburgi Katalin I. Rákóczi György 1630-1643	1630	II. Ferd. 1619-1637	
			I. Rákóczi György felkelése 1644-1645. Linzi béke 1645
II. Rákóczi György 1643-1660	1650	III. Ferdinánd 1637-1657	Westpháliai béke 1648
Rédei F. Barcsai Á Kemény J.	1660		Várad török kézen 1660 Zrinyi Miklós hadjárata Szentgotthárdi diadal Vasvári béke 1664
I. Apafi Mihály 1662-1690	1670	I. 1657-	Wesselényi-féle szövetk. Az alkotmány felfüggeszt. 1678.
			Thököly Imre felkelése 1678
	1680	II. 1705	Bécs felmentése 1683 Budavár visszafoglalása 1686.
Diploma Leopoldianum 1691	1690	III. 1705	Pozsonyi országgyűlés 1687
II. Apafi Mihály 1696-ig			Karlócai béke 1690

van 20 országgyűlés, a nádori méltóság legtöbbször betöltetlen, helyette kormányzóság (gubernium) intézi az ország ügyeit a királyi helytartó, nádori helytartó s az országos főkapitány közreműködésével. Egyedül a nemesi vármegye hatalma erősödött meg. Amellett, hogy önkormányzata erejénél fogva vezette a helyi közigazgatást és gondoskodott az adó kivetése és annak behajtásáról, a katonaság állítása és annak élelmezéséről, a vármegye volt az, amely jogkörét utóbb annyira kiszélesítette, hogy törvényszékei még a városok, sőt egyes esetekben a főnemesek fölött is bíraskodott. A városok a század közepén vesztik el vagyoni és politikai jelentőségüket.

A *törvényhozás* az országgyűlés hatáskörébe tartozott. Mivel azonban ez csak nagyritkán hivatott egybe, akkor is, amikor végre együtt volt, sérelmekkel, az adó- és ujoncmegajánlással foglalkozott. Ha pedig valamit mégis végzéssé emelt, ennek sem volt semmi eredménye, mert a kormány ezt nem hajtotta végre. A törvényhozást a kiadott királyi rendeletek pótolták.

Az *igazságszolgáltatás* szervei, a törvényszékek alig teljesíthették hivatásukat, ami szervezetlenségükben lelte magyarázatát. A főbb törvényszékek ugyanazok maradtak, mint régebben — a hétszemélyes tábla és a királyi törvényszék —, de a törökkel való állandó hadakozás, a vallási és alkotmányos közdelmek zavarai miatt csak igen ritkán ülhettek össze s akkor is olyan kis ideig marhattak együtt, hogy a felhalmozódott pereket elintézni í-nem tudták. Legjobban és legszélesebb alapon vezették az igazságszolgáltatást a megyei törvényszékek, amelyekben úgy a polgári, mint a büntető igazságszolgáltatást ők kezelték s mint a földesúri törvényszéktől — uriszek — való föllebbezési fórum: a jobbágyok l'ölöt ítélte.

HADÜGY. A magyar királyság hadügyi állapotai egészen a század közepéig változatlanok maradtak. A hadsereg elemei továbbra is a nemesi fölkelés, a telekkatonaság, a nemes pénzen fogadott hajdúság, a végvárak lmagyar és idegen katonasága, és a király zsoldos hadiserege voltak. A haditaktika — amelynek főképviselője: Monteuccoli volt — elve az volt, hogy kerülni minden összecsapást, tisztán taktikai manőverezésekkel fárasztani, (meglepetések elé állítani az ellenséget, miáltal a döntés olykor évtizedekre elhúzódott (harmincéves háború, stb.). A sereg alig szenvedhetett döntő vereséget, ha le is győzték, csakhamar újra támadóképes volt s nagyobb, döntő-ére jü összecsapásoktól óvakodott. Változást hozott e téren Zrínyi Miklós, aki a védekező taktikával szemben a támadó fellépést követelte s amikor nem követték tanácsát, maga indult támadásba a török ellen.

Nagyobb változást okoztak az 1649-i és az 1655-i tör-

vények, amelyek értelmében a magyar hadügyek is az uralkodó által kinevezett haditanács hatalma alá kerültek, melynek tagjai csaknem mind idegenek voltak. Ez időtől kezdve idegen tábornokok és országos főkapitányok vezetik a magyar csapatokat is, ők ügyelnek fel a végvárakra s így a magyar katonák »császári-királyi« katonák lettek. Ez azonban nem volt állandó hadsereg, ha nem volt szükség rája, szélnék eresztették az embereket.

Erdély hadrendszerében megmaradt a nemesi fölkelés és a fejedelmek zsoldos serege, melyet Bocskainál a hajdúk felfogadása egészített ki. A török katonai szervezete és hadászata lépést tartott hatalmának hanyatlásával.

PÉNZÜGY. A magyar királyság pénzügyeit még e században is teljesen a központi hatóság intézte. Bár az 1608-i törvények szabatosan meghatározták, hogy Magyarország pénzügyei a magyar királyi kamarához tartoznak, a bécsi hatóságok azonban továbbra is az udvari kamara által kezeltették azokat. A folytonos háborúk új és újabb adóforrások nyitására készítették az udvari kamarát — fogyasztási, fölemelt és beszállásolási adók — s ezeket minden eszközzel behajtották.

Az erdélyi pénzügyi viszonyok nem változtak, a hódoltsági területekben sem állott be változás.

KÖZMŰVELTSÉG. A nemesség általános műveltség-beli színvonala emelkedést mutat a Mohács előttivel szemben. A nemzeti nyelv kultusza szélesebbkörű iskolázottságot tesz lehetővé. Míg a XVI. században inkább a protestánsok végzik a középfokú oktatást, e században az leginkább a jezsuiták kezébe kerül, ők tanítottak a nagyszombati egyetemen s a kassai akadémiából egyetemmé alakult (1660) főiskolában, ők vezették a középiskolákat is, verseny nélkül szinte mindaddig, amíg a piaristák is részt nem kérnek a nevelésben s állítják fel alsó- és középfokú iskoláikat és rendházaikat. (A XVIII. század első évtizedében már 18 iskolájuk van.) Az ifjúság, de különösen a népnevelés terén velük buzgólkodnak a többi szerzetesrendek — a pálosok, karthauziak, bencések, premonstreiek, ciszterciták domonkosok és a ferencesek — is.

A protestánsok iskolái közül nevesebbek voltak a sárospataki, debreceni, gyulafehérvári s a nagyenyedi, továbbá az eperjesi, soproni és bártfai iskolák. A tanítás nyelve mindkét jellegű iskolában a latin volt.

A jobbágyság nevelése még mindig a falusi iskolákra szorítkozott, ami csaknem minden faluban volt.

Jellemző a kor műveltségi színvonalára a babonának és egyéb hiedelmeknek elterjedtsége, amely szinte minden társadalmi rétegben jelentkezett. Ezeknek a babonás hiedelmeknek voltak következményei a boszorkányégetések,

amelyeket csak nagy nehezen lehetett kiküszöbölni a hit elmélyítésével és a felvilágosítás eszközeivel.

Az irodalom és művészet terén új ízlés jelentkezik: a barokk. Első irodalmi megnyilvánulását Pázmánynál, Zrínyinél és Gyöngyösinél látjuk.

A barokk művészet a renaissance-t követő, Olaszországban keletkezett művészeti stílus, amely különösen a XVII. és XVIII. században vált elterjedte. Mozzgalmas, tömeges, gyakran festői, olykor nyugtalan szertelenségbe csapó. Az építészetben erős tömeghatás, nagy formák, kiugró párkányzatok, megszakított vagy meghajló vonalak, később a nyugtalan vonalú, szeszélyes diszitmányok túltengése jellemzi, amely irányát a németek rokokónak nevezik. Szobrászata hatalmas, erőteljes alakokat változatos, ellentétes mozzdulatokban., festői fényhatásokkal ábrázol. Festészete mégjobban kiaknázza a fény- és árnyék eszközeit, az alakokat sötét háttérből erős rávilágítással emeli ki; -belső kifejezését a nevelő hit rajongása hatja át. A barokk festészet hatalmas dekorációs falfestészetet alakított ki, mely főként a templomok (mennyezetét és kupoláját díszítette s a falat a festett architektúráival mintegy áttörve, a tekintetet és a lelket a felhők képzelt miennyei birodalmába vitte.

Ez a művészeti stílus fejleszti ki az optimista történelemszemléletet, amely a dicsőséges multat eleveníti fel. Ekkor lesz a magyar történet a nagy példák és követendő erények gyűjteménye. Ez a történeti felfogás sokáig nemzeti jellegűvé válik s ebben a mondásban fejeződik ki legjobban: »Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita«, ami magyarul = Magyarországon kívül nincs élet, s ha van, az nem *olyan*.

A történetírók ezidőben már kevés kivétellel magyarul írták műveiket, naplóikat, emlék- és röpirataikat, leveleiket. A világi költészetben Zrínyi Miklós »Szigeti veszedelem« c. hőskölteménye lett irodalmi érték. Gyöngyösi István művei (Murányi Vénus, stb.) inkább könnyed stílusukkal és gördülékeny nyelvezetükkel lettek divatosak. Az egyházi irodalom terén utolérhetetlen Pázmány Péter. Nevesebb követői: Káldy György, Gelei Katona István és Jiomáromi Csipkés György voltak.

KÖZGAZDASÁGI ÁLLAPOTOK. A török hódítás következtében a földművelés nagyon elhanyagolt állapotba jutott. Helyette a nagyobb hasznot hajtó állattenyésztés fejlődött ki, amire jellemző, hogy volt év, amikor száz-ezer ökröt vittek ki külföldi vásárokra hazánkból. De virágzott a szőlőtermelés és a bányászat is.

Nagy fellendülést adott a magyar mezőgazdaság fejlődésének a nagybirtokosok intenzívebb termelési módja, amikor bevezetik a három nyomásos forgót, a kertgazdaságot s melegágykertészetet is meghonosítanak már. Az ipar és kereskedelem azonban soha nem látott arányokat

öltött, különösen a leleményes alföldi — hódoltsági — városok népességénél, akik bejárták messzi országok piacait, s ezer veszedelem és hányattatás között utat találtak áruiknak, terményeiknek a legkülönbözőbb országokba is. A magyar paraszt soha sem volt annyira életrevaló, annyira élelmes kereskedő, mint nemzetünk történetének ezekben a legnehezebb évtizedeiben. Hogy utóbb a kereskedelem kiesett kezéből, — az csak részben volt az ő hibája.

Az iparok közül különösen a fém- és bőripar virágzott. A kezdődő fényűző élettel egyszerre fellendül a híres (magyar ötvösség is, amely nem egy munkáján csillogtatta meg a régi magyar ötvösművészet tehetségre valló nagyságát. A fényesebben berendezkedő nagyúri házak, kastélyok, valamint a pompázó öltözködés is nagyarányú fejlődését hozzák az iparnak.

A XVI. és XVII. század a magyarság történetének legnehezebb időszaka volt. Részekre esve, nagy szellemi áramlatokat felvéve, állandó küzdelemben az idegen — s hozzá mérten sokkal alacsonyabb rendű — kultúrával szemben, rettenetes anyagi és véráldozattal igyekezett fennmaradását biztosítani. Fejlődése nem mutat sima, egyenletes vonalat, nem is éri el a kor színvonalat, mindez azonban nem irható a magyarság rovására, mivel olyan szellemi és erőtényezőkkel kellett megküzdenie, amelyek lebirására sem elég ereje, sem. alkalmá nem volt. Így fordult át a magyarság története a következő század békésebb, nyugalmasabb életet biztosító korszakába.

VIII. RÉSZ:

A XVIII. század története.

— Az ország újjászervezése, a felvilágosult abszolutizmus kora. —

1. FEJEZET:

Nemzeti ellenhatás az újabb központosítási törekvések ellen.

KÖZPONTOSÍTÓ TERVEK ÉS INTÉZKEDÉSEK. I. Ferdinánd hatalma, amikor Magyarország trónjára került, aránylag szegényes volt: új országa, Magyarország tényleges hatalmának alig egy hányadát alkotta csupán. Egészen más volt már a helyzet I. Lipót korában, amikor a Habsburgok osztrák volta évszázados fejlődés folyamán megerősödött, tradícióvá sűrűsödött, ami az uralkodó érzelmi világának szükségképen Ferdinándtól eltérő irányt! szabott. Ezidőben már a Habsburgok birtoktette is jóval szélesebb és biztosabb alapokon nyugodott, mint I. Ferdinánd korában, aki trónraléptekor tulajdonképpen alig néhány osztrák tartomány ura volt, míg most az örökös tartományok már zárt birtoktestet alkottak, amely központosításra és nagyhatalmi politika kifejtésére látszott alkalmasnak. Lipót már tekintélyes olasz tartományok ura volt, sőt a spanyol Habsburgok kihalása esetén remélhette, hogy a spanyolok olasz birtokaira is ráteheti a kezét. Kormányában szemében így sokkal nagyobb fontosságúak voltak a *nyugati birtokszerzés* kérdései, mint a magyar kérdés. Lipót nem is helyezte át székhelyét a felszabadított, Budára, mivel nézete szerint ezzel lemondott volna monarchiájának nyugati érvényesüléséről. A középkori magyar külpolitika elveire csak annyiban tért vissza, amennyiben jónak látta, hogy a szent korona jogán őt megillető jogokat érvényesítheti. Magyarország nemzeti önállósága ilyenformán újra mostoha elbánásban részesült, amelynek általános európai indítékai voltak, — de

a bécsi kormány és a magyarság között kifejlődő küzdelemnek mégsem ezek adták meg az első lökést.

A visszafoglalással és felszabadítással egyidőben jutott uralomra a bécsi kormány intézkedéseiben az *abszolutisztikus kor many rendszer*. Hazánkra nézve ez merőben új és idegen volt. Vele szemben *a nemzeti önállóságot a rendek veszik védelmükbe* s ez adja meg a most következő másfélszázad magyar történetének igazi tartalmát^ amin még az sem sokat változtatott, hogy ez az abszolutizmus nein egyszer idősebb és modernebb volt annál az ósdi és elmaradt rendiségnél, amely nem akarta észrevenni a világ folyását, az európai fejlődést, s amely egyre jobban rátért már a jogegyenlőség és közteherviselés elveire. Ennek a másfélszázados küzdelemnek egész jellegét a *nemzed elv* határozta meg, amelyet a rendiség képviselt s amely a nemzet önállóságát védelmezte az abszolutizmus ellen.

KOLLONICS ÉS AZ EINRICHTUNGSWERK. A bécsi kormány először is az 1687-i pozsonyi országgyűlés után — amely a király hatalmát kibővítette és a Habsburgok uralkodását állandósította — a török kiűzéséhez fogott, hogy azután a régi kísérletezések helyett egész határozottsággal törjön a központosítás felé.

Szerencséje volt a magyar államiságnak, hogy bár a felszabadító hadjáratok végtelen nyomort hoztak a magyarságra, a bécsi kormány államférfiai nem tudták kihasználni ezt a részükre igen előnyös helyzetet s egyetlen céljuknak azt tartották, hogy Magyarországból minél több pénzt sajtoljanak ki. Ennél többre aztán egyelőre nem is törekedtek, bár ez döntötte a nemzetet a Rákóczi-fölkelés csaknem évtizedes lázába. De szerencséje volt az is, hogy a Thököly-féle mozgalom első fele ébrentartotta a fegyveres nemzeti önvédelem gondolatát.

A bécsi törekvéseknek tehát nem alkotmányos kérdés volt a lényege, hanem az egyre jobban fenyegető *pénzügyi romlás*, mely a nagy háborúk alatti katonai kiadások, a fényes udvartarás és a főhivatalnokok hűtlen kezelése miatt egyre jobban a pénzügyi összeomlás felé sodorta a kormányt. A pénzügyek már a háború kezdetén is súlyos helyzetben voltak, egyre szaporodtak a hadiszállító-hitelezők, akiknek követeléseivel más jövedelmezt terheltek meg. a külföldi segélyek is csakhamar elapadtak, a fölszabadított magyar terület pedig már az első években teljesen elpusztult. Így jutott a kormány arra az elhatározásra, hogy *a visszafoglalt területet kell idénybe vennie a pénzügyi krízis megállításhoz*, mivel minden remény a *neoacquistica-ban*, a visszafoglalt javak felhasználásában lehet. Megalakítják a *neoacquistica-comis-*

sio-t (1687) s ennek elnökévé *Kollonich Lipót* gróf püspököt nevezték ki.

Kollonich Lipót gróf előbb nyitrai, bécsújcllyi, majd győri püspök és bíboros, utóbb kalocsai s végül esztergomi érsek lett. A bécsi kormány nagytehetségű, de a fejedelmi abszolútizmus szellemében nevelkedett tagja volt, aki mint államminiszter (1692), majd az udvari kamaráé elnöke, I. Lipót megbízásából nagyszabású tervet dolgozott ki (1689) hazánkban a Habsburg (birodalom kereteibe való beillesztésére, amely ugyan üdvös nemzetgazdasági reformokat is tartalmazott (közteherviselés, közoktatás stb.), de mindezt a magyar alkotmány ellenére és rovására akarta végrehajtani. Különösen erőszakos adókivetései voltak utóbb a Rákóczi-fölkelést okozó önkényuralomnak egyik főtényezői. Mindamellett téves az az állítás, mintha elve lett volna, hogy „Magyarországot előbb koldussá, azután katolikussá, végül németté“ kell tenni, vagy ilyen kijelentést tett volna egyáltalában. Az iránta megnyilvánuló nagy ellenszenv inkább a protestánsok körében terjedt el, mivel nagy híve volt a rekatholizálásnak.

A bizottság első munkája az volt, hogy hozzá kezdett a magyar politikai és gazdasági élet megreformálásához. Célja az volt, hogy az országot jóléthez juttassa, — mert csak így tud egész erejével hozzájárulni a nyomasztó államadósságok törlesztéséhez. A magyar kancelláriát modernizálni akarja, guberniumokat akar felállítani Budán, Kassán, Zágórában, könnyebbé akarja tenni az igazságszolgáltatást s ezért büntetőtvénkönyvként az alsóausztriai kódex átvételét ajánlja, — amely, mint a *Corpus Juris* egyik függeléke, alkalmazást is nyert a magyar gyakorlatban, — ezzel aztán bevonult hazánkba is a *tortúrának* rendszeres alkalmazása. Elismeri a katolikus vallás mellett a református és ágostai felekezetet is, általában a szegényebb néposztályokat veszi védelmébe a már emiitett szempontból. De pártfogásába veszi a kulturális követelményeket is, Budán és Kassán egyetemet akar felállíttatni. Fejleszteni akarja az ipart, mégpedig a céhek kizárólagosságának megtörésével, a dunai kereskedelem fejlesztése, valamint gyárak létesítése is tervében volt.

Mindezek népjóléti követelések voltak, amelyek nem ártottak volna a magyarságnak, ha nem kísérte volna ezeket egyidőben a *neoacquistica berendezése*. Az ország felszabadított területeire telepíteni akar, melyhez adó- és robotmentességgel csábítja az idegeneket, különösen a németeket s e célból még a vallási kérdésnek is szemet huny s nem kívánja, hogy a betelepülők katolikusok legyenek. Az új telepések — ha németek, 5 évi, ha magyarok, csak 3 évi — adómentességet, telket és házhelyet kapnak ingyen, a földesúr nem örököl utánuk, robot úgy az *acquistica*, mint a régi magyar területeken heti 3 nap (ami már könnyítésnek volt tekinthető a szokással szem-

ben!), a polgári iparúzés érdekében több földesúri regalét megszüntet, a mezővárosokat kiveszi a vármegye hatásköréből, amivel egy új polgári osztályt próbál kialakítani. A földesúrra annyi terhet ró, hogy az uzsorakölcsönök alatt roskadoz.

Kollonich javaslatát azonban nem fogadták el, különösen az adómérséklés és emberesebb bánásmódot biztosító tendenciája miatt. *Esterházy* nádor és *Széchenyi György* esztergomi érsek is tiltakoznak a jogtalan beavatkozás ellen, mire Kollonich lemond tisztségéről s munkája végrehajthatlanul marad.

Kollonich tervének bukása után megalakult a magyar kamarától független *budai kamarai bizottság*, amely kezébe vette a visszafoglalt területek rendezését. A neoacquistica-területek hasznosítása vagy pénzzététele és a betelepítés végrehajtása céljából Bécsben megalakult egy állandó bizottság (*neoacquistica-comissio*), amely 1690-től 1707-ig végezte e munkálatokat. A lakatlan vidékek eladása ezidőben még nehezen ment, egyes nagyurak — magyarok és idegenek — inkább adománybirtokot kaptak több-kevesebb pénzfizetés mellett, *régi birtokos nemes családok tagjai csak nagy nehézségek, pörösködések árán, s j ekkor is kézpénzfizetés mellett juthattak ősi birtokuk egy részéhez*. Annál nagyobb erővel folyt a telepítés a városokban, ahol a felszabadító sereggel egyidőben megjelent a *kamarai biztos* is, aki összeíratta az elhagyott házakat s osztotta ki az arra »érdemeket« szerzett lakosság között. Mindez azonban olyan szegényes méretű megoldás volt, hogy a bécsi központi hatóságok még ott sem tudtak új életet elővárásolni, ahol az érdekük lett volna.

Az új telepítés természetesen mindenhol *a magyar hatóságoktól függetlenül* ment végbe. A bécsi kamara és az *újszerzeményi bizottsága* csak megnehezítették a telepítést a túlmagasra kiszabott *fegyverjog-váltsággal*, amelyet azoknak is meg kellett fizetniök birtokaik után, akiknek sikerült ősi jogaikat kimutatniuk. Sokkal nehezebben ment a kisnemeseknek birtokaik visszanyerése, mivel annyi pénzük nem volt, amennyit fegyverjog-váltság fejében rájuk kivetettek, kölcsönt pedig nem kaphattak e célra. Ezzel szemben a nagyurak nemcsak annyi kölcsönt vehettek igénybe e célra“, amennyit akartak,“ hanem adósak is Maradhattak a fegyver jog-váltsággal, máskor pedig a lefizetendő összeg egy részét beszámíthatták saját szolgálataik jutalmául. Így érthető, hogy *a visszafoglalt terület legnagyobb része a nagybirtokosok — egy-egy császári tábornok vagy más idegen főúr — kezére kerül s akik így szinte végeláthatatlan birtokokat szerezhettek*. A ha-

talmas birtokokkal együtt új címeket és méltóságokat is kaptak e földesurak, így báróságot és grófságot, olykor minden birtok nélkül is. (*Bethlen* István, a *Zichyek*, stb.) A nagybirtok védelmére 1687-ben törvény jelenik meg, amely megengedi végrendeleti intézkedéssel *hitbizományok létesítését* és az elsőszülöttségi örökösödés biztosítását.

A neoacquistica-területnek a magyar közigazgatás alól való elvonása után a bécsi kormány *a vármegye hatalmát akarta megtörni*. Ennek elérésére kitűnő eszköznek bizonyult az idegen telepeseknek — szerb, rác, stb. — pártolása a vármegyékkel szemben, ami a magyarság anyagi és kulturális sérelmeire vezetett úgyannyira, hogy trianoni katasztrófánk is ennek lett következménye.

Mondottuk már, hogyan szivárogtak és nyomultak fel a déli részről a török hódító kíséretében a fél-nomád délszláv rácok a magyar területekre s mint vették birtokukba a magyarság üresen maradt területeit. A felszabadító hadjárat során a császári seregek érintkezésbe jutottak az ősi délszláv területtel, ahol a rácok török iga alatt éltek nagy elnyomásban. Ezek sorsuktól szabadulni óhajtván, a császáriak oldalára álltak, majd amikor a felszabadító sereg visszavonulásra kényszerült, ezek a rácok a visszavonulókkal tartva, megtelepedtek hazánk déli részein. Ez volt *az új szerb invázió kezdete*, amely végeredményben a déli részek elvesztéséhez vezetett. Ekkor szállta meg az ipeki pátriárka, *Csernovics Arzén* vezetése alatt bevonult 37—40.000 szerb család Dél-Magyarországot, Erdély határától a Marosig, majd a Tisza mellett Titelig, amelyet utóbb új katonai határörvidékké alakítottak Csernovics szerbjei számára. (1691.)

Lipót megengedi nekik régi vallásukban való megmaradásukat, valamint vajdaválasztásukat, továbbá biztosítja számukra mindazon szabadságokat, amelyeket a török uralom alatt élveztek. *Az előbbi századok szétszört népei helyébe így szállottak meg az ország déli részeiben olyan tömegek, amelyek a számukra biztosított nagy politikai és vallási önkormányzat birtokában csakhamar függetleníteni akarják magukat a magyar államiságtól*, ami a magyar államterület és szuverenitás megcsönkítésát jelentette volna. A bécsi kormánynak eltökélt szándéka az volt, hogy a rácokat magyar területen is politikai egységben tartja. A bécsi politika azzal, hogy a pátriárka egyházi hatalmát Károly várostól Temesvárig megadta, csak azt bizonyította be, hogy maga sem volt tisztában cselekedetének rettenetes következményeivel, amely abból állott, hogy a különböző korban bevándorolt és különböző etnikumú via eh, horvát és rác elemekből — vallásuk alapján — egy új, egységes nemzettest fog valaha

kialakulni. Hogy ez már abban az időben nem sikerült, az nem Lipóton és tanácsosain múlt.

E betelepítésekkel veszi kezdetét *a magyarság és az új telepések közötti állandó összeütközés*, amelyet nemcsak vallási, hanem műveltségi eltérések is okoztak. E népek még a legprimitívebb életmódot éltek, sátorban laktak földbe vájt kunyhójukban jóformán semmi berendezés nem volt, félnomád pásztorkodásból tengették életüket vagy a falvak között utonállókká, rablókká és garázda tolvajokká lettek.

A bécsi kormány mindezen úgy akart segíteni, hogy *a magyar hatóságokat eltiltotta a rácok ügyeivel való foglalkozástól. Így szervezték meg 1702-ben a magyar állam testéből kivágott területen Csernovics rácjai számára az új határőrvidéket*, ahová egyáltalában nem engedtek régi birtokost visszatelepíteni. Ez a katonai határőrvidék teljesen független volt a magyar hatóságoktól nemcsak adó, hanem polgári és törvénykezési ügyekben is. De még ennél is tovább ment az önkényuralom idegeneket védő gondoskodása; elrendelik, hogy Bács, Bodrog, Csongrád, Csanád, Arad, Békés, Zaránd és Torontál vármegyék kötelesek hadiadójukat e határőrvidék rác ezredei zsoldjára beszoigáltatni. Ezzel nemcsak az történt, hogy a magyar állam testéből egy nagy darabot minden ok nélkül kivettek, hanem az is, hogy *e terület népességének eltartására a magyarságot kötelezték.*

A magyarság abba a helyzetbe jutott — írja Szekfü Gyula —, hogy saját államterületén fészkeltek be magukat védett, kiváltságos helyzetben oly ellenségei, kiket századokon át bármikor fel lehetett ellene hajszolni. A magyar állami autarkianak mélyebb süllyedését el sem képzelhetjük, hasonlóval nyugati és Közép-Európa egy népének sem kellett számolnia történetében.

EGYESÍTÉSI MOZGALOM. A római Egyház a keleti egyházszakadás (858, Photius) hatását akarta megszüntetni, s ennek a munkának leglelkesebb munkásai a *jesuiták* voltak. Ezek az unizáló törekvések nálunk is sikereket értek el, különösen a *rutének* között (1642), ami nek következménye három püspökségnek unizálása (homonnai, ungvári és makovicai) lett. A század végén Kolonich veszi kezébe az ügyet, s különösen az erdélyi oláhok unizálását akarja végrehajtani, akik görög orthodoxiában maradvá éltek hazánkban is. Itt is a Jézustársasága tagjai állnak az ügy szolgálatába s munkájuknak az lett eredménye, hogy létrejött a gyulafehérvár—fogarasi egyesült érsekség, továbbá a nagyváradi, lugosi és szamosfajvári püspökség az egyesült Oláh-katolikusok számára.

Nagyobb ellenállást fejlettek ki az uniónak a rácok, akiknek a bécsi kormány egyházi ügyekben nagy privi-

légiumokat adott. De nem sikerülhetett ez azért sem, mert az orthodox pátriárka nagy világi hatalma segítségével szinte az egész szerbséget maga alá hajlította.

A Kollonichnak tulajdonított hármás program: *koldussátevés, katholizálás, elmagyartalanítás* tehát teljes sikerrel folyt s talán végzetes következményei is lettek volna, ha ezekhez más okok is járulva, ki nem robbantják a nemzeti elkeseredést, amely a Rákóczi-felkelésben nyilvánult meg.

II. *RÁKÓCZI FERENC FELKELESÉNEK ELŐZMÉNYEI.* A neoacquistica-comissio intézkedései, amelyek lyek a magyarságot akarták megfosztani birtokaitól, továbbá az egyre jobban terjedő németesítés csak passzív ellenállásra kényszerítették a magyarságot. Mindezekhez még a koldussátevés kellett, hogy az elkeseredett nemzet fegyverrel álljon ellent elnyomóinak. A bécsi kormány nemcsak a jobbágságra, hanem a papságra és a nemeségre is súlyos adókat vetett ki. Magyarországnak és Erdélynek csaknem annyi adót kellett fizetnie, mint az osztrák tartományoknak, jóllehet azok népesebbek, vagyonosabbak voltak és nem szenvedtek annyit török és talár hordáktól, idegen zsoldosoktól, mint a magyarság. A iiáj az volt, hogy mindezeket *az önkényesen kivetett adókat önkényesen hajtották be*, mégpedig a legtöbbször *katonai végrehajtás útján*, amely valósággal kizsarlta a lakosságot. Az idegen katonaság kétharmadát is itt szállásolták el, ezek zsarolásait és féktelenkedéseit pedig nem volt aki megtorolja vagy megakadályozta volna. Ez a kíméletlen kormányzati rendszer nem ismert különbséget Magyarország és Erdély között. Országgyűlést sem itt, sem ott nem hívtak egybe, teljes önkénnyel, *királyi rendeletekkel kormányozták az országot.* Nem csoda, ha ennyi sérelem annyira felfokozta a nemzet elkeseredését, hogy egész tömegek verődtek a koldusbotra juttatott nemesek és jobbágycokból s minden további nélkül nekiestek a birtokoknak, városoknak és rabolni, pusztítani kezdtek, hogy valamihez jussanak. Aki tudott, lengyel földre menekült a .szomorú állapotok elől. Az ország nagyrésze azonban tehetetlenül viselte az önkényuralom jármát.

Országgyűlés nincs ugyan, de a főurak és a vármegegyék követei mégis évről-évre összeülnek Pozsonyban, máskor Bécsben s az adóról tárgyalnak, utoljára is örülnek, ha a négymilliónyi követelést kettőre szállíthatják le. Az 1691-i megbeszélésen országos tisztség, a *polgári főbiztosság* felállítását kérik a vármegegyék, amelynek hivatása az volna, hogy a hadsereg és a nép közötti érintkezést megkönnyítse és enyhítse. A király erre 3 főbiztost nevez ki, egyéb azonban alig történik. A hetvenes évek kuruc-ivadékai mintha beletörődtek volna sorsukba,

megszelídültek s Főurak és jobbágyok egyaránt a régi búfelejtőhöz fordultak, hogy abban találjanak vigasztalást politikai Lehetetlenségükre. Csupán egyetlen dolog hozta ki a nemest sodrából: *a nemesi adómentesség megsértése*. Hiábavaló volt a bécsi kormány minden ostroma, amely a nemesi adózás elérésére vonatkozott, a nemesség, jnint egy ember szállt szembe minden ilyen törekvéssel. Utóbb már abba is belementek, hogy *országgyűlés nélkül is megadják az adót*, csak a nemesi föld megadóztatását és a nemesi házba való bekvártélyozást ne hajtsák végre. Mindez természetesnek is látszik, hiszen a rendiségnek egyetlen alapját ezek a kiváltságok képezték. A következő vizont az lett, hogy *minden újabb teher ismét a jobbágy vállára nehezedett, amely pedig egyre fogy és szegényedik*. Sorsukban csupán a földnélküli, armális nemesek osztoztak. Egyetlen eszközük marad e terhek ellen: fagy védekeznek, ahogyan lehet. Az adóösszeírás elől eladják állataikat, ha ez sem megy, egyszerűen megszöknek, máskor a német katonákat vezetik a nemesi kúriákra, hogy azt velük együtt-rabolják ki.

A legelső felkelés is ilyen *parasztláadás* volt. A hegyaljai koldusbotra jutott elbocsátott végváriak és Thököly árván maradt kurucai csapatokba verődve, kirabolták az útjukba eső községeket, kúriákat. A felkelés 1697 júniusában tört ki a sátoraljaújhelyi vásáron, ahol *Tokaji Ferenc* állott élükre és csakhamar hatalmukba kerítették Tokajt és Patakot is. A felkelés másik vezetője egy református prédikátor, aki szintén az elviselhetetlen adókra panaszkodva rabolta ki a nemesek házait, tekintettel arra, hogy a felkelésnek hírére véve, a német hivatalnokok — *megszöktek*. A császári tábornok erre császári és vármegyei hadakat indít ellenük, ezek csakhamar visszafoglalják a várakat, Tokajt, s a protestáns prédikátort Bécsbe hurcolják, mire a felkelők egy része Moldvába, másik része Temesvárra menekül, a törökhöz. A felkelők a fiatal Rákóczit szerették volna megnyerni vezérüknek, ő azonban birtokairól kalandos utazással Bécsbe siet, nehogy az udvar meggyanúsítsa.

Hasonló helyzet volt Erdélyben is, ahol a bécsi kormányzat ugyanazon eszközökkel kormányzott, mint Magyarországon. A hajdan erőskezü fejedelmek alatt összefogott *három nemzet most egyedeire bomlik* s valóságos oligarchikus harcok keletkeznek. A fiatal és már csak *névleges* fejedelmet. // *Apaft Mihályt* megházasítják, mire Bécsbe viszik, ott internálják s a fejedelemségről lemondattják (1692). A belső harcokban szenvedő Erdélyben akkor támad fel a régi nagyság és önállóság vágya s kezd egyre élesebben jelentkezni a köztudatban a magyarságból független *transylvanizmus* *eszméje*. A katolikus egy-

ház is visszakapja az Alvinczi-féle revolúcióban, majd 1699-i Mikes-féle pontokban egyenjogúságát és hivatalképességét, mire megkezdődik a rekatholizálás itt is: visszaváltják vagy visszakapják a reformációtól lefoglalt birtokaik egy részét, egymás után követelik vissza templomaikat, úgy hogy a régi vallási rendszer megbomlik s kezdetét veszi a felekezetek egyhelyen való élése, amiből hittérítés, harc, utóbb a protestánsok háttérbe szorítása származik. Így csap át lassan a küzdelem vallási térről a nemzetek közé, sőt azok keretében az egyes társadalmi rétegek is harcba kerülnek egymással. *Erdély nem lehetett többé biztos alapja a nemzeti felkelésnek, mint volt a XVII. század folyamán.*

II. RÁKÓCZI FERENC. A fiatal Rákóczi Ferenc előtt súlyos családi tradíciók állottak. Atyja, a korán elhunyt I. Rákóczi Ferenc — I. Rákóczi György unokája, — II. Rákóczi György fia volt. Atyai nagyanyja *Bat hon Zsófia*, Báthori Gábor (az utolsó Báthori) unokahúga volt. Atyai részen tehát az erdélyi fejedelmek — *Báthoriak* és *Rákóczin k* — családi hagyományait kapta örökségül. Anyja: *Zrínyi Ilona*, ükunokája volt a szigetvári hősnek. *Zrínyi Pétert*, anyai nagyatyját a Wesselényi-féle szövetkezésben végezték ki. Anyai nagybátyja a költő Zrínyi volt. Édesanyja második férje, II. Rákóczi Ferenc mostohája, *Thököly Imre*, aki egész életét a kurucmozgalmakban, majd török számkivetésben töltötte. A kis Rákóczi gyermekévei ott teltek el hőslelkű anyja munkási várvédelmében. Amikor anyjától a vár feladása után el kellett szakadnia, Lipót Bécsben, majd *Neuhausban* neveltette őt, valamint nővérét is, távol minden hazai környezettől. Édesanyja pedig második férje száműzetését osztotta meg török földön.

A RÁKÓCZI-CSALÁD NEMZEDÉKRENDJE:

Rákóczi gyerekkora keserű volt: születése után néhány hétre meghal atyja; anyja életét a szenvedélyes és szigorú anyós, Báthory Zsófia nehezíti meg, majd amikor édesanyja Thököly felesége lesz, a 7—8 éves gyermek ennek közelében él, aki sohasem tudja benne gyermekét látni. Egyedüli boldog ideje a munkácsi várban töltött 3 esztendő volt, ahol a elkelők dédelgetett, kis fedelmüket látták benne. Ez a boldog idő is szétfoszlott azonban a vár feladásával s a kis Rákóczi most Lipót-nak lesz gyámfia, aki nevelését Kollonichra bízta. A munkácsi boldog szabad élet után éveken át a csehországi Neuhaus kollégiumában, majd a prágai egyetemen tanulja jezsuita tanároktól az akkori műveltség elemeit, nyelveket, szokatlanul sok exakt tudományt, különöse a pedig a matematikát. Öröklött vallásos érzése a Mária-kongregációban elmélyül, s maga anyjától, nővérétől elszakítva, öntudatlanul is elveszti, elfelejti a pálya irányát, melyre ősei, saját eddigi élete köt élez tők. Az egyetemi évek után sógora, Aspremont gróf császári tábornok mellett a bécsi udvari élet szórakozásaiban tölti életét. Hirtelen szerelemmel házasodik: a szép Hessen-Rheinfelsi hercegnő, Charlotte gyújtja lángra szívet, aki magyarországi Szent Erzsébet leszármazottja volt. De Rákóczi a házasság után is egyedül maradt szerelmével. Nagykorúsítása után hazatér s átveszi miagyarországi birtokait, s Felsőmagyarországon a Tiszán át Erdélyig legelső embere, legnagyobb tekintélye lesz. Kezén vannak többek között Lednic, Lechnic, Ma'kovica, Sáros, Cselnek, Derecsény és Piakorágy, Serke, Reyéc, Borsi, Sárospatak, Szerencs, Tarcál, Vencsellő, Tokaj, Ónod, Bőszörmény, Dobóruszka, Szent-Miklós, Munkács, Ecsed, Szatmár, Bikszád. Nagybánya, Felsőbánya, Tasnád, Székelyhid, Derecske, Élesd stb. várak és városok. Makoviczi hercegségéből ruthéni és magyar települési területen, Munkácson, Sárospatakon és Tokajon át szinte megszakítás nélkül saját földjén mehetett ecsedi várába, az egykori Báthory- » Bethlen uradalomba.

Rákóczi, hazakerülve birtokaira, egyedüli életcéljával azt tekintette, hogy sárosmegyei birtokkin gazdálkodva, csendes visszavonultságban és családi körben élje le életét. Mégsem tehetett semmit az ellen, hogy országrészének urai udvarként körülvették, köztük a legműveltebb, legtehetségesebb *Bercsényi* Miklóssal, aki mint országos főbiztos próbálta meg az idegen katonai erőszakot a szabályok és az emberség korlátai közé vezetni, de minden siker nélkül. Kollonich javaslatainak bukása után nyilvánvaló lett, hogy a magyarságra nincs többé szabadulás. Így sodródik Bercsényi a sötét jövő rémképétől hajtva a muí században annyiszor megjárt útra: *a felkelés és a francia szövetség útjára.*

Ez az új pedig — okulva a tapasztaltakon — igen veszedelmes volt. *A francia összeköttetések mindig kétes értékűek voltak hazánkra nézve akkor, amikor azok szövetséggé értek.* Láttuk ezt a harmincéves háború idején, de XIV. Lajos is két ízben kötött már szövetséget a ma-

gyarokkal, hogy aztán mindkét ízben magukra hagyva őket, hóhérbárd alá, vagy a távol kelet számkivetésébe juttassa szövetségeseit. A Wesselényi-szövetkezés tagjai éppfogy elbuktak, mint Thököly, anélkül, hogy a Napkirály csak kisujj át is kinyújtotta volna éretjük vagy érdekükben.

A magyarországi mozgolódás most is kapóra jött a francia politikának, mivel Anjou Fülöpöt kellett védelmeznie a spanyol trónon, melyet ennek az utolsó spanyol Habsburg, II. Károly hagyott halálos ágyán, a német Habsburgok kizárásával. Mi sem természetesebb, hogy XIV. Lajos ismét a régi és jól bevált eszközhöz nyúlt, hogy a Habsburgok háta mögött felkelést okozzon s így elvonja a Habsburgok erejének egy részét a saját csapatai elől.

A Napkirály követe, a Konstantinápolyban lévő *Feriol*, ura kívánságára üzenetet küld Rákócziak, aki a dolgot barátaival megbeszéli. Rákóczi leveleinek vitelét egy bécsi ágens vállalja, aki azokat bemutatja a titkos tanácsnak. Bizonyítva lévén Thököly mostohafiának részessége a mozgalomban, őt 1701 áprilisában elfogatják s Bécsújhelybe vitetik. Bercsényi még idejében Lengyelországba menekül, hová nemsokára Rákóczi is követi, miután börtönéből bécsi rokonai és barátai kiszabadították.

Ekkor robbant ki az úgynevezett spanyol örökösödési Mboru (1701), amelyben a francia Bourbonok hatalmának megnövekedése, két pártra oszlottá Európát. A francia túlsúlytól féltő I. Lipótnak sikerült Angliát, Hollandiát, Szavoyát, Portugáliát és a német fejedelmek nagy részét szövetségre bírnia XIV. Lajos ellen, akit csak a bajor és kölni választófejedelmek támogattak, keleten pedig Rákóczi volt hivatva a régi recept szerint a — hátbatámadásra.

Rákóczi elfogatásával és kimenekülésével pattant ki a szikra, amely újra felkelésbe sodorta a nemzetet. Pontos megisméltődése volt ez az egy századdal előbbi *Bocskai — Illésházi* esetnek, amely szintén felkeléshez vezetett, akkor az elsőhöz, most az utolsó nemzeti felkeléshez.

A *FELKELÉS ELŐKÉSZÍTÉSE*. Rákóczi lengyel földön találkozott Bercsényivel s már-már úgy látszott, hogy fellépése alig lesz több a Wesselényi-féle szövetkezésnél, azzal a különbséggel, hogy mögötte még annyi szervezet sem állott, mint egykor Wesselényi nádor mögött. A francia kalandba Bercsényi viszi bele, s most ezzel együtt tőri a fejét, hogy mitévők legyenek, kinek ajánlják fel a magyar trónt, aki ezt megszerezni és megtartani is tudná? Minden kísérlet hiábavaló volt azonban, végre is a magyar parasztság megmozdulása lendítette életre a mozgalmat..

Láttuk már a magyar jobbágy vigasztalan helyzetét,; amelyben sínylődni kellett. Maga Kollonich is elkérülhetetlennek látta a katasztrófát, amely a magyar jobbágy-

ság évszázados lekötöttségéből származni fog. A Tokaji-féle hegyaljai zenei ülést elnyomták ugyan, de tanulságait megértette és megszívlelte a szegény nép, amely Rákóczi lengyelországi tartózkodásáról értesülvén, üzenetet küldött hozzá: haza híván őt, hogy álljon a meggyötört magyarság élére s vívja ki emberibb életét, emberhez méltó boldogulását.

Így találtak egymásra az üldözött főurak és a szegény nép. Rákóczi még innen, lengyel földről egy kiáltványt /bocsát ki (1703 május 12), amely »az egyházi és világi, nemes és nemtelen igaz magyarokhoz« szól. Ez a kiáltvány nagy 'eseménye történelmünknek, mert benne jut kifejezésre az a régen nélkülözött gondolat, amelyben *a kiváltáságos osztály gyermeke az agyonterhelt szegény jobbjátságban szövetségesét látja és találja a nemzet és állam védelmében.*

Tele van ez a kiáltvány érzelmekkel, melyek nemcsak a rendi értelmű dolgokra vonatkoznak, hanem a jobbágyokra is. Fegyverre szólít mindenkit a hatalmaskodó, adóztató, mindenünket pusztító német ellen. A fejedelem piros selyemzászlóit, melyeket még *Brezánból*, Lemberg mellől küldött az országba »*Cum Deo pro patria et libertate*« felírással, elsőnek a tarpai, várii, beregszászi jobbágyságot tüzik ki, akik *most érzik először, hogy mindnyájan az édes hazához és nemzethez tartoznak.* Élükön a tarpai jobbágy, *Esze Tamás*, Pap Mihály, a kisnemes Major Tamás, Kis Albert indulnak a császáriak és a nemesi vármegyék ellen.

Rákóczi csak nagy megfontolás után hagyja el a lengyel földet s áll a felkelés élére. Külföldi segítségre sem katonai, sem pénzügyi szempontból nem számíthatott. Ügyét most a jobbágyágával köti össze; s ez legszemélyesebb elhatározása volt.

Ez a jobb ágyemegmozdulás dönti el Rákóczi sorsát, ez állítja igazán a felkelés élére, ezzel a megmozdulással lendül *a főúri szervezetkezés nemzeti felkelésé.* Rákóczi ímegindul s átkelve a Vereckei-hágón, nem várja senki más, csak munkácsi jobbágyságot. Rákóczi az egyetlen a felkelés kezdetén, s annak egész tartama alatt, aki *a parasztsorsot azzal a mélységes részvétellel nézi, amely akkor még annyira új volt, hogy kortársai is alig értették meg.* Nem felejt el többé, mint tódultak eléje, a Kárpátokból lejövet, rutén jobbágyságot, mint borultak előtte térdre és vetettek keresztet magukra ezek a mindenkitől kitagadott senkik, de az is végigkísérte egész életén, hogy amint első szerencsétlen ütközete után visszavonult, mint kiáltották nevét ugyanezen jobbágyok sírva a hegyeken, hogy ne hagyja el őket... De meg kellett látnia azt is, hogy parasztseregei előtt hogy húzódtak váraikba a nemesek s

hirdetett ellenük nemesi felkelési a vármegye. Igaz, neki is be kellett látnia, hogy a jobbágyokra támaszkodva egyedül fenn nem tarthatja mozgalmát, de később is, amikor a felkeléshez már a nemesi vármegyék is csatlakoztak, ő anarad egyedül, aki gondol a szegény nép sorsára, s nem szűnik nieg gondoskodni sorsának jobbrafordításán. *A hadbaálló jobbágyok nagyrészt megnesemíti, a bevonultak otthonmaradottjait segíti, szolgálatukon könnyít.* Elég bátor ahhoz, hogy a főurak követeléseinek az »igazságot« szegezze szembe, s nem egyszer dönt a vármegyék kívánása ellen, *a jobbágy javára. Rákóczi volt az első magyar, akinek sikerült a minden politikai jogból kizárt jobbágyot a nemzeti ügy iránti lelkesedésre bírnia, fegyverfogásra lelkesíteni.* Így érthetjük meg azt a páratlan lelkesedést, amellyel a magyar, tót, rutén, oláh jobbágy csatlakozott mozgalmához.. *Anyagi és politikai dolgokban való önzetlensége példátlan a magyar történelemben. Benne és Zrínyi Miklósban kell látnunk Széchenyi István nagy szellemi előfutárjait.*

Meg kell itt említenünk azt a felfogást, amely sokáig uralkodott hazai történelmünkben, hogy t. i. Bercsényi Miklós volt a felkelés tulajdonképpeni vezetője s a fejedelem csupán az ő vezetése alatt működött. E felfogás szerint Bercsényi lett volna a gondolkodó és alkotó, Rákóczi a végrehajtó. A valóságban éppen fordítva volt a dolog. Rákóczi e felkelés élére állva, egész életét és minden idejét annak szánja, o tartja kezében mindvégig nemesak diplomáciai szárait, ő irányítja belpolitikai és hadi kiképzését és vezetését is. Az egész félreértés Rákóczi nagy szerénységéből származott, amely, kerülte minden belső érzésének feltárását, a hangos gesztusokat s embertársait nem akarta sajátmaga személyével foglalkoztatni. Bercsényi ágál, vitáz, szenvedélyes szellemének egész készségével, de a döntést Rákóczi mondja ki, hiszen egyedül ő tudta áttekinteni a felkelés összes anyagi és szellemi birtokállományát. Magába zárja érzéseit, nem fitogtatja szellemének gazdagságát, de nem tud elviselni nagyobb sérelmet, mintha nemes önzetlenségét sértik anyagi és politikai dolgokban. Az ónodi gyűlésen, a csak sejtetett, de ki sem mondott s talán alig elgondolt vádra, amely az ellenzék részéről elhangzik, seját börtönében megkínzott lelke tör ki és mutai ja meg magát: „Ezt érdemeltem tőled haza? bujdosásaim után, életemet éretted felszenteltem, feleségemet, gyermekemet, szerencsémét megvettem, sőt az édes *eleim* is hozzád való szerelmekért a virágzó előbbi szabadságnak helyire hozásáért mindeneket k.odkára vetvén, véreket, hitüket feláldozták! — nem tűröm, nem szenvedem, magammal viszem koporsómba, mert Te tudod Istenem, hogy igaz szívű vagyok és privátumot nem kívánok, ne szenvedd édes hazám rajtam ezen gyalázatot!“ A rendek elnémultak e szavak hallatára, ilyen őszinte, igaz szavak nem hangzottak el még országgyűlésen. De amikor Rákóczi látja szavainak hatástalanságát, s néhány formális szóban lemond vezérlő fejedelemségéről, a rendek is rádöbbennek Egyé-

niségének nagyságára, amely különb náluk, nagyobb náluk, ami előtt nekik is meg kell hajolniuk — a két vezető egyéniség, Bercsényi és Károlyi Sándor kardot ránt s Okolicsányival és Rakovszkyval az egész ellenzék megsemmisül. Rákóczi önmagába húzódott és szenvtelen kritikussal tekintettel nézte a körötte nyüzsgő életet. Ebben volt követője fokozott mértékben, anyai ősné, a költő Zrínyinek, aki ugyancsak a műveltség igen magas fokáról nézte a magyar élet elmaradottságát, laereste elmaradt fajának felemelését, anélkül, hogy ostorozó szavainak bármilyen hatása lett volna. Ez volt Rákóczi magatartásának magyarázata is.

Rákóczi nem volt született hadvezér, a kuruc seregek mégis neki köszönhettek mindent. Ő állította össze őket, gondoskodott élelmükről, felszerelésükről, utánpótlásukról. Seregének tisztjeit személyesen ismerte s pontos tudása volt képességeikről. *Ez a sereg lett Rákóczi életének legnagyobb teljesítménye, mert önálló és nemzeti hadsereg volt,* amelyről Zrínyi csak álmodni mert, de amilyen Mátyástól a szabadságharcig nem volt ismert magyar földön. Gondja van mindenre: *tisztjeit* a nemes ifjak társaságában képezte ki a saját hasonlatosságára, erkölcsös, szerény, csendes életmódra, hadi munkára és műveltségre; kialakította a későbbi *úri magyar öltözetet* tisztjei és katonái ruházatával; hadserege — amely olykor 60.000 főre is fölment — felszerelésére valóságos *gyárat alapított*: szabó-, gombkötő-, varró-, festőműhelyeit Munkácson állítja fel, hová külföldi mestereket hozat s velük taníttatja be saját iparos jobbágyait a különféle felszerelési tárgyak készítésére. Az ő *barokk mintákon finomult ízlése alakította ki az ősi népművészeti motívumok összetételéből a kuruc pompát.* A vármegyei katonaság az ő idejében öltözik a megye színeibe. Besztercebányán és Bajmócon fegyvergyárat (szurony) állíttat seregei számára, más-hol csizmákat és köpenyegeket, míg a megyei csapatok ruháit a vármegyékkel készíttette el. Mindez csodálatos bizonyítéka az akkor *első magyar* önfeláldozó munkájának és szervezőképességének. Mert ő volt történelmünkben a legnagyobb szervezők egyike, aki a magyar törekvések egyetlen eszközét, *a nemzeti hadsereget szinte a semmiből teremtette meg,* bebizonyítva ezzel szervezőképességét. Hogy a sereg feladatát mégsem tudta megoldani, ezért nem alkotója felelős.

A FÖLKELETÉS. 1703—1711. A nyolc évig tartó szabadságharc mindvégig csak függvénye maradt a *spanyol örökösödési háborúnak,* s mint ilyen, kezdettől fogva kizárólag katonai kérdés volt.

II. Károly király halálaival (1700 nov. 1.) a Habsburgok, spanyolországi ága kihalt. XIV. Lajos francia király Anjou Fülöp, míg I. Lipót fia. Károly számára követelte a spanyol trónt. A császár pártján

Anglia, Hollandia, Szavoya, Portugália és a legtöbb nemes fejedelem állott, a francia királyné csak a bajor és kölni választófejedelem volt. Savoyai Jenő és Marlborough, ismételt győzelmei után XIV. Lajos békét kért s hajlandó volt Spanyolországról lemondani. 1711-ben azonban változás állott be az angol politikában s III. Károly trónrajutása után eddigi szövetségesei Franciaországgal az utrechti békét kötötték meg. A magára maradt császár erre 1714 szept. 7-én a rastatti békére kényszerült, amely szerint a spanyol trónt V. Fülöp kapta meg, a császár pedig Németalföldet, Milánót, Nápolyt és Szardiniát kapta. A spanyol örökösödési háború 1701—1714-ig tartott.

A fölkelés elején (1703) már javában állott a spanyol háború, mire Bécs kénytelen volt minden erejét nyugatra összpontosítani. A szövetségesek bár nagyobb számú embert állítottak harcba ellenfeleiknél (270.000 császári és szövetséggel szemben 230.000 francia—spanyol), viszont előbbieknél nem volt egységes haditervük és a fővezérlés is gyenge kezekben összpontosult, így a kezdeményezés a franciák kezébe került. A bécsi kormány kénytelen volt tehát minden katonaságát kivonni hazánkából, s az ország váraiban alig maradt 4000 főnyi őrség, Erdélyben Rábutin vezetése alatt mintegy 8000. A fölkelő parasztokai ugyan a máramarosi *Dolhanál* (1703 január 16.) sikerült *Károlyi Sándor* szatmári főispánnak szétvernie, de mikor Rákóczi lejutott a Tiszáig, *a fölkelés hulláma előntötte az egész országot.*

Károlyi Sándor, látva a fölkelés gyors sikerét, a csata után azonnal Bécsbe sietett, hogy ott a fölkelést előidéző bajok gyors orvoslását kieszaközölje. A bécsi kormány azonban, akár a felszabadító hadjárat elején, most sem sok ügyet vetett a magyarországi eseményekre, annál többet a nyugati fejleményekre, amelyek komolyabban foglalkoztatták, így Károlyi közbelépése minden eredmény nélkül végződött. Bár a császári hadvezérek, köztük Savoyai Jenő is, kezdetől fogva a fegyveres megoldás mellett voltak, mivel nézetük szerint Magyarországon a békét csak így lehet elérni, viszont a császári csapatok a nyugati frontokon voltak igénybe véve, Lipót császár a tárgyalások terére lépett, s ezek vezetésével *Széchenyi Pál* érseket bízta meg.

Közben egymásután csatlakoztak Rákóczi fölkeléséhez a Tiszavidék, a jászok és kunok, majd a hajdúvárosok és vármegyék küldöttségei, mire Rákóczi kiadja a »*Recrudescunt inclitae genus Hungáriáé vulnera*« (Fölszakadtak a nemes magyar nemzet sebei...) kezdetű kiáltványát, melyben a fölkelés közjogi céljait — az erdélyi fejedelmek fölkeléseinek folytatásaként — alkotmányjoginak tünteti fel. Magáévá teszi a Báthoriak, Bocskai, Bethlen, Rákóczi György és Thököly felfogását, *tiltakozik az 1687—8-i tör-*

vények ellen, kárhóztatja a neoacquistica-kezelést, az új adókat, a jászkúnok területeinek elzálogosítását s végül a jobbágyoktól való túrhetetlen adók behajtásának módját. Mindezekhez később — ia| szécsényi gyűlésen — hozzákerül, mint közjogi irányú követelés, *Ausztria, Hollandia, Svéd-, Porosz-, Lengyelország és Velence garanciája, hogy a császár a békeszerződést megtartja*, az abban vállalt kötelezettségeket végrehajtja, mindezekben kívül követelte Erdély szabadválasztási jogát, az összes idegen katonaságnak az országból való kivételét. Mindezek pedig nem jelentettek egyebet, mint a Habsburgok minden vívmányának teljes visszavonását, továbbá a békeszerződés pondjainak — végre először — teljes és hű betartását, amire a garantáló államok kényszeríthették volna a császárt.

Mivel erről Bécs hallani sem akart a döntést egyedül a fegyverek erejének kellett megtennie. Rákóczi már kezdettől fogva látta, hogy a nagy európai háború alatt és csak francia szövetségben tudja a fegyveres döntéist kikerészkolni. Hogy pedig Franciaországgal és annak katonai erejével egyesülhessen, Bajorország felé kell előnyomulnia, hogy ott *Miksa Emanuel* választófejedelemmel egyesülve megkezdhesse a koncentrikus támadást.

A felkelőkre nézve szomorú *höchstädti* csata után azonban bebizonyosodott újra, hogy a francia hadsereggel való együttműködés lehetetlen s *Magyarországnak egyedül, a saját erejéből kell feltételeit a bécsi kormánynak kényszerítenie*. A kérdés csak az volt, elég erős-e a magyarság ehhez a roppant feladat elvégzéséhez?

Az ország túlnyomó többsége a fölkelés zászlaja alatt állott, kivételt csak az Esterházy herceg köré csoportosult kisszámú nyugati birtokos, valamint a Rabutintól tartó és saját befolyásukat féltő, nagyobbszámú erdélyi nemesség alkotott. Csatlakozott Rákóczihoz az északnyugati vármegyék tót lakossága, a rutén nép, sőt oláh jobbágyokból is voltak kisebb csapatai. Döntést azonban csak *fegyelmezett hadsereg* érhetett el, mégpedig a kor hadtudományának szintjén álló manőverezéssel. Ezen múltott a kérdés megoldásának sikere vagy bukása.

Az akkori magyar haderő — amely túlnyomó részben a népből és a vármegyei nemesi fölkelésből állott — mélyen alatta volt a kor hadtudományi színvonalának. Az « korbéli seregek vezetésének haditaktikája főleg a komplikált és fárasztó manőverezéseket kedvelte. A kuruc seregek azonban — bár Rákóczi minden törekvése a javítás, nevelés és szervezés fejlesztése volt — minden vitézségük ellenére sem tudták a kívánt fegyelmet és harcmodort magukévá tenni. Ez volt oka annak, hogy a kurucok évei katonailag annyira változatosak, de döntő jelentőségű győzelmek nem születnek belőlük a fölkelők szá-

mára. Rákóczi, hogy a pártjára állt nagyurakat el ne kedvetlenítse, birtokaikat el ne veszítse, kénytelen őket vezető állásokba tenni. Az így magas parancsnokságokat elhagyó főúri tábornoki kar azonban a legjobb esetben is csupa középszerű tehetségekből állott, csak *Bercsényi* magaslott ki közülök e tekintetben. Bercsényi azonban nem volt alkalmas ütközetek végrehajtására. Hatalmas tervei voltak tnygan papiroson, de a végrehajtás már a *fantázia* birodalmába tartozott. Ötletei, frappáns élcei egymást kergették, de ezekkel nem lehet *csatát* nyerni. Éles megfigyelő, de teljes megoldásokat ritkán nyújt, igen hamar elkedvetlenedik, máskor meg így kiált fel: »Isten a hadvezérünk!« A másik kimagasló egyéniség *Károlyi Sándor* volt, aki azonban még teljesen a régi magyar mód szerint harcolt: gyors támadást, kockáztatást nem került, fegyelmet sem igen tartott, zsákmányért harcolt és azért mindent kész volt feláldozni. Jóval több tehetséggel rendelkezett *tforgách Simon*, de igazi tehetség csak *Bottyán János* lett a kisnemes, de igen művelt vezér, aki szigorú rendet tartó, igazságos katona volt. Jellemző rá, a szegény kisbirtokosra, hogy *ő az egyetlen, aki Rákóczi nemes önzetlenségét példának vette.* Hadvezetésben körültekintő, katonáit hiába kockára nem vető vezér volt. *Balogh Ádám*, *Bezerédy*, *Ocskay László*, valamennyien vitéz és bátor ezredek voltak — de nem hadvezérek.

Ez magyarázza a fölkelés sorsát. A fölkelés első évében, 1703-ban a Dunántúl és Erdély kivételével az egész ország a kurucok kezére jutott. A következő évben (1704) Károlyi Sándor elfoglalja a Dunántúlt is egészen a stájer határig és a Muraközöig, de azt már alig néhány hó múlva ismét elveszti a császáriak koncentrált támadása következtében. Károlyi két veszített csata után kimenekül az Alföldre. A beküldött *Schlick* tábornok seregei azonban nem tudnak eredményt elérni.

Ez a nemzeti hadsereg, amelyben jobbágy és nemes, városi polgár és nem-magyar népek is egyaránt lelkesen szolgáltak, merőben újdonság volt magyar földön s rövid nyolc évi fennállása sóba el nem múló nyomokat hagyott a magyar lélekben, aminek lát nyomában felvirágzó kurucköltészet is bizonyosága, amelyben a katonaélet szépsége, a bátorság, szabadság gyönyörűsége jut kifejezésre igazán szép népi alakban. Mivel a katonai dicsőség egyben a nemzet dicsősége is, így járulnak hozzá a kurucversek a nemzeti önérzet olyan nagyszerű kifejlődéséhez, aminőre eddig példa nem volt. E verseknek többnyire deákok, tanítók, jegyzők, papok, olykor közkatonák voltak szerzői, csakhamar széltében-hosszában elterjedtek, a régi magyar dalkincset felfrissítették és tudatos hazafias irányba terelték, így járult hozzá a kurucköltészet a nemzeti érzés kifejlesztéséhez, hogy a társadalmi osztályok közé meghozza az egymásratalálás szálait.

Közben a béketárgyalások miatt kötött fegyverszünet lejárt, mire Bottyán elfoglalta Érsekújvárt, Rákóczi és Bercsényi serege ellenben *Nagyszombatnál* vereséget szenvedett *Heister* tábornoktól. A höchstädti csata esztendeje elmúlt anélkül, hogy a fölkelők döntő győzelmet szereztek volna, amikor erre most volt a legjobb alkalom. A következő, 1705. év a kurucoknak Ausztriába való betörésével kezdődött, mire Heistert megfosztják a magyarországi főparancsnokságtól. Még ebben az esztendőben meghalt Lipót is, így az új bécsi állásfoglalást várva, szünet állt be a hadműveletekben. Rákóczi és az udvar feltételei azonban kizárták egymást s a helyzetet /. *József (1705—1711)* trónralépése sem változtatott.

Bár Rákóczi és a fölkelés a fegyverek erejétől várhatott sikert egyedül, ez az esztendő sem hozott jelentős eredményt számukra. A császári csapatok most Erdélybe vonulnak, ahol *Zsibónál* szétverik Rákóczi és Forgách seregét, amivel Erdély is elveszett, Bottyán azonban a Dunántúlt visszafoglalta. Ugyanilyen kevés eredménnyel végződött a következő, 1706. év is, melyben Rákóczi most már francia tisztjeivel szabályos várostrom után visszafoglalta Esztergomot, hogy az alig egy hónap múlva ismét a császáriak kezére kerüljön. *Rabutin* felvonul Erdélyből Kassa alá, majd onnan Budáig merészkedik, ezalatt azonban *Pekry* Lőrinc, a várakat kivéve, egész Erdélyt újra kuruccá teszi. Az 1707. évben *Rabutin* a Dunántúlt akarta visszafoglalni, s miután ez nem sikerült neki, visszahúzódtott Erdélybe. A kurucok be-betörnek Ausztriába Bezerédy, Ocskay és Károlyi vezetésével, de minden különösebb eredmény nélkül. 1708-ban elérkeztnek látta az időt Rákóczi, hogy összefogja az erőket s kierőszakolja a döntést, amely már annyira szükséges lett volna. A szerencsétlen *trencsényi csatában* azonban a császáriakat vezető *Pálffy* János ügyes támadására a magyar had nagy vereséget szenved és szétfut, hogy a gyalogságot még a következő esztendőben sem lehetett összeszedni, amikor *Heister* a Dunántúl nagyobb részét visszafoglalta. Északon *Pálffy* János nyomul előre, a lipotói sáncokat elfoglalva, egészen Fülekig hatol, elfoglalja a bányavárosokat s ezzel az országnak több mint fele császári uralom alá kerül, sa megszállott terület népe elfordul a fölkelés zászlajától. Rákóczi 1710-ben még egyszer szerencsét próbál (január), a bányavárosok felé indul, de *Romhánynál* újabb vereséget szenved, majd elesik Érsekújvár is, még ez évben elvész a Djunántul, Szolnok, Eger, ostromzár alá kerül Kassa, s a fölkelés arra a kis területre korlátozódik, ahonnan kiindult — a Kassa—Szatmár—Kővár vonal mögé. *József* trónralépése után Rákóczi meghívására a fölkelők főurai és a megyei követségek *Szécsémjében* (1705)

a lengyel szövetség mintájára megegyeznek a magyar szabadság visszaállítására s lengyel mintára Rákóczit a »Szövetséges rendek vezérlő fejedelmévé« választják s egy 24 tagból álló tanácsot adtak melléje. A szövetekezéstről oklevelet állítottak ki s arra esküt tettek. A magyar alkotmányban ezeit teljesen ismeretlen szövetekezés célja az 1687 előtti alkotmány visszaállítása volt, mégpedig a már ismert garanciák és egyéb követelések teljesítésével.

Az egyre jobban elhúzódó fölkelés ügye azonban mindjobban súlyosabbá vált a fölkelőkre nézve. Különösen nagy gondot okozott a *hadiköltségek* előteremtése. A *rézpénzkibocsátás*, később annak *devalvációja* újabb terheket rótt az ország lakosságára. A höchstädti győzelem után a nyugati harctereken egyre több császári csapat szabadult fel, amit mind keletre, hazánkba hozhattak Rákóczi ellen.

A legnagyobb csapást azonban a francia szövetség¹ okozta, amely végzetesen elmérgesítette a fölkelők és az údvar közötti viszonyt. A bécsi kormány ugyan mindent megtett, hogy Rákóczit engedékenységre bírja, előbb feleségét, majd a cseh kancellárt, Wratislawot, utóbb Rákóczi nővérének férjét, Aspremont grófot küldték hozzá különböző Ígérekkel, melyek szerint József hajlandó neki megfelelő nagyságú birodalmi hercegséget adni, csak Erdélyről nem akar hallani. Rákóczi azonban, egyéni érdekeire mit sem adva, megszakította a császárral való tárgyalásokat, még mindig bizva a francia szövetség erejében és — őszinteségében.

Erdély rendijeit már a szécsényi gyűlés előtt, 1704 nyarán »megválasztották Rákóczit fejedelmüknek. Rákóczi eleinte habozott a választást elfogadni, tekintve Rabutin hadseregét, de utóbb a hadi helyzet változásaival 1707-ben bevonult és a marosvásárhelyi országgyűlés beiktatta utolsó választott fejedelmét. Rákóczi most, miután Erdély fejedelme lett, élbredt tudatára családi hagyományainak, melyek őt, ősei példájára, minden más világi méltóság felett erdélyi fejedelmmé teszik. Ebből származott aztán minden keserősége. Mivel az erdélyi rendeknek esküt tett, hogy fejedelmük lesz, ezeknek felmentésétől tette függővé, hogy lemondjon, viszont erdélyi országgyűlés, a császári megszállás miatt, nem volt többé Rákóczi részéről tartható.

A francia kormány a fölkelés állandósulásával tulajdonképen már elérte célját, a császári haderő egy részének lekötését. Követeinek és Ígéretéseinek egyetlen célja volt, hogy Rákóczit visszatartsa a békekötéstől. Rákóczi ezért egyre jobban sürgeti a szövetség megkötését, de sokkal egyenesebb lélek volt, semhogy a Napkirály diplomáciájának fortélyain átláthatott volna. XIV. Lajos továbbra is csak ígérekkel látta el őket, birtokot vásárolt Rákóczi számára Lengyelországban, Bercsényi részére gaz-

dag ajándékot küldött, — de szövetséget nem kötött velük.

Az 1706-i nagyszombati sikertelen alkudozások további lépésekre ösztönözték a francia politikát, amely most azt izente Rákóczinak, hogy a szövetségekötést attól teszi függővé, ha Magyarország elszakad az osztrák háztól és a trónt újra szabadon tölti be. Az 1707-i (június 14.) *ónodi országgyűlés* ehhez hozzájárul s »*eb ura fakó, József császár nem királyunk!*« kiáltással kimondja, hogy Józsefet jiem ismeri el királyának, a jövő országgyűlésen új királyt választanak. Rákóczi ezzel mindent feltett a francia szövetségre. A franciák azonban adósak maradtak az ónodi trónfosztás árával: XIV. Lajos a megbeszélt szerződést nem írta alá. Most derült ki igazán, hogy a francia szövetség most is épp oly keveset ér s nem menti meg Magyarország nemzeti államiságát, mint Thököly korában a török szövetség és hogy egyáltalában az *idegen, külföldi segítségre támaszkodó politikával nem lehet célt frni. Magyarország csak önmagából újulhat meg, mert államiságának alapját kizárólag a nemzet és királya alkotják.* Ilyen körülmények között érlelődött meg Rákócziban és híveiben a *kompromisszum*, gondolata, amely az adott helyzetben az egyetlen kivezető úttá vált.

;Az ónodi trónfosztás után egyetlen kérdés maradt Rákóczi számára: a trón betöltése. Kezdetét vette a magyar trón ajánlata a különböző külföldi uralkodóknak, de *Ágost* lengyel király, *XII. Károly* svéd király, valamint *Miksa Emanuel* bajor választó is elutasította az ajánlatot. A fölkelés így 1709-től, sőt 1708-tól kezdve inkább/ csak haldoklott már, semhogy sikereket remélhetett volna \$öbbé. A szerencsétlen *trencsényi* csata után egymásután pártolnak el tábornokai, kik közül néhányat kézrekerítve, elretentő például kivégeztek. (1708-ban *Bezerédy* Imrét és *Bottka* Ádámot, 1710-ben *Ocskay* Lászlót.) A kivégzett úrakkal együtt egész vármegyék pártoltak el a fölkelés ügyétől, a vármegyék is megunták már a hosszú és eredménytelen háborút, visszatartják jobbágyaikat is a katonáskodástól, de nehézségeket okoznak az élelem, adó, kvártély dolgában is, s a császári csapatokat szivesebben látják, mint a kurucot.

A spanyol örökösödési háború is végét járta, s bár a Habsburgok rovására, azzal mégis tisztában voltak, hogy a haldokló magyar felkelés nem hozhat veszélyt többé számukra. A nyugati hadműveleteket különben "is befagyasztotta a *feketehimlő-járvány*, melynek XIV. Lajos örököse és I. József császár is áldozatul estek, Magyarországon pedig még rettenetesebb erővel dühöngött, úgy hogy nagyobb csapatokat egyáltalában lehetetlen volt együtt tartani. Ebben a helyzetben már csak idő kérdése lehetett a felkelés teljes likvidálása. Hogy ez csakhamar bekövet-

kezhették, az *Pálffy* János grófnak volt köszönhető, aki látva az ország népének siralmas állapotát, nem vágyakozott katona léteire sem olyan győzelemre, amelyet elcsigázott, éhező honfitársai felett arathatott volna, s akiket dunántúli és erdélyi menekültek, asszonyok, gyermekek végláthatatlan didergő tömegei követlek, inkább kitétte magát a haditanács rosszasásának, s megpróbálta tárgyalás kezdsét a kurucokkal.

A béke azonban nehezen született meg. A bécsi udvar feltétlen megadást várt, Rákóczi pedig még mindig orosz fegyveres segítségben, angol békeközvetítésben reménykedett. E tárgyalások közben, 1711 április 11-én halt meg József császár. Rákóczi megbízottjának, Károlyi Sándor grófnak, valamint a bécsi komány kiküldöttjének, Pálffy-nak tárgyalásai így igen megnehezültek. Ez utóbbi — bécsi sürgetésre — gyors tárgyalást és a kuruc várak átadását követelte, ami merőben ellenkezett Rákóczi koncepciójával. Rákóczi különben is elhagyta az országot, orosz segítség után nézve, 1711-ben, hogy Péter cárral találkozzon, Lengyelországba ment kevés kíséretével, s teljesen, Károlyira, mint fővezérére bízta a fegyverszünet és a béke megkötését. Károlyi két ízben is kiment Rákóczihoz, hogy jelentést tegyen tárgyalásainak menetéről és hogy rábeszélje őt a béke megkötésére. Károlyi ugyan — megejtve a fejedelem varázsától — újra Rákóczi hűségére tér, de amint hazaérkezik, s maga körül látja a béke után sóvárgó kuruc tömegeket, tovább folytatja tárgyalásait. *A nyolc esztendei fölkelésnek az általános kimerültség és hékevágy vetett véget*, s ez adott erőt Károlyinak, hogy — bár ezzel Rákóczi barátságát örökre elvesztette — április 26-án elfogadja a szatmári béke néven ismert békeszöveget, majd április 30-án megszemlélte Pálffy János kíséretében a *majtényi* mezőn a kurucezredeket, mire azoktól kivéven a hűségesküt, s földbeszúrva 149 zászlóját, a mintegy tízezernyi tömeg széteszlott. Rákóczinak a békeokmány három heti időt adott a hűségeskü letételére, amit azonban ő megtenni nem volt hajlandó.

A *SZATMÁRI BÉKE*, melyet már I. József öccse és utóda erősített meg — elvetve a tervbe vett nagybirtok-elkobzásokat és azoknak idegen kézre való juttatását —, szinte kizárólag az amnesztiával és a birtokok visszaadásának módjával foglalkozott s a sérelmekre nézve csak annyit tartalmazott, hogy az I. József halálával trónralépett *III. Károly (1711—174-0)* Magyarország és Erdély jogait és kiváltságait megtartja, hasonlóképen a vallási törvényeket is, az esetleges panaszok pedig szabadon előadhatók lesznek a következő országgyűlésen. Elmaradtak a garanciák is, amelyek Rákóczi tervei szerint a legfontosabbak lettek volna.

A béke tehát nem volt olyan szégyenletes, amint azt hinni lehetett. A király alkotmány és vallástiszteletet ígért, *Az abszolutizmus felfüggesztésével a fölkelés céljai megvalósultak. A fölkelés legnagyobb sikere mégis az volt, hogy a bécsi kormányzat államérdeknek tartotta a Magyarországgal való méltányosabb bánásmódot,* nehogy újra fölkelésre adjon alkalmat. A fölkelés visszaadta a rendi nemzet súlyát a bécsi kormányzat szemében s ha ez az ország és az öszszirodalom viszonyában nem is mutatkozott, a hí agyar vonatkozású ügyekben a magyarság mégis súlyt nyert, almi az *elmúlt két évszázaddal szemben komoly eredmény volt.* Ez adta meg igazi jelentőségét Rákóczi fölkelésének.

Rákóczi keserűen, de Istenben való megnyugvással távozott, óriási kiterjedésű birtokait az udvar kezében hagyva, önkéntes számkivetésbe, melynek állomásai Lengyelország, Franciaország (Paris, majd a grosbois-i kamaldulik kolostora), végül Törökország (Rodostó, ma Tekirr-dagh néven a Márvány-tenger partján) voltak. Rt élte le életét, távol a világ zajától, imái és munka közben. Méltóságteljes öregségben hunyta le szemét örök álmra 1735-ben. *Vele a hatalmas faagy ónról, családi és egyéni boldogságról lemondó fejedelem, a magyar fölkelők és szabadsághősök legtisztább kezű és szándékú, eszményi alakja szállt sirba. Személye a szabadságot és függetlenséget sóvárgó nemzet előtt eszménnyé magasztosult s emlékezete ma már szimbólumlsruű és hervadhatatlan, akít mély vallásossága, páratlan puritánsága, szerény egyénisége, nagy szervezőtehetsége Nagy Lajos király mellé állított.*

Rákóczi fölkelésével végzőcinek azok az alkotmányos szabadságot védelmező küzdelmek, amelyek fegyveres megoldást kerestek a nemzet érdekeinek megvédésében. Ezidőtől kezdve *megszűnnek a fegyveres fölkelések, helyettük a kompromisszumos megoldások keresése lesz a jövő útja.* A király és a rendek továbbra is ellentétes irányú törekvést fejtenek ki — ami a rendiség jellemzője —, de ezeknek az ellentétes irányú törekvéseknek most már a kölcsönös engedékenységen alapuló megegyezés lesz megoldási formája.

Rákóczi és a bujdosók sorsa. Rákóczi Ferencet és társait a szultán Rodostóban telepítette le (1720). Ezentúl itt élt teljes visszavonultságban, míg végre 1735 április 8-án, 50 éves korában a halál megváltotta 24 évi hontalansága szenvedéseitől. Egy ideig a galatai lazaris-ták templomaiban nyugodott, 1906-ban azonban a magyar király és országgyűlés közös elhatározásával hazahozták és országos, ünneppéggel a kassai székesegyházban helyezték örök nyugalomra, József fiával, édesanyjával, Zrínyi Ilonával és Bercsényivel együtt. Családja

két fiával, József és Györggyel kihalt. — A bujdosók közül többen még az ő életében haltak el, mások túléltek, köztük **Mikes Kelemen**, akit a fejedelemhez valló önzetlen szeretete és sírigtartó hűsége a magyar szeretet és hűség lovagijává avatott.

2. FEJEZET:

Közjogi egység uralkodó és nemzet között. Alkotmányos ujtások. III. Károly uralkodása.

Azt a kort, amelyet a szatmári béke vezet be és amely a rendi alkotmány modern irányban való meginduló átalakulásáig tart, az uralkodó hatalmának túlsúlya jellemzi. Rákóczi fölkelése, illetőleg az udvar józan belátása helyreállította ugyan formailag a rendi alkotmány érvényét, de ez a körülmény egyáltalában nem volt képes a királyi hatalom közjogi túlsúlyát gyengíteni. Európa valamennyi nyugati állama átélte fejlődésében ezt a kort és csakis az abszolutizmus útján lettek képesek egységes államot alkotni. Nálunk azonban egy nyelvében és gondolkozásában idegen uralkodóház alatt kellett ezt a kort átélni, amely nem az ország nemzeti fejlesztését tűzte ki magyar politikája céljául, hanem az országot csak egységes nagyhatalmi politikája egyik támaszának használta fel. Ez magyarázza meg a további eseményeket.

A MAGYAR ÉS NYUGATI ALKOTMÁNY FEJLDÉSE. Európa nyugati hatalmainál ebben a században már mindenütt az uralkodó hatalom túlsúlyát látjuk, amely néhol még patriarchális, többnyire azonban már *felvilágosult* formában jelentkezik. A magyar fejlődésben azonban a szatmári béke és az általa létesített kiegyezés eltéríti a magyar alkotmány fejlődését a nyugatitól. Nálunk (ugyanis a király megtartotta a Lipót-féle vivmánvokat teljes egészükben (az örökösödést és az ellenállási záradék eltörlését), másrészt a rendek is megőrizték eddigi kiváltságait. Ez a megegyezés valamelyes nyugalmi állapotot biztosított ugyan a király és nemzet között, azonban *viszszatartotta azt a fejlődést, amely ekkor nyugaton a nép egész széles rétegeit igyekszik bevonni az alkotmány sáncai mögé.* A királyi hatalom egyre több és szélesebbkörű jogot gyakorol, a magyar rendiség viszont hanyatlásnak indul, de minden erejével azon van, *hogy ezt a hanyatlást mennél tovább elodázza, vagyis a rendiséget rögzíteni*

igyekszik. Míg a magyar rendiség még egyenes folytatása tvolt a középkori rendiségnek a maga sokféle privilégiumával és bonyolult társadalmi rétegződésével, addig a nyugati államok rendiségei már korszerű, kiváltságait egyre szélesebb néprétegekre igyekeznek kiterjeszteni. A jnagyar alkotmány e jellegének megvolt a maga haszna is, kára is. *Haszna* az, hogy ez a korszerűtlen rendiség volt az egyetlen Európában, amely egységére tudott lépni az abszolutizmussal, *kára* pedig az, hogy nem volt felhasználható többé semmiféle nemzeti célú cselekvésre, mivel szűklátókörű s csupán saját egyéni érdekeinek rideg és önző védelmezője lett. Az a mozgalom, amely Rákóczi alatt a jobbagyot is be akarta vonni a nemzet közösségébe, újra megszakadt s maradt minden a régiben továbbra is.

AZ ABSZOLUTIZMUS ÚJ FORMÁJA. Láttuk már, ini különbség volt a XVII. és a XVIII. század abszolutizmusa között. Előbbit még tisztára *anyagi* szempontok vehették, emennél már ezek helyett a *humanisztikus népjóléti tendencia* a főjellemvonás. A XVII. századi *Colbert*-féle abszolutizmus *merkantilista* indítékú volt, most ennek helyébe a kezdődő felvilágosodás főként a *természetjog* segítségével emel egészen új építményt. A nyugati felvilágosodott abszolutizmus tanai a természetjogból, s ezzel kapcsolatban *a társadalmi szerződésből* nőttek ki.

A természetjog elképzelése szerint az emberek eredetileg valamennyien szabadok voltak, de állami szervezetbe lépve magukat uralkodóknak vetették alá, ami úgy történt, hogy a szuverenitást a nép tartotta meg magának, s az uralkodó csak a nép képviselőjeként gyakorolta azt, vagy úgy, hogy a nép egyszerismindenkorra és maradéktalanul átadta minden jogát az uralkodónak, aiki így valósággal emberisten hatalomhoz jutott. A társadalmi szerződés ezeknek! az elveknek szankcionálását jelentette.

A felvilágosodott abszolutizmus szerint a korlátlan hatalom az állam java érdekében van csak a fejedelem kezében, aki tehát csak akkor tölti be tulajdonképeni feladatát, ha az állam *egészenek* hasznára van. Ha ezt nem éri el, rossz fejedelem, akit azonban — korlátlan hatalma lévén — ekkor sem lehet trónjáról letenni. Ilyenformán az abszolút uralkodónak nem jogi, hanem *etikai* kööttsége-van a hatalomnak az állam hasznára való gyakorlata, neki *kötelessége jól uralkodni*, s alattvalóinak az uralkodás módjába beleszólásuk nincsen. (*Cortius*: az egyes embernek joga van az élethez, testének tagjaihoz és a szabadsághoz, — ebből fejlődtek ki utóbb az »*emberi jogok*«.)

Ebből az etikai követelményből fejlődött ki az a felvilágosodott abszolutizmus, melyben az uralkodó korlátlan hatalmát a nép érdekében,“ mint az állam szolgálja,

kötelességgént gyakorolja. (//. *Frigyes* és //. *József fel-fogása*.) Nálunk is ilyen szándékkal uralkodnak abszolutisztikusan az uralkodók (III. Károly és Mária Terézia) de hogy célt nem érhetek el, — vagyis nem szolgálhatták egész hatalmukkal az államcél: a *nép javát és boldogítását* —, azt a rendiség akadályozta meg. Humanisztikus abszolutizmus és rendiség teljesen kizárták egymást. Mindez azonban még további fejlődés eredménye volt.

Ezt az eszmekört ugyan a francia forradalom váltotta ki, annak szellemi előkészítője mégis ez az eseményekben szegény, de alapvető munkálatokban és jóakaratan annál gazdagabb század volt. Az etikusan abszolút államhatalom ismeri fel, hogy a birtokmegosztás fennálló rendszere nem felel meg a kívánalmaknak, ez teszi állami kötelességgé az igazságszolgáltatást, központosítja a közigazgatást, alkotja meg a polgári törvénykönyvet. Természetes, hogy úgy gazdasági, mint szellemi téren belenyúl az életbe. Hirdeti a vallási türelmet. Egyszóval mindenben függetleníteni akarja magát a múlttól és a történelmi valóságtól. Ebben a történelemellenes — mindenhol új fejlődést indító — korban jelentkezik nálunk állandó kerékkötőként a *rendiség merev formalizmusa*. Minden olyan állami intézkedés, amely a nem-nemes javát szolgálná, sérti a nemesi kiváltságok teljességét s így — nem valósítható meg. Szembekerül egymással a nemesi érdek és a humanisztikus törekvés, dacára annak, hogy a magyar nemesség számban is annyira megfogyatkozott, hogy a XVIII. század elején már alig harmada lehetett a Hunyadi Mátyás korabeli időkének. Ez a kis hányad azonban továbbra is mereven ragaszkodik ahhoz, hogy földbirtoka megműveléséhez leköttesse a jobbágyokat, amire a Hármaskönyv adott neki jogot és lehetőséget. Így áll elő az a fonák helyzet, hogy a *magi/ar rendiség állja útját annak, hogy az idegen uralkodóház a felvilágosult abszolutizmus által vezéreltetve, az állam egész rétegét érintő humanus intézkedéseivel elősegítse a magyarság egész egyetemének boldogulását*. Az eredmény nem lehetett kétséges: az ország és lakosságának elmaradása a nyugati fejlődéstől, s mivel ez a fejlődés már erősen *gazdasági* színezetű volt, a hátramaradás egyúttal a nemzeti életerőre is károsan hatott.

III. *KÁROLY URALKODÁSA. (1711—1740.)* Lipót császár ifjabb fia trónralépése előtt éveken át küzdött a spanyol örökösödési háborúban az új spanyol király, a Bourbon V. Fülöp ellen. E küzdelemben a spanyol nép szabadságszeretetére támaszkodott, személyesen vezette a csapatokat a hazájukat veszélyeztető francia seregek ellen. Személyes bátorságának nem egy példáját adta s már az lehetetlenné tette, hogy a szabadságát annyira szerető ma-

gyar néppel szemben ellenséges álláspontot foglaljon el. Mindjárt trónralépése után hangoztatja és követeli, hogy »*ettől a nemzettől el kell venni annak tudatát, hogy a német nemzet elnyomja őt, ehelyett meg kell vele értetni, hogy én éppen annyira becsülöm és annyira megbízom benne, akárcsak más népeimben.*«

A Rákóczi-fölkelés megtanította a bécsi kormányt arra, hogy neki is életszükséglete a magyarsággal való bánásmód, nehogy új fölkelésre adjon alkalmat. Továbbra is megmaradnak ugyan a Lipót-féle elvek (*egységes birodalom*), mindezek azonban most már más formában, kis engedmények, kompromisszumok által, amelyek kedveznek ugyan a magyarságnak, de nem állnak útjában a monarchia további központosításának sem.

Az 1712-ben kezdeti pozsonyi országgyűlésen III. Károly diszmagyárban jelent meg, letette az esküt, hitlevélben biztosította a rendeket az alkotmány és vallásszabadság megtartásáról, a rendek jogainak épségben tartásáról, az ország integritásáról, kimondta továbbá, hogy *Magyarországot saját törvényei szerint fogja kormányozni*. Mindezzel azt kívánta bizonyítani a király, hogy végleg szakított atyja, Lipót kormányzásának magyargyűlölő tendenciájával. Az országgyűlések végzéseiben egymást érik a nemesi jogokat erősítő, kibővítő rendeletek, aminek ellenében a rendek is szívesen tesznek kompromisszumos engedményt. Az 1712—1715-i pozsonyi országgyűlés *nádort választ* (Pálffy János személyében). A király visszaállítja az ország ősi jogait és szabadságait, kimondja, hogy a *Szent Korona az országban őrizendő* s hog»y *a királyok megkoronázásukkor kötelesek hitlevelet kiadni és megesküdni* arra, legalább minden három évben országgyűlést hívnak egybe, végül a szécsényi és ónodi végzéseket — a rendekkel egyhangúlag — megsemmisítették és a kibujdosott *Rákóczit és társait száműzték*. (Ezt a száműzést kimondó törvényt csak az 1906. évi országgyűlés hatálytalanította.) A vallásügyeket egy 1731-ben kiadott patens-ben — »Carolina Resolution — rendezte.

PRAGMATICA SANCTIO. Mindezek a jogmegadások és kibővítések annyira kielégítették a magyar urakat, hogy az uralkodó méltán remélhette jóindulatukat, amire most nagy szüksége volt. Károlynak fia nem lévén, legnagyobb feladata családjával szemben a leányági örökösödés elismertetése és biztosítása volt.

II. Ferdinánd 1621-i végrendelete szerint ugyanis a Habsburgok kezén levő országok és tartományok elsőszülöttségi jogon, öröklött birtokot (majorátust) képeztek, melyet a fiúág örökölt, mégpedig annak hogy a spanyol, mint német leszármazol. Ez a rendelkezés a spanyol közjog tartalmát és formáit vitte át a német ház magánjogába. A

spanyoloknál szokásban volt, hogy az ilyen döntő jelentőségű nyilatkozatokat, okiratokat a titkos tanács tagjai előtt ünnepélyesen kihirdettek és reájuk esküt tétettek. Az ilyen módon kihirdetett szöveget nevezték azután *pragmatica sanctionak*. Az örökösödés rendezése a XVII. században még minden nagyobb nehézség nélkül ment végbe, 1702-ben azonban a spanyol ág II. Károlyban kihalván, az egész Habsburg-házból csak három férfi maradt életben: Lipót és ennek két fia, — József és Károly. (Bár II. Károly is spanyol király — az utolsó spanyol Habsburg — önkényesen Anjou Fülöpöt, a Napkirály unokáját tette meg; utódaul, ami a spanyol örökösödési háborúra vezetett, Lipót lemondott másodsülött fia, Károly javára spanyol királyi jogairól, a két fiú pedig abban egyezett meg, hogy Károly és fiúága után Spanyolországban Lipót és József ága, Miig a német-cseh-magyar országokat birtokló mindkét monarchiában a nőágra száll az örökösödés joga. I. Ferenc halálakor már csak egyetlen férfitagja volt a Habsburgháznak: Károly. Az 1703-i egység az ő halálával József, majd Lipót leányainak adta volna a hatalmat, ami természetesen nem volt kívánatos Károly számára, aki saját leánya, Mánia Terézia részére akarta biztosítani trónját, s csak leánya ágának kihalása után akarta a trónt Lipót és József leányágának hagyni.

Az egész trónöröklési kérdést az a *horvát utasítás* veszélyeztette, amelyet az 1712-i horvát tartománygyűlés adott a magyar országgyűlésen Horvátországot képviselő tagjai számára. Ezek bejelentették, hogy a Habsburgok fiúágának kihalásával a horvátok készek a ház azon nőtagját megválasztani, aki Stájerországnak, Karintióának és Krajnának lesz uralkodója. A király ezt a váratlanul és kelleetlenül kényes ügyet átadta véleményezés végett magyar tanácsosainak, akik hajlandók voltak ugyan valamely főhercegnőt megválasztani, de ezt bizonyos *feltételekhez* szerették volna kötni. III. Károly belátta, hogy nem ajánlatos a kérdést a rendi gyűlések esetlegességeinek feltenni, ezért 1713-ban egyenlőre elfogadtatta az *osztrák pragmatica sanctiot*, melynek értelmében, Károlynak fiúgyermekke nem lévén, a birodalom örököse Mária Terézia lett. Ezt a *pragmatica sanctiot* a többi Habsburg-országok és tartományok is elfogadták, a német—cseh tartományok 1720—22, Belgium 1724, az olaszok 1725, Fiume 1725-ben, minden különösebb nehézség nélkül.

A magyar országgyűlés elé csak az 1722—23. évben került a női ág örökösödési ügye. A javaslatot a rendek minden nehézség nélkül elfogadták, az ajánlást küldöttség vitte Bécsbe, mire a király személyesen jött Pozsonyba és jelenlétében állították össze az *1722—23. évi I—III. törvénycikkeket*, melyek a Magyarországra nézve érvényes *pragmatica sanctio* szövegét tartalmazták. A magyar szöveg lényegesen különbözött az osztrák örökös tartományokban elfogadott *pragmaticától*. Megkülönböztette

elsősorban a belefoglalt *unió*, amely mintegy ellenszolgáltatás akart lenni a nőági örökösödés elfogadásáért. Ez azt jelentette, hogy Magyarország a küllellenség (elsősorban) a török!) ellen *szövetségben áll a szomszédos osztrák-örökös tartományokkal*, amelyek az örökösödés rendje szerint különben is »*indivisibiliter et inseparabliter*« (feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul) össze vannak kapcsolva Magyarországgal.

A magyar *pragmatica sanctio*ban közjogi érvényt nyertek azok az osztrák házi rendelkezések, melyek időről-időre megállapították az »*ausztriai főherceg*« mibenlétét s az örökösödés rendjét. A törvény kimondta, hogy az öröklődés »az elsőszülöttség, az ízek egyenlősége esetén a fiúörökösök előjoga szerint megy végbe, azon norma szerint, amely az osztrák örökös tartományokban meg van szabva«, s amely megkívánja, hogy az örökös csak »*ausztriai főherceg*« lehet, ami azt jelentette, hogy az Ausztriai-ház törvényes tagja, tehát főherceg legyen, aminek előfeltétele a házból való törvényes születés, a katolikus vallás. De kimondta a magyar *pragmatica* azt is, hogy az új örökös királyok kötelesek hitlevelet kiadni és magukat megkoronáztatni.

A magyar örökösödési törvény tehát nem »házitörvény« formájában, hanem *kétoldali szerződésként* került a magyar közjogba, amelyben egyrészt a rendek elismerték a női ág örökösödését elsőszülött jog szerint elsősorban III. Károly, azután I. József, végül I. Lipót leányaira nézve, másrészt arra kötelezték az uralkodóházat, hogy a trónörökös az elhunyt király halála után és megkoronázása előtt hitlevelet adjon ki, amelyben megfogadja, hogy az önálló Magyarország jogait és szabadságát megtartja és erre esküt tegyen, amit már az 1715. évi törvény is előírt. Belefoglalták a magyar törvénybe azt is, hogy e leány ágak kihalása után a királyválasztás joga visszaszáll a nemzetre (ami szintén nem volt benne az örökös tartományok örökösödési törvényében).

Külön érdekessége e törvénynek, hogy Magyarország és az osztrák örökös tartományok között az uralkodó személyén keresztül *perszonális uniót* létesített. Azt viszont már nem tudták a rendek elérni, hogy az unió keretén belül az egyes országok helyzetét és kapcsolatát szabatosan körülírják. Ebből keletkezett később az a sok zavar és harc, amely a közjogilag rendezetlen *közös ügyekből* származott s amely csak 1867-ben nyert végleges meghatározást.

Több gondot okozott Károlynak a leányági örökösödésnek az európai hatalmakkal való elfogadtatása. Végül is egy szerencsés házasság oldotta meg a kérdést, amidőn Mária Terézia nőül ment *Ferenc István* lotharingiai

herceghez. Ezzel a legtöbb európai hatalom elismerte a leányági örökösödést s ez a házasság vetette meg alapját a Habsburg—Lotharingiai családnak. (1736.)

ALKOTMÁNYOS ÚJÍTÁSOK. II. Károly uralkodását nagyszabású alkotmányos újításai tették nevezetessé. Első volt ezek között a *közös hadsereg felállítása*, amely az unio-nak volt első és természetes következménye. Ráműtattunk már arra, hogy milyen nagy különbség volt a nemesség hadkötelezettségének értéke és a zsoldos seregharcis értéke között. Ez tette szükségessé az *állandó hadsereg felállítását*. A dolgot azonban megnehezítette *kél* érdek ellentéte: a nemesség ragaszkodása adómentességéhez, — és az állandó hadsereg szükségessége. Ezt a két merőben különböző álláspontot ismét csak kölcsönös kiegyezéssel, kompromisszummal lehetett megoldani.

Az 1715. évi VIII. te. végre úgy oldotta meg a kérdést, hogy a rendek elismerték a közös hadsereg szükségességét, amely magyarokból és idegenekből áll, s erre a célra országgyűlésenként elhatározandó bizonyos hadiadót ajánlottak fel, — kikötötték azonban továbbra is a maguk adómentességét. Természetes, hogy ezzel a jobbágyságra újabb teher nehezedett, mivel a közös hadsereg fenntartási költségei is a jobbágyra nehezedtek. De másként is súlyos áldozat volt ez a megajánlás a nemzet részéről, hiszen ezzel egyszer s mindenkorra *le kellett mondania arról az önálló nemzeti hadseregről*, amelyet Zrínyi Miklós annyira sürgetett s amelyet II. Rákóczi Ferenc valósított meg először. A hadiadó időnkénti megszavazásával viszont a rendek nyertek újabb alkotmánybiztosítékot a királyi önkényuralom ellen, mivel azt minden országgyűlés csak a következő országgyűlésig ajánlotta még s a rendek beleegyezése nélkül nem volt behajtható.

Az állandó hadiadót ugyan a városi polgárságnak és a jobbágyoknak kellett volna fizetniök, a városi polgárság azonban csak igen kis százalékát alkotta az ország lakosságának, így e terhek nagyrésze is a jobbágyság vállaira nehezedett. De a jobbágyot sújtották a magyar falvakba *beszállásolt katonák* eltartásának terhei is. Mindezekon kívül a jobbágyok közül történt a *hadkiegészítés* is, amely toborzás lett volna ugyan, de a valóságban *erőszakos katonafogdosást* jelentett. A magyar újoncokból rendszerint csak gyalogos és lovas csapatokat szerveztek, tüzérséget már nem. A magyar katonákat német csapatokba osztották be, ahol idegen tisztek állottak csapataik fölött, csak azoknak a csapatoknak engedték meg a magyar egyenruhában való szolgálatot, amelyeket egyes magyar főurak állítottak ki a saját költségükön. Sok baj volt a *fővezérség kérdésével* is, mert bár törvényesen a *nádor* lett volna a magyar hadsereg fővezére, a magyar ezredek mégis az

idegenekből álló bécsi haditanácstól függtek s a közös hadseregbe tartoztak. A közös hadsereget elismerte a magyar törvénykönyv, de viszonya úgy az államhoz, mint a magyar hatóságokhoz rendezetlen maradt.

III. Károly idejében alakultak ki a főbb *kormány-székek* is, amelyek szintén magukon viselték a kompromisszum bélyegét. Amíg ugyanis ezek a hatóságok teljében a királytól függtek, s *egyedül a királynak voltak felelősek*, másrészt magyar ügyeket intéztek, így tehát a királyi hatalom erősödését jelentették. Az új kormányzat a következő intézményekre épült:

Az 1722—23. évi országgyűlés szervezte újjá a *magyar királyi udvari kancelláriát*, amely mindenben a nádor eddigi hatáskörét vette át, összekötő és közvetítő szerv lett a király és nemzet között; a király rajta keresztül gyakorolta felségjogait úgy a törvényhozás, mint az igazságszolgáltatás terén. Székhelye országgyűlés idején *Pozsony*, különben *Bécs* volt. Vezetője egy világi vagy egyházi, később kizárólag világi *kancellár* lett, tagja pedig 2 alkancellár és 12 — fő- és köznemesi — udvari tanácsos volt. Ugyanilyen szervezetet nyert az *erdélyi udvari kancellária* is.

A másik kormányzék a Mohács előtti királyi tanácsnak volt egyenes folytatása, s amelyet még I. Ferdinánd alakított át, *a magyar királyi helytartótanács*, amely ezentúl már nem mint tanácsadó, hanem *kizárólag végrehajtó hatóságként szerepelt*. A király ezen hatóságon át gyakorolta végrehajtóhatalmát, s az udvari kancellária útján volt alárendelve a királynak. Feladata a törvények végrehajtására való felügyelet s az egész közigazgatás intézése volt, a hadiadó és katonaugyek kivételével. Elnöke a nádor, ennek nemlétében a *királyi helytartó*, mellette pedig 22 tanácsos intézte az ügyeket. E tanácsosofé a 'főpapi, főúri és nemesi rendből kerültek ki. Székhelye *Pozsony*, majd utóbb *Buda* lett. Ennek a kormányzervnek *súlyos személyi és tárgyi hibái voltak*, amelyek lehetetlenné tették népszerűségét és azt, hogy hivatását teljesíteni tudta volna. Személyi hibája abban állott, hogy *tanácsosait és tiszt viselőit a király fizette* s így teljesen a király akaratától függtek. A tárgyi hiba az volt, hogy a helytartótanács Rendeleteit *a vármegyék és városok hajtották végre*, ezek pedig a törvénybe ütköző rendeleteket nem voltak hajlandók kihirdetni vagy végrehajtani. Ugyanezt a kormányzékot megtaláljuk Erdélyben is.

A pénzügyek legfőbb hatósága a *magyar királyi pénzügyi kamara* volt. Kezelte a harmincadot, a só- és bányajövedelmeket és a kincstári javakat. Teljesen *a királytól függött* s 12 tagja közül 6 mindig *német volt*. Önállóságát ez a kormányzék sem tarthatta meg, mivel törvény elle-

nére az udvari kamara befolyása alá került, s annak lett végrehajtó szerve. *Pozsonyban*, majd *Budán* működött.

Mint láttuk, valamennyi kormányszék a királynak volt felelős csupán, s így általuk *az egész állami élet a király kezében összpontosult*, aki a maga nézeteit, elveit korlátlanul érvényesíthette a rendek, vagy tanácsosainak ellenzése dacára is, s míg az országgyűléseken a király minden kompromisszumot elfogad, végeredményben mégis mindig az történik, amit ő akar. mivel a törvények végrehajtása teljesen az ő hivatali szervezetén keresztül történik. Mindez úgy történt, hogy a régi alkotmány látszatra alig változott valamit, régi magyar főúri családok tagjai töltötték be továbbra is a legfőbb rendi méltóságokat, azt azonban alig vették észre, hogy csaknem minden politikai befolyás nélkül.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ OSZTRÁK ÁLLAM ADÓSSÁGOK. Láttuk már, a bécsi udvar hogyan halmozta adósságait az országok rendjeinek megkérdése nélkül. Az egyre jobban nyomasztó államadósság készíteti Lipótot a *Banca del Giro* felállítására, amely e minőségében az, Osztrák-Magyar Bank őse volt. A bank alaptőkéjének egy részét a magyar hadiadóból és a magyar kamara sójövödelmeiből fizették be. Ez a bank vette aztán kezébe a Habsburg-birodalom egész kamarai és hadijövödelmét. Hiábavaló volt azonban minden igyekezete, s 1714-ben állami hitelbankká való átalakítása, a bank adósságai egyre jobban növekedtek, amelyek III. Károly uralkodásának végére már több mint száz milliót tettek ki. A különös e dologban csak az volt, hogy *az osztrák államadósságot Magyarország fedezte anélkül, hogy erről hivatalosan tudomást szerzett volna*, amit csak az állami kormányzéseknek az országgyűléstől való függetlensége által lehetett megtenni.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS. Az igazságszolgáltatás rendezése azonban már inkább a rendek sikerét jelentette. A megoldás természetesen itt is kompromisszumos lehetett. Legsürgősebb feladat az volt, hogy *az igazságszolgáltatási el kellett választani* — a középkori szokással ellentétben) — *az ország kormányásától és a közigazgatástól*, mivel a középkori időszaki bíróságok már egyáltalában nem feleltek meg a követelményeknek, másrészt az új igazságszolgáltatás szervezetét feltétlenül a nemesi jogok érintetlenül hagyásával lehetett csak végrehajtani. A végleges rendezést az 1723. évi 24—38. tc.-ek hozták meg, melyek szerint legfelsőbb bíróságnak megmarad a *hétszemélyes tábla*, ennek élén a nádor állott, kivüle 8 bíró tagja voll. Székhelye előbb Pozsony, majd Buda lett. Ez a legfőbb bíróság azonban továbbra is *időleges* maradt.

Allandóvá lett a *királyi tábla*, ennek elnöke a királyi

személynök volt. Ez is előbb Pozsonyban, majd Budán székelt s a *nemesség főtörvényszéke* lett. Alatta, mint elsőfokú fellebbezési hatóság, négy *kerületi tábla* működött Nagyszombat, Kőszeg, Eperjes és Debrecen székhellyel. (Horvátországban a kerületi táblát a zágrábi báni tábla helyettesítette.) E bíróságokon az elnökön kívül még 4 más bíró ítélkezett. Legelső bíróság (első fokú) a *megyei törvényszék* volt, itt a bíráskodást az alispán a táblabírákkal (megyei nemesek, akik jártasak a jogtudományban) együtt gyakorolta.

A *városok* igazságszolgáltatási önkormányzata továbbra is megmaradt s a bírói jogkört a város *polgármestere* és a tanácsnokok töltötték be. Fellebbviteli bíróságuk a *tárnoki- és személynöki szék* maradt.

A jobbágság peres ügyeiben továbbra is az *uriszék* ítelt, ennek tagjai a földesúr, szolgabíró és az esküdtek toltak. A jobbágy védelmét a megyei ügyész látta el.

Az igazságszolgáltatás tehát — amint láttuk — végeredményben csak megmerevítette az eddigi állapotokat, érvényben hagyta a már meglehetősen idejétmúlt Hármaskönyvet, amely semmiféle korszerű újítást nem tett tehetővé. A Hármaskönyv mellett az alsóausztriai büntetőködext, valamint a szász Benedikt Carpozov könyvét Használták, míg végre 1768-ban Mária Terézia elrendelte a királyi kúriai ítéletek összegyűjtését s azt »*Planum tubuläre*« címen kiadva (1780) tette meg a joggyakorlatot Szabályozó gyűjteménnyé.

Az igazságszolgáltatás tehát teljes egészében megmaradt a nemesség, jobban mondva 30—40.000 nemesi család internügyének, így lett a rendi nemzet *jogásznemzeté*, amikor az igazságszolgáltatás, a jogtudomány és a nemesi előjogok elválaszthatatlanul összeszövődtek.

Összefoglalva a mondottakat, megállapíthatjuk, hogy az a rendiség, amely valamikor a középkorban a nemzeti erők nagy megszervezője és rendezője volt, s mint ilyen, az államot az anarchiától mentette meg, most a XVII. s méginkább a XVIII. században végleg idejétmúltan elaggott képződménnyé vált, amely egyedüli céljának a saját maga javainak megszerzését tartotta, s minden más társadalmi osztályt könyörtelenül megterhelt olyan terekkel is, amiket éppen ő viselhetett volna legkönnyebben. A nemesség görcsösen ragaszkodott kiváltságaihoz, anit sikerült is neki még egy századra konzerválnia, ha mindjárt a nemzeti autonómia, a magyar kultúra és Magyarország jóhírnevének kárára is.

III. *KÁROLY HÁBORÚI*. Bár III. Károly békésszándékú uralkodó volt, a hadjáratokat ő sem kerülhette el. Hazánkban két ízben kellett a fegyver erejéhez nyúlnia, mindkétszer a *török* ellen. Első ízben a töröktől megtámadott

Velence kérte III. Károly segítségét aki jó alkalomnak találta a beavatkozásra a még török kézen lévő *Temesköz felszabadítására*. A háború, melyet *Savoyai Jenő* herceg biztatására kezdett meg (1716), az ő és *Pálffy Jánosnak* Pétervárad és Nándorfehérvárnál kivívott diadalai után a török teljes vereségével végződött s az 1718-ban kötött *passarovici békében* az eddig kezében levő Temesvidéket, Nándorfehérvárt, nemkülönbön Boszniát (az Unáig), Szerbiát és Havaselve nagyrészt III. Károlynak volt kénytelen átadni. Ezzel *a török a tulajdonképen Magyarországról véglegesen kiszorult*. De a *keleti hegemonia*, melyért a Habsburg-ház a westphaliai béke óta oly szívós kitartással küzdött, amelyet most elérni látszott, nem marad meg sokáig a Habsburgok kezén. Ezért Orosz- és Törökország versengett, amely versenyből Oroszország került ki győztesen.

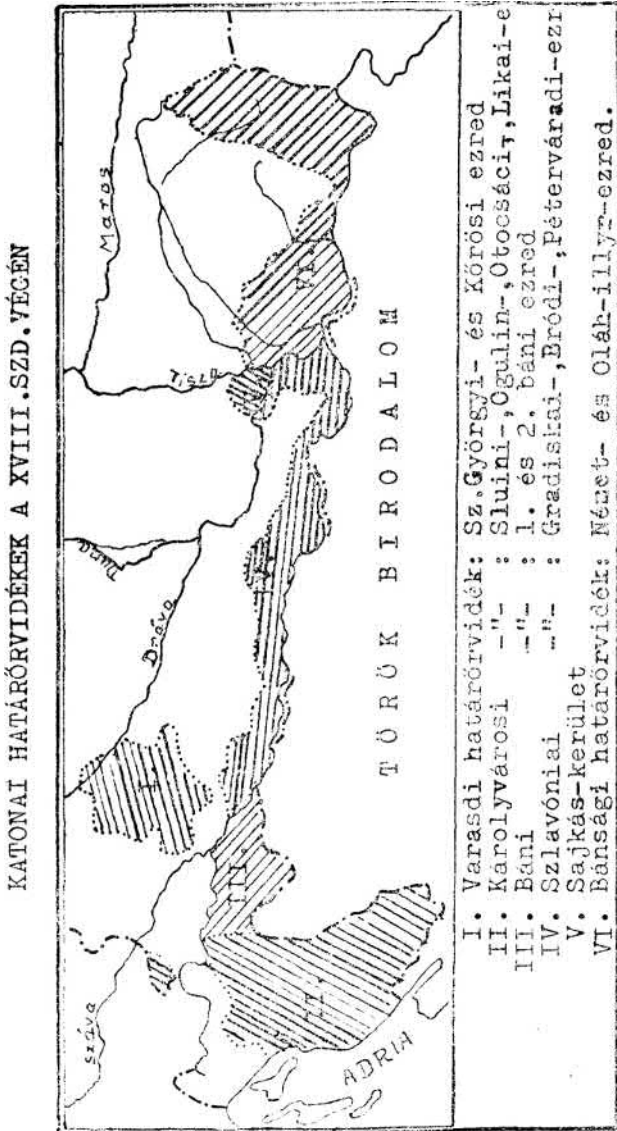
A második török hadjáratban (1737—1739), — melyet Károly mint *Anna* orosz cárnő szövetségese viselt, — nagy vereséget szenvedett, mire a török a Temesvidéket kivéve, az előbbi hadjáratban elvesztett tartományokat Nándorfehérvárral együtt, mind visszakapta az 1739-ben kötött *belgrádi békében*.

Mivel a király a török hadjáratokban már nem vette igénybe a nemesi felkelést, az elmaradt véradó helyett megkísérelte, hogy pénzbeli adózásra fogja a nemeseket. Próbálkozása azonban kudarcot vallott. Az adómentesség a nemesség legföltettebb előjoga lévén, görcsösen ragaszkodott hozzá. Ez, a török veszedelem is, valamint az 1732-ben elhalt Pálffy Miklós nádor után a helyére került lotharingiai Károly helytartósága is csak növelte az elégedetlenséget, amely Károly uralkodásának utolsó éveiben keletkezett.

Az uralkodónak mindamellett mégis sikerült a rendek egy részét adózásra fognia. Így már 1716 óta *az egyház vállalja egy részét a várépítéseknek* (fortifikációs segély), amely azután állandósult is. Az egyház megadóztatásának másik jogalapját az uralkodó a magyar királyok Szent István óta gyakorolt *főkegyúri joga* adta meg. Ezért Károly már 1733-ban felállítja Pozsonyban az úgynevezett *cassa parochorum-ot*, amely a püspökök által fizetett összegből biztosította a plébánosok díjazását. Természetes, hogy az udvar mindkét egyházi adózásból igen sokszor a saját céljaira is felhasználta bizonyos összegeket, így tehát *a nemesség egy része már — ha közvetve is — adózott*, bár előjogainak teljes fenntartásával.

A *főkegyúri jog* elve azt jelentette, hogy az állam, illetve az ezt képviselő uralkodó a legfőbb kegyura valamennyi egyháznak. Ezért Károly a rendektől átruházó hatalmánál fogva külön pátensben szabályozza a protes-

tánsok ügyét (*Carolina Resolutio*, 1731). Ez a rendelkezés a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát az 1681. évben meghatározott helyeken engedélyezte, másutt csak magán-gyakorlatként, másrészt megtiltotta a katolikusoknak a

protestáns hitre való áttérést, azok prédikátorait a katolikus plébánosok felügyelete alá helyezte s kötelezte őket a katolikus ünnepek megtartására. Hivatalt csak olyan eskü letétele mellett vállalhattak, amelyet protestáns ember

vonakodott letenni, így a protestánsok kiszorultak az állami hivatalokból.

AZ ORSZÁG TERÜLETI ÁLLAPOTAI. III. Károly sokkal inkább rá volt utalva a magyar rendek jóindulataira (örökösödési törvény), semhogy az ország területi viszonyainak rendezését — amely annyi sok vizállyra adott volna alkalmat — végrehajtotta volna. *Nem került vissza Magyarországhoz a Temesvidék, Erdély,* de vitás volt a Magyarországhoz tartozó, és trjabban erdélyi közigazgatás alá került *Részek* (partium) sorsa is. Legelőször ez utóbbi került rendezés alá. Az erdélyiek természetesen azt kívánták, hogy a Részek ne kerüljenek vissza Magyarországhoz. Sok huza-vona után III. Károly végre is *salamoni* ítélettel oldotta meg a kérdést: *megosztotta a Részeket.* Máramaros, Bihar és Arad megyéket Magyarországhoz, Krasznát Közép-Szolnokot és Kővárt Erdélyhez, Zárándot pedig kettéosztva, nyugati felét Magyarországhoz, keleti részét Erdélyhez csatolta, amivel különösen a magyarországi rendek nem voltak megelégedve. *Erdély továbbra is megmaradt függetlenül az anyaországtól,* ami az erdélyiek kívánságára történt, a^kik a legélesebben elleneztek minden uniót. Nem kerültek vissza Magyarországhoz a passarovici békével visszakerült Duna—Tisza—Maros közti területek sem. Ezt a területet először a császári katonai parancsnokság, később az udvari kamara igazgatta. Bár az országgyűlések megkísérelték e terület visszaszerzését, azt csak Mária Terézia ígerte meg 1741-ben, visszacsatolása azonban csak 1779-ben történt meg.

Az úgynevezett *katonai határőrvidékek,* amelyeket I. Lipót kezdett megszervezni az ország testéből kiszakítólt; területeiken, tovább is fennállottak, sőt növekedtek. Csak 1779-ben szabadította fel Mária Terézia Arad, Záránc, Bácsbodrog megyéket, valamint Temes, Torontál és Kraszósörény megyék északi és középső részét a katonai igazgatás alól s csatolta vissza az országhoz. De már a *Dráván túli vármegyéket* — Szerem, Pozsega, Valkó — a gradiskai, bródi és péiterváradai határőrvidékhez csatolták, jóllehet ezek ősi *magyar megyék* voltak. A fenn» maradt Dráván túli területeket a 'horvát bán alá rendelték. *Ebben az időben terjeszkedett ki a horvátság a szintiszta magyar megyék rovására s vette birtokába az egykori Szlavóniát, meg a szerémségi magyar vármegyék területét is.*

3. FEJEZET:

A barokk műveltség.

Az európai gondolkodásnak azon formája, melyet a tudomány legújabbban *barokk-nak* nevez, magyar területen már a XVII. században feltalálható. Erre vall *Pázmány Péternek* nemcsak stílusa, hanem élete, mély valóságossága és hatalmas szenvedélyessége is. De *Zrinyi Miklós*, a költő is Szűz Máriát választja múzsájának, amikor! ősenek önfeláldozását örökíti meg nagyszerű hősköltevényében. Talán legsekélyebb képviselője az új gondolkozástaódnak a korabeli házassági történeteket pertraktáló *Gyöngyösi István*, aki mégis a következő század barokk gondolkozású világi közönségének legolvasottabb írója lett.

Ilyen előzmények után köszönt be a XVIII. század, amelynek egész színét és jellegét ez adja meg. E tekintétben nem lesz különbség a műveltebb osztály és a nemesi, városi polgárság között, katolikus és protestánsoknál egyaránt elterjedt és uralkodóvá lett.

A művészettörténet a barokk fejlődésének kezdetét már a XVI. század első felében látja, Michelangelo öregkori műveiben, sőt elődjének munkáiban, a század elején meghalt Bramantétól, s a nagy habokkfestők: Tizzian, Rubens, Tintoretto munkái megelőzik jóval a magyarországi barokk-korszak feltűnését és kifejlődését. De éppígy már a XVI. században feltalálható a politikai és irodalmi barokk-ideal is, taüélynék kifejlődése egyrészt a katolikus restaurációval, másrészt a fejedelmi hatalom abszolutisztikus irányával van szoros összefüggésbew. Pompás és hatalmas díszítésű háttérben, sokatmondó nagy gesztusokkal lépnek elénk a vallásukért és fejedelmükért minden áldozatra kész hősök, akik nagy szenvedélyüket csak nehéz küzdelmek árán tudják az erény szolgálatába állítani: ez a barokk irodalom szellemi képe. Ennek a heroikus és udvari életideálnak hihetetlen nemzetközi közönsége lesz s regényeit, — amelyek a hősi ideált mindig bonyolult lélek- és szenvedélyrajzok, szövevényes kalandok és szerelmi történetek keretébe állítják, — európa valamennyi nyelvére lefordítják. (Egyet I. Rákóczi György is lefordított magyarrá.) Igazi elterjedését azonban mégis csak annak a magasabb erkölcsi színvonalon mozgó katolikus restaurációnak köszönheti, amelynek legnagyobb szellemi irányítói a jezsuiták voltak. Általuk terjed egyre a „lelki gyakorlat,” amelynek *első igazi* megalapítója Szent Ignác volt, s amely nemcsak a hitéletben hatott, hanem a világiak között is; ők használták fel erkölcsi nevelés céljaira kiváló sikerrel az iskola-dramákat (jezsuita-dráma), amely legtöbbször nagy emberi szenvedélyeket ábrázol, erkölcsi összeköttetésekkel, s amelyekben a gyenge elbukik, míg az erős önmagát legyőzve eljut az erény útjára. Ez az erkölcsi nevelés, amely a gyenge, esendő embert a lelki élet szabályainak pontos ismeretével vezeti és fegyelmezi a keresztény életideál szolgálatában, nagyszerű külsőségek között folyik le, lélekemelő ünnepekégek közben, rendszerint a templomok és paloták előterén vagy árkádjai alatt.

Hozzánk a török hódoltság alatt került, de széles rétegekben csak a XVIII. században terjedt el ez az új műveltségartalom. A török hódoltság idején csak egyes jezsuita kollégiumok, nagyúri udvarok építkezésénél találunk nyomaira. Terjedésének apostolai *Pázmány Péter* (a pozsonyi és nagyszombati építkezésekkel), *Esterházy, Miklós* és *Pálffy Pál* nádorok voltak, de *Bercsényi Miklós*, sőt // *Rákóczi Ferenc* érzelmes és szenvedélyes, a világ megoldhatatlan konfliktusaiból Istenhez menekülő lelki élete is ennek az új, vallásos színezetű műveltségnek megnyilatkozása volt, amely aztán a szatmári békét követő nyugalom helyreálltával a társadalom minden rétegét meghódította.

A magyar barokk abban is eltér a nyugati országok hasonló irányától, hogy a *rendi szellemet képviseli*, amely egyedül a korona és a rendek együttműködésében látja; az államélet lehetőségeit, míg a nyugati erősen abszolutisztikus s mindig a fejedelmi udvarokban virágozik s önnel terjed el. A barokk felfogás az, amely először próbálja meg a középkor hatalmi küzdelme helyébe nyugalmat, az erők kiegyensúlyozottságát s azok békés együttműködését megteremteni. Jelszava *a béke, a csendes békesség s ezt állítja az emberi törekvések igazi földi céljául is*. Ezt az új műveltséget azután az irodalom teszi népszerűvé és széles körökben ismertté.

Ez az új műveltség fejleszti ki a *Regnum Marianum* eszméjének közjogi tartalmát, amikor megteremti a királyi hatalmat is elismerő rendi szellemet, a vallásos érzést, s a mai ideáloknak a múltba való visszavetítését, s a múlt tradícióival való szembesítését. A *Regnum Marianum* ideája nem volt új dolog, hiszen már a török hódoltság alatt is megtaláljuk azt a felfogást, hogy »*Nem vész el az ország, melyen Szűz Mária pillantása nyugszik*«. Ezt volt az országot felszabadító kongreganisták (Lipót, Károly lotharingiai herceg, Savóval Jenő, Pálffy János, stb.) állani filozófiája s ez lesz most, a barokk-éle? kifejlődésével. Más keresztény államoknak Isten a gondviselője, gyámolítója, védője, de *Magyarországnak Ő az alapítója, létesítője*. Kialakulása két vallásos mozzanatból tevődik össze: az egyik a Szent Koronának II. Szilveszter pápától való küldése, a másik pedig a Koronának felajánlása. Az államalapításnak ebbe a transcendens jellegű magyarázásába fonódnak bele a rendi elemek is. Így alakul ki az a felfogás, mely szerint a legfőbb hatalmat a királyok birtokolják, szabályt és törvényt egyedül is hozhatnak, bár megadják a nemességnek is a jogot (ii. Endre).

A *Regnum Marianum*nak így alakult ki jogfejlődése, amely a következő öt alapelvől állott:

1. a király csak katolikus lehet,
2. a főurak tanácsa szerint uralkodik,
3. az országban tartózkodjék,
4. az országot szabadságban tartsa,
5. esküt tegyen az alkotmányra.

A negyedik alapelve vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy az országnak szabadságban való tartását *belső* és *külső* vonatkozásban értelmezték; befelé az egyes társadalmi osztályok békés egymásmellettiségét, kifelé az ellenséges külhatalmak ellen való védelmet értették rajta.

Ez az elmélet fejleszti ki az *optimisztikus élet- és történetnézetet*, amely nagy lelkesedéssel csüng a múlt dicsőséges képcin, melyeket ez a barokkszemlélet fedez fel és állít a magyarság elé. Így emelkedik fel a *nemzeti érzés* a hit és vallás erkölcsi magaslatára. A középkor és a török hódoltság két századának részleges és egyoldalú beállítással megrajzolt magyar története helyébe *a barokk-kor kezdi kialakítani az egész magyar történet századait átfogó, nemzeti szellemű történet fel fogást*, amely egybefoglalja az egyes széteső századokat a nemzeti öncélúság jegyében, *így szülekszik meg az első magyar nemzeti történelem*, amely minden más nemzet történetétől független és elkülönült *Ezzel ébred a magyarság most először saját magának öntudatára, s ez a nagyszerű történetnézet azóta is tőle származik át nemzedékről-nemzedékre.*

Most válik a nemzeti történet a nagy példák, követésre méltó erények gyűjteményévé. A vallásos hit erejéből optimista szemlélet árad a történelemre is, amelyben szintén a barokk-szemlélet vallásos és heroikus ideáljai hathatnak. Tele van ez a történelem az erények sorozatával, amelyekben ott van a *szabadságszeretet*, amely megóvta a magyarságot úgy a pápa, mint a császár hatalmatól; az *uralkodó iránti hűség*, a *mértékletesség*, a *fiatalság tiszta élete* a *vendégszeretet*, amely fölöslegessé tette az országban a vendégfogadókat, a *nagylelkűség*, amelyek mind megtalálhatók a magyar nép jellemvonásában. Így emelkedik fel a magyarság kétszáz év szörnyű elesettsége után, *s most érzi igazán, hogy saját lábán is meg tud állni, hogy saját magán és földjén kívül senkire sem szorul.* Ezt az új optimista öntudatot, melyből a *nemzeti erőnek* óriási segélyforrásai fakadtak, a *magyar jezsuiták történetfilozófiája* dolgozta ki, hogy aztán utóbb legpregnansabban, de egyszersmind a *legtúlzóbb* kifejezését is egy protestáns tudós tolla adja meg neki, aki fölleveníti egy XV. századi olasz filozófusnak“ (Coelius Rhodiginus) régen elfelejtett mondását, s magyarra alkalmazva, ezt mondja: *»Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita.«* Ez a büszke öntudat akkor katolikust és

protestánst egyaránt elfogott, ami csak a barokk-kultúra hatalmas hódító erejét bizonyítja.

Mint már mondtuk, a barokk műveltség igazi szülője az ellenreformáció katholicizmusa volt, amely már a XVII. században kezdett felemelkedni a reformáció századának' tehetetlenségéből és most látott hozzá, hogy a lényegében rejlő fegyelmező erővel átalakítsa nemcsak a *magyar lelket*, hanem a *pusztán heverő néptelen magyar földet is*. Ez a barokk-műveltség az első szellemi mozgalom; mely az iskola padjaiból indul ki és szinte kizárólag *az iskola által nyújtott eszközökkel változtatja meg a nemzet legszélesebb rétegeinek gondolkodását*. A jezsuiták ez időben nem a prédikálást vagy a nép közötti lelkipásztorodást, a hittérítést végezték, hanem szinte teljesen az iskolára, a nevelésre és a tudományok művelésére korlátozták magukat, s ezen jobbjára szellemi eszközökkel sikerült' nekik — nem egyszer a nemesség ellenére — az új szellemet átplántálni a lelkekbe. A XVII. század végén már 16 gimnáziumuk volt az országban, amelyek főként a nagy főpapok, *Pázmány, Lósy, Lippai, Szelepcsényi, Széchenyi György* érsekek és több püspök áldozatkészségéből épültek fel. A XVIII. században az egyháziak és világiak egyaránt, ma alig elképzelhető *bőkezű adományokkal* gondoskodtak terjeszkedésükről. Tudjuk, hogy 1716-ban már 28, 1766-ban 36, 1773-ban pedig már 41 volt a gimnáziumuk, melyek közül hét konviktussal is el volt látva; ők tanítottak a Pázmány által alapított nagyszombati egyetem bölcsészeti és teológiai karán; felügyeletük alatt állott a jogi kar is, melyen ők maguk rendi szabályaik értelmében nem taníthattak, s így világiakat és világi papokat alkalmaztak; továbbá a kassai akadémia, a kolozsvári főiskola is, amely újjászületett. Tudjuk azt is, hogy tőlük tanult a főnemesség és a katolikus nemesség is, de volt iskoláikban sok nem-nemes, elsősorban városi hallgató, általában *a felvidéki nemesi és polgári osztály magyarosodásában nemcsak a nemzeti érzés, hanem a nyelv terjesztésével is munkálkodtak*. Különösen nagy hatásuk volt a gyermekie lélekre, ami rendkívüli tapasztalataikból, széleskörű tanulmányaikból — különösen a *lélekgondozás és gyermekpszichológia* terén — származott. A gimnáziumok mellett nemes ifjaknak szánt konviktusokat is tartottak fönt, metyekben az ifjakat éveken át ingyen, vagy csekély költség fejében tartva, lelki fejlődésükre döntő hatást gyakorolhattak.

Másik nagy eszközük a nevelés terén az *iskoladráma* volt. Ezeket mindig a szabadban adták elő, a rendház előtt belállított teljes barokk díszben pompázó színpadon, ahol nemcsak a tanulók, hanem szülei s gyakran az egész vidék lakossága is megjelent. A külsőségekre is nagy gon-

dot fordítottak: a színpadi hatalmas kulisszákat, dískapukat, belső templomképeket, a római barokkra emlékeztető méltóságos épületeket lendületes kézzel jezsuita festő- és rajzolóművészek tervezték meg. De nem kisebb figyelmébe lehetett a színdarabokban levő zenének, balletnek, továbbá a fellépő exotikus és szimbolikus személyeknek: mandarinoknak, afrikai négereknek, indus királyoknak, gigászoknak, lemuroknak, pigmeusoknak, római polgároknak, szellemeknek, fűriáknak, különböző nemzetiségű katonáknak, énekeseknek, zenészeknek, akik valamennyien a saját jelmezeikben léptek föl. E tekintetben a jezsuita iskoladráma nevelőhatásához ma csak a rádióé hasonlítható, azzal a különbséggel, hogy a jezsuita iskoladráma vizuális szenzációkat adott, melynek intenzitását az előadásnak olykor hat-hét órára terjedő hossza adta meg. Vegyük mindezekhez ezeknek az előadásoknak gyakori ismétlődését, változatosságát (30 év alatt több mint 620 különböző darabot adtak elő!), megérthetjük azt a hatást, amit ezen előadások tettek ifjakra, szülőkre, s a vidéki lakosságra egyaránt. Ezek az *iskoladrámák terjesztették el az egész országban a barokkműveltséget és életformát*. Bár a daraboknak legtöbbször Idegen tárgya volt, s ezeken szerették meg a heroikus Ideált a magyar néppel, igazi nagy nemzeti hatása a magyar tárgyú daraboknak volt, melyek a hazai történet eseményeit és alakjait helyezték magasra megvilágításba.

Hasonló hatást értek el drámai előadással, jezsuita mintára, a *piaristák* is, akik mindjárt beköltözésük után, 1670-ben adták elő az első drámájukat, melyben a török elleni harcra szólították az országot. A piaristák általában több magyar nyelvű darabot adtak elő, mint a jezsuiták, Isik régi humanisztikus irányukhoz ragaszkodva, csaknem valamennyi drámájukat latinul írták és adták elő.

A nagyszámú magyar darab azonban csakhamar megtörte a barokk-nevelés egyenes vonalát, s fegyelmező és tanító jezsuita-szellem helyett mind több tréfás, gyakran alacsony elemet vett tel, s például a magyarnyelvű minorita-drámák és a ferences drámák lemondva a jezsuitadráma bonyolult barokk-allegóriáiról és heroikus tendenciáiról, egyszerű magyar nyelvű misztériumokat nyújtottak. A református iskoladrámák, melyeket a jezsuitákkal való verseny céljából kezdtek a XVII. század közepe táján, magyarnyelvűségben szintén a komikum felé közeledtek, tősgyökeres népiességet, paraszti élceket vettek fel magukba, s ezzel a barokk-szellemtől végleg elváltak.

Az iskolai drámákon kívül száz és száz más forrásból is táplálkozott ez az irány, amely most már végleg *magyar barokká* vált.

Az új szellem nemcsak új, eddig ismeretlen múltat

adott a nemzetnek, hanem jelenében is megajándékozta őt *saját földjének ismeretével, szeretetével*, sőt arról sem feledkezett meg, hogy ez a föld, amely kétszáz éven át és után pusztasággá lett, újra megteljen európai mintára épült városokkal, templomokkal, palotákkal és kastélyokkal. *Most válik leírás tárgyává a magyar föld* először. A magyar föld megismertetésének munkájában egyforma érdemük volt a protestánsoknak a jezsuitákkal, akik egyformán munkálkodtak *a hazai földrajztudomány kifejlesztésében*. Pedig úgy a jezsuita, mint a protestáns földleírók világlátott emberek voltak és ha nem lett volna bennük oly hatalmas nemzeti érzés, bizony nem sokat dicsérhettek volna ezen a hazán, amely akkor még sokkal inkább »csúnyácska« volt, mint száz évvel később Széchenyi korában. A barokk-író azonban ugyanolyan optimista lelkesedéssel nézte ezt a kipusztult, lerongyolt országot, mint *Petőfi*, aki Isten kalapján a bokrétának látta. Valóban elmondhatjuk, hogy *a XVIII. század barokk-mozgalma lett felépítője az országnak*. A középkori gótika és renaissance kevés fennmaradt emlékei mellett *középületeink, templomaink, sőt polgári házaink is ennek a kornak emlékei*, és ha ma hazánkban művészi értékű épületeket keresünk, szinte kizárólag a barokk termékeire kell rábukkannunk. A barokk azonban nemcsak az újjáépítés nagy művét végezte el, de építkezési és díszítési szellemével meghódította a magyar lelket is, s értékes épületeink ma is vele vannak vonatkozásban: a hazai barokknak továbbfejlődései.

A XVIII. század magyar barokk művészete — részben legalább — magyar fejlődés eredménye volt. A magyar barokk építői — mivel a század második felében a magyar főurak jobbra az osztrák fővárosban élnek — magyar főpapok s magyar egyházi rendek voltak, akiknek, ha idegen építészeket alkalmaztak is, templomaik, palotáik mégis csak a barokknak hazai, a magyar tájba besimuló változatait mutatják. Az új szellem térfoglalását leginkább a töröktől visszafoglalt területeken láthatjuk, ahol tényleg a semmiből alkothatott, a meglévőknek minden korlátjától mentesen. Az első nagy barokk építkezést Budán *Mária Terézia* rendelte el, aki a magyar *királyi palotái* új, modern tervek szerint újjáépíttette. Nagyobb számmal épültek *templomok* Budán, amelyek sokáig egyedül álltak a szegényes és nagyon egyszerű parasztházak között. Ekkor épült a *ferenciek tabáni temploma*, mely török mecset helyére került 1728—39 között, szintén mecset helyén épült a *kapucinus rendháztemplom a Vízivárosban*, mely először 1716-ban, átalakítva 1778-ban készült el, a jezsuiták által építtetett *vízivárosi Szent Anna templom* 1740 — 00 közt épült olaszos barokk-tervek felhasználásával.

nálásával, a várban a *Zsigmond kápolna* 1769-ben fejeződött be, a régi főtemplom, *Nagyboldogasszony-temploma* a jezsuiták gondozásában az 1723-i tűzvész után alakult át. Ezek a templomépítések is arról tanúskodnak, mennyire kezében tartotta az Egyház az ő híveit, s egyúttal azt is, hogy a barokk-korra jellemző fegyelem, a szellemi vezetőktől való függés mily nagy mértékben fejlődött ki, anélkül, hogy az ember és ember közti kapcsolatnak írott jogban bárminő nyoma lett volna. A *szerzetesrendek*, s élükön a jezsuiták, kiknek budavári házfőnökét I. Lipót király 1700. évi oklevelével Buda és külvárosai örökös plébánosává tette, *az irgalmasság önzetlen cselekedeteivel nyerték meg a folytonos háborúban elvadult lakosságot, sebesültekéi, pestisbelegeket egyaránt ápoltak, elhagyott gyermekeket összeszedtek és felneveltek, rabokat török fogságból kiváltottak, itt maradt törököket, rácokat, zsidókat térítettek, a testi és lelki betegségben sínylődőket gyógyítottak s a megtérteket s megtartottakat kongregációkba gyűjtve, belőlük fegyelmezett, minden célra könnyen felhasználható és lelkesíthető tömegeket alkottak.*

A fegyveres erőnek, mint a társadalmi kohézió egykori eszközének megszűntével *a barokk-kultúra az első, amely tisztán erkölcsi, elsősorban pedig vallási kapcsolatokat létesít*, s a társadalmi tekintélyt fegyver helyett ily szelídebb, humanisztikusabb eszközökkel támasztja alá. Az igazi barokk nagyúr politikai hatalmától eltekintve is hódító egyéniség, aki az ő személyes tulajdonságaival, vallásos érzéseivel, alamizsnálkodásával hajlítja magához az embereket. Vagyis a keresztény-heroikus életideál a valóságban is megjelenik, s egy ilyen testté vált ideálnak; igen nagy hatása van mindig a tömegekre. *Nehéz ma elképzelni azt a társadalmat, mely az ideálokat nem szájjal, hanem tettel és az életben is komolyan vette.* Amíg a barokk-kornak megvoltak a nagy nemzeti vezetői, kiknek élete megközelítette a barokk életideált, addig nekik is megvolt a tekintélyük, s a népet minden kényszer nélkül tudták vezetni. Látni fogjuk, mint távolodik el a vezető réteg a felvilágosodás és szabadkőművesség hatása alatt ez ideáltól, s ezzel kezdetét veszi a társadalmi harc, mint mondani szokták: meginog a tekintély és vele a társadalom alapja.

Legvilágosabban szemlélhető a barokknak e vallásos színezetű tekintélye az *egyházi ünnepségek, búcsújárások* rendezésében, amikor az életideál közös tudata ezreket, Plykor tízezreket is képes volt megmozdítani, s azí akkori nehéz közlekedési viszonyok között igen nagy távolságokra példás rendben, barokk ünnepi külsőségek közt elszólitani. Mindezek mellett a *Mária-tisztelet régi kegyhelyei*, így *Boldogasszony, Szekszárd, Csiksomlyó, Szeged* és a többiek is évente a búcsús hívek ezreit vonták

magukhoz és látták el a vallásos élet érzésein kívül tipikus barokk-szenzációkkal is.

Tömegnevelő hatás dolgában meg kell még emlékeznünk a különböző kongregációkról is, melyek között az iskolák mellett jezsuita vezetés alatt fennálló *Maria-kongregációk* e korban még nagyobb elterjedést nyertek, mint az előző korokban, s a Mária-erényeknek: alázatoságnak, tisztaságnak, felebaráti szeretetnek, lelki bátorságnak gyakorlásával, a bűnök elkerülésével, a test zabolázásával rendkívüli erkölcsi hatást értek el főként a nemesi és polgári rendben.

Összefoglalva a barokkról mondottakat, meg kell állapítanunk, hogy *a társadalmilag nyugalmi helyzetet, az állandóságot, a meglévő szervezet élén álló osztályok tekintélyének, tiszteletének létrehozását a barokk-kultúrának köszönhetjük.* A barokk a *tekintély korszaka*, amikor a hívő tömegek engedelmeskednek vezetőiknek anélkül, hogy e vezetők hivatottsága dolgában legkisebb kétség¹ is felmerülne. A barokk egyúttal a *méltányosság korszaka* is, amikor az öröklési rend szigorú betartása mellett mindenkinek megpróbálják a neki járó bért megadni. Igaz, nincs szociális elmélete, a vagyonegyenlőtlenséget megszüntető gazdasági programja, de ezt lehetőség szerint pótolja az alamizsnálkodás keresztény parancsa és azon korszak, melyben olyan bőkezű mecénások gondoskodnak a szegényekről, elesettekről, mint ezidőben (a Koháryak például 170.000 forintot adományoztak a szegényeknek), az a korszak nem tartozik szégyenkezni más korszak előtt, melyben ily esetek oly ritkán fordulnak elő, s akkor sem önzetlenül... A barokk-korban a szó és gesztus mögött *lélek* is rejtőzött, megvolt a léleknek fegyelmező, társadalmi összetartó ereje is: ami nélkül az ország gazdasági újjraépítése el sem lett volna képzelhető.

De a barokk gondolat nemcsak a társadalmat, hanem a politikai viszonyokat is konzerválta, hogy ez a "konzerválás éppen a rendiséget érte, amely a józan abszolutizmus útjában állott, ez nem a barokk hibája volt, mert ő ezt a fejleményt már készen találta.

A barokk-kultúra idegen eredetű. Ez magyarázza meg azt, hogy a tudományos irodalom, valamint a nagyközönségre számító egyetemi nyomtatványok nyelve *latin*. Mindez azonban nem gyengítette a *barokk-kultúra nemzeti jelentőségét*. A latin nyelvű irodalomban heves magyar érzés lüktet, mely minden megnyilvánulását a barokk kultúrának magyarrá festi. Nagy elfogultság kell ahhoz, hogy valaki nemzetietlennek tartsa azt a barokkot, mely *a magyarságot történetének öntudatos, lelkes szemléletével ajándékozta meg és fölfedezte számára országát, melyet eddig nem ismert. A magyar történeti és földrajzi szem-*

lélet e kornak szülötte. Ez az a kor, mely a magyar rendi alkotmányt a történeti múlt és vallásos hit glóriájával vonta be, s ezzel szinte egy különleges magyar szellemi tulajdont alkotott. A barokk kultúra *központi gondolata: alkotmány, történeti múlt és jelen államterület birtokosa, alkotója, mozdatója és vezetője — a magyar nemzet.* Állítja ezt olyan korban, mikor a régi uralkodó nemzet közel volt ahhoz, hogy saját országában majorizálják az idegen bevándorlók. És hogy ezek az új telepések mindenütt alárendelték magukat a kevésszámú magyarság történeti, és államszemléletének, az ennek a barokk kultúrának az érdeme, mely egyedül volt az országban felsőséges, hódításra képes műveltség és amelynek lényege különösképen *magyar* volt.

4. FEJEZET:

Nemzetiségi és gazdasági állapotok.

A török hódoltság két évszázadának pusztításait csak a gazdasági állapotok megtekintése és a népesedési mozgalmak áttekintése alapján lehet igazán mérlegelni. A szatmári béke utáni nyugalmasabb időkben gondolhattak először arra, hogy számbavegyék a magyar föld népességét.

Az eredmény elszomorító: 1711-ben

Magyarország lakossága	1,770.000,
Erdélyé	800.000 lélek volt,

mindössze 2,570.000, ami messze mögötte maradt a Hunyadi Mátyás-korabeli négymilliónyi lakosságnak. Igaz, hogy a XVI. és XVII. század egész Európára nézve stagnálást jelentett a lakosság gyarapodása szempontjából, mivel e két század háborúkkal, pestis- és egyéb járványokkal volt tele s igazán nem szolgálhatta a lakosság száttíának nagyarányú növekedését. Mégis össze kell itt két Számot hasonlítani, hogy világosan lássuk a magyarság arányát Európa népességéhez viszonyítva:

Európa lakossága Hunyadi Mátyás korában	
mintegy	80,000.000,
amiből Magyarországé	4,000.000,

a XVIII. század elején Európa lakossága már eléri a

130,000.000-t, míg a magyarság mindössze 2 ½

milliónyi lélekkel bírt. Ez a százalék szerint is könnyen kiszámítható arány mutatja meg igazán nemzeti hanyatlásunk mértékét.

Még elszomorítóbb a kép akkor, ha e lakosságból

külön választjuk a *tiszta magyarságot* és a nemzetiségeket, A XVIII. század eleji 2 és félmilliónyi lakosságból alig találunk 1,170.000 (Erdélyt is beleszámítva) magyart, vagyis az egész lakosságnak 45 százalékát, Európa népességének pedig alig 1 százalékát.

Ezeknek a számoknak tekintetbe vételével meg kell állapítanunk, hogy az a Magyarország, amely Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás korában Európa egyik hatalmassága volt, most, a XVIII. század elején alig számottevő *kis országgá* zsugorodik össze, amelynek közjogi és nagyhatalmi igények helyett az ország újraépítésének primitív feladatával kellett foglalkoznia. Pedig a XVIII. század volt az az időszak, amikor Nyugat hatalmasságai előléptek és kezdték megosztani egymás között a földrészeket, kereskedelmi utakat, gyarmatokat s előkészítették következő századi világgazdasági hatalmukat.

Annak, hogy a magyarság súlya és jövője hogyan alakul ősi területén, az *az ország benépesítésének mértékétől* függött.

Azok a lakatlan területek, melyek már a török uralom idejében előállottak, most a fõlszabadító hadjáratokban és a Rákóczi-fõlkelésnek évtizedében még inkább megnövekedtek és a korábban lakott területekre is kiterjedtek. Míg a török korszakban a szó szoros értelmében vett »puszta« általában Budától délre kezdődött, a Duna és Tisza mindkét partján, egész a régi országhatárig húzódott, addig a szatmári békét követõ években már Magyaróvártól és Gyõrtõl keletre és délre terjedt határa. A magyarságnak valósággal *létkérdése* lett az, hogyan tudja ezt a pusztaságot újra lakottá és *magyarrá* alakítani.

Még szerencse, hogy a neoacquistica-bizottság ekkor már nem mûködött, ami a Rákóczi-fõlkelésnek volt köszönhetõ. Viszont láttuk, hogy a mohácsi csatavesztést megelõzõ és fõként a déli vidékeken lévõ nagybirtokosok már a XVI. -század közepén szinte kivétel nélkül kihaltak. Így aztán a neoacquistica-bizottság magyarelles eljárásán a rendi szellemû magyar berendezés sem tudott sokat javítani, s a visszafoglalt területek nagyrésze királyi adomány alá került. A telepítõ munkában a számban erõsen megfogyatkozott nemesség alig vehetett részt. Maradt tehát a nagybirtokos-osztály, amely magára vállalta a nagy feladat végrehajtását.

A NAGYBIRTOKOSOK TELEPÍTÉSEI. Leszámítva a teniesi bánág és a határõrvidékek területét, *az ország elpusztult vidékeit legnagyobbbrészt a nagybirtokosok s közülök is különösen a fõurak telepítették be.* Minthogy azonban a szatmári béke után az ország nagybirtokainak nagy részét már idegenek birtokolták, a telepítõk nagyrésze idegen volt. A felszabadító hadjáratban résztvevõ olasz

vagy német származású udvari, vagy katonaember minet a felszabadított területből nyerte jutalmát. Az a néhány fiatal magyar család (*Esterházy, Koháry, Zichy, Apponyi, Károlyi*, stb.), amely még megmaradt és réginek számított, jelentette az új magyar főnemességet, melybe utólag¹ a hivatali pályára ment köznemesek emelkedtek fel (*Sig-ray, Meskó, Niczky, Ráday*, stb.). Ezek a magyar urak is nagy összegeket fizettek a királyi adományért, jóllehet a birtok újra csak holt tárgy volt, mivel munkaerővel nem rendelkezett s így csak újabb és újabb áldozatokkal lehetett elérni azt, hogy az valóban érték és vagyontárgy legyen.

A magyarság életerejére mutat, hogy a szatmári, béke által és után betelepített idegen főurak legnagyobb része teljesen magyarrá lett. A másik jellemző tünete e kornak az, hogy a legtöbb idegen új földesúr soha nem is látta birtokait s a legelső alkalommal iparkodott azt akár olcsó áron is, de legalább készpénzért vagy annak ígéretéért eladni. Így érthető, hogy bár az országgyűlésnek egyre nagyobb tömegedben vették föl a rendek közé az idegeneket, mégis ezekből igen kevés maradt magyar föld birtokában.

Az új főúri családokra roppant munka, áldozat és küzdelem vart, amit — becsületükre legyen mondva — legnagyobb részük be is váltott. Egyes fölemelkedő családok, mint *Károlyi Sándor, Grassalkovich Antal*, a század második felében *Jankovich Antal, Atzél István*, a birtokszerzés, gyarapítás és igazgatás terén olyan páratlan energiát fejtenek ki, amely méltán párhuzamba állítja őket a magyar parasztnál megfigyelt, leküzdhetetlen és soha kii nem eléghető földéhséggel. Azok a családok pedig, amelyek nem képesek e nagy feladatnak megfelelni, eladósodnak, majd eltűnnek a magyar arisztokrácia köréből.

Nem kisebb jelentőségű az a munka sem, amelyet ez az osztály gazdasági téren végez, saját kezdeményezésére, saját tekintélyének védelme alatt. Hatalmas, ezrekre menő tömegek megmozdításáról volt itt szó, amikor a vezető földesurak saját tekintélyükön és az államrenden Mvül semmi eszközzel nem rendelkeztek. De a barokk : társadalmi gondolkozás ellenállhatatlan vonzóerőt gyakorolt a tömegekre, s ezek így engedelmesen végezték a földesúr által elgondolt munkát, jól tudván, hogy a birtok java az ő munkájuktól és fizetőképességüktől is függ.

A telepítés legnagyobb nehézsége az volt, hogy a magyar jobbágyság az elmúlt évtizedekben hozzászokott a folytonos vándorláshoz s így megkötésük a legnagyobb nehézségekbe ütközött. A már egyszer letelepített magyar lakosság nem ritkán továbbvándorolt vagy a hajdúvárosokba szökött. Ez magyarázza meg azt, hogy a földesurak

az idegenek, elsősorban *németek* betelepítéséhez folyomottak.

NÉMET TELEPÍTÉSEK. A XVII. század végén és a következőnek elején általános népmozgalom indult meg (Európában. Ennek egyik oka a merkantilizmus volt, amely elősegítette képzett iparosoknak más országokban való elhelyezkedését, de kezdetét veszi a vallonok, olaszok, hollandi zsidók vándorlása is a német területekre, ahol a harmincéves háború után újraélesztették az ipart és kereskedelmet.

Az igazi nagy tömegeket azonban a franciaországi események készítették vándorlásra. A nantesi ediktum (a franciaországi ligaháborúk folyamán IV. Henrik által a hugenották (protestánsok) megnyugtatására kiadott türelmi rendelet (1598), melyet XIV. Lajos 1685-ben visszavont) visszavonása félmilliónyi francia kivándorlásra vezetett. Ezeknek nagyrésze Poroszországba és Hollandiába költözött, de elhúzódtak Kelet-Európába is. Ebbe a nagy népmozgalomba illeszhető be tehát a magyar föld benépesítését célzó telepítés is, amely magaskultúrájú iparosnépesség helyett csak földművelőket és szegény kisvárosi iparosokat hozott be, mivel a benépesítendő területen elsősorban ezekre volt szükség. A hazánkba telepített lakosság a Rajna vidékéről, annak mindkét partjáról került ki, ahol a spanyol örökösödési háború és XIV. Lajos rablóhadjáratai tették lehetetlenné a lakosság életét. Leszámítva néhány korai morvaországi és ausztriai néphullámot, amely inkább csak szökött jobbágyokból állott, a többi idegen nem magától jött, így nem is jöhetett volna földesura miatt. Ezeket az áttelepítéseket; nagy és hosszadalmas tárgyalások előzték meg, sőt a német császár előzetes hozzájárulása is szükséges volt. Hozzá mindez nagy anyagi áldozatot kívánt a telepítő földesuraktól, úgy, hogy nagyobb-szabású telepítés erős gazdasági és kereskedelmi érzék nélkül el sem volt képzelhető.

Nagyobb tömegekben, rendezettebb viszonyok között csak a század húszas éveiben indult meg a telepítés. Így mindjárt a szatmári béke után III. Károly felhívására nagyobb számú katolikus *sváb* jött be hazánkba. (Ezekről a svábokról nevezték svábnak mindazon idegen telepeseket, akik a XVIII. században kerültek hazánkba.) A német telepések igen különböző területekről verbuválódtak össze s a legritkább esetben fordult elő az, hogy az új község lakossága egy és ugyanazon vidékről származott volna, így nyelvük is teljesen különbözött egymástól. Ezek a különböző nyelvterületről származó telepések aztán ugyanazon faluban összeszoktak egymással s keverék nyelv állott elő, melyben a hozzáértők ma is felismerni vélik az eredeti, németországbeli nyelvjárások maradványait.

A *telepítések földrajzi egységei* csak hozzávetőlegesen állapíthatók meg. Tudjuk, hogy a telepítés kezdetén a szomszédos Alsó-Ausztriából, Morva- és Csehországból jövő

lakosság nagyrésze a Bakony falvaiba és az ország nyugati határszéleire, az utóbb Bajorország dunai vidékéről jövőki a Vérteshegység és Pest vármegye északi részeire, a Würtembergből, Badenből és Schwarzwald vidékéről, valamint a rajnai tartományokból délre és keletre, az Alföld és déli Dunántúlra telepedtek, míg Bácska és a Bánság telepesei a Mosel vidékéről, Elzászból, Lotharingiából, sőt egyrésze Luxemburgból, Hannoverből és francia földről¹ kerültek hozzánk.

A *temesi bánság* első kormányzója a lotharingiai tiszti család sarja, gróf *Mercy* tábornok lett, aki 1717-től 1734-ben bekövetkezett haláláig teljesen átalakította e vidéknek a töröktől átvett képét. Ez a vidék most roppant terjedelmű állóvizekkel, mocsaras területekkel, egészségtelen posványokkal volt tele. Magyarország egyáltalában nem maradt rajta, ami kevés lakosa mégis volt, az oláh és rác telepes lehetett. *Mercy* feladata elsősorban a terület *katonai biztosítása* lévén, meghagyta őket eddigi állapotukban, *Temesvárt* újból erős várrá építette s emellett modern merkantilista szellemben gyártelepekkel látta el. A telepítésnél főként magasképzettségű, speciális iparosokra volt tekintettel, így az 1718-ban betelepített első német csoport teljesen német iparosokból állott. Tiroli, cseh és magyar bányászokkal helyreállította a török alatt használatlanul levő bányákat. A betelepülő iparosoknak 15 évi adómentességet adott, ami több volt, mint ezidőben bárhol. Ő hozta be a *Bánság* legrégebbi német földmiveseit. A németeken kívül telepíteni próbált spanyolokat is (1738), akiket *Nagybecskereken*, *Mercyfalván*, *Versece*n és a *temesvári* gyárvárosban helyezte el, ezek hozták magukkal hazánkba az eperfát és dolgoztak az új selyemgyárakban. Rajtuk kívül trienti és mantuai olaszokat is telepített több faluba selyem- és rizstermelés céljaira. A török területekről nagyszámú bolgár is letelepítést nyert a Temesközben, így különösen *Vingán*, *Lovrinban* és *Óbesengőn*. De tarkította ezt az etnográfiai zűrzavart az is, hogy a bécsi udvar sokáig *büntető-kolóniának* tekintette a Bánságot, s idetoloncoltatta huszonöt éven át az örökös tartományok tolvajait, gyilkosait, orgazdáit és csempészeit. A tiszai határország feloszlása után a rác határörök egy része is a Bánságba költözött, hogy lehetőleg semmi hely ne maradjon a — magyarság számára.

A betelepített németiség nem veszett el a rác, oláh és tót környezetben. Megtartotta továbbra is nemzetiségét* ősi szokásait s igv kultúrájában a legközelebb állott a magyarsághoz. A német községek igen gyakran külsőleg is hasonlítottak a magyar falvakhoz. Megállapítható, hogy valamennyi betelepített elemből a német volt kétségtelenül a magyarságra és jövőjére nézve a leghasznosabb.

Ezek a telepítések egészen a század végéig folytatódtak, II. József idejében a magánföldesúri telepítések teljesen beszüntek, mivel munkásszükségletük már nem volt, mire a király beszüntette a telepítéseket, bár még a XIX. században is előfordulnak szórványosan.

Ezekkel a főúri telepítésekkel egyidőben folyt az állam, illetőleg a király részéről azon úgynevezett *kamarai birtokok betelepítése*, melyek egyenlőre nem voltak magánkézen. Ezek kérdése szorosan összefüggött a határ-örvidék berendezésével, melyet, mint tudjuk, a bécsi udvarnak a magyarok iránti bizalmatlansága vetett fel. Ez a bizalmatlanság akar idegeneket telepíteni a magyarság közé, hogy ellene őket felhasználhassa. Ez a gondolat járt Kollonich fejében is, amikor a magyar lakosságot német telepítésekkel akarta szelídebbé tenni. Ez a célzat azonban csakhamar háttérbe szorult és sem III. Károly, sem utódai turalkodása alatt nem volt indítóok többé a német telepítésben, annál tovább élt e gondolat a szerb viszonylatban.

A SZERB TELEPÍTÉS. A rácoknak magyar területen megtartása, s egyúttal a magyar hatóságoktól való függetlenízése a bécsi politikának sokáig egyik alappillére volt, melytől csak Mária Terézia tudta magát — úgy, ahogy — függetleníteni. Katonai szempontok — különösen a passarovici béke után — egyáltalában nem kívánták többé az eddigi határörvidékek fenntartását, még kevésbé a Temesköz három vármegyéjének katonai igazgatás alatt való maradását, mivel a béke a határokat mélyen a Balkán-félszigetre toltta. Hogy mindezek dacára sem oszlatták fel a katonai határörvidékeket, sőt a Temesköz kormányzását sem, ennek oka a bécsi kormányférfiak *magyarellenes bizalmatlansága* volt. A szerbeknek a magyarság ellen való felhasználását először Savoyai Jenő herceg támogatta, bár előtte is világos lett, hogy ezen a hatalmas területen egyedül rácokat hagyni lehetetlen. III. Károly, már egvire jobban korlátozza a rácoknak adott Lipótféle kiváltságokat (1729, 1732 és 1734), eltiltotta a metropolitát a püspöki kinevezésektől, megszüntette a metropolitának polgári ügyekben való felsőbbségét a rác nép fölött. A bécsi kormánykörökben mindez azonban nem enyhítette a magyarellenes érzelmeket. A vallási kiváltságokból idők folyamán politikai, illetve nemzeti privilégiumokat fejlesztettek s az 1744-ben megalakult karlócai »szerb nemzeti kongresszusa már valóságos alkotmánytervezetet dolgozott ki a maga számára. Majd amikor a rácság a visszacsatolások után (1778) magyar közigazgatás alá került, tovább is megmaradt vallási egységében s bár a metropolita politikai hatáskörét a királynő megszüntette, a nemzeti kongresszus intézménye megvédte a rácságot a magyarságba való beolvadástól.

A rác (kérdés volt valamennyi nemzetiségi kérdés közül a legveszedelmesebb. Így a rácok voltak azok, akik a betelepült nemzetiségek közül elsőnek léptek érintkezésbe külhatalommal a magyarság ellen. Tudjuk, hogy már 1734 óta érintkezésben állottak az orosz cárokkal, akik Nagy Péter hagyományai nyomán vallási tekintélyüket politikai célokra is kamatoztatni akarták.

AZ OLÁH TELEPÜLÉS. A másik veszedelmes betelepülés az *oláhságé* volt, amely még a török hódítás alatt ment végbe. Mindkét nép törzslakossága — a rácé és oláh is — a magyar határokon kívül volt, s mikor a bevándorlók a határokon belül kezdtek letelepedni, ezzel a földrajzi és szellemi kapcsolatokat egyáltalában nem szakították meg. A Dunától és Kárpátoktól délre elterülő rác és oláh vidékek egyre több és több rajt bocsátanak észak felé, a török elől menekülő, vagy a kipusztult magyarság által lakatlanul hagyott vidékekre. Különösen veszedelmes volt ez a fejlődés a *déli határokon*, hol a magyarság régebben a Dunáig és Szávaig az egész vidéket betöltötte, s a középkor utolsó századának rác bevándorlói is óvakodott a veszélyeztethető déli vonalon letelepíteni., Amitől a magyarság félt, azt most a török végrehajtotta: *a bevándorlók künmaradt fajtestvéreik szomszédságában, azokkal szoros összeköttetésben telepedtek le.*

Innen érhető, hogy bár az állami telepítő-akció alig és akkor is igen kismértékben terjedt ki az oláhokra, ezek mégis erős hullámokban nyomultak át a határokon, úgyannyira, hogy leszámítva a Csernovics pátriárka vezetése alatt betelepített rácokat, az egész XVIII. század folyamán *az oláh tömegek a legszámasabbak*, amit hazájukból való menekülésük magyarázott. Valamennyi teleses között *a rácok és oláhok állottak a műveltség iegdlacson.ya.bb fokán*, így ezek vándorolhattak a legkönnyebben egyik helyről a másikra úgyszólván minden feltűnés nélkül, úgyhogy Jelenlétükről legtöbbször csak *utótag* értesültek a hatóságok, így lepték el délről jövő oláh pásztorok a kipusztult Krassó-Szőrény megyét, a lugosi és karánsebesi bánságot, s mind tovább nyomultak Temes és Torontál megyék területére nyugat felé, s a Maroson át északnak. Ezek az oláhok ellenségei voltak minden rendnek és békének, hegyes, erdős vidékeken legeltették nyájaikat, s a síkságokra csak akkor szálltak le, ha *rablásra* nyílt kilátás. A bécsi kormány sem örült ennek az invázióknak, hiábavaló volt azonban minden védekezés ellenük, Karánsebes, Lúgos, Oravica, Mehádia vidéke megtelt ilyen földönfutó oláhokkal. Tömegük szinte ellenállhatatlanul hullámozott nyugat felé, úgyhogy már a német telepítésű területeket is előntéssel fenyegette. A bécsi kormány erre elrendelte, hogy Temesvártól és a Bega folyásától nyu-

gátra ne eresszék be őket. Számuk mindamellett még II. József alatt is egyre gyarapodott.

Ugyanez volt a helyzet a Marostól északra, az erdélyi határhegységekben is. Arad, Zaránd, Bihar vármege egyaránt martalékukul esik, megszállják Nagyváradot, így érik el a váradi, s hasonlóképp a szatmári oldalon újabb néprajzi határukat. Az oláhság terjedése egészben véve egyenes folytatása volt a török korszak magyarpusztulásának, s a bécsi kormány egyelőre várakozó álláspontra helyezkedve figyelte az oláh és magyar elem új elhelyezkedését.

A TÓTOK. A XVIII. század néprajzi térképén a rác, oláh és németnél kisebb foltokat alkotott az a *tót* elem, amely a felvidéki egységes tótságból leválva dél és kelet felé, a volt hódoltsági területre tartott. Láttuk, hogy a XVI. és XVII. század folyamán a hegyvidéken a tótság egy része, így a beleolvadó *vlach* pásztorelem, még félnomád életet élt. Ez adja magyarázatát annak, hogy a neoacquistica földesurai könnyebben kaphattak tót telepest, mint magyart, akiket ekkor már úrbéri szolgáltatásaik kötöttek földesuraikhoz. A tótokra nem vigyázott senki, így jöttek létre a dunántúli és alföldi tót telepek. Telepítőik részben felvidéki urak voltak, akik új birtokaikat telepítették be a régi jobbágyok egy részével. Ilyen eredetűek a pestvidéki, nógrádi, honti, esztergomi, veszprémi és fej érmegeyi tót telepek. Az alföldi tót telepek már nagyrészt ezekből a telepekből szakadtak le. Főtelepítőjük *báró Har^L, ruckern János* volt, aki tótokkal vetette meg alapját *Csaba* és *Szarvasnak*. Tót telep volt *Mezőberény, Tótkomlós* is. Szarvasi tótok alapították meg utóbb a Károlyi-birtokon, *Nyíregyházát*.

A tót nép a magyarral, némettel és ruténnel együtt a középkori Magyarország népességének is lényeges alkotóelemét tette, s régi szállásterületét most is megtartotta. Szaporaságából származó feleslegét bocsátotta le a Dunántúlra és az Alföldre. A magyar nép és föld magához-hasonító ereje a sokféle település között a Felvidékről alászállott tótságnál következett be a legteljesebben, mert ez úgyszólván teljesen magyarrá lett. A Felvidéken ekkor ment végbe a tót lakosság előretörése. A vidék népe a kihalt magyar falvakat vette birtokába, majd az elhanyagolt ipari és kereskedelmi német városokat kezdte megszállni olyan sikerrel, hogy azok lassanként teljesen eltűntek. *A szaporább magyar és tót nép megszállta a nemrég még német városokat s a német elem háttérbe szorult.*

Az igazán *rendszeres állami telepítések* kora Mária Terézia alatt következett be, aki az új királyi birtokokat és a nagy alföldi parasztvárosok természetellenesen nagy ha-

tárait apró falvakkal akarta teleszórni. Az ő, és fia, II. József telepítései már tudatos és tervszerű telepítések voltak, amelyeknél humánus szempontokat is figyelembe vettek. Így minden 2 falu kapott egy sebész-felcsert, minden falu paplakást és iskolát. II. József már népszámlálási és telekösszeírási alapon telepített, oda, ahol éppen a szükség kívánta. Az alföldi nagy városhatárok betelepítése azonban elmaradt. Így alakult ki a *sajátos alföldi tanyarendszer, a mai Nagy-Alföld legsúlyosabb kérdése.*

EGYÉB TELEPÜLÉSEK. A már említetteken kívül meg kell emlékeznünk még a *görög kereskedőkről*, akik kisebb kereskedői társaságokba gyülekezve dolgoztak s a század végére már több mint 30 városban volt görög kolónia, amely a maga orthodox egyháza körül csoportosult. A *görögök, rácok* és *örmények* voltak a bánsági, kamara bérlői is. A *zsidóság* ekkor még nem volt számottevő s így a görög, rác és örmény kereskedőréteg valóságosan uralkodott a magyar kereskedelmi életen. A magyarság és a telepes németység alig emelkedett fel a földműveléstől a kisiparig és a kiskereskedelemig. Még a szarvasmarha- és borkereskedelem is lassan görög kézre kerül. A zsidóság — bár a nyugatról jövőekkel zsidók is jönnek hazánkba, — még jelentéktelen volt. Különös előszerezettel vette bérbe a *földesúri regálékat* (kocsmajog) s a Lengyelország felé irányuló borkereskedelemben játszott vezető szerepet. A nyugati városok gettóiban pedig kisiparral és banküzlettel foglalkozott.

A MAGYAR NÉPMOZGALOM. A telepítésekkel egy időben igen jelentős, sőt a magyar faj jövője szempontjából igen fontos néphullámvás történt, amellyel a *magyarság igyekezett kitölteni az egyes üresen maradt területeket.* Ez a költözés nem állami utón ment végbe. A magyarságnak az egész hódoltsági területet szinte *újából kellett megszállnia, egy második, békés honfoglalással,* munka és az elvadult vidékekkel, a primitív viszonyokkal való küzdelem által. Az egészben az a legjelentősebb, hogy az a rengeteg terület, amit a magyarság most megszáll, erdő, mocsár, pusztaság, újra bekapcsolódik a gazdasági életbe s megélhetést ad a rája települő népnek. Az bizonyos, hogy századokra visszamenő, ősmagyar tradíciókat a dunai és tiszai terület legnagyobb részén hiába keresnénk, — amint a magyarság politikailag is teljesen új helyzetbe került a XVIII. századdal, épp olyan *új* helyzetbe került etnikailag és megtelepedés szempontjából is, mivel nem volt többé szerves kapcsolatban a mohácsi csatavesztés előtti fejlődéssel, annak családi tradícióival és a magyar tájhoz való kötöttségével egyetemben sem. A politikai és közigazgatási keretek ugyan a régiek maradtak, a régi magyar falvakat

is magyarok szállják meg, ez a magyarság azonban már nem egyenes leszármazottja többé annak, amely a várost, községet alapította, hanem az ország más részéből került oda. Így nem ősi kánok például mai kánjaink sem, hanem a XVIII. században máshonnan 'beköltözött' magyarok, ugyanígy a hajdúk, a somogyi és baranyai magij'p-
 rok, a szegediek, debreceniek sem őslakók többé saját városukban. Ez az ide-oda tologatott, erre-arra vándorló népesség szinte példátlanul, megpróbálta azt, hogy másodszer is elfoglalja saját hazáját, melynek védelmében fogott fegyvert s fogyatkozott meg számban annyira, hogy elszakadva a régi tradícióktól, az új helyzet követelményeivel próbált megküzdeni, átalakulni. A legtöbb született magyart — a felvidékit és az erdélyieket kivéve — legfőbb kétszázéves tradíciók tartják azon a darab földön, mely családját ellátta és élmezte. Talán ebből magyarázható meg az alföldi magyar sokat emlegetett közönye, amellyel a községének határán túli vidékekkel szemben viselkedik, s nem kötik érzelmi szálak a tájhoz, a járáshoz, vármegyéhez s ha valami mégis köti, az jieni egyéb, mint a százévelőtti romantikának a szülőföldről zengett műköltészeti hatása, s nem vérből vérbe, atyáról¹ fiúra szálló sötét, homályos örökség, öntudatlan, de annál feloldhatatlanabb kötelék, mely az embert századok múlva is odaköti ahhoz a folyóhoz és halomhoz, amelyen él, s amety őseit éllette. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy egyes kisebb területeken, különösen erdőtől, hegyektől védett, a forgalomtól és a hadak útján kívül eső vidékeken a középkori lakosság családjai fennmaradjanak' bevándorlástól mentesen. Ezek azonban csak ritka kivételként állottak fenn, mint például a Bükk-hegység palóc falvai közt Nagyvisnyón.

Mégis megállapítható, hogy nem az államhatalom, hanem csak páratlan szívóssága és alkalmazkodóképessége teremtett a magyarság számára életalapot. Ezt az életerőt, szívósságot, alkalmazkodóképességet pedig az a kulturális fölény biztosította számára, amely messze kiemelte a többi népelem fölé.

GAZDASÁGI ÁLLPOTOK, MŰVELTSÉG. Ebben a néprajzi tarkaságban könnyű volt észrevenni, hogy a magyarnak nemcsak múltja, de jövője is van. A magyar, tót és rác közt már ekkor feltűnnek a kulturális fokozatok, s ezek mögött jellembeli, velükszületett különbségek. Az oláh, rutén, akkori primitív kultúrátlanságában alig tűnt fel, a rácot is teljes igénytelenség jellemezte, mely nem sokban különbözött a mai oláhcigányétól, sátorlakótól. A rác alig épített házat, nem volt rá szüksége. írni, olvasni többnyire csak papja tudott, sokszor az sem. Dolgozni nem szeretett, otthagya jobbágytelkét, vagy földesura üzte

el, mivel lehetetlenség volt szolgáltatásokra kényszeríteni.

A *tót* népesség nem hiába élt már évszázadok óta a magyar állam területén, sokkal magasabb műveltségi fokon állott, mint a legújában bejött rácok és oláhok. Általában azonnal föl lehet ismerni azon népeket, amelyek már régebben kerültek hazánkba; ezeket magasabb műveltség jellemezte, mint azokat, amelyek csak az utóbbi két században kerültek hozzánk.

A tótságban is meg *kell* különböztetnünk azonban a már itt élő és földmivelő tótságot, és a délről jövő *vlach*-okkal való keveredésből származott és pásztorkodókat. De még ez a régebbi- és újótó nép is magasabb kultúrában élt, mint akár a rácok, akár az oláhok, akik csak a következő XIX. században kezdtek művelődni.

Nehéz pontos és hű képet adni a *magyar köznép kultúrájáról*, mivel az ország különböző területén igen eltérő viszonyok között élt. Bizonyos, hogy az örökös jobbágyság — a földesúri és vármegyei alárendeltség következtében — nem emelkedhetett a kultúra olyan fokára, ahová juthatott volna máskülönb. A főkülönbséget köztük az határozta meg, vajjon földmivelő úrbéresek-e, állattenyésztők-e, másrészt a királyság régi területein éltek-e vagy a visszafoglalt részekben. A régi királyságbeli magyar jobbágy, bár anyagilag rosszabbul állt, gondolkodásában sokat megőrzött a régi magyar közsabadoból, vagy akár a középkor szerződéses jobbágyéből is.

A *magyar kisnemesség* egyre ritkábban forgatta a kardot és puskát, mégis nagy szeretettel emlékezett meg hadviselő erényeiről. Hozzájárult ehhez, hogy a nemesség¹ többsége a béke éveiben is parancsolt, jobbágyaitól hűséget, engedelmességet várt, így megőrizte vezető, embereket irányító tehetségeit, amelyek különben teljesen visszafejlődtek volna. A magyar nemes tehát, bár nem katonatöbbség, azért vezető maradt és sikerült fenntartania *vitézi* jellegét, amiben nagy segítségére volt a *barokk műveltség és oktatás*, melyek a vitézi múlt képeit állandóan szeme elé tárták, füleit retorikus szólamokkal töltötték meg. Ez tette *úrrá*, aki saját belső családi életén kívül is egy-egy kis társadalomnak középpontjában állt. Különb. híres volt nemcsak régimódi vendégszeretetéről, hanem a népies asszonyok, leányok *erkölcséről*, *szemérmességéről* is., *az asszonyok közmondásosán hű feleségek*, akik másodsor nem mennek férjhez a kisnemességben, annál inkább a nagybirtokos családokban, ahol az özvegyasszonyok vagyonuk miatt különösen keresettek.

A *jobb módú nemes* élete már nagyvonalú, széles gestusu, parancsoló természetű, gyakran fényűző és pazarló, legalább is a vagyoni értékek, elsősorban a természetbeliek könnyen pótolhatósága miatt. Mindez természetesen nem

maradhatott hatás nélkül a körülötte élő jobbágnépségre sem. Ennek *vendégszeretete* sem állott a nemesé mögött — míg a rossz anyagi viszonyok len nem szoktatták erőről, ami főleg a katonai beszállásokkal köszöntött reá. A jobbágyasszonyok szívesen utánozták *ruhában* a kis földesúri család női tagjait, ők tartották fenn és terjesztették tovább a *népi hímzéseket*, míg a férfiak ruhája — a folytonos munka, robot miatt — igen egyszerű és szegényes. (A magyar parasztviselet diszdarabjai, mint például a *cifraszűr*, csak a század második felében lesz általánossá.) A jobbágy hegyes süvegben, durva köpenyben, zsíros ingben jár. (Inge elől olyan rövid volt, hogy a hasát is alig takarta, ami az idegenekben felháborodást és sajnálkozást keltett.) *Erkölcsei élete* azonban *kifogástalan*, mint földesuráé, viszont szaporaságával már ekkor sem' éri el az ország oláh és szláv népességét. Ugyancsak a földesurával egyező tulajdonsága a jobbágnak, hogy *igazát nem hagyja*, ennek következménye az, hogy a földesurak, ha csak lehet, idegen jobbágyot tartanak, vagy legalább is nagy munkára — aratásra — tótokat fogadnak. A magyar jobbágy télen, ha teheti, semmit sem dolgozik s nyáron sem állandó, úgy hogy gyakran aratást sem vállal. Itt érzett hatása annak, hogy az örökös jobbágyság mennyire kerékkötője volt a jobbágy törekvésének, azt demoralizálta, kényszerű műveletlenségre süllyesztette.

A *mezőgazdaság* a töröktől visszafoglalt területeken volt kétségtelenül a legkezdetlegesebb fokon. Ezen a területen ugyanazt a primitív művelést találjuk, amit a nomád magyarság végzett a honfoglalás korában. Sokhelyen még a földközösség formáival is találkozunk, a község határának csak egy részét művelik, s ha azt teljesen kimerítették, más területet vettek művelés alá, ami rablógazdálkodást jelentett. Az ország többi részein már kétes háromnyomásos rendszerrel művelték a földet, (bár még ezek a formák is a földközösségre voltak jellemzők. A határt két-, három részre osztották, s ha két részre osztották: egyik fele ugar maradt, a másik felét nyilhuzással szétosztották és megművelték; a háromnyomásos forgónál a három részre osztott földön részben tavaszi, részben őszi vetés volt, míg a harmadik került ugarba, amit aztán évről-évre változtattak.

Ugyanilyen kezdetleges volt a hódoltsági területeken¹ az *állattenyésztés* is. A nagy községeknek csak közvetlen határát művelték meg, a nagy határ a pásztorok világa volt, ahol *szilaj* állattenyésztés fejlődött ki; a pásztorok' alkalmazkodtak a vadonnak maradt területhez s *életmódjuk a régi félvad kunoké lett*. Ilyen gazdálkodás mellett természetesen a föld nagyon hamar kimerült. Két nemzedék sem kellett azonban, a nép mégis rájött arra, hogy

gazdálkodási módján változtatni kell. Magasabb színvonalon állott a mezőgazdaság a Dunántúl északi felén, a Felvidéken és a Felső-Tiszavidéken, ezt csak a Rajna vidékéről jött német telepesek múlták fölül, akik már földközösség nélkül, magánterületen vezették be a háromnyomásos forgót, csakhamar áttértek a takarmányfélék termelésére és az ugart eltüntető magasabb gazdálkodási fokot jelentő gazdálkodásra.

Legfejlettebb volt a földművelés a *nagybirtokon*, ahol már kertgazdaságot is találunk. Az állattenyésztés keretében *nemesített állattenyésztést* is végeztek. A művelési módok azonban még így is elég kezdetlegesek voltak a nyugatiakhoz képest. Így a cséplés nyomtatással és cséphadaróval történt, a gabonát pedig vermekben raktározták el. Csúrnek, magtárnak — ami nyugaton már általánosan elférj edi volt — itt nálunk még nyoma sincsen. A *trágyázás* is csak egyedül a szőlőnél ismeretes. Még mindig *nem a föld és annak hozadéka volt a tulajdonképeni érték, hanem a munka* — emberi és állati —, *melyet rajta végeztek*. Ez vezetett a jobbágy teljes lekötésére, amit az örökös Jobbágyság és a nemesi vármegye végzett el száz százalékgig. A vármegye hatalma szertelenül kiterjedt mindenre: mégtiltotta a jobbágy fegyverhasználatát, ami eltiltása volt a vadásztólt; eltiltotta a pipázást, a cliszes öltözködést, káromkodást. Mivel azonban minden teher egyedüli viselője a jobbágy volt, jelentősége egyre növekedett az *állam* szemében. *A felvilágosult abszolútizmus belátja, hogy az állam szempontjából az államot eltartó jobbágy jóléte jelenti egyúttal a közjót is. A nemesség az állam számára haszon nélküli elemmé vált, kerékkötője minden haladás-mik, fejlődésnek, teherviselés nélkül szólt bele az állam ügyeibe.* Betetőzte ezt, amikor a helytartótanács végrehajtó szerve a nemesi vármegye lett: kialakult a *vármegyei közigazgatás*, amely azonban tisztán nemesek kezében lévén, *a jobbágy védelmet teljesen az abszolút államhatalomra bízta, mintha tőle teljesen idegen, és mélyen alatta álló emberekről, s nem fajtájabeli magyarokról lett volna szó.*

Csak a barokk-kultúrának volt köszönhető, hogy nagy obbarányu jobbágylázadásról nem tudunk e században. Mindössze két kisebb jelentőségű felkelésről van tudomásunk, a *Péror-féléről*, amely 1735-ben tört ki rác jobbágyok között, a másik 1754-ben a *Turban* lakó Törő Pál és *Vásárhelyi* Pető Ferenc által megszervezett felkelés volt, mindkettőt azonban könnyűszerrel elfojtották s a szegény elnyomott nép visszasírta a messzi száműzetésben elhalt fejedelmet: Rákóczi Ferencet... Ezek a forrongások indítják majd a királynőt a jobbágyvédelem szép gesztusára.

A felvilágosodott abszolutizmus kifejlődése Mária Terézia kora.

MÁRIA TERÉZIA EGYÉNISÉGE. Az utolsó férfi Habsburg halála után, 1740-ben a Habsburg-ház egyik legnagyobb uralkodója, *Mária Terézia* (1740—1780) került Magyarország trónjára. Az egyetlen asszony, aki a magyarság történetére iránytadó, elhatározó befolyást gyakorolt. Hogy ezt megtehesse, az kizárólag az ő *nagy egyéniségének* volt köszönhető.

Uralkodása alatt hajlik át a barokk a felvilágosodás-
Jioz. Am ezt a felvilágosodást nála nem a profán értelemben vett — s később egyszerű Isten-tagadássá fajult — felvilágosodásnak kell vennünk. *Mária Terézia a felvilágosodásnak legtisztább emberi, a szó szoros értelmében vett humanisztikus tartalmai sajátította el s tette magáévá, amely megfért, sőt egyenesen katolikus hitére épült s amely arra készítette egész uralkodása alatt, hogy alattvalóinak testi és lelki javáért, isteni és túlvilági boldogságáért ő is felelős Isten előtt, ki rábízta a hatalmat.* Ez a felelősségérzet tölti el lelkét, ez ad hatalmának érzésteli vallásos felfogásból származó törekvést, amely jobbagy-felszabadító munkájának állandó indítójává lesz. Azzal gyöngédséggel lázad fel az áthagyományozott elnyomás ellen, keresi még a jobbagyviszonyokon túl, más társadalmi osztályok számára is az eddiginél emberibb élelehetőségeket. így válik Mária Terézia a felvilágosodás úttörőjévé, miután ő volt az, aki a barokk-rendi koncepciót a legmagasabb fokon valósítja meg, az ő általa kezdeményezett új irány dönti meg valójában a múltat, a XVIII. századot és nyitja meg a XIX. század újkorát. *Kevés uralkodónak adatott meg, hogy két korszak határán az egymásra törő múltat és jövőt olyan harmonikusan, egymással kibékítve egyesítse egyéniségében, mint ő, akiben ezt nemcsak érző szíve és nőiessége varázsolta elő, része volt ebben mély politikai érzékének és bölcs államférfiúi belátásának is.*

Anyai gondoskodással viselte gondját népeinek s a sors csapásai között erős katolikus hite férfi módjára megerősítette. *Egyénisége és nagy állam kormányzó képessége tette alkalmassá arra, hogy minden addigi Habsburg-uralkodót messze felülmúlóan lopja be magát a magyarság szeretetébe, amelynek trónja megmaradását is köszönhette.*

A női kéz nem volt gyöngé arra, hogy a birodalom sokféle irányuló érdekeit összefogja, a bomlani készülő birodalmat szinte csonkítatlanul megtartsa s országait rá-

vezesse az európai fejlődés útjára. Ő maga kormányzott és jól értett ahhoz, hogy hogyan kell kiválasztania tanácsosait. Szinte csodálatos, hogy a királynő, aki hitvesi és anyai kötelességeinek oly példaszerűen megfelelt — tizenhat gyermeket hozott a világra — és akinek az élet ártatlan örömei iránt is volt érzéke, milyen lelkiismeretes buzgalommal telj esi tette uralkodói hivatását. Uralkodó szerepét *vallásos-patriarchálisán* fogta fel, a magyarsággal szemben ezt hangoztatta: »*Mindent el lehel érni ezzel a nemzettel, ha jól bánnak vele és szeretetet mulatnak iránta.*«

AZ ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ. (1741—1745.) Atyjának azon törekvése, hogy a leányági örökösödést elismertesse a külfölddel, hiábavalónak bizonyult. Egymás után tagadták meg halála után az elismerést *Károly Albert* bajor választófejedelem (I. József veje), a szász választó-,; // *Frigyes porosz király*, a kölni és pfalzi választófejedelmek, a szardíniái és nápolyi királyok és Spanyolország. Franciaország is felhasználta a kedvező alkalmat, hogy Ausztriát végleg leterítse és ő is az osztozkodók közé állott.

A háborúban a magyarság volt Mária Teréziának legfőbb támasza. Trónralépését ugyan eléggé nyugtalan közhangulat fogadta, mivel III. Károly évek óta nem tartott országgyűlést, nem töltötte be a nádori széket, a szerencsétlen török hadjárat is hozzájárult a bajok fokozásához. A királynő ezért mindjárt trónraléptekor, 1740-ben *Pálffy* Jánost állította a magyarországi katonaság élére, majd a következő évi országgyűlésen őt választotta nádorrá is.

Közben, már 1741 elején // *Frigyes* Sziléziát követeli Mária Teréziától, majd amikor ezt nem kapja meg, betör Sziléziába, Boroszlót elfoglalja, szövetségre lép Franciaországgal, a bajor választó pedig Spanyolország Bourbon királyával köt szövetséget, s nyugatról tör be és foglalja el Linzet, egészen Sankt-Pöltenig nyomulva előre. Mind-ezen csapás 1741 elejétől őszeig érte sűrű egymásutánban, a fiatal királynőt, akinek helyzete nein sokkal javult azzai sem, hogy a Sziléziát bajor étvágytól féltő Frigyes 1741 októberében egyidőre megegyezett vele, mert a bajorok és franciák északnak fordulva Prágát foglalják el, ahol a Cseh rendek Károly Albertnek meghódnak, mire Frigyes is tovább folytatja a háborút, még nagyobb zsákmányt remélve.

Az a Habsburg-ház, amely még néhány évtizeddel előbb Európa minden harcterén nagy támadó erőkkkel rendelkezett, most egyszerre védtelenül érezte magát és Magyarországtól kellett várnia az egyetlen lehetséges segítséget. Nagyobb segítséget azonban, mely a bajor, francia és porosz seregekkel sikeresen szembeszállhatott volna, csak az országgyűlés adhatott. A királynő Grassalkovich-csal, Pálffy Jánossal folytatott előzetes megbeszélés után

női közvetlenséggel, helyzetének nyílt feltárásával akarta megnyerni az országgyűlést. 1741 szeptember 11-én a pozsonyi várban fogadta az országgyűlés tagjait, s a kancellár és primás segélykérő és ígérő szavai után maga latin nyelven kijelentette, hogy *mindenkitől elhagyatva a magyarok híres fegyveréhez, ősi vitézségéhez fordul és hűségükre bizza magát és gyermekeit.* A gyászruhás fiatalasszonynak királyi méltósággal elmondott, végefelé könynyekbe fulladó beszéde mély hatást tett a rendekre, akik erre: »*Vitam et sanguinem pro rege nostra!*«, életünket és vérünket királyunkért, kiáltásban törtek ki.

Az országgyűlés csakugyan megadta az általános nemzeti felkelést, ezen kívül portális katonaságként, az ország költségén felállítandó 21.600 gyalogos katonát, ami összesen mintegy 60.000 főnyi hadsereget jelentett. A nemesi fölkelés ugyan csak egy évig tartott, de a nemesség nagyrésze belépett a serezekbe s így azután is kivette részét az uralkodóház védelmében. A magyar országgyűlés által adott hadi segítség értéke nem a csapatok számától, vagy begyakorlottságától függött, s kétségtelen, hogy *a Habsburgok trónját ekkor a magyarok mentették meg.* Az egyesített hadak 1742-ben visszafoglalták Felső-Ausztriát és Csehországot—*Nádasdy* vezérlete alatt bevették Bajorország fővárosát, Münchent: majd átkeltek a Rajnán és francia földön is hódítottak. II. Frigyes is kiszalasztották Morvaországból, csupán Sziléziát nem tudták tőle visszafoglalni, melyet az a *drezdai béke* (1745) értelmében meg is tartott. Mária Terézia azonban még tovább folytatta a harcot a franciák, szardíniaiak és spanyolok ellen, mégpedig oly sikerrel, hogy az 1748-ban megkötött *aacheni béke* értelmében összes örökös tartományait megtartotta, kivéve Szicíliát és néhány olasz (Parma, Piacensa, Guastalla) hercegséget. *A hatalmak véglegesen elismerték a pragmalica sanctiot.* Mária Terézia megtartotta a francia—spanyol—porosz—bajor koalícióval szemben is az őseitől megszerzett nagyhatalmi állást. A királynő azonban nem elégedett meg ezzel, Sziléziát minden áron vissza akarta szerezni s ezért az aacheni béke után nemcsak hadseregét szervezte újra, porosz mintára, hanem külügyeinek vezetője, *Kauniz* segítségével teljesen körülzárta II. Frigyeset.

HÉTÉVES HÁBORÚ. Az 1756-ban megindult úgynevezett *hétéves háborúban* már Mária Terézia oldalán, Poroszország ellen harcolt Szászország, Oroszország, Svédország és Franciaország is. Frigyes király üldözött vadként fordult erre-arra, de a központi helyzetéből adott belső védelmi vonalakat kihasználva, nem egyszer osztrák területre is betört, Olmützt elfoglalta, majd Szászországot semmisítette meg s végül is sok fényes győzelem és néhány

súlyos vereség után sikerült neki az, ami előbb Mária Teréziának: az 1763-i *hubertsburgi békekötésben* megtartotta egész Európa koalíciójával szemben a porosz királyság területét, sőt Sziléziát is, melyről Mária Terézia újból kénytelen volt lemondani.

Az örökösödési háborúk egyetemes eredménye a *hadviselés új alapokra helyezése volt*. II. Frigyes mozgósítása például már csak 6 napig tartott s nála először érvényesült az az elv, amit később Napoleon alkalmazott, hogy az ellenséget meg kell semmisíteni. A magyar katonai tehetőség az új harcmodor kialakulásának korában megbecsülhetetlen szolgálatot tett a királynőnek. *Az új harcmodorban újraéledtek az ősi magyar katonai sajátosságok s így elsősorban a magyar csapatoknak felelt az meg.*

Az örökösödési háborúk magyar szereplői közül legjobban kiváltak a *Fontenoynál* megsebesült gróf *Forgúcli Ignác*, a protestáns vallású *Beleznay Miklós báró*, a hadseregszervezésben és vitézségben egyaránt kiváló báró *Ghillány János*, de különösen a két kiváló magyar huszár, *Gróf Nádasdy Ferenc*, aki Laudon mellett Mária Teréziának kétségtelenül legtehetségesebb hadvezére volt, s aki nagy tömegeknek a kor színvonalán álló vezetését épp úgy értette, mint a magyar szokás szerinti bátor rajtaütést és a győzelemnek személyes bátorsággal való kikényszerítését. Ilyen sikere volt a *burkersdorfi* vesztett csatában II. Frigyes táborának elfoglalása, a *kolini* (1757 június 18) csatában száz lovasszázad élén véghezvitt rohama, mely a porosz király megveretésének igazi oka volt. Ennek a nagy győzelemnek emlékére alapította Mária Terézia a róla elnevezett legmagasabb katonai érdemrendet. Mellette *Hadik András* volt a legkiválóbb, az ő nevéhez fűződik *Berlinnek 1757 október 16-i huszáros elfoglalásai és megsarcolása*, niely a magyar katonára újból felhívta egész Európa figyelmét. Kitűntek még e hadjáratok alatt bravúros huszártámadásaikkal *Ujházy* ezredes és *Babocsay* tábornok, aki a berlini vársánc elfoglalásakor esett el. *A Rákóczi-fölkelés óta most terjedt el újra Európában a magyar vitézség híre*, melyet még az osztrákoknak, sőt az ellenségnek is el kellett ismerniök.

Az örökösödési hadjáratok bővelkedtek a magyar katonák hadi erényeiben. De a legvitézebb hőstetteket is felülmúlta gróf *Hadik András* hadikalandja, aki bravúros vállalatával egész Európa csodálatát kivívta. *Hadik András* tábornok mintegy 3500 huszárijával vakmerő kalandba fogott. Lovasságát egyenesen a porosz főváros, Berlin ellen vezette. Veszélyes és fárasztó előnyomulás után, mely több napot vett igénybe, váratlanul Berlin alá érkezett, az ottlévő őrséget lefegyverezte és a polgárságra 235.000 tallér hadisarcot vetett. A berliniek készségesen engedelmeskedtek a vitéz huszárgenerális feltételei-

nek és szó nélkül lefizették a hadisarcot. Ekkor ismerték meg először a magyar huszár virtust. Mert Hadik és huszárjai nagyon kíméletesen bántak a berliniekkel. Nem fosztogattak, nem raboltak, nem bántottak senkit. A hadisarc után gyorsan eltávoztak a városból. Mária Terézia élete egyik legszebb emlékének mondta ezt a haditettet.

Ehhez az érdekes hadikalandhoz fűződik az a kedves epizód, mely a Hadik tábornoki huszáros virtusát és Mária Terézia hódító egyéniségnek varázsát egyaránt jellemzi. Hadik tábornok Bérumbé érve, valami meglepetéssel akarván kedveskedni Mária Terézia királynőnek, egy tucat fimom; kesztyűt szerzett be a berlini hadikaland emlékére. Csak hogy a harcokban nőtt generális nem sokat nézte a kesztyűket, s ahelyett, hogy mind a két kézre valóat választott volna, egy tucat olyan kesztyűt hozott magával, melyek mindegyike jobbkezes volt. Mária Teréziát igen meghatotta vitéz tábornokának kedves figyelme. Képzelték Hadik óbester röstelkedése, amikor felvilágosították tévedéséről, De a királynő hálája és kegye ezt a tévedést is a hétéves háború egyik értékes emlékévé avatta. Elismerésül és kitüntetésképpen megengedte, hogy a Hadik-huszárok ezentúl — a berlini dicsőség emlékére csak — egyik kezükön viseljék kesztyűjüket.

A másik kiváló magyar vezér gróf Nádasdy Ferenc, a kolini csata diadalmas vezére volt, aki Daum tábornok fővezér mellett nagy szerepet játszott a diadal kivívásaiban. Az ütközetben Nádasdy könnyű lovasságával az osztrák sereg jobbszárnyán állott s azt fedezte, melyre a porosz király intézte támadásait s amelyet végső erejével ismételtén áttörni igyekezett. Többszöri támadás után mindéin erőlködés ellenére az osztrák lovasság egy részét végre visszavetette, állásaiból hátraszorította és a porosz lovasságot jó tova űzte. Midőn azonban ezeket a Krzecsow helység háta mögötti kis erdeiben felállított osztrák gyalogság élénk tüze megállította, Nádasdy hirtelen összeszedte magát, embereit rendibe állította és hetedszer is támadásra rohant a poroszok szárnya ellen és ezáltal az osztrák jobbszárnyának biztosította a diadalt, magának pedig az újonnan alapított Mária Terézia-rend nagykeresztjét vívta ki.

A KIRÁLYNŐ HÁLÁJA. A megmentett királynő sohasem felejtette el, hogy trónja védelmét a magyarok elhatározásának köszönhette. És csakugyan, Mária Terézia nemcsak, hogy *soha ellenséges érzülettel nem viseltetett Magyarországra iránt,* de még azon közömbösségnek sem adott helyet szívében, mely atyjának és annyi más elődjének Magyarországhoz való viszonyára jellemző volt.

A háborúban bebizonyosodott, hogy a Habsburg-birodalom fenntartásához a magyarság közreműködése feltétlenül szükséges. A királynő tehát minden igyekezetével azon volt, hogy lehetőleg békességgel kormányozza azt. Elsősorban a főnemesség megnyerésére törekedett. Bár minden tartományának megvolt még a maga alkotmánya, lassanként *az egész birodalom számára Bécs lett a tényleges központ,* a monarchia egyetlen nagyvárosa. A nagy-

város és a fényes udvari élet vonzotta a magyar főurakat Bécsbe, akik aztán lassanként teljesen az udvari életben költöttek idejüket. 1765-ben Mária Terézia leányának, Mária Krisztinának férje, *Albert* tescheni herceg lett Magyarország helytartója. A királyi család tagjai magyarul tanultak s magyarul szóltak a nemesekhez az országgyűlésen. A személyekig menő lekötelezésre való törekvés jellemzője Tolt Mária Terézia uralkodásának. Az eredmény nem is maradt el, mert *a főnemesi osztály teljesen bécsivé lett* és a köznemesi osztály kulturális színvonalat is emelte. 1760-ban megalapítja *a magyar nemesi testőrséget*, melybe minden magyar vármegye egy-egy kiváló nemesifjút küldött, a királynő székvárosába. 1765-ben megalapítja, ugyancsak Bécsben, a *Theresianum-ot*, mennek célja a magyar ifjak kiképzése volt. Ugyancsak 1764-ben alapítja meg nemesek részére a *Szent István-rendet*, az első magyar király és szent tiszteletére.

Különösen nagy érdeme volt Mária Teréziának a magyarországi — külön kormányzás alatt lévő — *területek visszacsatolása*, ami, ismerve bécsi kormányának állásfoglalását, tisztán a királynő személyes érdeme. Így csatolja vissza Magyarországhoz a *iemesi bánágot* (1778), majd *a tiszta—marosi határőrvidéket felosztatva*, a következő évben (1779) *Fiumét csatolja vissza hazánkhoz. Erdély továbbra is külön maradt*, ez azonban nem a királynő kívánsága, hanem az erdélyieké volt, akik elleneztek az anyaországgal való uniót. Itt említjük meg, az 1772-ben felosztott Lengyelországnak reá eső részéből visszacsatolta hazánkhoz a még Zsigmond által elzálogosított *szepesi városokat is*.

Oroszország Nagy Péter (1679-1725) óta félelmetes hatalommá tltt. Országából európai nagyhatalmat és európai országot alkotott. II. Katalin cárnő (1762—1798), miután Lengyelországban kellően biztosította politikai befolyását, azon volt, hogy ezt a belső egyenetlenségiben elgyengült országot meghódítsa s azután Törökországgal számoljon le. Lengyelországiban való szerencsés előrehaladása azonban felkeltette II. Frigyes porosz király s Mária Terézia hatalmi féltékenységét is s minthogy II. Katalin oiem akarta kockáztatná eddigi sikereit, ezért elfogadta II. Frigyes indítványát s közösen, mind a hárman megosztokodtak Lengyelország területének egyharmada fölött (1772). Ekkor kapta meg Mária Terézia, illetve általa Ausztria, a magyar királyok régi birtoklása jogán Galíciát, Lodomériát és a Zsigmond által elzalogosított *szepesi városokat*.

Uralmát a régi törvényes formák között gyakorolta s férje, különösen mióta német császárrá választották (1475), alig szólt bele az ország ügyeibe. A magyar kormány szerveket függetlenítette ugyan az idegen kormány szervektől, de közvetett befolyásuk továbbra is megma-

radt. Mivel uralkodói szerepét vallásos-patriarchálisán fogta fel, reformtörekvéseiben nem volt oly radikális, elméleti, mint racionalista elvek alapján álló fia, József, akit, amikor férje meghalt, maga mellé vett kormánytársul (1765) s akivei emiatt nem egy komoly összetűzése volt.

Hogy a magyar rendekkel később mégis összeütközésbe került, az nem az ő hibájából történt. Az örökösödési háborúk tanulsága ugyanis az volt, hogy a nemesi felkelés nem felel meg többé céljainak. Ezért helyette a hadiadó fölemelését kérte az országgyűléstől (1751). A rendek azonban előbb az elhalt Pálffy János nádor helyébe Batthyány Lajost választották és csak a sérelmek felpanaszolására után tértek rá a hadiadó fölemelésére, de a kért 1,200.000 forint helyett csupán 700.000 forintot ajánlottak meg. A királynő, miután nem kapta meg a várt összeget s a nemesi adózás szóba sem került, tizenhárom évig nem hívott össze országgyűlést. A nemesi adózás akkor már egész Nyugat-Európában szokásban volt s így érthető a királynő rosszasága, amikor erről a rendek hallani sem akartak. Erre vonatkozó levelében így ír Pálffy Miklós országbírónak: *»Nem akarok a törvény ellen cselekedni, szeretem a nemzetet, hálás vagyok iránta, de ha király akarok maradni, kell, hogy éppen úgy igazságot szolgáltatassak a szegénynek, mint a gazdagnak. Lelkiismeretem szerint kell eljárnom. Sok hónapon át iparkodtam, hogy Iez elveket megegyeztessem az ország alapelveivel, rajta vesztettem és a jobbágy fizeti az árát. Nem akarok mást, mint a közjót, melyet nem szabad, hogy magánérdek zavarja.«* A magyar nemesi adómentesség sértetlenül maradása okozta azt az éles fejlődési különbséget, amely a monarchia keleti és nyugati felében ekkor kezdett kialakulni.

REFORMOK ÉS ALKOTÁSOK. Nemcsak Magyarországon, hanem az egész monarchia korszerű, humanisztikus átszervezésre szorult. Ezt a munkát Haagwitz Frigyes irányította, aki teljesen tudatában volt annak, hogy a jobbágy képtelen immár a megnövekedett katonai terhek elviselésére. Ausztriában sikerült már a közös teherviselést elfogadtatni. Mint mondtuk, Mária Terézia királynőnek mély vallásosságon alapuló humanisztikus színezetű abszolút uralma volt, ez adta meg annyira egyéni színét és reformjainak jelentőségét. Nála a felvilágosodott abszolutizmus *egyedül önmagáért akarta az ország lakosságát gazdaggá és egészségessé tenni*, ezért volt szüksége arra, hogy a rendi különbségek ellen fellépjen s megkezdje az egyenlősítés munkáját, hogy mintegy előkészítse a talajt a XIX. század demokratikus fejlődése számára.

Az újabb történetírók a királynő ténykedését kétféle összetevőre vezetik vissza: *objektívra*, ami a felvilágosó-

dásban, *szubjektívrá*, ami a katolikus érzelmiségben gyökerezik. Erre vezetik vissza népegészségügyi, népjóléti és gazdasági reformjait. Mindezek kivételénél azonban egyáltalában nem számíthatott a rendiség közreműködésére amely merev állásfoglalásával eleve elzárkózott minden olyan újítás elől, amely rendi kiváltságait korlátozta volna, Mindez azután a nemzeti autonómia háttérbeszorulását eredményezte.

Reformjának legfontosabbja a *közegészségügy* megteremtésére vonatkozott. E téren nem járt ugyan egészen járatlan úton, mivel atyja már megkezdte az ország egészségügyének emelését, mégis *a magyar közegészségügy meg alapítójának Mária Teréziát kell elismernünk.* Az 1770-ben megjelent rendelete az alapja korszerű egészségügyi tevékenységének. Az országot hatósági orvosokkal és szülésznőkkel látja el. Rendezi az árvagondozás ügyét, majd felállítja a legelső árvaházat (1763), utóbb elrendeli, hogy minden vármegye állítson fel árvaházat (1766). Megpróbálja a tűrhetetlenné vált koldusügy rendezését, amelyet szegényházak létesítésével akar a rendes mederbe terelni. Megszünteti a rendőrségi tortúrát, amely Kollonich óta vált szokássá nálunk ausztriai mintára, de nem kerüli el figyelmét a társadalomból kutasítottak ügye sem: rendezi a börtönügyet s e téren is üdvös intézkedéseket tesz. Rendszabályozza a rendetlen életű nő személyek életének ellenőrzését, a cigány-kérdést, stb., stb. Ennyi is elegendő ahhoz, hogy elismerjük a királynő valóban emberbaráti vonatkozású törekvéseit. Hogy nem minden rendelete váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az már a végrehajtás! hibája volt, nem az alkotóé. Mária Terézia ezen népjóléti rendeletei messze túléltek őt s nevelőhatásuk századokra iértvényesül. Egy másik eredménye is volt népegészségügyi intézkedéseinek. Ezen rendeleteit a vármegyék hajtották végre s így alakult át *a vármegye lassanként közigazgatási szervvé*, ami újból csak emelte hatalmát és bővítette hatáskörét.

Közgazdasági reformjainak irányát Szilézia elvesztése határozta meg. Nemcsak az osztrák örökös tartományoknak, hanem az egész monarchiának is Szilézia volt a legiparosabb vidéke, amit igen gazdag szén- és vastel epeinek köszönhetett. Ipari növényei (len) és gyáripára (textil[^], vas), az egész világot behálózó kereskedelme a Habsburgmonarchia leggazdagabb tartományává tették. Értethető tehát, hogy II. Frigyes és Mária Terézia is szinte egész hatalmukat kockára tették érte.

Szilézia elvesztése aztán átcsoportosításra készítette az uralkodót. Gazdag nyersanyagaira való tekintettel *Csehországot* szemelte ki az új iparvidékké, amit nagyarányú gyáralapítással, bányüzemek létesítésével, továbbá *vám-*

rendelettel is fejleszteni, erősíteni akart. Ez a vámrendelet arra irányult, hogy Magyarország maradjon meg földművelő államnak, lássa el Ausztriát és az örökös tartományokat nyersterményekkel — gabonával, gyapjúval, marhával, bőrrel, stb. — Ausztria, illetve különösen Csehország — pedig ezeket feldolgozva kereskedjék velük. Evégből előmozdítani igyekezik a magyar földművelést és mezőgazdaságot telepítések, a Bega és Sárköz csatornázásával, lápok lecsapolásával, a szarvasmarha- és baromfi-tenyésztés, a setyemhernyótenyésztés fejlesztésével, de mind csak azért, hogy ezek olcsón, igen alacsony vámmal vagy egyáltalában vám nélkül jussanak Ausztriába.

Arra is volt gondja azonban, hogy a magyar gazdák viszont csakis Ausztriában értékesíthessék áruikat és csakis osztrák árukat hozhassanak be hazánkba. A más országokból való behozatalt ugyanis olyan magas vámmal sújtotta, hogy akarva-nemakarva az olcsóbb osztrák (cseh) iparcikkeket voltunk kénytelenek behozni. Másrészt éppen ilyen magas vámokat (30—60%) kellett volna fizetni a külföldnek is, ha magyar piacról akarta volna beszerezni szükségleteit. Ennek az lett a következménye, hogy a külföld nem vette meg a magyar árut annak magas vámjá miatt. A magyar termelőnek viszont mégis csak értékesítenie kellett termését, állatait. Az északi, keleti és déli államok azonban — éppen a magas vámok miatt — teljesen zárva voltak előtte, másrészt ezeknek, mint szintén agrárállamoknak, elegendő mennyiségű nyersterményük volt, tehát egyedül Ausztriára voltunk utalva, ahol olyan árakat adtak terményeinkért, amekkorát akartak. Ez a *tíltó-vámrendszer* okozta azt, hogy Magyarország terményei Ausztriába csekély áron, Ausztria iparcikkei viszont igen drága áron kerültek hozzánk. *Ez a rendszer sorvasztotta el teljesen iparunkat és kereskedelmünket annyira, hogy Ausztriának mintegy termelő gyarmatává süllyedtünk.* A magyar kereskedelem előmozdításáról egyedül Fiúmának az országhoz csatolásával gondoskodott, amivel piacot biztosított a magyar terményeknek.

Sokkal hasznosabbak voltak a magyarságra nézve *közoktatás* és *közművelődés* terén hozott reformjai. Mária Terézia közoktatásügyi politikája azon az alapelven nyugodott, hogy *minden államnak az a legnagyobb érdeke, hogy műveit, értelmes és jellemes polgárai legyenek.* E célok elérésének egyik legfontosabb eszköze az *iskolai nevelés*. Már III. Károly újjászervezi a jezsuita tanítási-rendszert (1735). Mária Teréziának gondja volt arra, hogy az iskolákat az országban szaporítsa s a felsőbb kiképzésre szolgáló úgynevezett *akadémiák* állíttassanak. Ilyen akadémiákat állít fel jogi és bölcsészeti fakultással Kassán, Győrött, Nagyváradon, Zágrábban és Nagyszombaton.

Selmecbányán pedig bányászati akadémiát létesít. A nagyszombati egyetemet 1777-ben Budára helyezte át, miután már előbb, 1705-ben megalapította Bécsben a Theresianumot, melynek az volt a feladata, hogy magyar ifjak kiképzését mozdítsa elő. Mária Terézia közoktatásügyi reformjai kétségtelenül nagy haladást jelentettek ebbeli állapotainkban. Legnagyobb szabású közoktatásügyi reformja az úgynevezett *Ratio Educationis* (1777) néven kiadott rendelete volt, amelyet *Ürményi József* és *Tersztyánszky Dániel* dolgoztak ki s amely az iskolaügy rendszeres szervezetét és tanításmenetét állapította meg. Ez a nagyszabású iskolareform *egységessé tette az alsó- és középfokú oktatást*, elrendelte a latin és német nyelv tanítását, azonkívül a reáltárgyakat — számтан, természetrajz, stb. is bevezette, megállapította az egyes iskolafajok tanításának anyagát, célját, ami egységessé tette a magyar közoktatást. Célja az állami felügyelet kiterjesztése a közoktatásügyre, ami eddig az egyház kezén volt. Minthogy pedig a törvény az államot katolikusnak tekintette, a rendszer főként a katolikus iskolákkal szemben érvényesült, noha a papság személyes tevékenységét továbbra is igénybe vette.

A *Ratio Educationis* 3 részből állott: az 1. a politikai és gazdasági igazgatást, a 2. a tanítás anyagát és módszerét, a 3. a rendtartást foglalta magában. A *Ratio*-ban a hasznossági elv lett az uralkodó, gyakran a nevelés háttémbeszorásával is. A magyar történelem tanítását, amelyet eredetileg kihagytak belőle, Esterházy Ferenc közbenjárására iktatták bele. Az állami ellenőrzés szempontjából az országot Erdély kivételével 8 tankerületre osztotta; s ezek élére tankerületi főigazgatókat, állított, míg az elemi iskolák felügyelőjévé a tanfelügyelőket tette. Megkülönböztetett elemi népiskolát, 6 osztályú gimnáziumot, 2 bölcséleti és 2 jogi osztályból álló akadémiát és egyetemet. Érdeme volt, hogy az ország oktatásügyét az osztráktól függetlenítette, azt az elemi iskolától az egyetemig egységbe foglalta s korszerű újításokat a magyar közoktatásügy szintvonalát emelte.

A *német nyelvű* tudományos és gyakorlati pályákon szükséges volt abban az időben is, maga ez a tény tehát még nem jelentette a »tudatos németesítést«, s egyáltalában nem tette »nemzetiellenné« a magyarságot. De éppen fagy nem lehet visszás a magyarságra nézve az sem, hogy a latin nyelvet tanították. “

Mint hitbuzgó katolikus azon volt, hogy *egyházat* megszilárdítsa és erőssé tegye, viszont mint abszolutista azon igyekezett, hogy hatalmát e fölé is kiterjessze. Eszményként a *Regnum Marianum* lebegett előtte. Ezért egyrészt minden tőle telhető eszközzel előmozdította a más-hitűek, protestánsok és görögkeletiek megtérítését, másrészt emelni igyekezett az Egyház hatalmát és benső erejét.

Az egyházkormányzat könnyebbé és célszerűbbé tétele érdekében a nagy esztergomi érsekség területéből kiszakította a *besztercebányai, roznyói és szepesi*, a dunántúli egyházmegyékből pedig a *székesfehérvári és szombathelyi püspökségeket*. A görögkatholikusok részére *Munkácson és Nagyváradon alapított új püspökségeket*. Erdélyben eltörölte a katolikus egyházat háttérbe szorító törvényeket. *A Szent Jobbot Ragúzából Budára hozatta* és elrendelte, hogy ezentúl minden évben augusztus 20-án ünnepélyes körmenetben körülhordozzák. 1758-ban XIII. Kelemen pápa engedélyével fölvette az »*apostoli királyi*« címet. Uralkodásának második felében az egyházi javakat megadóztatta, számadást követelt a főpapoktól, az egyházi alapokat állami felügyelet alá helyezte, felújította és gyakorolta a királyi tetsvényjogot, csökkentette a körmenetek, bucsuk és nyilvános ünnepélyek számát, maximálta a szerzetesek létszámát. Mikor XIV. Kelemen pápa 1773-ban eltörölte a jezsuita rendet, bár nehezen, ő is végrehajtotta a rendeletet s a rend vagyonából a *tanulmányi alapot* létesítette.

A magyar jobbágy helyzete Mária Terézia uralkodása alatt alig volt jobb, mint a korábbi időkben. Láttuk már,, mint akarta a királynő bevonni a nemességet is a közterhek viselésébe, s hogy az megtagadta annak vállalását, tizenhárom évig nem hívott egybe országgyűlést. III. Károly óta az állandó hadsereg kiállítására és eltartására is őt terhelte, azonkívül földesurának mindenféle címeken adóznia kellett a jobbágnak. Mária Teréziának kellett jönnie, hogy oltalmába vegye azt a jobbágyot, amelyet előtte csak Rákóczi Ferenc tüntetett ki annyira, hogy pártjára állott a nemességgel szemben. Trónjához elhatottak a nép panaszos keservei s az országgyűlés megkerülésével, saját kezdeményezésére kiadja a Kollár és különösen *Raab* udvari tanácsos által készített *úrbéri rendeletet* (1767), melyben pontosan megállapítja a jobbágyok jogait és kötelességeit, s megvédi őket a nemesség túlkapásai ellen. Eszerint a jobbágy szabadon költözködhetett; gyermekeit tudományos és egyházi pályára is neveltethette; az uriszéktől a megyei törvényszékhez fellebbezhetett. Viszont földesurának évente 52 szekeres vagy kétannyi kézi robottal állott szolgálatára, természetvényeiből kilencedet és évente 1 forint adót fizetett, de még más egyéb kötelezettséggel is tartozott. Az urbárium tehát megszüntette azon visszaéléseket, amelyeket a jobbággal szemben földesura gyakorolt. Új jogokat jóformán nem is kapott a jobbágy, de már ez az újítás is annyira aggasztotta a nemességet, hogy az urbárium végrehajtásának megakadályozására minden követ megmozgatott. Csakhogy a királynő is megragadott minden eszközt s néhány év alatt az új szabály-

zatot érvényre is juttatta. Kimondotta végre azt is, hogy új szerződést ezentúl csak abban az esetben köthetett a jobbágy földesurával, ha az előnyösebb volt reá nézve a réginél. *Ezek az intézkedései az első magyar királlyá tették Mária Teréziát, aki vallásos szívére hallgatva, szeretettel fordult a magyar paraszt felé.*

ERDÉLY. Erdély kormányzatában alig van változás Mária Terézia uralkodása alatt. *Nagyfejedelemség-ként* külön gubernátor kormányozta. 1762-ben a polgári hatalom katonai kezekbe ment át, de tiz év múlva, 1773-ban ismét visszaállt Erdély polgári kormányzása. A kormányzó, *Bruckenthal* Antal, mint az udvar lelkes és megbízható hive, különösen a szászokkal szemben érezte jóindulatát. Ő maga is szász lévén, kormányzásának maradóbb alkotásait a szászok javára fordította. A magyarok nem szívelhették rideg modoráért és a velük szemben tanúsított állandó bizalmatlanságáért.

ÖSSZEFOGLALÁS. Mária Terézia élete vége felé egyre jobban a felvilágosodás hatása alá került. Mivel a rendiséggel az adó fölemelését és a közteherviselést elfogadtatni nem tudta (1751 és 1764), azontúl mellőzte az országgyűlést és nálunk is *rendeletekkel kormányozott.* Az alkotmányos ellenállás gyengítésére mágnáscsaládjaink nagy részét udvarába édesgette és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy lelkükben elfordultak a magyarságtól. A nemesi testőrség megszervezésével is hasonló célja volt, de eredményt alig ért el, helyette — akaratlanul is — előmozdítója volt annak az új magyar irodalomnak, amelyet *Bessenyei György* és társai indítottak meg hazánkban.

Mindezek dacára is elvitathatatlan, hogy *a magyar nemzet nem csalódott királynőjében, amikor életét és vérért ajánlotta fel trónja megvédésére. Egész uralkodása alatt hálával és szeretettel viseltetett a magyarság iránt.* Hogy, nem mindenben érthette el céljait — amelyek a nemzet boldogulását, fejlődését célozták —, azt a rendi szervezet ellenállása okozta. A régi rendi szervezet teljes csődje most kétségtelenül bebizonyosodott. Nem tudta megakadályozni, hogy az országot közgazdaságilag — vámpolitika és kereskedelempolitika — idegen hatóságok gyarmati sorsra ne juttassák. *A rendi alkotmány már csak a nemesi előjogok védőjévé degradálódott, az állam pedig, amelynek megszemélyesítője idegen érdekeket képviselt, az országot elvonhatta a nemzeti befolyás elől.* Ez összeütközés oka az volt, hogy a maradi és jogai védelmében megkövesedett magyar rendiség éles ellentétben állott a rendiségellenes, s az egész nemzet jólétét és boldogulását előmozdítani akaró uralkodóval. Így állott elő az a fonák helyzet, hogy *az abszolutista uralkodó volt a nemzet igazi érdekeinek előmozdítója a — magyar rendekkel szemben.*

Az ország gondjait az állam vette magára. A nemesség, jogai zavartalan birtokában tovább éli a maga világát, amely alig emelkedik hű a vidéki szűk látókörön, »egyedül a jobbágy az, amely sorsának jobbrafordulását uralkodójának köszönhet.

A magyar parasztság sohasem érezte Hunyadi Mátyás óta királyának oltalmát annyira, mint most, Mária Terézia alatt. Tőle várt mindent, s ha bekopogtatott hozzá, nyitott ajtóra talált. A királyné eljár minden ügyében s az udvarhoz intézett kérvények ezrei jutottak el a királynő elé. *Mária Terézia intézkedéseivel az uralkodóház megtalálta az utat a jogokból kizárt tömegek szívéhez és a magyarországi parasztság öntudatraébredése azzal kezdődik, hogy érzi nemes uraival szemben a trón pártfogását. Uralkodása alatt az ország az erőgyűjtés, boldog növekedés éveit élte át s két évszázad szörnyű pusztulása után újra bekapcsolódhatott a keresztény Európának nagy lendülettel haladó közösségébe.*

6. FEJEZET:

Az erőszakos abszolutizmus.

A FELVILÁGOSODÁS. Mint mozgalom, eredetére nézve a humanizmus és hitújítás korára nyúlik vissza. A középkort a XVI. század protestáns írói nevezik a »tudatlanság korának« s folytatnak vele nyílt harcot az újonnan felfedezett ókor nevében. Másrészt az egyéni szabad kutatóelv győzelemre juttatása a francia humanizmusnak, hitújító mozgalomnak és a francia felvilágosodásnak közös célja. Fellendülését és uralomra jutását a XVII. század végén meginduló *angol—holland szabadgondolkodó irodalom* okozza. Táplálja e mozgalmat még az úgynevezett *természettudományi világnézet kialakulása* is, mely főleg a csillagászat, természettan s természetrajz eredményein felbuzdulva, az emberi ész mindenhatóságát hirdeti s a haladás eszméjét mindentől függetlenül kialakítva, az embert egy anyagi és erkölcsi *aranykor* eljövetelevel ámtítja.; Legkedvesebb gondolata a *deizmus* (vallásfilozófiai irány, mely szerint Isten létezik ugyan s a világot teremtette, de azon túl nem törődik vele) s a vele szorosan összefüggő *tolerancia-gondolat*, amely minden tételes vallással mereven szembefordul. Így alakul ki a vallástalan-racionalisztikus gondolkodási rendszer, — *a felvilágosodás*, — amely dogmákat nem fogad el, *az emberi észnek minden emberfeletti tekintélytől való teljes függetlenségét hirdeti.* Ezt

vallja és ezen alapszik a francia forradalom is, amely Mária Terézia halála után alig néhány év múlva lángba borítja Európát.

Ezen az új szellemi áramlaton épül fel az új világ, amely *liberalizmus* (szabadgondolkodás, szabadelvűség) néven a legtöbb államba eljut és átalakítja annak állami rendszerét, társadalmát, kultúráját és közgazdaságát egyaránt. A régi barokk-rendi abszolútizmus helyébe ez az új liberális szellem lép s igyekszik átformálni; a világot a maga képére. Ez a romboló és egyben építő munka lesz a felvilágosodás legfőbb jellemvonása, tragikum pedig az, hogy külön állami megjelenési formát nem teremtett magának.

Ez a felvilágosodás jellemzi Mária Terézia utódának, fiának, II. Józsefnek uralmát. Legelső megnyilvánulását III. Károly uralkodása kezdetén figyelhetjük meg a lutheránus pietizmusban, amely a külföldi, különösen a hallei főiskolán tanult ifjak útján került hozzánk. Egy másik beáramlási területe a piarista iskolázás volt, amely már a racionalizmus szolgálatába állott. Ezen a fokon még nem is találunk semmi egyházellenes tendenciát a felvilágosodásban, csupán a *racionalizmus* (ésszerű) *utilitarista* (hasznossági elv) eszmevilágát jelentette. Ezt népszerűsítette az 1780-ban megindult *Magyar Hirmondó*, amelyet eleinte *Bál Mátyás*, később *Révai Miklós* szerkesztett. Mindezen hatások az anyagi kultúra emelését kívánták elérni. Nagyban hozzájárult végül a felvilágosodás eszméinek terjedéséhez a hazai orvosok és természetvizsgálók munkája, az általuk kifejtett és elterjedt *természet-tudományos gondolkodási mód*, amely különösen az elmaradt egészségügy felkarolásán fáradozott.

Az emiittett hatások megnyilvánulásai még korántsem voltak akcióképesek, hiányzott belőlük a *nemzeti öntudat*, amely a nemzeti fejlődés szolgálatába állította őket. Ezt az irodalom, elsősorban pedig *Bessenyei György* és társai munkássága teremtette meg. Bécsben élve, látták, hogy a nyugati művelődéshez képest mennyire elmaradt a magyarság. Eel ismerik, hogy csak úgy indulhat meg a magyar élet a fejlődés útján, ha követik a nyugatot s a felvilágosodás tanait teszik uralkodóvá a magyarság körében is. *A nacionalizmus gondolatát Bessenyei és társai ültették át a magyar lelkekbe. Így tűnik fel előttük a nemzeti kultúra hordozója, a nemzeti nyelv*, amely fejlesztésre szorul. Ám mindezt még teljesen a rendiség alapján állva gondolják megvalósíthatónak. Még a legvérmesebb felvilágosodott elmék, mint *Kazinczy Ferenc* és követői is, össze akarják egyeztetni a rendiséget a felvilágosodással, de semmi esetre sem tudták volna elképzelni anélkül.

Ezek a hatások azonban sokkal gyöngébbek voltak, semhogy a barokk-rendi korszakot zavarhatták volna munkájában. Sokkal veszedelmesebb hatás érte a nemzeti kultúrát a bécsi udvarban élő, elnemetietlenedett főurak részéről, akik ott megismerkedve a francia felvilágosodás eszmevilágával és tanaival, *Voltaire* és *Rousseau* gondolatikörével, magukévá tették ez eszméket. Nagyobb hatást értek el a nyugati protestáns országokkal összeköttetésben álló hazai protestánsok is, ami mind hozzájárult a francia felvilágosodás eszméinek egyre nagyobb hullámokban való elterjedéséhez. Valamennyinél nagyobb hatásuk volt azonban a XVIII. század közepe táján megalakult és utóbb (1770 táján) hazánkba is beszivárgott *szabadkőműves páholyoknak*, amelyek feladatuknak vélték a felvilágosodás eszméit elfogadó elemek összefogását. Ezekben a szabadkőműves páholyokban korán találkozunk magyarokkal is. A magyar [főurak, ha Bécsben katonai vagy udvari szolgálatot teljesítenek, az 50-es évektől kezdve rendszeren belépnek az ottani páholyokba, hasonlóképpen a köznemesi alkalmazottak, majd a magyar nemesi testőrség tagjai is. A szabadkőműves páholyok általánosan a humanisztikus és filantropikus (emberbaráti) működést tartották feladatuknak, hozzánk azonban már mint *minden pozitív vallás ellensége* kerültek. Tagjai között ott találjuk az ateistákat (istentagadókat), s bár a többség a deizmushoz tartozott, mégis ők voltak előidézői az élet teljes elvilágiasodásának, az egyház parancsainak minden téren való kiszorításának, ők tanították meg a művelt néposztályokat arra, hogy életüket *Isten nélkül* is leélhessék. A felvilágosodásnak átütő erőt, legalább is szellemiekben, a világkép elvilágiasításával, a barokk-kultúra megsemmisítésével a szabadkőművesség adott, melynek II. József is nagy előmozdítója volt. *A szabadkőművesség volt az új szellemű Magyarországnak kialakulásának egyik legfőbb tényezője*, s a legelső, amely elég energiát gyűjtött magának ahhoz, hogy megkezdhesse a régi életformák megváltoztatását, hiszen vidékek, tájak, vármegyék korlátain túl tudta egyesíteni embereit célja szolgálatába. A hangulat már készen volt, hogy az ország nemsokára a nyugtalanság völgyévé alakuljon át.

// *JÓZSEF URALKODÁSA. (1780—1790.)* Viharos időben, 1741 március 13-án született, amikor édesanyja birodalma már körös-körül lángokban állott határain. Nem az iskolai nevelés képezte ki, hanem folytonos olvasása, művelt emberekkel való érintkezése és utazgatásai. A fiatal trónörökös, aki tizenöt éven át élte a trónörökös keserű sorsát, a korlátlanul nagyravágyó, sőt gőgös ifjú az akkori Európa leghíresebb s egyben a legzseniálisabb emberét, II. Frigyeszt választotta mintaképül. Olvasmányai,

az *enciklopédisták* tanítványaivá tették, *d'Alembert* és társai lettek mintaképei, mikor az Egyház hatalmát világi dolgokban visszaszorítani, sőt az egyházi dolgokat is világi szempontok szerint akarta szabályozni. Nem volt istentagadó, külsőleg alávetette magát a katolikus egyházi életszabályozó parancsainak, működésében mégis *teljes racionalizmus* vezette. Szerencsétlen családi élete — két ízben boldogtalanul végződött házassága után, amikor másodszor özvegyé lett, többé nem nősült meg — megérteti, miért mélyed bele egyre jobban az állami ügyekbe s ezeknek intézése közben miért kapcsol ki lehetőleg minden érzelmi momentumot. Politikai működésében az volt tragikum, hogy *nem tudta meglátni a való viszonyokat és törhetetlen akaraterejében bízva azt gondolta, hogy azokat elvei szolgálatába hajlíthatja, alakíthatja.* Gépnek, élettelen tárgynak felezett minden embert és közösséget, amelyet tetszése szerint irányíthat. Erre az egyoldalú racionalizmusra állítja be nagy akaratát, egész értelmét, iiszta önzetlenségét és egész törhetetlen optimizmusát, amely természetes kísérője a racionalizmusnak. E tan szolgálatában egyetlen uralkodó sem vállalkozott nagyobb feladatok megoldására és — egyik uralkodó sem bukott le élete végén optimizmusának felhőiből olyan tragikusan,, mint ő.

Mindent maga végez, minisztereiben csak végrehajtó szerveket lát, maga készíti rendeleteit, sőt maga gyűjti; azokhoz a tapasztalati anyagot is. Hatalmát sem tulajdonítja többé az isteni jogból, mint anyja, és a vallás parancsából, hanem inkább a felvilágosodott abszolutizmust jellemző természetjogból. Azt a nézetet vallja, hogy az ősi társadalmi szerződés következtében a hatalom az uralkodóra szállván, ennek jogában van népeit erőszakkal is a boldogság elérésére kényszeríteni, melynek pedig leginkább a rendiség áll útjába, melyet tehát a fejedelemnek nemcsak joga, de egyenesen kötelessége is lerombolni;

Ez készítette arra, *hogy nem koronáztatta meg magát* segytlen országban sem, mivel szabadulni igyekezett a történetileg kifejtett területi egységek vonzóerejétől és kötelekeitől. Ezért viteti uralkodásának jelvényeit minden országból Bécsbe, amit 1784-ben a magyar helytartó tanács is kénytelen végrehajtani. (Ányos Pál: Kalapos király.) Olyan egységes birodalmat akart teremteni, amelyben az uralkodó akarata szab törvényt minden kiváltságnak. Nem egyes osztályoknak, hanem az összesség, az egész lakosság boldogulását tartotta feladatának és nem egyes osztályok érdekét: a *közjót* tartotta szem előtt. Ez *egységes birodalom* boldogulása érdekében egységes és állandó hadseregre van szüksége, amely idegen segítség nélkül is képes legyen megvédeni magát minden kül-

ellenséggel szemben. A birodalom tagjai vallás- és nemzeti különbség nélkül egy és ugyanazon törvény alatt álljanak és ez a törvény a terhek és javak viselését, a kötelességeket meg jogokat egyformán ossza meg az összes alattvalók között.

Az uralkodó morálja így végeredményben tehát egy az állam legfőbb javának szolgálatával. Mivel pedig mindenben csakis azt keresi, ami az egészre nézve jó, célszerű és kívánatos, feltétlenül szükséges, hogy *akarata minden körülmények között érvényesüljön*. Ez hitvallása, amit így indokol meg egyik Írásában: »*Ez mindenesetre despotizmusnak látszik. De korlátlan hatalom nélkül, a jó megtevésére, minduntalan akadályozva oly szabályok és eskük által, melyekben a tartományok palládiumukat (védelmüket) látják, pedig csak kárukra vannak, az állam nem lehet boldog és az uralkodó nem vihet végbe semmi nagyot. Vezetésre jobb egy, bár középszerű fej, mint tiz kiválónak a megegyezése.*«

REFORMJAI. II. József elfoglalva trónját, tiz éven át, haláláig a *meglepetések sorozatát zúdította a nemzetre*. Intézkedései és rendeletei szokatlanok és meglepőek voltak a rendi alkotmány szempontjából, amely zárt egységként állott szembe minden törekvással, amely az uralkodó részéről megnyilvánult.

Legelőször is a *katholikus egyházat* és klérust haragította magára. Felújította és érvénybe léptette Mária Terézia rendeletét, melynek értelmében az apostoli széktől eredő minden pápai bulla, brève és más rendelet — úgyszintén az idegen állambeli püspökségek átiratai is — közzététel előtt *jóváhagyás* végett eléje voltak terjesztendőek (*királyi tetsvényjogi*). A püspökök gyakori római utazását betiltotta, majd elrendelte minden olyan *szereztesrendnek felosztatását és vagyonának elkobzását*, amely iskolát nem tart, beteget nem ápol. Ekkor oszlatta fel a pálosokat, karthauziakat, karmelitákat, a klarissza apáca-rendet és a kapucinusok magyarországi szerzeteit. Utóbbi a tanítással foglalkozó bencések, premontreiek és ciszterciek egy részét is feloszlatta. Összesen 134 kolostort szüntetett meg, míg a szerzetesrendek vagyonából a *vallás-alapot* létesítette (1782). VI. Pius pápa emiatt személyesen járt közben Bécsben a császárnál, de József a pápa közbelépésére sem állott el reformjaitól. Nagyban *szaporította a plébániák számát* (950), *s mindegyik mellé népiskolát állíttatott*. A kispapokat kivonta a püspökök felügyelete alól és Budán, az egyetemmel kapcsolatos szeminárium-*ban képezte őket állami felügyelet alatt. (A róla *jozefinizmusnak* nevezett felfogás, amelyet a bécsi kormánykörök utána is még két emberöltőn át vallottak, az Egyházat elsősorban az államérdekek kiszolgálójának és a

pápa megkérdezése nélkül, teljesen a köztisztviselők módjára kinevezett főpásztorokat és a papokat is az állami hivatalnokainak tartották.)

A másik vallási rendelete az úgynevezett *türelmi rendelet* (1781), amelyben kimondta a *protestánsok* törvény előtti egyenlőségét s a népesebb gyülekezeteknek megengedte a templomépítést és iskolaállítást. Ugyanez vonatkozott a *görögkeleti* vallásra is. Mindkét felekezet hívei hivatalt is vállalhattak ezután, mivel nem voltak többé vallásuknak ellentmondó esküre kötelezhetők. II. József idejétől kezdve válik *közömbössé* az államhatalom a katolikus egyházzal szemben, s annak intézményeit tisztán az *állami hasznosság* szempontjából tekinti. Beavatkozik otyan dolgokbja is, melyek a *szertartások és a belső egyházi életet* érintik s a papokat és püspököket világi tárgyú prédikációk elmondására akarja kényszeríteni. Mindezen intézkedések azonban nem értek célt, mivel a katolikusok a mellőzést fájalták, a protestánsok viszont kéréseiket a részükre adott kedvezményekkel és nem akartak csak »*tolerált*« felekezet lenni.

Az *iskolaügyet* tovább reformálja, az eddigi 8 tankerület helyébe csak *öt tankerületi felügyelő* kezébe helyezi a felügyeletet. Az iskolák felállításának szorgalmatlanságára *tanügyi bizottságot* szervez, intézkedik a *tanári fizetésekről, szabadabb szellemű tanítás-tervet dolgoztat. ki.* A sajtó szempontjából *megszünteti a cenzúrát*, a társadalmi rendet és közerkölcsöt nem sértő sajtótermékek! kivételével *sajtószabadságot* hirdetett.

Fejleszteni akarja az *ipar- és kereskedelemügyet*, amit elsősorban a vámsorompók megszüntetésével, fizikokrata elv szerint, akart előmozdítani. Ezt azonban ahhoz kötötte, hogy az államháztartást ezúton érő kárt a *nemesség vállalja magára.* Mikor ez nem sikerült, elrendelte az *ország felmérését* s a *népesség házáinak és jövedelmének számbavételét*, hogy igazságosabb adóeloszlást biztosítson. Ezen rendeletei már *nyílt lázadást keltettek az országban.* Ő azonban katonai karhatalmat vezényelt ki az összeírók mellé s így történt meg a házak számozásai és a földek fölmérése. A népszámlálás eredménye, összehasonlítva az előbbi népességi adatokkal, a következő volt:

Magyarország lakossága (Erdély nélkül)
1711-ben 2,500.000 fő, ebbőrnemes 210.000,
1785-ben 7,000.000 fő, ebből nemes 325.000.

(Az 1805-i népszámlálás adatai szerint az ország lakossága 8,700.000 volt.)

A fizikokratikus kiindulási pontja az a gondolat, hogy valójában csak a föld termelékeny; tiszta hozama alapja egész gazdálkodásunknak. Ennek megfelelően csak a földművelő osztály termelékeny, míg az

iparosak, és kereskedők a meddő osztály, amely a forgalom útján a tiszta hozam körforgalmába kerül és így részeseül a tisztviselők osztályával együtt szolgálataiért megélhetési igényeinek kielégítésének. A fiziokratizmus ismerte fel először a gazdasági forgalom jelentőségét, a társadalmi gazdasági tagozódását és az egyes osztályok egymásrataltságát, egyszóval a fiziokratizmus volt az első igazán tudományos közgazdasági rendszer.

Különösen Erdélyben keltett nagy elégületlenséget, sőt felkelést a népszámlálás és ház-, valamint a földmérés. A lázadás kitörésének oka az erdélyi katonai összeírás volt. Még Mária Terézia alatt történt az erdélyi határörvidékek s ez alkalomból két oláh gyalogezrednek — az orlátinak és naszódinak — felállítása. József császár elhatározta, hogy egyes falvak, melyek a katonai határörvidékek katonai körzetébe hadi célból bevonhatók, összeírassanak. Az oláh jobbágyok ezt ürügynek vették arra, hogy kivonhassák magukat a földesúri és megyei kötelezettségek alól. Rövid idő alatt 81 falu lakossága mozdult meg, majd zendülésbe csapott s vezéreik, *Hóra Miklós, Kloska Juon* és *Krisan György* vezetésével megtámadták a magyar földesurak házáit, azokat kirabolták, a magyarságot legyilkolták) s kegyetlenségükhöz csak az 1848-i volt hasonlítható. A lázadás *tervszerű előkészítéssel* volt végrehajtva s jelszava az volt: *fellázítani az országot és kirtani utolsó szálíg a magyarokat!* Megjegyzendő, hogy az *oláh pópák*, akik értelmiségre nézve alig különböztek a néptől, e vérengzésekben és zsákmányolásban mindig a vezetőszeret játszották. Feldúlták egész Alsó-Fej és Torda vármegyéket, végül is császári katonák verték le a lázadást. 1785 februárjában Gyulafehérvárott a két főcinkost — Hórárt és Kloskát — kerékbe törték.

A *közigazgatás* szervezetét is újjalakította, természetesen a saját elgondolása szerint, s nem gondolt arra, hogy itt egy évszázados képződményről van szó, amely terveinek útjába áll. Minden terve akadályául a *vármegyéket* látta, így azok lerombolására készült. A vármegye, mint közigazgatási szervezet, csakugyan nem volt már korszerű ezidőben, de mint *politikai intézmény*, egyike volt az alkotmány legerősebb pillérének. A legszélsőségesebb önkényuralom esetén is védelmet és erőt biztosított a nemzetnek az a tudat, hogy az alkotmány a vármegyék sáncain belül a küzdelmet siker jegyében veheti fel az uralkodóval. Ha a kormány nem tartott országgyűlést, vagy feloszlatta a törvényhozást, támadt helyette *54 kis országgyűlés*, a vármegyék gyűlései, ahol a nemesség ellenállást fejthetett ki.

II. József azzal kezdte a vármegyék elleni harcot, hogy a *helytartótanácsot* Pozsonyból Budára helyezte át s

jogkörét kiterjesztette az összes vármegyék és szabad királyi városokra is. E helytartótanács élére egy elnököt — *Niczky Kristófot* — és két alelnököt állított. A következő évben (1785) a hétszemélyes és a királyi táblát helyezte Pestre. Majd a városi és Vármegyei törvényszékeket megszüntette, helyettük 38 alsóbbfokú *állami törvényszéket* állított fel, amelyek a nemesi előjogokat nem ismerő *oszt-rák büntetőtörvények* szerint ítélték. (Törvény előtti egyenlőség.) A házassági pereket a világi törvényszékek elé utalta. Elrendelte a birtokviszonyokat tisztázó *telekkönyvek* készítését, Budán *országos levéltárat* állíttatott fel.

Ezek után került sor a *vármegyék* intézményének eltörlésére, 1785-ben az országot *10 kerületre* osztotta (győri, pesti, nyitrai, pécsi, zágrábi, váradi, besztercei, munkácsi, kassai és temesi kerület) s az addigi 54 főispán helyett a kerületek élére 10 teljes hatalmú *királyi biztost* állított, akik a kerületek főnökei voltak s az addigi főispáni teendőket látták el. Egy-egy kerülethez 4—7 vármegye tartozott, s a vármegyék élén ezentúl nem a választott alispán, hanem a kinevezett biztos állott. A királyi biztosok hatásköre a megyei élet minden mozzanatára kiterjedt. Adó, kvártély, összeírás, vallás, iskola, állattenyésztés, úrbér, kereskedelem, ipar, közlekedésügy, stb. mind az ő működési körükbe tartozott.

A vármegyék megszüntetése nemcsak a sok évszázados rendi alkotmány széttörését jelentette, hanem anyagilag is nagy csapás volt az uralkodó nemesi osztályra. Józsefnek azonban az volt a terve ez új közigazgatással, hogy a vármegyét kivonja a földesúri szervezet hatásköréből és a nemesi földek is adókötelezettség alá legyenek vonhatók.

A reformok nagy részével II. József így elkészült. A nemzet zúgolódással, sok helyen nyílt erőszakkal fogadta őket, amikor valamennyi intézkedésére feltette a koronát: elrendelte a *német nyelvnek hivatalos jellegét* (1784. április 26). E rendeletben kötelezővé tette minden állami ügyben, hivatalos ügykezelésben, a bírósági eljárásokban és az összes iskolákban a német nyelv kizárólagos használatát, melyet a következőkkel indokolt: »*Ha a magyar nyelv volna általános nyelve Magyarországnak és Erdélynek, hasznát lehetne venni a közügyek intézésében. De köztudomású, hogy a német, illir és oláh nyelvek Szintügy el vannak terjedve. Nem lehet tehát hivatalos nyelvvül mást választani, mint a németet, a monarchia katonai és politikai igazgatásának nyelvéét. A franciák, angolok és oroszok példája bizonyítja, milyen nagy hasznára válik az államnak és mennyire elősegíti a testvériséget, ha csak egy nyelv használatos.*«

A baj az volt, hogy a császár nem ismerte a nyelv

és nemzet, a közigazgatás és annak nyelve közötti kapcsolatot, s e rendelkezést egyszerű közigazgatási ténynek fogta föl. Pedig a magyarság, amelyet addig lehetett latinul kormányozni, most egyakarattal szegült ellen a német nyelvnek, mivel abban *germanizáló törekvést* látott fenyegetni. A latin nyelv, mint holt nyelv, nem volt veszedelmes a magyarságra, de a német, amelyet szerte Európában élő népek beszéltek, egyet jelentett a beolvasztással. Ez a rendelet adta meg a lökést a *nemzeti nyelv kultuszának*, de adta meg a végzetes bukását a rendeleteknek is, amelyeket a nemzet évek óta elviselni kényszerült. A felvilágosodás ezidőben még mindenhol nemzeti kultúrává alakult át, így érthető, hogy ez a támadás elevebben sújtott a nemzetre, mint az előbbieket valamennyien. Szerencse volt, hogy ebben a nagy nemzeti ellenállásban a *külpolitikai események* is segítségére jöttek a magyarságnak.

Hollandiában a Scheide folyón való hajózás kérdése és Brabant tartomány alkotmányának felfüggesztése keltett nagy elégtelenséget, amely utóbbi fegyveres felkelésre vezetett. Tirolban és Belgiumban is felkelés tört ki (1787). A német birodalom megkövesedett államgépzetének korszerű átalakítására vonatkozó törekvései csődöt mondtak. Még többet fáradozott József a keleti kérdéssel. Már 1781-ben II. Katalin cárnővel lépett szövetségre, melynek éle a szultáni ellen irányult. 1787-ben a szövetség bensőbbé tétele céljából, személyesen látogatott el déli Oroszországba, ahol Katalin cárnővel találkozott. Itt határozta el, hogy a szultánt közösen támadják meg és európai birtokain megosztoznak 1787-ben kezdték meg a háborút; Katalin cárnő hadvezérei: Szuvarov és Potemkin győzedelmesen hatoltak előre és utóbbi Bender-nél, előbbi pedig Ismail-nál verte meg a törököt. II. József seregei azonban nagy kudarcot vallottak. A törökök keresztül törték vonalán és a Bánságba vonultak. Ezzel egy időben rettenetes tifusz és más betegség tizedelte a csapatokat; így a hadjárat meín hozta meg az eredményt, ami a már különben is gyengélkedő császárt egészen elkedvetlenítette.

Még jobban bántotta a háború sikertelenségének az *a hatása*, melyet az az európai politikában előidézett. A Habsburg-ház régi versenytársa, // *Frigyes porosz király szövetségbe lépett a törökkel*, de Anglia és Hollandia is József ellen fordultak és a poroszokat támogatták.

A hadjárat tetemes pénzébe került az országnak és a hadsereg ellátása címén is új és újabb terheket rótt rá: a császárnak minduntalan újonc és új adóra volt szüksége. Több Vármegye azonban megszüntette az adószedést, vonakodott beszolgáltatni a gabonát és szénát. Belgiumban sem ért el sikert a császári hadsereg, hazánkban is forradalom előtti volt a közhangulat, köröskörül pedig ellenséges államok várták az alkalmas pillanatot, hogy Józsefre törjenek.

A *kalapos király* végre 1790 január 28-án kelt dekrétumában *visszavonta minden rendeletét* s az országot abba az állapotba helyezte vissza, ahogyan azt Mária Teréziától átvette. Csupán a türelmi rendeletet, továbbá az alsó papságra és a jobbágságra vonatkozó intézkedéseit hagyta meg. 1790 február 20-án halt meg abban az órában, mikor a Szent Korona a nemzet örömrivalgása közben a határra ért. Sírfeliratául ezt választotta: »*Itt olyan fejedelem nyugszik, ki tiszta szándékai dacára eléggé szerencsétlen volt megérni azt, hogy minden terve hajótörést szenved.*«. Esméi és gondolatai azonban, melyeket a nemzetbe oltott, lázba hozták azt.

II. *LIPÓT URALMA. (1790—1792.)* II. József öcsésére és utódára, II. Lipótra, s a magyar nemzetre nehéz feladatok vártak. A királyra az, hogy a fenyegető külpolitikai helyzet fellegeit eloszlassa országai fölött, a magyar nemzetre az, hogy alkotmányát visszaállítsa s azt megerősítse, továbbá, hogy a korszerű reformokat — amelyeket halasztani tovább már nem lehetett — mielőbb megvalósítsa. Előbbi teljesítette is feladatát, a magyar nemzet azonban az alkotmány visszaállításán és megerősítésén kívül adós maradt a korszerű reformokkal.

A nemzet bizalommal fordult új uralkodója, II. Lipót felé, mivel trónralépése alkalmával ígéretet tett, hogy Magyarország alkotmányát visszaállítja, a sérelmeket orvosolja és magát megkoronáztatja. Erre még azon vármegegyék is megnyugodtak, amelyek II. József uralmáért az egész Habsburg-házon bosszút akartak állni azáltal, hogy új királyválasztást sürgettek, mivel II. József törvényM ellenes uralmában a *pragmatica sanctio* megsértését látták.

A megyék szinte versenyeztek egymással abban, hogy a régi rendszernek minden emlékét eltöröljék addig is, amíg Lipót megkoronáztatja magát s az alkotmányt a törvény erejével is helyreállítja. A német nyelvi oktatást beszüntették és helyébe a magyar nyelvet állították vissza. *Magyar ruhát* öltöttek: magyar nyelven szólalt meg mindenki úgy a közéletben, mint a mindennapi társalgásban; úgy a főnemesek, mint a köznemesek és polgárok. Megmozdult az egész magyar társadalom, és egymással versenyeztek annak tüntető kinyilvánításában, hogy mennyire ragaszkodnak alkotmányukhoz, nemzetiségükhöz és ősi hagyományaikhoz. Az ország valósággal »*hazafias lázba*« jutott. A pártok és eszmék ezen általános forrongásából *két irány* emelkedett ki.

Voltak, akik a francia forradalom által felszínre hozott eszmékért, a *felvilágosodásért lelkesedtek*, de azért sem az uralkodóházzal szemben nem akartak merev álláspontra helyezkedni, sem a rendi alkotmányt nem akarták fönntartani annak régi állapotában. Kívánták

ugyan az alkotmány visszaállítását, de azért a korszerű reformokat sem zárták ki a programjukból, azonban azokat az alkotmányosság határain belül, az országgyűlés segítségével akarták megvalósítani.

A köznemesség túlnyomó része azonban *félt minden olyan újítástól, amely rendi kiváltságain csorbát üthetne*. Céljául azt tűzte ki, hogy a kiváltságait sértő újításokat eltörölje, a régi rendi alkotmányt visszaállítsa és azt úgy körülbástyázza, hogy előjogfai és kiváltságai a jövőre nézve biztonságban legyenek.

II. Lipótot részint bátyjának sorsa, részint a főnálló külpolitikai helyzet arra készítette, hogy a békét és a békés politikai reformokat keresse. Poroszország féltékeny szemmel *nézte* Ausztria és Oroszország szövetkezését avégből, hogy Törökországot egymás között felosszák, s ezért a tengeri hatalmakkal szövetkezve, Ausztria ellen készült. Ezért, hogy a fenyegető porosz háborút elhárítsa, a törökkel Belgrád átadása fejében kibékült (*szisztovai béke*), mire a poroszok is megnyugodtak. Miután a külpolitikai ügyeket rendezte, 1790 nyarán országgyűlést hívott össze Buda, majd áthelyezte Pozsonyba, ahol magát nagy ünnepek között a visszahozott Szent Koronával megkoronáztatta, a királyi hitlevélre megesküdött s az ország alkotmányát visszaállította arra az alapra, amelyen az 1722—23-i törvény szerint nyugodott, az országgyűlést pedig megbízta, hogy munkálatait kezdje meg.

AZ 1790—91-I ORSZÁGGYŰLÉS. AZ ALKOTMÁNY VISSZAÁLLÍTÁSA. Az összegyűlt rendek II. Lipót fiát, Sándor Lipót főherceget nádorrá választották, majd hozzáfogtak törvényhozó feladatuk teljesítéséhez. A jelentősebb törvények a következők voltak: A trónralépő király köteles magát elődje elhalálása után legkésőbb *hat hónap alatt megkoronáztatni* és a *királyi hitlevelet kiadni* (III. te). A *Szent Koronát ezentúl Budán kell őrizni* s onnan csak az országgyűlés beleegyezésével lehet elvinni (VI. te). Kimondották továbbá, hogy *Magyarország szabad és független ország, más országnak vagy népnek alávetve nincs, smint ilyen, csak saját törvényei és szokásai szerint kormányzandó* (X. te. megismétlése az 1715. III. és 1741. XI. tc.-nek). A törvények hozásának, magyarázásának vagy eltörlésének jogát a törvényesen megkoronázott király a törvényesen összeült rendekkel *együttesen* gyakorolhatja (XII. te). Legalább *minden harmadik esztendőben országgyűlés tartassék*, ez szavazza meg az adót és a haderőt (XIII. és XIV. te). A protestánsok — nemesek és nem nemesek — a bécsi és linzi béke szerint szabadon gyakorolhatják vallásukat (XXVI. te). A vegyes házasságokat a katolikus lelkészek előtt kell megkötni. Az ilyen házas-

ságból származó gyermekek atyjuk vallását követik, ha az katolikus, de ha az anyjuk katolikus, akkor csak a fiúgyermekek követik atyjuk vallását (XXVI. te.). A jobbágyságra nézve elhatározták, hogy az »örökös« jobbágyságot eltörlik, szabadköltözési jogát érvényben hagyják, de az úriszékét visszaállították, az úrbéri szabályzat különben érvényben maradt (XXXV. tc.). Legfőbb kormányzéknek meghagyták a helytartótanácsot, de olyan kikötéssel, hogy ez minden más befolyástól mentesen, egyedül a király hatásköre alatt álljon. A megyék visszanyerték régi hatáskörüket, önkormányzatukat s így újra őrői lehettek az alkotmánynak. A német nyelvet, mint az ország hivatalos nyelvét törölték s helyébe a magyart hozták be Legalább »elvben«, mert tényleg még a latin nyelvet tartották meg hivatalos nyelvnék,

Az 1790—91-i országgyűlés tehát nagyjából megfelelt feladatának. Törvényes alapokra fektette az ország szabadságát és függetlenségét, kibékítette a nemzetet az uralkodóházzal, a felekezeteket egymással, de a korszerű reformokból, amelyek már annyira égetők lettek volna s amelyek jogot kívántak a polgárságnak és jobbágyságnak egyaránt, alig léptettek életbe valamit, mert a nemesség még mindig nem tudott annyira túllátni a saját érdekein, hogy jogait és kiváltságait megossa másokkal is. Azt megtette, hogy a korszerű és okvetlenül szükségesnek látszó reformok tanulmányozására egy bizottságot alakított, amelynek aztán a következő országgyűlésen kellett volna beszámolnia munkájáról. Erre az országgyűlésre azonban — sokáig várn kellett.

Amint látjuk, mégis sikerült a II. József által félretolt alkotmány minden nemzeti garanciáját megerősíteni. Bár követeléseit csökkentette, a régi kiváltságokat kivétel Délkül biztosította a nemzet s ezzel győztesen került ki a küzdelemből. A felvilágosodás nemzeti irányzatának első érvényesülése Magyarországon a nemzetet jelentő, csekély társadalmi alappal bíró rendiség alkotmányos regenerációjában jelentkezett.

Amikor II. Lipót 1792 márciusában hirtelen elhunyt, elsőszülött fia, *Ferenc*, minden nehézség nélkül koronázathatta meg magát Budán az 1792. évi országgyűlésen. Az ő uralkodásának javarésze azonban már a következő század eseménytörténetének lesz hatótényezője, így, azt ott tárgyaljuk.

MELLÉKTARTOMÁNYOK.

Mielőtt e századot összefoglalnánk, vessünk egy pillantást a melléktartományok és Erdély életére is.

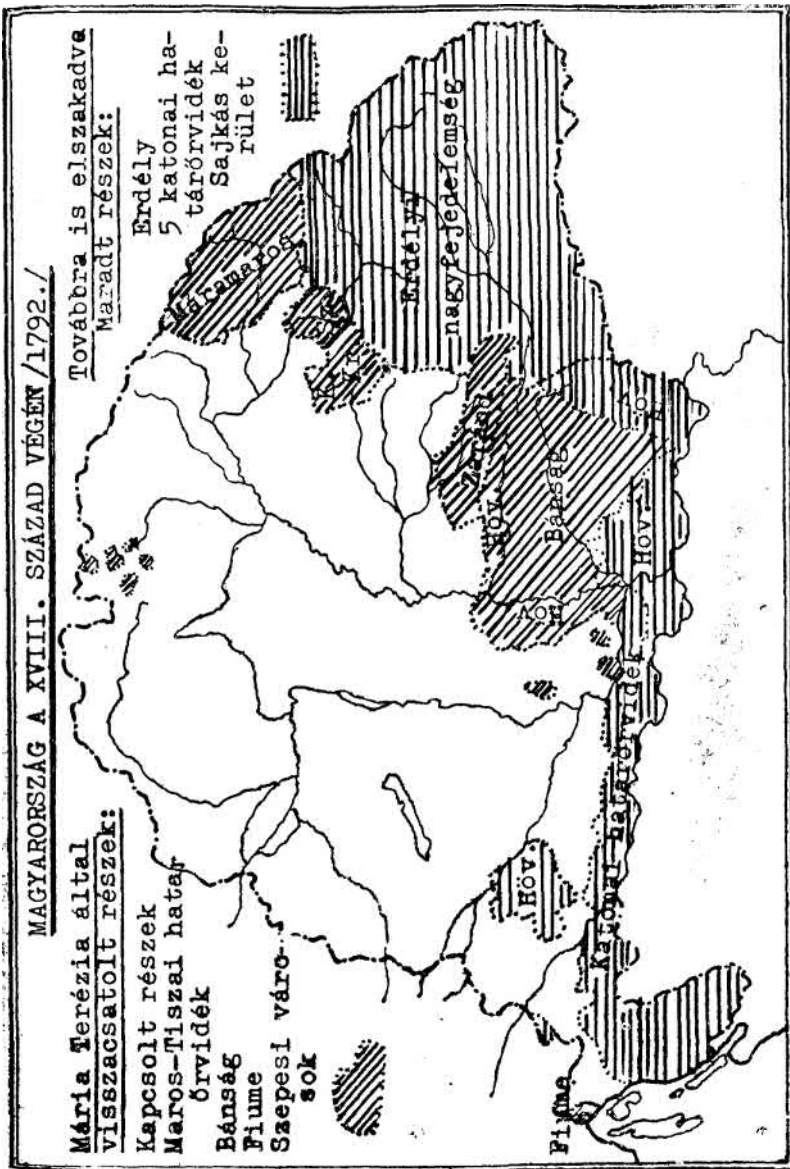
Horvátország az évszázados közjogi köteléken túl most már a török veszedelem által is teljesen Magyarország függvénye lett. Ez az érdekközösség egy időre megszűnt ugyan a karlócai békével, amikor a török veszély elmúlt, de mivel a két ország közötti viszony ezentúl is többnyire a horvátok érdekeit szolgálta, abban lényeges változás egyelőre nem mutatkozott. A horvátság különben Mária Terézia óta jelentékenyen megerősödött. Amíg ugyanis a magyar ügyekben a horvátok is mindig benne voltak és magyarnak számítottak a horvátok is, a horvát ügyek mindig teljesen a magyarság beavatkozása nélkül intéztettek. Egyébként a földesúr és jobbágy közötti viszony még a magyarnál is rosszabb volt. Népegészségügyi, népjóléti viszonyaik pedig szóba sem jöhettek a magyarságé mellett. A jozefinista rendelkezések a horvátokat is érzékenyen érintették. Akkor volt az ellenállás, hogy 1790-ben Skerlec Miklós zágrábi főispán javaslatára kimondták, hogy *Horvátország feloldhatatlan kötéllkel kapcsolódik Magyarországhoz.* A magyar nyelv ügyében azonban csakhamar ellentétek támadtak a magyar és horvát rendek között, úgy hogy az a horvát—magyar közjogi ellentét néven ismert közjogi harc kirobbanásra vezetett. Ekkor kezdenek a horvátok eltávolodni Magyarországtól s történelmi fikciókra épített közjogi elméletre támaszkodva a század végén már a Magyarországtól független állami berendezkedésre törekednek. Ettől kezdve inkább vállalják a szerb veszedelmet, minthogy a magyarsággal együtt igyekezzenek továbbépíteni azt a történelmi kapcsolatot, amely e két nép százados együttéléséből származott. Ezt az ellentétet használta azután ki Ferenc, aki a horvátokat valósággal a magyarság elleni terveinek központjába állította be.

Szlavónia megoszlott a katonai határőrvidék és Horvátország között, aminek kifejlődését, illetőleg Horvátország északra való eltolódását és az eredetileg színmagyar vármegyéknek a török elől északra huzódó horvátság által való birtokbavételét és hatalmi terjeszkedését már láttuk.

Fiume 1776-ig osztrák fennhatóság alatt állott, amit a horvát—vend-vidéknek osztrák érdekkörbe való csatolása szakított el hazánktól. 1776-tól 1779-ig Horvátország fennhatósága alatt állott, ekkor azonban Mária Terézia a várost és kerületét Magyarországhoz kapcsolta.

Erdély XVIII. századi történetét a magyarság gyöngülése és az oláhság erőrekapása jellemzi. Erdély magyar-

sága önmagára maradva — amit maga akart — csak veszített abban a harcban, amelyet a magyar rendiségtől függetlenül kellett megvívnia. A század elején kormányzatát

újjászervezték, amikor a lófőszékelyek is elvesztették adómentességüket. A pragmatica sanctiot az erdélyi rendek Magyarországot megelőzve elfogadták (1722). III. Károly második török hadjáratakor II. Rákóczi Ferenc fia,

Rákóczi József mint a török által kinevezett fejedelem készült arra, hogy Erdélybe törjön, azonban viddini táborában meghalt (1738). 1731 után betöltetlenül maradt a főkormányzói tisztség, ehelyett gróf Wallis főhadparancsnok kormányozta három évig Erdélyt. Végre 1734-ben (Károly király főkormányzót nevezett ki, aki működését azzal kezdte, hogy a gubernium és az erdélyi kancellária ügykezelésében az addigi magyar helyett a latint vezette be hivatalos nyelvvül. Az önálló fejedelemség korában államvallásként szereplő református vallást most a katolikus szorítja háttérbe, a katolikus püspökségeket — amelyek másfélszázadon át betöltetlenek voltak — újra betöltik, megerősítik a görögkatolikus egyházat is. Ennek egyik {püspöke (Athanasius) azonban túllépte az egyházi hatáskört és megkezdte harcát az *oláh nép politikai jogai elismertetéséért*. Az erdélyi oláhok dáciai eredetére hivatkozva kérte az oláh nemzet elismerését az erdélyi univerzitásban. Következetes elszántsággal küzdött, hogy egyházát mentesítse a római katolikus egyház gyámkodásától., 1762-ben Mária Terézia az erdélyi határőrvidéket szervezi meg. Erdély főkormányzója (Bucow) egy kézben egyesíti Erdély polgári és katonai kormányzását. A határőrvidékeken 2—2 székely és oláh gyalog- és 1 vegyes székely—oláh huszárezredet állítottatott fel. A nyugtalan székelységet, amely felkelésbe ment, 1764 január 7-én Mádéfalván halomra öleti. A királynő a rendek ellenállása miatt itt is a jobbágyok támogatására siet. 1769-ben kiadja erdélyi úrbéri rendeletét. Erdély egyik főkormányzója, Bruckenthal alatt a szászok kerültek politikailag előtérbe. Ő eszközölte ki Erdélynek 1768-ban történt *nagyfejedelemségi* rangra való emelését is. A szászok előtérbe nyomulása azonban mitsem változtatott azon, hogy úgy ők, mint a székelység egyaránt háttérbe szorultak az oláhokkal szemben. Jellemző e tényre, hogy Erdélyben

1700-ban 250.000 oláh volt,

1761-ben 547.000,

1784-ben 787.000-re emelkedett a számuk.

A három nemzet és négy vallás szisztémája továbbra is megmaradt. A rendi szellem tovább is érvényesült, s mivel a rendek gazdagsága meg sem közelítette a magyarországit, így a rendi tagozódás sem volt olyan nagyfokú, mint Magyarországon. Az országgyűléseket egyedül az állandóan emelt adók érdekelték. Erdély gazdasági fejlődése teljesen megszűnt. Lakosságából a század elején mintegy 100.000 volt a szász, 150.000 a magyar és 250.000 az oláji. A század végére, mint már láttuk, még jobban az oláh-ság részére tolódik el az arány.

Erdély sem tudta magát kivonni az általános duna-

medencebeli fejlődésből, de *minden mozgalom elsőkélyesedett* benne, így a *Regnum Marianum* eszméje is. Mária Terézia elismerte a görögkeleti egyházat is, mire a szerb keleti egyház izgatókat küldött Erdélybe s az oláhok valóságos felkelése sok bajra vezetett. Mária Terézia az iskola-reformot Erdélyben is végrehajtotta, ő alatta indult meg az oláh iskolázás is. II. József is végrehajtotta Erdélyben reformjait. A türelmi rendelet kiadása után átszervezte Erdély közigazgatását: az erdélyi kancelláriát belovaszította a magyarba. Eltörülte a szász nemzet kiváltságait. Az új adórendszer érdekében összeíratta a népet, ki akarta egészíteni a katonai határőrvidéket is, ez azonban — mint már mondtuk — felkeléshez vezetett, melynek vezetőit, Hórát és Kloskát kivégezték. A német nyelv behozatalával a leopoldi diploma teljesen elvesztette értékét. A reakció azonban itt is jelentkezett, 1787-ben mozgalom indult meg az alkotmány visszaállítása érdekében. A rendeleteit visszavonó József Erdély régi állapotát is helyreállította. Az oláhság egyre fenyegetőbb előnyomulása sem tudta azonban az erdélyi rendeket azon véleményük megmástitására bírni, hogy feladják az anyaországtól való különállásukat.

7. FEJEZET:

A XVIII. század összefoglalása.

POLITIKAI ÖSSZEFOGLALÁS. A XVIII. századot az előző korok tragikus küzdelmei helyett a *folytonos kompromisszumok jellemzik.* A Thököly- és Rákóczi-harcok bebizonyították a kíméletlen abszolutista iránynak káros és célra nem vezető voltát. Lipót utóda, III. Károly belátta, hogy nem támaszkodhatik többé olyan tanácsosokra, akik a monarchia nagyhatalmi állását a magyar; rendi állam romjain akarják fölemelni. Az új kompromisszumos rendszernek első következménye a belső béke helyreállítása volt, amely a belső fejlődésnek nyugodt előfeltétele. És tényleg, Magyarország a II. József-féle kor-, szak kivételével a szatmári békétől egészen a szabadságharcig megszakítatlan békének örvendett.

A múlt tanulságai azonban a rendeket is meggondolásra készítették. Be kellett látniok, hogy *nemzetünknek jegyedül a német középhatalmak oldalán van helye,* amelyen ők nem változtathatnak. Hiszen kísérletük, amely ez ilyen francia-orientációra irányult, csúfos kudarccal végződött: a töröktől elhagyott, a franciától megcsalt és el-

árult magyarság megtanulhatta, hogy kihez tartozik valójában. S az a nemzedék, amely Ónodon megfosztja a Habsburgokat a tróntól, néhány év múlva erős és szinte elszakíthatatlan szálakkal kapcsolódik a Habsburg-tartományokkal, azokat közjogilag is megerősíti s államszükségletnek tartja. A magyar államférfiakra ez idő óta nehezedik az a roppant kettős feladat, amely egyrészt megkívánja tőlük a nemzeti állam önállóságának csorbitatlan fenntartását, másrészt a német—osztrák—habsburgi hatalmi tömbbel fennálló összeköttetés reális következéseit is össze kellett egyeztetni a nemzeti önállóság érdekeivel. Ez a nehéz, de hálás feladat egyedül a középuton volt járható s ezt az utat járták a magyar államférfiak a szatmári békétől kezdve nem egyszer alulról és felülről, a nemzet részéről és a trón felől is elhagyatva, nemzetük és a központi kultúrközösség érdekében.

Az új korszakot az *alkotmány helyreállítása* és a *pragmatica sanctio* vezetik be. A következő lépés a közösnek felismert érdekek és feladatok intézményes biztosítása, másrészt pedig a rendiség problémájának az uralkodóval egyetértően időszerű megoldása lett volna. Mindkettő elsőrangú állami szükséglet volt, s mindkettő alkalmas arra, hogy szerencsés megoldás esetén a nemzeti és rendi küzdelmek véglegesen kielégítő befejezéshez jussanak. A feladat azonban, amely a múlttal való leszámolást jelentette, nem volt könnyű. Hogyan lehetett volna Magyarország viszonyát a Habsburg-birodalom többi részéhez rendezni, amikor azok maguk sem voltak rendezettek belső ügyeket tekintve. A német nemzet szent-római birodalma bármilyen bomlási folyamatban volt is, távol állott attól, hogy végleg elbukjon. Poroszország — amely még mindig bele tartozott a császári birodalomba, — éppen ez időben készíti elő német nagyhatalmi állását, súlypontja az eredetileg szláv porosz területről német földre került, míg a Habsburg örökös tartományok éppen ellenkezőleg, idegen, olasz és spanyol területeket kebeleznek be magukba. A spanyol örökösödési háborúból az osztrák ház Középes Felsőolaszország tekintélyes részével, a két Sziciliával és a spanyol Németalfölddel gyarapodva tért meg, e hódítások következtében a habsburgi-monarchia alapjai német földről egészen spanyol—olasz—belga területre tolódtak s így a monarchia egyre inkább Nyugatnak fordult, ami a magyar kérdés megoldását csak nehezítette.

Az új olasz—nápolyi—szicíliai birtokok megtartására a már meglevő örökös tartományok és Magyarország erejét kellett igénybe venniök, a központi területekből kellett a déli nyúlványok érdekében katonát és adót kisajtolniuk. Az új államférfiak abban különböztek elődjeiktől, hogy ők már tapasztalatból ismerték a magyar rendi állam

szívós voltát, óvakodtak tehát erőszakos kézzel nyúlni a rendi intézményekhez, de békés utón annál ügyesebben próbálkoztak a rendi államok átalakításával a nagyhatalmi állás érdekében. Az egész rendszernek a XVIII. században divatos emberbaráti eszmék szolgáltattak alapot. Már III. Károlynak gondja volt országai gazdagságának gyarapítására, a szárazföldi, sőt tengeri kereskedése emelésére is, leánya, Mária Terézia pedig egész határozottan azt tűzte céljának, hogy országait az akkori műveltség magaslatára emelje.

A *patriarchális abszolútizmus* magyarországi működése egészen különös jellegű. A rendi alkotmányban az új abszolútizmus épp úgy ellenfelét látja, mint a régi; a harcnak csakis külső formái változnak meg. Hirtelen összetörés helyett lassanként akarják megtörni és ártalmatlanná tenni a rendi államot, ebből a törekvésből származnak az újabb rendszabályok, amelyek a magyar alkotmányos állam megcsonkítását eredményezték.

Ezek között első volt az *erdélyi kérdés*. Erdély Mohács, illetőleg Budavárnak a török által való elfoglalása előtt éppen olyan része volt, mint a többi magyar vidék; most azonban nem csatolják vissza az anyaországhoz, hanem nagyfejedelemség rangjára emelik s a magyar hatóságok megkerülésével, Bécsből kormányozzák. Magyarországnak eddig egységes rendi állama helyén így most két, egyenként kisebb rendi állam jött létre. Még veszedelmesebb hatású volt a helyzet az 1717—18. évi török hadjárat után, amikor a törökök az úgynevezett temesi bányságot is elvesztették. E terület benépesítését és gazdasági újjászervezését a magyarság kárára idegen népfajok' érdekében végezték. Az egykor magyar falvakból álló vidék a török uralma alatt végképp clnéptelenült, ezen most új gazdagság és új élet virágzott ki, mindez azonban már nem magyar, hanem az északi részekben német, délen pedig oláh és leginkább rác gyarapodás volt. A katonai határörvidék létesítésénél is az volt a vezető szempont.; hogy a magyarságot lehetőleg kizárják e területről úgy alkotmányjogilag, mint kultúra tekintetében. Ezért a katonai határörvidék alkotása a magyar állameszmének súlyos¹ sérelmét jelentette. A magyarság fajilag zárt területe ilyenképpen tolodott föl a középkorhoz képest, amikor még déli határát a Száva és Duna vonala képezte, most pedig annyira összefogyott, hogy alig terjedt lui a Dráván és; a Maroson.

A *tulajdonképeni rendi államot* tehát az Erdélytől a temesi bányságtól és a katonai határörvidéktől megfosztott Magyarország alkotta melléktartományaival, Horvátországgal és Szlavóniával, melyeknek külön tartománygyűlésük és a magyar országgyűlésen képviseltek volt

Magyarország belügyeit a nádor elnöklete alatt új kormány szerv, a királyi helytartótanács vette át. Nemsokára az igazságszolgáltatás is időszerű szervezésen ment át mindamellett a bécsi hatóságok is megtartották befolyásukat a magyar ügyekre. Az udvari tanácsnak hasonló hatásköre volt a hadügy terén. A közös védelmet kizárólag a nem-magyar haditanács irányította, míg az országgyűlésileg megszavazott magyar katonák »magyar ezredeket« alkottak, melyek nem valamely »közös« hadseregnek, hanem a császárnak voltak részei.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar befolyás az új Habsburg-nagyhatalom központi irányításából is teljesen kizárattott. A rendi és nemzeti alkotmány tényleges hatásköre ily módon békés utón folyton-folyvást összebb zsugorodott. A XVIII. század rendisége igen elavult intézmény volt, mely a századok folyamán elvesztette minden ruganyosságát, s a modern követelményeknek nem tudott többé megfelelni. Szervezeti hiányai akadályozták meg abban, hogy a bécsi központosítás ellen sikerrel felvehesse a küzdelmet.

A magyar rendi korszak kezdeményezés és aktív működés dolgában sok kívánnivalót hagyott hátra, s ebbeli hiányaival alkalmat adott, hogy a közjogi kérdések kezelésében a XVIII. század folyamán egész különleges rendszer fejlődjék ki. A rendek munkájukat az alkotmányos formák fenntartására irányították, szívósan ragaszkodva azon álláspontjukhoz, hogy a magyar állam megszakítatlan és csorbítatlan alkotmányossággal rendelkezik, holott a valóság már lépten-nyomon az ellenkezőjét bizonyította. Az ősi alkotmány összegezését a Corpus Jurisban és Verböczy Hármaskönyvében látták. A fődolog az volt, hogy a törvénykönyv betűje sértetlenül fennmaradjon, az államélet modernebb kérdéseit azonban, melyekre a Corpus Juris rendelkezéseket nem tartalmazott, hallgatólagosan vagy jogfenntartással, de egészben véve hatástalan tiltakozással átengedték a kormány és a bécsi hatóságok kezébe. Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok terén még előzékenységet is tanúsított velük szemben, szent volt a békesség, a rendek megelégedetten élvezték kiváltságaikat és édeskeveset törődtek a nemzeti államiság tényleges érvényesülésével.

Ez az eljárás legalább belsőleg biztosította az elavult, az új viszonyoknak többé már meg nem felelő alkotmány fennállását, de nem volt elég a külpolitikai vonatkozások biztosítására. A bécsi politikusok a rendek kívánságához képest nem nyúltak az elavult alkotmányhoz, hanem nagy ügyesen kiaknázták annak hiányait, A rendiség passzív és konzervatív hajlandósága szabad kezet engedett a kormánynak a közjót illető elvei életbeléptetésére.

A pénzgazdaság fejlődésével az állami pénzügyi élete is egyre bonyolultabbá vált, s az államhitel új viszonyai sürgetően követelték a pénzgazdaság rendi alapjainak megváltoztatását. Az örökös tartományokban sikerült is Mária Teréziának a kiváltságos osztályokat megadóztatni, a magyar rendek azonban az alkotmány alaptörvényének mondták a nemesi adómentességet. A királynő nem érve célt, többé országgyűlést nem hívott össze, hanem a jobbágyok személyes szabadságát rendeleti úton biztosította, szolgál-mányaikat szabályozta, s annak fejében, hogy a rendek nem vállalták az adófizetést, más téren kártalanította az államháztartást.

A magyar állam és az örökös tartományok közt kézi-éitől fogva kettős vámvonallal állott fenn: az osztrák váma, melyet a bécsi udvari kamara kezelt, s a magyar, melynek fenntartása és berendezése a magyar alkotmány értelmében a királyi jogok, regaliák közé tartozott. Láttuk azokban, hogy a magyar kamara tényleg az igazgatás több ágában kénytelen volt a bécsi udvari kamara befolyását eltűrni, s ez tette lehetővé, hogy a magyar vámügy minien különös nehézség nélkül a bécsi érdekek szerint igazodjék. A *vámtarifa* tehát úgy volt berendezve, hogy Magyarország nyersterményei: gabona, bor, szarvasmarha, gyapjú, olcsó pénzen adattak el az örökös tartományokban, viszont ezeknek ipari termékei verseny nélkül jöhettek Magyarországra és áraikat saját maguk állapíthatták meg. Ezek az elvek egészen 1848-ig, a nemesi adómentesség megszűnéséig érvényben voltak.

Ezekből érthetjük meg, hogy a magyarság gazdasági téren a török uralom alól felszabadulva, messze mögötte maradt az osztrák örökös tartományok népeinek. A XVIII. század a merkantilizmus kora volt más országokban, mikor a nemzetek későbbi kereskedelmi és pénzügyi állásuk alapjait, polgári jólétük feltételeit megszervezték, Magyarország azonban mint »agrárállam«, azoktól elválasztva, középkori gazdasági formákban maradt. Polgári osztálya nem fejlődhetett, régi virágzó ipara és kereskedelme aláhanyatlott s estek áldozatul a nemesi adómentességnek, és a bécsi pénzügyi kormány rövidlátó bosszúállásának.

Mindez súlyos politikai hiba volt a rendiség részéről, de nem akadályozhatta meg a százados békeidő természetes áldásait. Magyarország lakossága a század eleji két és félmillióról a század végére 8,700.000-re emelkedett. Ezt a számbeli gyarapodást nemcsak a német gyarmatosok, az oláh és szász természetes termékenység okozta, hanem tiszta magyar vidékek is tekintélyesen megerősödtek, így különösen a Duna—Tisza síkságának népe.

Az ország igazgatásában a vármegyéknek volt a leg-

előkelőbb szerepük: mindegyik szinte kis rendi államot alkotott saját bíraskodásával. A magyar rendiség decentralizálása ebben a korszakban érte el tetőpontját. Adószedés, katonaiállás, a hadsereg élelmezése egyaránt a vármegyei közigazgatás feladata volt.

Az *iskolaügy újjáalkotását* és korszerűvé tételét a rendek átengedték a központi kormánynak, mely a munkát tárgyikig jól, de a nemzeti szempont teljes elhanyagolásával hajtotta végre. A hosszú, békés kor végre helyreállította a nemzet lelki egységét is, amely, mint láttuk, a török korszakban tűnt el az ország részekreoszlásával. Ezzel a magyar nemzet egysége újra helyreállott és a fejlődés ismét olyan egységes keretekben folytatható tovább, mint a középkorban, a szakadás bekövetkezése előtt

A közigazgatásnak és a kiváltságos osztályok társadalmi érintkezésének nyelve nem magyar, hanem latin volt, ami a rendiség nem magyar elemeinek a magyarsághoz simulását nagyban megkönnyítette. A szellemi egyesítés művében előkelő szerepe volt a katolicizmusnak, mely a XVII. század óta tulajdonképpen államvallás volt és mint ilyen, a magyar állameszmének is egyik fő képviselője. *Annak, hogy a magyar állam a török uralom megszűnése után nem süllyedt le az örökös tartományok sorába, hanem önállóságának tényleges 'megbénulása' mellett is megőrizte független állami egyéniségét, az nem kis részben a katolikus egyháznak érdeme, mely energiáival az egész államterületet áthatotta és egybekapcsolta.* A fejlődés e téren az ellenreformáció nemzeti vonatkozásaira támaszkodott: *Pázmány Péter. Esterházy Miklós és Zrínyi* gondolataiból alakult ki a *Regnum Marianum* XVIII. századbeli fogalma, mely szerint az önálló magyar állam a Habsburg-házból származó apostoli királyával az *Istenanya pártfogása* alatt áll. Így a *Regnum Marianum* egyenes folytatását képezi a középkori teljesen szuverén magyar államnak.

Ezek a jelenségek leginkább *Mária Terézia* négy évtizedes uralkodásának eredményei s az ő bölcs mérsékletét! dicsérik. Trónraléptekor a megtámadott osztrák-házat a magyar rendi országgyűlés menti meg. Különösen bensősévé alakult a viszony a királyi udvar és a *magyar főnemesség* között, A mágnások Bécsbe költözvén, álavetették magukat az ottani követelményeknek, műveltségük átalakult s nemsokára elvesztették minden kapcsolatukat a hazai rögön maradt nemességgel. A *köznemesség* Mária Terézia korában mintegy 65.000 családból állhatott, amely így, számánál fogva is hivatottnak érezhette magát arra, hogy a főnemességtől magára hagyatva is vállain hordozza a rendi nemzet fejlődését. Az első ilyen teherpróbát // *József* rövid, de viharos uralkodása jelenteti

a nemesség számára. A »kalapos királyt« a XVIII. század legőszintébb humanitási eszméi vezették, mikor a rendi államot alapjaiban megtámadta. A rendiség romjain erősen centralizált abszolút államot akart alkotni, mely a felvilágosodás eszméi szerint élné életét a német szellem alatt; Bár egész életét ez eszme szolgálatába állította, akarata megtörött a rendi és nemzeti ellenálláson. A vármegyék végre a török háborúban megtagadták a hadsereg élelmezését, az új rendszer ezzel Magyarországon és Németalföldön is hajótörést szenvedett, mire a császár halálos ágyán visszavonta intézkedéseit. A vihar lecsendesedésével az élet újra visszatért oda, ahonnan II. József mozgalmassá évei elriasztották. A rendek teljes lelki nyugalommal élvezhették tovább kiváltságaikat és a bécsi központi hatóságok befolyásának nem igen állották útját. Meg voltak győződve, hogy semmiféle változástól nem kell tartanom, hiszen az új társadalmi eszmék elől is jól elzárták magukat... Pedig ekkor már kitört a francia forradalom, mely az európai fejlődést s benne Magyarországot útját is új irányokba terelte.

TERÜLETI VÁLTOZÁSOK. Az 1718. évi passarovici békében a Temes-vidék, Belgrád, Bosznia, Szerbia és Havasalföld egy része visszakerült ugyan, de az 1740. évi belgrádi békében a Temes-vidéket kivéve, a többi tartományok újra a török kezébe kerültek. Annyi eredmény mégis volt, hogy a török most már végleg kiszorult hazánkból. Mária Terézia a szepesi városokat (1772), a Temes-vidéket (1778) és Fiumét és vidékét visszaadta a magyar korona uralma alá, viszont Erdélyt, mint nagyfejedelemséget, valamint a katonai határőrvidékeket, mint különrészt, kivonta a magyar kormányzás hatásköréből. Horvátország és Szlavónia, mint »kapcsolt részek«, szintén elkülönültek bizonyos mértékig a magyar kormányzástól. Lengyelország első felosztásakor visszakerült Halicsot és Ladomért (Galícia és Ladoméria) Ausztriához csatolták, jóllehet e területekre a magyar király tarthatott igényt a felosztásnál s ilyen címen kapták is meg azokat.

AZ ORSZÁG LAKOSSÁGA. Az ország lakossága a szatmári béke idején levő két és félmillióról a század végére 8,700.000-re emelkedett. A lakosság gyarapodását főleg a telepítések hozták létre. III. Károly, Mária Terézia, Utóbb II. József a néptelen területeket benépesítették, majd Pedig, hogy az új telepésekben németesítő politikájuk számára alkalmas néptömegeket szerezzenek maguknak, főként német (frank) gyarmatosokat telepítenek le a Temesvidéken, Bácskában és Dunántúl. Kisebb számban francia, vallón, spanyol és olasz telepítések is voltak. Ezek ingyen telket, 10 évi (a Temesközben 15 évi) adómentességet, pénzbeli segítséget kaptak. A földesúri telepítők közül

különösen báró Harruckern János és Károlyi Sándor gróf tűntek ki. Előbbi telepítette le a felvidéki tótok egy részét Csabán, Szarvason és ennek környékén, Károlyi Sándor gróf pedig Nyíregyházát és vidékét telepítette be tótokkal. A Temes-vidék telepítési munkálatait Mercy gróf kormányzó végezte.

A magyar társadalom rétegei a nemesség, polgárság voltak. Kívülük állottak a jobbágyok, akik politikai jogok nélkül az ország túlnyomó többségét alkották.

A magyar politikai társadalom alapja a *nemesség* volt. Ez azonban ekkor már régen két részre oszlott: fő- és köz-nemességre. A főnemességhez tartoztak a főpapok is, akiknek a főnemeseknél is több befolyásuk volt a kormányzásba.

A *főnemesség* régi hivatását, amely a nemzet függetlenségét volt hivatva védeni, Mária Terézia korában teljesen elvesztette. Életelejét abban látta, hogy az udvar körében tartózkodhatott. Műveltsége, életmódja, nyelve és gondolkozása is megváltozott, idegen módon élt, magyar birtokainak jövedelmét idegenben (Bécsben) költötte el, s teljesen elszakadt a magyarságtól.

A köznemesség megmaradt ugj[^]an magyarnak, ez viszont elmerült a saját kis vidéki életében s egyedül gazdaságának élt, melyet jobbágyaival műveltetett. Egész szellemi foglalkozása abban merült ki, hogy olykor-olykor¹ megjelent a megyei gyűléseken, ott bírálta a kormány intézkedéseit, bíraskodott vagy megyei hivatalt vállalt.

A *polgárság*, amely régebben ipart és kereskedelmet űzött s ezen az utón jólétbe jutott, most inkább a földművelésre adta magát. Az osztrák vámrendelet nem teti különbséget magyar és szász kereskedelem és ipar között, mindkettőt egyaránt elnyomta. Így következett be az a végzetes eset, hogy hazánkban nem alakulhatott ki egy erős középosztálynak számító, független polgári osztály. A polgárok hanyatlásával megindult a városok visszafejlődése is.

A jobbágyság helyzete még mindig tűrhetetlen volt, bár az 17154 országgyűlés, majd különösen Mária Terézia úrbéri szabályzata — ha nem is könnyített helyzetén, legalább is nem engedett újabb terhetet a jobbágyok vállaira tenni. Az úrbéri szabályzatban megerősítik a jobbágy szabadköltözési jogát, a jobbágy gyermeke szabadon tanulhatott, hivatalt vállalhatott, ezzel ez osztály kasztszerű kizárása a többi társadalmi osztályból fölengedett. Valóságos megváltást jelentett volna II. József a jobbágyságra nézve, aki az ország pénzügyi terheit akarta igazságosan szétosztani az ország valamennyi lakosa között nemesi és jobbágyi különbség nélkül. De a nemesség sem nálunk,, sem máshol nem emelkedett még a közös teherviselés méltányos eszméjéig.

HADÜGY. Az 1715. évi országgyűlés bevezette az állandó katonaságot, bár a nemesi fölkelést is megtartotta 31 évig. Mivel azonban a király jogához tartozott annak szervezése, elhelyezése és vezénylete, az egész hadügyet eze-
rül is a bécsi hadi tanács intézte, amely a magyar gyalogos huszárezredek-
et a császári seregbe osztotta be, amelynek kiegészítő hadtestjeként szerepeltek. A magyar országgyűlésnek annyi köze volt a magyar ifjabból kiállított ladsereghez, hogy országgyűléstől országgyűlésig megszavazta az újoncok átlagos számát és a hadiadót.

Mária Terézia és II. József porosz mintára akarták itszervezni a hadsereget, a kísérlet azonban csupán a külsőségeket vette át (»kamásli szolgálat«), nem pedig annak lényegét: a harci tűzben való kiképzést. S ha a császári hadak Mária Terézia két nagy csatájában győztek is, győzelmeiket elsősorban a jeles magyar hadvezéreknek (Nádasdy, Hadik, stb.) s az ügyes, gyors és elszánt magyar seregeknek köszönhetőek. Az eredmény: a magyar ezredek beosztották a császári hadseregbe.

PÉNZÜGY. Magyarországnak, mint a múlt századokban, nem volt saját pénzügye. A király gondoskodott királyi jövedelmei behajtásáról, valamint az udvartartás, kormányhatóságok és a hadsereg ellátásáról is. Az 1715-ben behozott állandó hadsereg fönntartására *állandó hadiadót* is megszavaztak a rendek, de azzal a kikötéssel, hogy ennek kivetését és behajtását az ő beleegyezésükkel lehet végrehajtani.

Az adót egyébként a városok, legnagyobbbrészt azonban a szegény adózó nép, a jobbágy fizette (misera plebs contribuens). A hadiadót a bécsi udvari kamara, a *többi* a bécsi udvari kamarától függő magyar királyi kamara cezelte. Mária Terézia uralkodása alatt jelentékenyen fölímelkedett a hadiadó. Jövedelmeit a só árának fölemelésével és a vámok által növelte. II. József (egységes adórendszeren gondolkozott, de eredménytelenül. II. Lipót alatt a rendek visszakapták adómentességüket s kimon-
iották, hogy hadiadót csak országgyűléstől országgyűlésig szavaznak meg.

KÖZMŰVELTSÉG. A XVIII. században Magyarország újra *Regnum Mariamim* lett, amelyben a római katolikus vallás lett ismét az államvallás. A barokk-műveltség íagy hatással volt e század fejlődésére úgy iskolázás, mint közműveltség terén. Mária Terézia ugyan kiterjesztette abszolutizmusát az Egyház fölé is, amikor a placetum regium-ot megújította, a főpapságot megadóztatta, a főkegy-
úri jogot önkénjesen gyakorolta. Utóda, II. József már szakít az Egyházzal s azt mindenben alárendelni igyekszik az állam hatalmának.

A protestánsok ügyeit a III. Károly által kiadott Ca-

rolina Resolutio (1731) szabályozta. Ezzel megszűntek az erőszakos üldözések. Teljes vallásszabadságot nem kaptak ugyan, de vallásukat azokon a helyeken, amelyeket az 1681-i törvénykönyv felsorolt, nyilvánosan is gyakorolhatták, egyébként csak magán-istentiszteleteket tarthattak. Ha katolikussal házasságra léptek, akkor katolikus pap előtt kellett ezt megkötniük. Az országgyűlés elé nem mint egész felekezet, hanem csupán mint magánosok járulhattak panaszaikkal. II. József türelmi rendelete (edictum tolerantiae) sem hozott megnyugvást a protestánsok részére, csupán az 1790—92-i országgyűlés adta meg nekik a teljes vallási és politikai szabadságot és egyházi önkormányzatot.

A közoktatásügyet a katolikus közép- és felsőiskolákban szerzetesek, különösen a jezsuiták és piaristák (kegyesrendiek) vezették. Kivülök a tanügy terén szép eredményeket értek el a bencések, ciszterciek, premonstreiek és a pálosok, amíg Mária Terézia és II. József a kegyesrendiek és irgalmasok kivételével az összes szerzetesrendeket el nem törölte. A kegyesrendet az 1715-i törvényhozás országosan bevett rendnek ismerte el. Ez idő óta a kegyesrend nemes versenyre kelt a jezsuitákkal, melyikük viszi jobb módszerrel előbbre a közoktatást.

Mária Terézia a Ratio Educationis kiadásával új korszakot kezdett közoktatásügyünk történetében. Ezúttal lép fel először az állam, mint a közoktatás szervezője és felügyelője. II. József rendelete, amely a német nyelvet tette az állam hivatalos nyelvévé, az iskolába is a német tanítást vezette be. Halála után sokáig húzódott a tanügy rendezésének kérdése, végre 1806-ban életbelépett a Nova Ratio, amely a magyar nyelv tanítását is elrendelte. Egyeteme egy volt az országnak, melyet Nagyszombatról Mária Terézia Budára, II. József pedig Pestre helyezett át. Egyéb főiskolák voltak a négy jogakadémia (Kassán, Győrött, Pozsonyban és Nagyváradon), a Mária Terézia által felállított bányászati akadémia Selmecbányán, míg a protestánsok főiskolái Pozsonyban, Eperjesen, Debrecenben és Sárospatakon voltak.

A főnemesség az udvart követve, franciául és németül társalgott. Az országban a latin volt a hivatalos nyelv, ezen folyt az oktatás is, de a köznép továbbra is magyarul beszélt.

Megindult a magyar történetírás, melyet főként barokkhatásra írtak. Nevezetesebb ilyen művek: Pray György: *Annales veterum Hunnorum, Avarorum et Hungarorum* és *Annales regum Hungariae*, amely a Szent Istvántól I. Ferdinándig való magyar történelmet foglalta össze. A század végén már magyar nyelvű történelmek is készül-

nek, ilyenek Buday Ézsaiás, Virág Benedek. Horváth István munkái.

KÖZGAZDASÁGI VISZONYOK. Az ország közgazdasági állapota nagyon szomorú képet mutatóit. Népe, mely a földet megművelje, nagyon kevés volt, másrészt igen sok terület hevert parlagon, nagy területeket pedig az áradás és mocsár borított, holott okszerű gazdálkodással mérhetetlen hasznot hozott volna a föld, csakhogy az olyan gazdák, mint Harruckern báró, vagy Grassalkovich gróf, nagyon ritkák voltak. A földművelés helyett inkább az állattenyésztést űzték, de fejlettebb kereskedelmi viszonyok között ez is nagyobb lett volna. Mária Terézia és II. József nagyot lendítettek az ország mezőgazdasági helyzetén, csak az volt a baj, hogy ez is Ausztria érdekében történt. Iparunk és kereskedelmünk a tiltó-vámrendszer, a rossz és közbiztonság tekintetében sem kifogástalan utak, a pénz, hitel és vállalkozó szellem hiánya miatt telhessen háttérbe szorult.

Régebbi történetírásunk azt állapította meg, hogy hazánk ezidőben jellegzetesen agrárállam volt. Ezzel szemben a helyzet az, hogy csak jellegzetesen nagybirtokos állam volt, mert mezőgazdasági kultúrája annyira elmaradt a nyugati törekvésektől hogy a szükségletnél fokozottan nagyobb termeléssel amery különösebb gazdasági erőforrási szolgálhatott volna, egyáltalában nem találkozunk.

A primitíven gazdálkodó s ennek megfelelően keveset hozó mezőgazdálkodás csak akkor jövedelmező, ha az minél több és minél olcsóbb munkaerőt tud szolgáltatába állítani. Az ország gazdasági struktúrája ezen a ponton találkozok a bécsi udvar elvvé jegecesedett konzervatívizmásával, a tényleges állapot minden áron való fenntartásának vágyával. A rendi alkotmány hatalmas tömegeket zárt ki a politikai és egyéb jogok élvezetéből, de memcsak innen zárta ki ezeket, hanem hihetetlen olcsó munkaerőül rendelkezésre bocsátotta a birtokos nemes-ségnek a jobbjai intézmény sértetlen fenntartásával.

IX. RÉSZ:

A XIX. század első fele.

— A reformmozgalmak kora. —

1. FEJEZET:

A francia forradalom.

A XIX. század történetét alig érthetnénk meg a francia forradalom alaposabb ismerete nélkül. Ezért látszott szükségesnek, hogy azt itt — a magyar eseményeket megelőzően — tárgyaljuk.

A *westphaliai békében* Franciaország leszedte a harmincéves háborúba való beavatkozásának gyümölcsét: megtörte a Habsburgok német ágának hatalmát. A spanyol ágét II. Fülöp szerencsétlen németalföldi és angliai hadjáratai már a XVI. század végén megsemmisítették, úgy-hogy Nyugat-Európában *Franciaország* hatalma biztosítva volt. *Anglia* a maga alkotmányos forradalmával és a Stuart-házi királyok és a parlament küzdelmeivel volt elfoglalva. *Svédország*, ez az új nagyhatalom, a Keleti-tenger vidékén igyekezett újonnan szerzett uralmát megerősíteni a feltörekvő Poroszország és Oroszország veszedelmes szomszédságában. Így a XVII. század második felében Franciaországnak volt csak meg az a kedvező helyzete, hogy az európai politika élére állhasson, ami *XIV. Lajos* uralmával be is következett, a nagy miniszter, *Mazarin* halála után (1661) maga *XIV. Lajos* vette kezébe a kormányt és míg országában fennen hirdette a királyi hatalom mindenhatóságáról szóló tant, egyúttal megérezttette (Európával, milyen hatalomra emelkedett királysága az utolsó félszázadban. A hatalmi lendülettel együttjárt az irodalom (*Corneille, Racine, Molière*) és művészet lendülete, meg az anyagi felvirágzás, amely főkép *Colbert* nevéhez fűződik. De a *nimwegei béke* után csakhamar érezhető lett a hanyatlás. A folytonos háborúk (két habom Hollandia ellen, a Pfalz megszerzésére indított rablóbáború), továbbá a »Nap- király« pazarlása, és a főnemesek fényűzése csakhamar tönkretették az állam anyagi jólétét.

1685-ben a király eltörülte a *nantes-i edictumot*, mit a "hugenották üldözése és egész vidékek anyagi jólétének megsemmisülése követett. A *reissviki békekötés* (1697) mái a francia állam kimerültségét jelezte és Lajosnak Lotharingiát és a tett foglalásokat, Strassburg kivételével, mind! vissza kellett adnia. Ilyen körülmények között a *spanyol örökösödési háború* (1701—1714) Franciaország jólétének megsemmisülését vonta maga után. Dédunokája, *XV. Lajos* (1715—1774) hosszú uralkodása alatt az abszolutizmus teljesen aláasta Franciaország morális és anyagi jólétét. *Fleury* bíbornok-miniszter (1723—1743) ügyes politikája ugyan emelte kissé a királyság tekintélyét, így a lengyel örökösödési háborúban és a bécsi békében (1738). De már az *osztrák örökösödési háború* és az *aacheni béke* (1748) teljesen feltárták az állam gyöngeségeit: a kereskedelem és tengerészet óriási hanyatlását, mi a keletindiai és az észak amerikai gyarmatok elvesztésére vezetett. A *hétéves háborúban* (1756—1763) a hadidicsőség is elveszett, midőn Franciaország százados politikájával szakítva, Ausztria oldalán küzdött Poroszország ellen. Szárazon a poroszok, tengeren az angolok verték le a francia hadsereget, illetőleg a hajóhadat, s az 1763-i *párisi béke* a legfőbb francia gyarmatot (*Kanada*) Anglia kezére juttatta; Lotharingia és Korsika megszerzése sem pótolta ezeket a veszteségeket. Ezek a háborúk óriási összegeket nyeltek el; de még többre került az országnak *XV. Lajos pazarló életmódja* (Pompadour asszony, Dubarry grófnő). A kormány minden tetteben nyilvánuló zsarnokság és durva erőszak is növelte az elkeseredést, melyet a felvilágosodási irodalom zászlóvivői (*Voltaire, Rousseau, Diderot, enciklopédisták*) által követelt »egyenlő s ég«-gel még szítottak. A legszánandóbb volt a jobbágyok (25 millió lakos közül 21 millió) helyzete, akiknek nyomora és ezzel kapcsolatban elégtelensége a legnagyobb fokra hágott. A népnek ily hangulata mellett csak egy lökés kellett, hogy a kiélt és tehetetlen kormányrendszer összeomoljon.

Ilyen volt Franciaország helyzete, midőn *XV. Lajos* halála után a trónt unokája, *XVI. Lajos* (1774—1792) foglalta el. A jóindulatú, de erélytelen király a legégetőbb bajt, a pénzügyi rendezést a fiziokrata *Turgot-ra* bízta, aki az állami robotot eltörülte, a nyomasztó céhrendszert lerontotta s indítványozta a nemesség és papság megadóztatását, sőt azt követelte Lajostól, hogy alkotmányt adjon a népnek. Erre a főnemesség *Turgot-t* hamar megbuktatta (1776). Helyét, néhány udvaronccal történt kísérlet után, *Wecker* foglalta el (1777), aki újabb kölcsönök segítségével a pénzügyi bukás kimondását elodázta. Alaposabb reform és a takarékoság elvének az udvar és maga *Mária*

Antoinette királynő is útját állották. 1781-ben Necker is megbukott, mivel az udvar rossz néven vette tőle, hogy egy közzétett, hivatalos jellegű iratában (*Compte rendu*) a helyzet tarthatatlanságát feltárta a nagy közönség előtt. Az új miniszter, *Galonné* a következő jellemző pénzügyi politikát vallotta: »aki pénzt akar kölcsönözni, annak gazdagnak kell látszania, hogy pedig gazdagnak látszassék, költekezésével el kell vakítania a világot«, — s ez elveknek megfelelően folytonos kölcsönökkel az állam hiteit kimerítette, mire az 1787-ben összehívott notablegyülés felháborodva megbuktatta; utóda pedig, *Brienne* toulouse-i érsek a földbirtokra vetett ki új adót. Ámde a párisi parlament megtagadta e rendelet beiktatását, mire a király *a parlamentet Troyes-ba száműzte*, mi ellen azonban a nemesség, papság, sőt még a közvélemény egy része is tiltakozott. Most már több helyen zavargások törtek ki, úgy hogy az *ancien régime* (régi uralom) ereje teljesen kimerült. Lajos most újra meghívta Necker-t (1788), aki a legkomolyabban utolsó eszközül az 1614 óta egvbe nem gyűlt országos rendek egybehívását követelte. Az udvar, a kényszerhelyzet hatása alatt, kénytelen volt kérését teljesíteni. A szabadelvű áramlatoknak engedve, a népszerű Necker kieszközölte, hogy — amint ezt *Sieyés* abbé híres röpiratában: *Mi a harmadik rend?*, sürgette volt — a harmadik rend kétszer annyi képviselőt választott, mint a másik két rend együttvéve (vagyis: 300 pap, 300 nemes, 600 polgári képviselő). Így hát végre 1789 május 1-re egybehívták az országos rendeket.

A NAGY FRANCIA FORRADALOM. (1789—1804.)
Az alkotmányozó nemzetgyűlés. *A* választások kiírása leírhatatlan lázba sodorta Franciaországot. Számptalan röpirat sürgette a sérelmek orvoslását, kikelt a két kiváltságos osztály ellen és a legvégsőkig korbácsolta fel a lelkeket. A rendek általános gyűlése — melyet XVI. Lajos 1790 május 5-én Versailles-ban nyitott meg — az udvart készületlenül találta. Nem merte a rendek egymáshoz való viszonyát szabatosan meghatározni, nem tudta a gyűlés munkatervét megállapítani, s elmulasztott irányt adni a gyűlésnek, így a *harmadik rend ragadta magához a vezetőszerepet*, mely *Mirabeau* és *Sieyés* szavain fellelkesülve, azonnal megkezdte a harcot a másik két rend ellen a fejenkénti szavazással és az együttes tanácskozás érdekében. Junius 17-én a harmadik rend magát már az igazi *alkotmányos nemzetgyűlésnek* (*Assemblée nationale constituante*) nyilvánította, majd amikor észrevették, hogy az udvar szabadulni akar tőlük, Junius 20-án *Bailly* elnöklése alatt a királyi labdateremben megesküdtek, hogy mindaddig szét nem oszlanak, míg alkotmányt nem adtak Franciaországnak. Mikor pedig az udvar június 23-án ki-

rályi ülést tartott, Lajos mindegyik rendet külön tanácskozásra utasította, a harmadik rend képviselői megmaradtak padjaikban és kimondták *a képviselők sérthetlenségét*. Az ingatag udvar erre maga is hozzájárult, hogy a másik két rend a harmadikkal egyesüljön. Néhány nap múlva azonban a régi rendszer hívei rábírták a királyt, hogy *csapatokat vonjon össze Versailles körül, s Neckert elbocsátva, száműzze*. Erre Paris lakói *a július 14-i felkeléssel* válaszoltak, megostromolták a *Bastille-t*, a gyűlölt Foulon minisztert megölték és városi tanácsot, meg nemzetőrséget szerveztek. A hatalom gyepője ezzel kisiklott a kormány kezéből és a nép kezeibe került. A megdöbönt király Baillyt nevezte ki polgármesterré, *Lapaget-et* a nemzetőrség parancsnokának, Neckert pedig visszahívta. Ezek láttára a régi rendszer hívei, élükön a király öccsével, külföldre menekültek.

A nemzetgyűlés most hozzáfogott *Franciaország átalakításához*. Augusztus 4-én *a nemesség önként előjogairól lemondott*, mire az összes hűbéri kötelezettségeket (jobbágyság, tized, céhek, stb.) megszüntették és kibocsátották az amerikai mintára tervezett *ember jogokat*, melyektől azt remélték, hogy általuk egész Franciaország¹ boldogítását lehetővé tették. Majd az alkotmányos rendszert biztosították, *az egy kamarás rendszert* fogadva el az alkotmányforma gyanánt. A lelketlen izgatóktól egyre nyugtalanított és éhező fővárosi tömeg azonban nem elégedett meg e szellemi vívmányokkal és izgalma az udvari párt újabb fondorlatai és az *orléansi herceg* bujtogatása következtében október 5-én újból kitérésbe robbant. A Versaillesbe nyomult tömeg követelő szavainak engedve, a király Parisba tette át székhelyét, hová őt a nemzetgyűlés is követte, ahol azonban mindkettő a fővárosi tömeg befolyása alá került.

A *nemzetgyűlés* ezután az országot újraszervezte. A régi tartományi felosztás helyett *az országot 83 départementra*, ezeket ismét *kerületekre* és *kantonokra* osztották fel. A parlamenteket megszüntették; a perek eldöntését *választott bírákra* és *esküdszékekre* bízta; kimondták a *közteherviselést*, az *általános hivatalképességet* és az *általános iskolakényszert*, valamint a *sajtó- és az iparszabadságot*; egyenlő pénz- és mértékrendszerről is gondoskodtak. A nemességet eltörölték, az egyház birtokait pedig lefoglalták, hogy a roppant államadóságon segítsenek, A szekularizált vagyon egy részét azonnal eladták, a többire pedig 400 millió értékű *papírutalványt* (assignâtes) bocsátották ki. A papság fizetését az állam vállalta magára; Minden község maga választja meg a maga papját, minden département a maga püspökét. Eltörölték a szerzetesrendeket is. Ilyenformán a régi állami rend oszloppait

sorra ledöntötték. A Bastille bevételének évfordulóján, 1790 június 14-én, a király, a nemzetgyűlés, a départementek képviselői a mars-mezei ünnepélyen letették az esküt az új alkotmányra és megünnepelték a *testvéresülési ünnepet*. De a nyugalom és közbizalom mégsem állott helyre. A papság nagy többsége nem akart a polgári alkotmányra esküt tenni, a katonaság forrongott, éppígy a nemesség iigy része is, amelynek nagyrésze külföldre vándorolt.: A forradalmi elemekből alakult *jakobinus párt* és annak az egész országot behálózó klubjai a tömegeket a forradalom útján egyre tovább sodorták. Midőn 1791 április 17-én *Mirabeau*, az alkotmányos királyság utolsó támasza meghalt, június 20-án a *király is menekülni próbált* családostul a határra, hol az emigránsok *Condé* herceg vezetése alatt hadsereggé szervezkedtek; de Varennesben Drouet jakobinus feltartóztatta s a nemzetgyűlés parancsára fedezet alatt visszakísértette Parisba és *minden hatalmát felfüggesztették*. A király 1791 szeptember 14-én letette az esküt az alkotmányra, a gyűlés erre visszaadta ugyan neki a végrehajtó hatalmat, de a külső események az izgatottságot és a bizalmatlanságot egyre tovább növelték a király ellen.

Az európai uralkodók fölismerték, hogy a Franciaországban keletkezett forradalmi mozgalom eszméi nem fognak a francia határnál megállani. Ezért // *Lipót* magyar király és német császár, *II. Frigyes Vilmos* porosz király 1791 augusztus 27-én *Pillnitzben* trónjaik védelmére szövetséget kötöttek egymással. E szövetséget a francia nemzet magára fenyegetőnek érezte, és XVI. Lajosról feltételezték, hogy rokenszenvez ezen hatalmakkal és segítséget remél tőlük.

Ilyen körülmények között oszlott fel az alkotmányozó gyűlés s adott helyet (1791 szeptember 20-án) a *törvényhozó gyűlésnek* (Assemblée nationale législative). Ezen gyűlés többségét a köztársaságiak alkották. A vezérszerepet a mérsékelt köztársasági érzelmű *girondiak* ragadták magukhoz, kiknek vezérférfiai épp úgy végezni akartak a királysággal, mint a jakobinus párt kíméletlen tömeguralmával. A girondiak törvényjavaslatot vittek keresztül az emigránsok és a polgári esküt le nem tevő papok ellen, de a király a szentesítést mindkét törvényjavaslatról megtagadta. A gyűlés erre 1791 decemberében 100.000 katonát küldött a határokra, *Condé* herceget és Artois gróftól vád alá helyezték, a királyt pedig a Gironde-minisztérium arra kényszerítette, hogy *Ausztriának és Poroszországnak hadat üzenjen* (1792 április 20).

Most már a *harctér eseményei* is hozzájárultak a forradalmi láz emeléséhez. Arra a hírre, hogy a fegyelmetlen francia csapatok a belga határon vereséget szen-

védtek, a forrongó törvényhozó gyűlés 20.000 embert rendelt a főváros védelmére s deportációra ítélte az esküt nem tevő papokat. A király azonban ismét megtagadta a törvények szentesítését s elbocsátotta (június 13) a girondista Roland-minisztériumot. E hírre a külváros *felfegyverzett csőcseléke* (június 20) a gyűléstől a király vétőjogának eltörlését követelte s azután a Tuileriákba nyomulva, az említett határozatok szentesítését kierőszakolta a királytól, kinek helyzetét a harctéri események tarthatatlanná tették. Braunschweigi Ferdinánd porosz fővezér tapintatlan nyilatkozata, melyben Parist a király megsértése esetén elpusztítással és minden polgárát, ki fegyvert fog, halállal fenyegetett, vérig sértette a franciák büszkeségét. Válaszul a párisi községtanács augusztus 9-én a király letételét követelte a nemzetgyűléstől, majd augusztus 10-én *a külvárosok felfegyverzett bandái a Tuileriákba rohantak*, melynek védőit, 800 főnyi svájci testőrséget hosszú harc után fölkoncolták. A király családjával együtt a törvényhozó-gyűlés termébe menekült, mely hatalmát újra felfüggesztette és a *Temle-ba* záratta. Az új igazságügyminiszter, *Danton*, azon hírre, hogy a poroszok már Verdunt is megszállták, szeptember 24-én *a börtönökben összezsúfolt gyanús nemesek és főpapok sommás lemezárlását rendelte el*, minek meg is lett a kívánt hatása: a mérsékelt gondolkozásnak moccanni sem mertek többé. Ily körülmények között nyitotta meg üléseit 1792 szeptember 21-én a *konvent*, mely egy pár nappal később (szeptember 25) viharos lelkesedés között eltörölte a monarchiát és *kikiáltotta a köztársaságot*. A harctéren is megfordult a szerencse. *Dumouriez* Valmy-nál (szeptember -30) visszaverte a szövetségeseket s a jemappesi győzelem (november 6) a gyakorlatlan, rongyos, de *lelkesedéssel* küzdő francia ujonc-csapatok kezébe adta Belgiumot, míg *Custine* (október) Mainzig kergette vissza a poroszokkal. Ezután *a konvent XVI. Lajost* (1793 január 20-án) *egy szavazat többséggel halálra ítélte s (január 21-én) nyaktilóval lefejeztette*.

Lajos kivégeztetése forduló pontot jelent a forradalom történetében. Vendée és Bretagne királypárti népe fegyvert fogott a konvent zsarnoksága ellen s ugyanakkor Európa fejedelmei szövetkeztek a forradalom ellen, mely Ionost a növekvő bel- és külső veszedelemmel szemben *a legkíméletlenebb terrorizmus* rendszeréhez folyamodott. 1793 március 10-én Danton indítványára felállították a *forradalmi törvényszéket* és csaknem diktatori hatalmat ruháztak a kilenc tagból álló *jóléti bizottságra* (április 6). Azután a *mérsékelt pártok kiirtásához* fogtak. A külvárosi csőcselék május 31-én kierőszakolta a girondi párt vád alá helyezését. Június 2-án a konvent a girondiakat haza-

árulóknak bélyegezve, kilökte kebeléből. Huszonketten közülök a nyaktiló alá kerültek, a többi is utóbb csaknem kivétel nélkül elveszett. A szörnyű *rémuralmi rendszer* ellen most már nemcsak a vidékiek, hanem a vidéki városok is (Bordeaux, Marseille, Lyon) megmozdultak s a jakobinusok esztelen és zsarnok rendeleteinek engedelmeskedni nem akartak. Toulon megnyitotta kikötőjét az angoloknak. Belgium márciusban, Dumouriez neerwindeni veresége után elveszett és Dumouriez megszökése után (április 3) a köztársaság tábornokait csapás csapás után érte. Az osztrákok Condét és Valenciennest foglalták. el (július), a poroszok Mainzot ragadták ki a franciák kezéből. A köztársaság bukása elkerülhetetlennek látszott., De a konvent nem esett kétségbe, ellenkezőleg, a vereségek hírére hallatlan erőfeszítést fejtett ki Franciaország megmentésére. *Carnot*, mint hadügyminiszter elrendelte a *tömeges felkelést* (levée en masse) és az új felkelő hadseregeket annyira fellelkesítette, hogy ezek a *Marseillais* énekelve, *Pichegru*, *Moreau*, *Jouraan*, *Kleber*, *Hoche* tábornokok vezérlete alatt a szövetséges Európa seregeit, melyek — igaz — lelkesítő eszme nélkül mentek tűzbe, visszaszorították. Az elpártolt vidéki városok ellenállását pedig kiküldött kormánybiztosok fojtották el vérözönben. Miután a konvent külső és belső elleneit elnémította; mindinkább radikális törvényeket hozott. Október 5-én *eltörülte a keresztény időszámítást* és a köztársasági naptárt hozta be helyette. A Hébert által vezetett párisi községtanács pedig *eltörülte magát a kereszténységet*, sőt magát *az Istent is, s megteremtette az Ész kultuszát*. Eközben a nyaktilon szünet nélkül hullottak alá a fejek. Október 16-án *Mária Antoinette* királyné lépett a vérpadra, Nemsokára azonban a szélső pártok önmaguk ellen kezdték az irtó harcot. *Robespierre* észrevette, hogy az örjöngési mámor immár áthaladott delelő pontján, ideje lesz az áramlatot mérsékeltebb mederbe terelni, hogy a rémuralom ellen forduló közvélemény bosszújától megmeneküljön. Cimboráit tehát egymás ellen izgatta és csoportokban végzett velük. 1794 március 24-én *Hebert* és híveit, április 6-án pedig *Dantont* és társait küldötte a vérpadra. Ilyenformán a hatalom *Robespierre*, *Couthon* és *Saint Just triumvirátusa* kezébe ment át, mely a konvent hatalmát megbuktatva, *Robespierre* számára *diktatúrát* szándékozott teremteni. A jóléti és biztonsági válságmány többi tagjai rémülettel látták e törekvést s megkezdték a küzdelmet a *legfőbb lény ünnepe* után, — melyen *Robespierre* azt indítványozta, hogy a képviselőket is rövidesen a *forradalmi törvényszék* elé lehessen állítani, — a fejüket féltő konvent tagjai összeesküdtek a zsarnok ellen. Thermidor 8-án (július 26) a konvent leszavazta

Robespierre indítványát s thermidor 9-én Tallien indítványára elrendelte Robespierre, Couthon, Saint Just és Henriot elfogatását és vád alá helyezését. A községi tanács; és a külvárosi sansculottok segélyére siettek ugyan halványuknak, de a konvent vezére, Barras, a nemzetőrség élén leverte a felkelést és (thermidor 10-én) *Robespierre társaival együtt a vérpadra került*, ahová őt a következő napokon vagy száz hírhedt jakobinus követett.

A konvent végre is *eltörölte a forradalmi törvény-széket* (november 11) és *bezáratta a jakobinus klubokat*, mire a nép újra fellázadt. Ezért a konvent 1795 május; 23-án elrendelte *a külvárosok lakosságának lefegyverzését*, majd egy új (III.) alkotmányt fogadott el, mely *a hatalmat a polgári osztálynak juttatta*. Mivel azonban a szélső demokraták és a royalisták izgatásai a köztársaságot bukással fenyegették, a konvent elhatározta, hogy az összehívandó törvényhozó gyűlés kétharmadát a konvent tagjai alkossák. Ez ugyan a reményeikben csalatkozó royalisták felkelését vonta maga után (vendémaire 13 = október 5), de ezt a konvent megbízottja, *Bonaparte* tábornok ágyúival véresen elnyomta.

Időközben a köztársaság hadai diadalmasan küzdöttek léi Európa hadseregeivel. Cannot tervei szerint Jourdan megverte 1793 őszén Wattignks-nél az osztrákokat, Pichegru és Hoche pedig a kaiserslauterni és weissenrargi sáncok bevétele után a poroszokat üzték át a Rajnán. A következő (1794) évihién már a franciák mentek át tálmaidaciba. Jourdan az osztrákok, fölött Fleurus-náil július 28-án kivívtó győzelem után elfoglalta Belgiumot, s 1795 telén Phichegru Hollandiát is megszállotta. Az egymásra féltékeny szövetségesek kudarca a koalíció bomlását vonta maga után. Poroszország, nehogy Ausztria és Oroszország által Lengyelország utolsó felosztásánál kiejátszassék, hadait a Rajna mellől visszavonta s a Rajna bakpartján levő birtokainak feláldozásával Baselben 1795-ben (április 5) külön békére lépett a francia köztársasággal, ami! júnáus 28-án Spanyolország is követett. Csupán a Pitt-től pénzelt Ausztria és a kis Savoya nem tette le a fegyvert.

1795 október 26-án a *konvent feloszlott* s az új alkotmány értelmében új kormány vette át az ország igazgatásai. A végrehajtó hatalmat az 5 tagból álló *direktórium* gyakorolta, a törvényhozó hatalom pedig megoszlott a *vének tanácsa* és az *ötszázak tanácsa* között. Az egyre jobban nehezülő pénzügyi állapotokon azonban nem tudtak segíteni, sőt a nagy győzelmek dacára már a köztársasági katonni helyzete sem volt kielégítő. A Vendéében még mindig lobogott a fölkelés lángja; Ausztria, Oroszország és Anglia a háború folytatására 1795 végén új szövetséget kötöttek. Különösen élelem, ruházat és zsold hiánya miatt az olaszországi sereg már közel állott a feloszláshoz.

Az 1796--1797-i évi hadjárat. Carnot haditerve sze-

rint a francia seregek két oldalról, a Rajna és Olaszország felől nyomultak Ausztria belsejébe, hogy Bécs kapuja előtt egymással egyesüljenek. Németországban azonban *Károly* főherceg Jourdan és Moreaut a Rajna vonala mögé űzte vissza. Annál fényesebb volt az eredmény Olaszországban. Itt *Bonaparte Napoleon* győzelemről-győzelemre vezette a franciákat. Négy ütközetben leverve az egyesülni akaró szard és osztrák hadakat, a *torinói békében* (április 28) Viktor Amadeus szard királyt Szavoya és Nizza átengedésére kényszerítette, majd az agg Beaulieu osztrák fővezért győzte le *Lodinál* (május* 11), elfoglalta Milánót (június 29) s az osztrákokat arra kényszerítette, hogy Mantova falai közé meneküljenek. Négy ízben kísérelte meg a bécsi udvar e fontos vár felmentését, de a szerencsétlen Alvinczi és társai által vezetett osztrák seregeket Bonaparte öt ütközetben egyenként visszaverte. E diadalok gyümölcseként Wurmser, (Mantova parancsnoka, feladta a várat (1797 február 2), mire Bonaparte a pontebbi szoroson át Karinthiába és innen Felső-Stájerországba, Leobenig nyomult, ahol e hírre a megrettent bécsi udvar fegyverszünetet kért, melyet aztán 1797 október 17-én a *campoformioi béke* követett. Franciaország megkapta Belgiumot és Lombardiát. Utóbbiból Bonaparte a cisalpinai és a liguriai köztársaságokat szervezte. VI. Pius pápától pedig elrabolta Romag-Jnát, Bolognát és Ferrarát (1797 február).

Míg azonban kifelé Bonaparte győzelmei a köztársaságot a liatalom eddig ismeretlen fokára emelték, benn az országban a direktórium nem volt képes sem a rendet fenntartani, sem — az olasz hadisarc dacára — az államadósságoktól szabadulni, úgy hogy a direktórium kénytelen volt 1797 szeptemberében az *államadósságot kétharmaddal leszállítani*. Az állambukás teljesen megsemmisítette az aszignaták hitelét. Magában a direktóriumban is beállott a válság. Barthélémy direktor a royalistákhoz hajolt s miután Carnot is ellenszegült az erőszakos rendszabályoknak: Barras és két társa szuronyok segítségével hajtották végre fructidor 18-án (szeptember 4) az államcsínyt. Carnot-t és Barthélemyt s velük együtt 52 royalista képviselőt száműztek, s a hatalmat újra (de utoljára) a köztársaságiak vették kezükbe.

Az egyiptomi expedíció (1798—1801) miatt féltékeny direktórium szabadulni óhajtott Bonapartétól. Azon ürügy alatt, hogy Svájc a royalista összeesküvések fészke, 1797 végén francia hadak szállották meg Nyugat-Svájcot, melyet helvét köztársasággá alakítottak át. 1798 februárban Berthier francia tábornok az amúgy is már megcsönkített Egyházi államba nyomult, azt római köztársasággá változtatta át s VI. Pius pápát fogolyként Franciaországba vitte. Ezen hírek hallá-

tára Anglia, Ausztria, Oroszország és Nápoly a forradalmi eszmék terjedésétől tartva, 1798-ban újra szövetségek Franciaország ellen s a koalícióhoz csatlakozott az Egyiptom megszállása által megsértett Törökország is. A türelmetlen nápolyi király, IV. Ferdinánd már 1798 novemberében megkezdte Mack osztrák vezér segítségével a báborút, de Championnet 1799 januárban teljesen tönkrevverte a nápolyiakat, január 21-én pedig megszállotta Nápolyt, ahol január 25-én kikiáltotta a parthenopei köztársaságot, mit a Szicíliaiba menekült udvar nem tudott megakadályozni. Ugyanakkor Joubert tábornok Piemontot szállotta meg. Ezen előzmények! után kezdték meg 1799-ben a szövetségesek négy harctéren: Németalföld, Németország és Svájcban, végre Olaszországban a háborút Franciaország ellen. Olaszországban Suvorov és Melas, a szövetséges orosz és osztrák hadak vezérei levették Moneaut Cassanonál, Maodonaldot és Trebbiánál és Joubert-t Novinál, úgy, hogy Olaszország a franciákra nézve teljesen elveszett. Németországban Károly főherceg Jourdan-t űzte vissza a Rajnán. E veszteségekért kevés kárpótlást nyújtott az, hogy Svájcban Suvorov nem bírta legyőzni Masséna-t és hogy Németalföld továbbra is a franciák kezén maradt.

Államcsíny (brumaire 18). A szerencsétlen harcok meggyőzték a vérmes reményeikben csalódott francia nemzetet a sokfejű kormány elégtelenségéről, és a polgárság zöme, csakúgy mint a hadsereg, egyetlen erős kéz után kívánczolt, mely képes legyen babért és zsákmányt szerezni és a belső békét helyreállítani. Ezzel érkezett tehát *Bonaparte* ideje. Értésülvén a direktórium reménytelen helyzetéről, Egyiptomot titokban elhagyta és kijátszva az angolok cirkálóit, 1799 október 8-án Fréjusban kikötött. Útja Paris felé diadalmenetre emlékeztetett és megegyezvén híveivel, Lucián öccse segítségével és az idősebbek tanácsával összejátszva, brumaire 18 (november 9-én) államcsínnyel a direktoriális kormányt megjmtatta és az ellenszegülő ifjabbak testületét katonáival szétugrasztotta. A hatalmat erre *három konzulból* (Bonaparte, Sieyés és Roger Ducos) álló ideiglenes kormány vette kezébe. A forradalmi köztársaság helyébe a *katonai diktatúra* lépett.

A *konzulátus kora* (1799 november 9—1804 május 18). Brumaire 18 után a két kamarából kiküldött bizottság elkészítette az *új alkotmányt*, mely már 1799 december 27-én életbe lépett. Liberális lepel alatt ez az alkotmány majdnem *az összes hatalmat az első konzul kezébe tette le*, ki mellett a másik két konzul csak tanácsadói) iminőségben szerepelt. Az első konzul méltósága természetesen Bonaparténak jutottamig a második és harmadik konzul helyét Cambacérés és Lebrun töltötték be. Az *első konzul nem volt felelősségre vonható, ő nevezte ki a szenátus tagjait* és az *összes tisztviselőket*. A *szená-*

tus 80 élethossziglan kinevezett, de elmozdítható tagot számlált, a törvényhozó gyűlés 300 tagja döntött az eléje terjesztett törvényjavaslatok elfogadása vagy elvetése fölött, míg a *tribünök* 100 tagú kamarája megvitatta az eléje terjesztett törvényjavaslatokat. Bonaparte, mint első konzul azonnal hozzálátott a teljesen felbomlott állami gépezet újjászervezéséhez. A múltra fátyolt vetett, véget vetett a száműzetéseknek és lehetővé tette a nemes és papi emigránsoknak visszatérését. A pénzügyi zavaron *Gaudin* bölcs tanácsa szerint segített, úgy hogy rövid idő alatt a kamatláb 12 %-ról 6%-ra esett. A *közigazgatást a központosítás elve szerint átalakította*, minden hatalom a kormány által kinevezett prefet, alprefet és a városokban a maire kezébe ment át. *Felvirágoztatta az ipart és kereskedelmet*, átalakította a törvénykezést (Code Napoleon), miközben a *törvény előtti egyenlőség* elvét hirdette. *Újra szervezte a közoktatást*, az iskolákat továbbra is az állam felügyeletére bízta. Végül *kibékítette a forradalmi Franciaországot az Egyházzal*. Az 1801. évi konkordátumban VII. Pius az első konzulnak engedte át a püspök és érsek kinevezési jogát, mely engedmény fejében az Egyház visszanyerte ugyan régi jogait, lefoglalt és elárverezett birtokait azonban nem kapta többé vissza.

Napoleon (Bonaparte) az újkor legnagyobb hadvezére volt. Bár a francia forradalmat leszerelő szereplése gondviselészerűnek tekinthető, fékezhetetlen hatalomratörése s könyörtelen kényúri hajlandósága mélyrehatóan felforgatta Európának! nemcsak politikai, hanem vallási, társadalmi s erkölcsi rendjét is. Bár VII. Pius pápával — aki nagy áldozatokat volt kénytelen hozná, — megkötötte a konkordátumot (1801), Napoleon azonban nem elégedett meg a kicsikart engedményekkel, hanem azokhoz még 77 pontot fűzött („Organikus cikkek”), amelyek mélyen sértették az Egyház szabadságát. Bár diadalmas pályafutása tetőfokán megérezte, hogy vallás nélkül nem lehet kormányozni, a forradalmi kor egyházellenes eszméinek hatása alatt növekedvén fel, nem tudta elviselni, hogy mindenki által remegve felt hatalmának egy fegyvertelen aggyastyán ellenálljon.

Bonaparte 1800-ban a Nagy Szent Bernát-hágón kelt át az Alpokon Olaszországba, ahol június 18-án az osztrák hadsereget Dessaix önfeláldozó segítségével *Marengónál* teljesen legyőzte. E fényes diadal egész Felső- és Közép-Olaszországot kezébe juttatta. Németországban Moreau elfoglalta Münchent s december 3-án *Hohenlinden* mellett a János főherceg által vezetett osztrák sereg fölött aratótlj diadalt. Ez a győzelem megnyitotta számára az utat Bécs felé, mire a bécsi udvar *Lunévilleben* (1801 február 3-án) *békére* lépett. Franciaország határa a Rajna lett és a bécsi udvar elismerte a bataviai, helvét, cisalpinai s liguriai köztársaságokat, valamint az etrusiai királyságot. Követte

ezt a Nápollyal (ez Elbát engedte át) és Portugáliával kötött béke. Spanyolország (március 21-én) lemondott Franciaország javára Pármáról és Amerikában Louisianáról. Csupán az angolok folytatták még tengeren és Egyiptomban a háborút, ahol Menou tábornokot (1801 március 21) legyőzték. De miután a harcias Pitt-miniszterium megbukott, Anglia 1802 március 27-én békét kötött *Amiens-ben*, melyben Franciaország visszanyerte elvesztett gyarmatait (Ceylon és Trinidad kivételével), de viszont elismerte az ión-szigetek köztársaságát. Megelőzték e békét az Oroszországgal és a törökkel kötött békeszerződések, amelyeket 1801 október 8. és 9-én kötöttek meg.

Érdemei jutalmául a szenátus Bonapartét *élethossziglan tartó konzulással tüntette ki*, mit az 1802 augusztus 2-án megejtett népszavazás is szentesített. Követte ezt az alkotmány módosítása, mely a hatalmat az első konzul kezében még erősebben központosította s a többi hatalmi tényező működését a lehető legszűkebb térre korlátozta. Az élethossziglani konzul befolyása kiterjedt még a Franciaországtól függő kis köztársaságokra is. A cisalpinai köztársaság Bonapartét elnökének választotta meg, aki erre Piemontot és Pármát Franciaországba kebelezte be, hasonlóan Elba szigetét is. Ezek a túlkapások újra harcba állították Angliát (1803 május) s az első konzul óriási előkészületeket tett, hogy a francia hadakat Boulogneból Angliába átszállítsa. Ez a háború és a Cadoudal-féle royalista vérben elfojtott összeesküvés, a Moreau és Pichegru ellen indított pörök és az ártatlan Enghieni herceg főbevetése a királypártiak minden reményét végleg elhervasztotta, de az első konzul számára előkészítette a trónra vezető utat. A szenátus (1804 május 18-án) végre Bonapartét */. Napoleon* néven a franciák *örökös császárájának*, családjának tagjait pedig francia hercegeknek jelentette ki. A francia forradalom ezzel bevégezte körfutását: Franciaország szabadságát, mélyvel a forradalom alatt olyanynyira visszaélt, újra elvesztette és megint egy embert akarata döntött Franciaország sorsa fölött.

2. FEJEZET:

A francia forradalom hatása.

Az uralkodó osztályok politikai gondolkozásában az európai történet egyetlen eseménye sem idézett elő olyan óriási átalakulást, mint a francia forradalom. A tudatos konzervativizmus ekkor alakult először uralkodó gondolatrendszeré.

A XVIII. század békés, nyugalmasnak induló korszaka a század második felében olyan mélyreható változást hozott létre az emberi gondolkozásban, amely éles törést jelentett a fejlődés eddigi vonalán. Már a felvilágosodott abszolutizmus is szakítani akart a múlttal, mégjőbben ellene fordult most a francia forradalom, amely rombadöntötte évszázadok tradícióját, s nagy igyekezettel takarított el mindent, ami a múltra emlékeztetett. Az emberi gondolkodás ebben a században teszi meg az utat a racionalizmustól — az individualizmus és liberalizmuson át — a nacionalizmusig, hogy abban találja ftneg végre önmagát.

A *racionalizmus* filozófiája — sőt már ennek előfutárja, a természeti jogbölcselet — elvetette az emberek egymás alá- és fölérendeltségét és kimondta az államokban tényleg fennálló rendi elkülönüléssel szemben minden egyes embernek jogát az életre, élete berendezésére, szabadságára és egyenlőségére. Szerinte mivel *minden ember egyformán eszes lény*, egyiket sem szabad a másíknak alárendelni, mindegyikben egyformán tisztelni kell a *Rációt*, az *Észt*: ez az alapja az *egyenlőségi* tonnák, melyet aztán a liberalizmus vett át a racionalizmustól.

A másik alapelvet *Rousseau* szolgáltatta, ez a *bonté naturelle* (természeti jóság), mely szerint az emberek természettől fogva jók, s amíg természetes állapotban maradnak, addig egymáshoz való viszonyaikat elég ha a jóság ideális szempontja szabályozza. Később ugyan megromlottak, de ez nem akadályozza meg őt abban, hogy ezen rég álommá vált »természeti jóság«-ra. egész államrendszert építsen föl. Természetes, hogy az egyenlőségi elv, és a rousseaui jóság kiegyenlíthetetlen ellentétben állottak a tizennyolcadik század államtípusaival, az abszolút monarchiával és a rendi alkotmányokkal, hol az emberek egyenlőtlensége a kényszer eszközeivel tartatott fenn. Az elmélet és valóság tehát tűz és vízként állottak egymással szemben. Majd jött a francia forradalom, és már úgy látszott, hogy hatalmas erejével megvalósítja a kor »jobbainak« vágyát: visszaadja az embernek az emberi méltóságot, ősi jogait: a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget. A francia forradalom a "nagy idealisták helyeslésétől kísérve mondta ki *az ember természetes jogait*, azt, hogy az ember ősi állapotában jó és igaz, és hogy a földi nyomorúságok ezrei csak azért vannak, mert az ősi jóság elnyomatott, mert hatalom ad'atott embereknek emberek fölött. Azonnal helyreáll azonban a földi paradicsom, ha az elnyomást megszüntetjük s a természetes jogokat mindenkinek visszaadjuk. Ezeknek a racionalista és rousseaui tanoknak értelmében szüntette meg a francia forradalom a királyi előjogokat és rendi

kiváltságokat, s adott az embereknek egyenlő politikai szabadságot.

A forradalom kezdetén kétségtelenül az az emberi lélekben rejlő optimizmus uralkodott, amely a gyermeki hajlandósággal jót akart tenni, s a gyermeki hittel, jóindulatú emberi munkával a világot végkép meg akarta javítani. Minél magasabbra csapott azonban a hit és lelkesedés lángja, annál több füst vegyült belé, annál inkább fojtóvá lett a légkör s a tiszta emberi érzelmek gyilkolójává lett. Láttuk a szörnyűségeket, melyek a forradalom későbbi folyamán az eredeti eszményt rut sebként borították el, hogy végül az egész mozgalom egy förtelmes erkölcsi pocsolján át visszakanyarodjon oda, ahonnan kiindult: a szabadságtagadó abszolutizmushoz. Ebben a körforgásban van benne a francia forradalom és a felvilágosodás ható ereje. A véres jelenetek Európa gondolkozóira kivétel nélkül *kiábrándítólag* hatottak. Keserű rálébredéssel vallották be szörnyű tévedésüket és meaculpázva ismerték el, hogy *az emberi haladás ezen az utón meg nem valósítható*. Az uralkodó hangulat a francia forradalomban véres szörnyeteget látott, melytől mindenki borzadva fordult el. Ez a hangulat szülte aztán a *romantikus gondolatot*, s a *konzervatív politikát*, amely hallani sem akart többé semmi újításról és reformról.

A francia forradalomnak azonban más hatása is volt. Filozófiai előkészítés után a *gyakorlati élet* számára ez termelte ki azt az egyedeket magában foglaló, *kollektív egységet*, amit már *nem politikai határok* különítenek el többé egymástól, hanem az együvértartozás eszméje: a *tiemzetet*. A középkori társadalmi szervezet felbomlik s helyét egy merőben új társadalmi szervezet foglalja el, amely a középkori magánvonatkozású fogalomból immár közjogivá fejlődik: a nemzet. Az állam ettől fogva azt Mvallotta egyetlen céljának, hogy történelmi és politikai határokon át és túl az *egész nemzet egyetemét* vonja *össze politikai életközösségbe*, — a nemzetbe. Ez indította meg azt a törekvést, amely a meglévő politikai határokat megdönteni igyekezett s amely végeredményben a mi *trianoni tragédiánkhoz vezetett*.

A történelmi fejlődés menetét vizsgálva, nálunk a XVIII. század utolsó évtizedei a racionalista felvilágosodás háttérbe szorulását, s a rendi színezetű *nacionalizmus* erősödését hozzák meg. A köznemesek egyáltalában nem osztottak a kevésszámú *intellektuel* nézetében, akik rajongói, voltak II. Józsefnek és irányzatának. Ehelyett mindenképen a *magyar nemzeti jelleget* akarták kihangsúlyozni minden téren. Bennük a »kalapos király« germanizáló akciója szinte egyenesen német-gyűlöletet keltett. A barokk-hatás egyre jobban veszít intenzitásából s helyét a felvilágoso-

dásnak valami különös *magyaros* iránya foglalja el. Ebben a »*magyaros felvilágosodásban*« megtalálhatjuk a rendi és nemzeti tartalmat egyaránt. A rendiség alapjában nem változott semmit, társadalmi struktúrája sem bővült ki. alkotórészei közül azonban a vármegyei nemesség emelkedett ki és öltötte magára a francia »*harmadik rend*« szerepét. II. József nemzetellenes támadására ez a leggyökeresebben magyar néposztály reagált legjobban, s ez adta meg neki a jogot arra, hogy nemzet egészét képviselje az elkövetkező időkben.

A Hármaskönyvből most fejlődik ki a természetjogi szerint az új magyar alkotmány. Rousseau nyomán a társadalmi szerződés megnyilatkozásainak tartják a vérszerződést, a *pragmatica sanctiot*, azzal a különbséggel, hogy a kétoldali szerződés egyik feléül az uralkodót, másikául pedig a nemzet helyett a rendiséget teszik. A nemzeti érzés ezen új intenzitását, valamint az anyanyelv művelésére való kiterjedését a felvilágosodásnak köszönhetette ugyan., de a kifejezőmódot viszont, sőt tartalmának formáit is a korábbi barokk-műveltségből kellett kölcsönöznie. A köznemesség nemzeti érzésétől hajtva a nemzet régi történetéhez fordul a szépirodalom, amire példa *Dugonics András* 1788-ban megjelent *Etelkája*, amely igen sokáig nemzeti gyönyörűség, szórakoztató hazafiság forrása lett. *Dugonics* regényeiben — bár tárgyuk sokszor kölcsönzött vagy átöltöztetett — már ugyanaz a *tüzes nacionalizmus* lobog, amely ugyanekkor avatja Franciaországot a gloire hazájává. *Dugonicsban* azt szerették, hogy fölemelte a magyart, s minden ami magyar volt, jó és nagyszerű, míg minden más elmaradt és kacagni való. Az ő regényei nyomán született meg a magyar nyelvre utalt intelligencia *minden egyetemességet megtagadó nacionalizmusa*, a nagy európai nemzeti mozgalom magyarzatú termése. Így vitte át II. József germanizáló törekvése a magyarságot az anyanyelv kérdésével politikai térre. Ennek a politikumnak nem kisebb a célja, minthogy a most felfedezett magyar nyelvet — a racionalista államfilozófia alapján — az államhatárokig terjessze. Természetes, hogy mindez nem maradt hatás nélkül a Magyarországon élő nem-magyar lakosságra s ezzel tért el egymástól az állam jellegéi meghatározó magyarság és a nemzetiségek érdeke. Az így megszületett *nemzetállam* eszméje — amelynek költőgetői *Bessenyei György*, *Révai Miklós*, *'Péczeli József*, *Kisfaludy Sándor*, *Kazinczy Ferenc*, stb. voltak, — s benne a nemzeti nyelv kérdése volt az, amely a II. Lipóttal megszakadt reformok halálát túlélve, mint egyetlen összekötőkapocs maradt meg, hogy a XIX. század harmadik évtizedében meginduló nagy reformokat összekösse a XVIII. század-végi nemzeti ébredéssel.

A francia irodalom az állam és az Egyház terén hatott legjobban a magyar gondolkozók felfogására. *Montesquieu* könyve: *Az államról* tanította meg a magyar értelmiséget a liberálisabb büntetőjogra, az egyházellenességre és a köztársasági érzelmű hazafiasságra, amely a hatalom megszlását követelte. A másik francia hatás *Rousseau* »*Contract Social*«-ja, Társadalmi szerződés-e volt az, amely a francia forradalom által elfogadott (1789 augusztus 26) »*emberi jogok*«-kat ismertette meg a magyarságot. A harmadik francia hatást *Voltaire* művei keltezték nálunk, amelyek élesen szembefordultak az Egyházzal, s terjesztették a *vallástalanságot*, a dogmák gúnyolását, a vallás iránti közömbösséget vagy megvetést. Mindezeket betetőzte a (*materializmus* (anyagelvűség), amely a hozzánk jutott francia irodalmat átította s amely nálunk is széles rétegekben elhintette az antiklerikalizmus, antidogmatizmus, vallástalanság eszméit.

A francia irodalom által már előkészített magyar értelmiségre a beteljesedés képét a francia forradalom derítette, melynek híreit a hírlapok juttatták el hozzánk, Bár a francia hivatalos lapot, a *Moniteur*-t a bécsi kormány mindjárt a rémuralom *kezdetén* betiltotta, a magyar hírlapok közül a *Magyar Kurír* és a latinul megjelenő *Ephemerides Budenses politicae litterariae* terjesztették a forradalmi eszméket. De se szeri se száma nem volt a németországi és bécsi könyveknek és röpiratoknak, amelyek mind az európai nagy eseménnyel foglalkoztak, úgy hogy bármennyire működött is a *bécsi cenzúra*, az ország közvéleménye mégis azonnal megtudott minden fontosabb eseményt. Mindezekhez hozzájárult a kor katonakalanderának, *Trenk Frigyes* bárónak emlékirata, aki átélte az egész forradalmat, s bő részletességgel tárta fel az eseményeket s mielőtt még elkobozhatták volna, már igen sok példányban elfogyott. De nem lehetett meggátolni a francia fogságból hazatért magyar katonákat sem abban, hogy ne hozzák az új és újabb értesüléseket a francia forradalomról. A magyar értelmiség ezek után kész lett volna bizonyára hasznosítani a francia forradalom tanulságait a királlyal szemben, ebben azonban egy szerencsétlen mozgalom akadályozta meg, amely a *Martinovics-összeesküvésben* jelentkezett.

MARTINOVICS ÉS TÁRSAI ÖSSZEESKÜVÉSE. Az 1790—91-i országgyűlés a korszerű és szükséges reformok tanulmányozására bizottságot alakított, miután a rendek is belátták, hogy nem elég az alkotmánynak erőszakos döngetések folytán (II. József) megingott épületét egy-egy törvény szükségpillérével alátámasztani, hanem azt tervszerűen át kell építeni, fölhasználva azt, ami a régi alkotmányban jó és erős. A kiküldött bizottság hosszas és fá-

radságos munkával elő is készítette azokat a törvényjavaslatokat, amelyek hivatva voltak a nemzet anyagi és szellemi életének minden ágában a régi, a meglévő alapján a megváltozott viszonyoknak és gondolatoknak megfelelően újítani.

A francia forradalom véresen izzó napja azonban csakhamar elperzselte a konzervatív reformtörekvések ezen gyenge palántáit is.

I. *Ferenc* (mint magyar király I. Ferenc, 1792—1835; mint német császár, 1792—1806) nagyon súlyos körülmények között foglalta el trónját. Alapjában jószívű és békés természetű ember, akiben azonban sem elegendő képesség nem volt, hogy birodalmát ily nehéz viszonyok közt kormányozza, sem elegendő érzéke nem volt ahhoz, hogy korának eszméit — mint két elődje — megértse. Ő is, — mint atyja, — féltette a francia királyi családot s aggódva óvta a maga trónját. A forradalom ellen nagy segítséget nyert a magyar rendekben, akik a király megkoronázása után a legnagyobb lelkesedéssel ötvenezer katonát szavaztak meg a magyar ezredek kiegészítésére és négymillió forintot a háború költségeire. A közös érdek tehát az uralkodót és rendeket közel hozta egymáshoz és kölcsönös támogatóra találtak egymásban.

Az országgyűlés által kiküldött bizottság munkájával azonban sem a nemzeti szellemű Írók és költők, sem az uralkodó iránnyal ellenkező radikalizmus hívei nem voltak megelégedve. Ez utóbbiak határozottan *nemzetellenes eszméket vallottak*, s II. Lipót kezdte megszervezni őket, elsősorban a pesti és budai szabadkőműves páholyok alapításával. Ezek a páholyok csak úgy hemzsegték a Lipót által fizetett *kémektől*, akiknek gondjuk volt arra, hogy az »alkalmatlan« magyarokat megfigyeljék s minden cselekedetükről beszámoljanak az uralkodónak. Így ezek leplezik le *Martinovics Ignácot*, a Csernovics Arzénnel bejött rác katonai családból származó, Pesten született volt ferences rendi szerzetest, aki ekkor már a legszélsőségesebb materialista szabadkőműves volt.

Martinovicsot, a korabeli Trenk-féle kalandorokhoz hasonlóan, *mérhetetlen ambíció fűtötte*, melynek szolgálatában állott minden korlátot túllépő erkölcsi megbízhatatlansága. Lipót király kegyeit úgy akarja megmerni, hogy jezsuita összeesküvés híreit kelti, majd egyéb ilyen hírekkel egyre új és újabb állásokat és fizetésemelést akar elérni. Pesten — Lipót megbízásából — névtelen röpiratokban kel ki a magyar alkotmány s főként az egyházi rend ellen, s hazug híreket küld Bécsbe a hazai viszonyokról. Nem volt különben e tekintetben a volt testőr, *Laczkovics János* sem, aki egy incidens miatt volt kénytelen pályáját elhagyni, mire írásaiban elkeseredett hangon gya-

lázta a magyar mágnást, papot és nemest. Társaik — vagy százan — ugyancsak *hasonló szolgálato*kat tettek házájuknak. Lipót halálával azonban valamennyien elbocsátást nyertek, mivel Ferenc, aki rendőrminisztert tartott — elbocsátotta ezeket a használhatatlan fantasztákat szolgálatukból.

Martinovics erre elhagyva a rendőrágensi pályát, forradalmárrá csap fel. *Titkos társaságot* alapít (1793), majd a következő évben megkezdi a tagok toborzását is. Azután összeköttetést keresett a bécsi hasonló forradalmi társasággal. Ezen azonban rajtavesztett, mert annak leleplezése után úgy őt, mint egészen jóhiszemű társait is elfogták.

A birói eljárást a hazai jog szerint folytatták le, s a királyi tábla, valamint fellebbezés után a hétszemélyes tábla is, az őt fővádoltat — *Laczkovics, Hajnóczy, Sigray gróf, Szentmarjai és Martinovics* — halálra ítélte. Az ítéletet 1795 május 20-án hajtották végre a budai Vármezőn. Utóbb még két halálos ítéletet hajtottak végre (Őz Pál és Szolártsik Sándor), a többi halálra ítéitnek — köztük a három költőnek: *Kazinczy Ferencnek, Verseglynek, Szentjóni Szabó Dánielnek* — büntetését várfogságra változtatták. Az összeesküvés 22 tagját az ausztriai várakban — Kufstein és Brünn — vetették várfogságba. Közülük Bacsányi már egy év múlva, Kazinczy 1801-ben, Versegly 1804-ben szabadult ki, míg az érzékeny lelkű Szentjóni Szabó a börtönben halt meg.

Az összeesküvésnek alig lehetett sikere, még ha tovább működhetett volna is, mert a rendi és jobbágytömegek műveltsége egészen másirányu volt, semhogy a *forradalmi kátéknak* hittek volna. Martinovics, Hajnóczy és Laczkovics aljas szándékai így vontak be az összeesküvésbe olyanokat, akiknek — mint Kazinczy és két költőtársának — csupán az volt bűnük, hogy az általános közszellem hatása alatt hittek a kalandoroknak s áldozataik lettek.

Az összeesküvésnek azonban sokkal nagyobb hatása volt, semmint annak résztvevői gondolhatták volna. Az udvart és környezetét, a legfőbb bécsi kormányzókat, a franciaországi rémségek, a magyar és bécsi »*jakobinus*« összeesküvés minden reform esküdt ellenségévé tették. Ugyanaz a Ferenc, aki uralkodása első éveiben atyjának, II. Lipótnak és nagybátyjának, Józsefnek szellemében kész lett volna a mérsékelt reformokhoz segítőkészet nyújtani, most még a reform gondolatától is irtózott.

A forradalom Európaszerte nagy ellenhatást váltott ki. Ferenc különösen érdekelve volt a francia események miatt. Két legnyugatibb tartománya, Belgium és a Rajna-vidék hadjáratok színtere lett. A forradalom által kite-

nyésztett rémuralom Ferenc király nagynénjét, Mária Antoinettet is áldozatul kívánta. Mindez érthetővé teszi a bécsi udvar ellenállását a francia eszmék befogadása és terjedésével szemben. De más ellentét is volt Bécs és Paris között. A monarchia fővárosa a fejedelmi szuverenitás képviselője volt, s mint ilyen, nem nézhette tétlenül a francia földön fellépő *népszuverenitást*, amely léteiben fenyegette az abszolút uralmat. Elfordult tehát a már megkezdett reformoktól, az éppen csak megszületett magyar nemzeti eszmétől, felvilágosodástól, és visszatért ahhoz a *régi* abszolutizmushoz, amely Lipót idejében dívott, amelyből tehát hiányzott minden népjóléti vagy népégséget javító szándék, s amely egyedül a meglévő állapotokat igyekezett állandósítani. Ezentúl ez az eszme lesz irányítója az uralkodó életének és munkásságának, eszköze pedig *Metternich*, aki által az abszolút monarchia harakirit követ el önmagán, amikor minden erkölcsi öngazolásról lemondva, elkötelezi magát arra a hálátlan és értelmetlen szerepre, amely ellentmond az új század minden uralkodó eszméjének: nemzetiségnek, jogegyenlőségnek, demokráciának, hogy mindezek ellenében népeinek semmit sem adjon.

Ez a felfogás újból meglasztotta a magyar fejlődés sodrát, s évtizedekre stagnálásra kényszerítette azt. Új erőre kapott azonban az önmagát már régen túlélt rendi társadalom, amely most már szövetségben az uralkodóval, igyekezett megtartani kiváltságait és kizárólagos uralmát. Mekkora küzdelemre volt szüksége a nemzet most keletkező vékony értelmiségi rétegének ahhoz, hogy azután megindulhasson újra a nemzeti fejlődés útján.

3. FEJEZET:

Magyarország részvétele a napóleoni hadjáratokban.

Már az 1790—91-1 országgyűlést is élénken foglalkoztatták a francia események. XVI. Lajos sógora lévén II. Józsefnek és utódának, II. Lipótnak. Bécs nem fogadhatta közömbösen a párisi híreket. Különösen az keltett nagy aggodalmat, hogy a Franciaországból szétáradt forradalmi eszmék mindenféle hamarosan elterjedtek s a régi rend felforgatására irányultak. A forradalmi veszedelem meggátolására s a francia királyi család érdekeinek védelmére II. Lipót szövetséget kötött Poroszországgal, mire a francia girondista minisztérium hadat üzent a két szövetség-

gesnek (1792). Ezzel kezdődött a francia háborúk vége-láthatatlan sora, amelyben a magyarság rengeteg vér- és pénzáldozattal sietett segítségére az egyre kétségbeejt többi helyzetbe sodródott uralkodóháznak.

Ez a hosszú hadjárat, mely 1798-tól 1815-ig szinte megszakítás nélkül tartott, Ferencre nézve nem volt kedvező, mivel a forradalmi Franciaország hadai, különösen pedig *Napoleon*, mindig diadalmaskodtak fölötte és szövetségesein, mígnem elbizakodottságának és tehetetlenségének maga is áldozatul esett.

A hosszú háború bizonyára végzetessé vált volna az uralkodóra, ha a magyar nemzet nem bocsát rendelkezésére megfelelő haderőt és anyagi áldozatot. E támogatás nagyságáról könnyen fogalmat alkothatunk, ha megállapítjuk, hogy *Magyarország e harcokban több mint 200.000 katonát vesztett, míg a hadi segély, amit a nemzet a hadjárat folytatására időről-időre megajánlott, a 100 millió forintot is meghaladta.*

A császári sereg tulajdonképpeni ereje a magyar gyalogság és huszárságban rejtett, amint ezt *Napoleon* is elismerte. Az osztrák hadtesteknek *Károly* főhercegen kívül kiváló hadvezérük nem volt, míg a magyar hadtestek nem egy kiváló vezérrel dicsekedhettek, így *Pálffy*, *Splény*, *Zách*, *Kray*, *Benyovszky*, *Gyulay*, *Simonyi*, stb. Hiábavaló volt azonban minden tehetségük, vitézségük, mivel császári tábornokoknak és fővezéreknek voltak alárendelve, akik vereséget vereségre halmoztak.

A forradalom leverésére és a királyi család halálának piegbosszulására először Ausztria, Anglia és Spanyolország kötött szövetséget.

AZ I. KOALÍCIÓ. 1793—1797. A szövetségeseknek ez az első háborúja váltakozó szerencsével folyt mindaddig, míg *Napoleon* nem állott a francia hadak élére. Ő, miután az osztrákokat Olaszországból kiszorította (*Wattignies*, 1793, *Lodi* = 1736, *Milano*, *Mantua*), Leobenig nyomult. *Ferenc* ekkor kötötte meg vele a *campoformiói békét* (1797), melynek értelmében az *elveszett Belgium és Lombardiáért* Isztriát, Dalmáciát és az eddig még más háta-Jómnak meg nem hódolt Velencét kapta.

A II. KOALÍCIÓ. 1799—1801. Amíg *Napoleon* Anglia tönkretévése céljából az egyiptomi hadjáratot folytatta (1798—1801), addig az osztrákok, a németek, angolok, törökök és oroszok a második szövetséget kötötték meg a franciák ellen. A szövetségesek ekkor négy felől támadtak Franciaország ellen: Németalföld, Németország, Svájc és Olaszországban, ahol több csatában győztek is (*Cassano*, *Trebbia* és *Novi*), de amint az Egyiptomból visszatérő *Napoleon* a direktóriumot megbuktatta (1799 november 9) s mint első konzul kezébe ragadta a hatalmat, a szö-

vetségesek hadiszerecsene is megfordult. Napoleon megvívta Milánót és *Maregonál* megverte az osztrák hadakat (1800); Moreau *Llochenlindennél* verte le János főherceg seregét, mire Ferenc *Lunéville*-ben megkötötte a békét (1801), melynek értelmében *Franciaország határa a Rajna lett* és a bécsi udvar elismerte az olasz tartományokat és köztársaságokat.

Napoleon 1804-ben (december 2) császárrá lett. Mikor Ferenc erről értesült, s a fejedelmek Napoleon császárságát elismerték, az *osztrák császári* ciniet vette fel (1804), amely alkalommal Magyarországot megnyugtatta, hogy ezáltal annak jogai és alkotmánya nem fognak változni.

A KOALÍCIÓ. 1805. Ausztria külön császársággá alakulván, a német-római császárság sem maradhatott fenn sokáig. Anglia minisztere, *Pitt* ugyan megkísérelte a német-római birodalom megmentését és az osztrákok, svédok és oroszokkal szövetkezve megalkotta a harmadik szövetséget. Az angol tengeri hadak vezére, *Nelson Trafalgárnál* győzött is (1805 október 25), de Németországban a franciák győzelmével végződött a háború. Napoleon pedig Ausztriába nyomulva *Bécset* megszállotta, majd Morvaországba indult, ahol Ferenc és I. Sándor cár egyesült hadait (»három császár háborúja«) *Austerlitz-nél* leverte (1805 december 2), mire Ferenc kénytelen volt a *pozsonyi békét* aláírni, melyben Ausztria elvesztette Velencét, Isztriát és Dalmáciát, továbbá Tirolt, amelyet Bajorországnak adtak. Napoleon 1806-ban tizenhat német fejedelemmel megalkotta a *»rajnai szövetséget«*, amely elszakadt a német-római birodalomtól s Napoleon protektorátusa alá került. Ferenc erre a *német-római császári címről is lemondott* (1806). A német birodalom, amelynek egységét még Nagy Ottó alapította meg a X. század közepén, és amelyet ő emelt császársággá, nyolc és félévszázados pályafutása után megszűnt.

A IV. KOALÍCIÓ. 1806—1807. Az új szövetség államai haderejükkel Napóleont szolgálták és fejedelmek tulajdonképpen csak francia prefektusok voltak. Erre *Poroszországban* is fölébredt a nemzei féltékenység, Angliával és Oroszországgal szövetkezett Napoleon hatalmának megtörésére. A francia császár azonban villámgyorsan rá(tört a porosz seregre, azt teljesen szétverte, még mielőtt az az orosz segítőhadakkal találkozhatott volna. *Berlint* bevette, s keleti Poroszországba sietett, hogy az oroszokkal is leszámoljon. *Eylau-nál* (1807) ugyan eldöntetlenül végződött az ütközet, de még ugyanezen évben *Friedland-nél* az oroszokat is legyőzte, mire megkötötték a *tilsiti-békét* (1807), melyben Poroszország birtokainak felét elvesztette. Napoleon azután a cárral titkos szövetségei

kötött, Angliát pedig a kontinentális zárlattal akarták tönkretenni.

AZ V. KOALÍCIÓ. 1809. Napoleon Spanyolországot és Portugáliát akarta még elfoglalni, de a spanyolok sikeres küzdelmet folytattak a hódító ellen. Ferenc pedig szövetséget kötött újra Angliával — ötödik szövetség — és fegyveres segítségre szólította fel a *magyar rendeket*, kik jelentékeny haderőt bocsátottak rendelkezésére. Napoleon azonban az osztrák haderőt leverte, mire másodízben is bevonult *Bécsbe*. Május 21. és 22-én azonban a Morvamezőn, *Aspern* és *Esslingen* mellett a franciák véres csatát vesztek. Erre kiáltványt bocsátottak ki a magyarokhoz, hogy szakadjanak el a Habsburg-háztól és válasszanak maguknak más királyt, de ez a manifesztum minden hatás nélkül hangozott el. A magyar nemzeti felkelés (*utolsó nemesi felkelés*) Ferenc hívására táborba gyűlt és az Itáliából Dunántúlra siető Jenő olasz alkirály, *Győr* mezején János főherceggel véres csatát vívott, melyben a nemesi fölkelés ősi fegyverrel küzdve, valamint¹ a rossz vezetés következtében elbukott. Jenő alkirály erre egyesült Napóleonnal, aki most megerősödvé, másodízben is átkelt a Dunán és július 6-án *Wagram-nél* döntő győzelmet aratott az osztrákok felett. A megkötött *bécsi béke* (1809) értelmében *Ausztria elvesztette osztrák és magyar tengerparti tartományait* és újra le kellett mondania Tirolról. (*Ekkor veszett el Magyarország Száván túli része is.*) Napoleon most, hogy Európa egyik legrégeb! uralkodó-családjával lépjen rokonságba, megkérte Ferenc császár leányának, *Mária Lujzának* kezét, amit az, birodalma érdekében, kénytelen volt teljesíteni. *Napoleon ekkor állott hatalma tetőpontján.*

NAPOLEON BUKÁSA. Új házassága, melyet 1810-ben kötött, megadta trónjának legitim színezetét s nemsokára a várva-várt trónörökös is, a »római királyt«. A birodalomnak ekkor volt legnagyobb területe 130 départment-nal, határai az Ems, Weser és Elbe torkolatától Rómáig és Lübecktől Korfúig terjedtek. A folytonos hódítások azonban *Európaszerte* gyűlöletet keltettek ellene. A porig alázott Poroszország titokban fegyverkezett, I. Sándor cár pedig elszakadt régi barátjától. 1812-ben kitört a *francia—orosz háború*. Napoleon Ausztriát és Poroszországot is segítségre kényszerítette, felhasználta a német szövetségeseik haderejét is“, s így serege összesen mintegy 700.000 főre rúgott. 1812 júniusában átlépte az orosz határt és ellenállhatatlanul nyomult előre Moszkva felé. A *smolenski* és *borodinoi* véres ütközet után szeptember 14-én vonult be *Moszkvába*. Az oroszok azonban bevonulása előtt felégették fővárosukat. Napoleon a hideg évszaki közeledtére kénytelen volt hadait visszavezetni, melyeket

az éhség, hideg és az orosz fegyverek semmisítettek meg., úgyhogy a győzelem szégyenletes vereséggé változott.

A VI. KOALÍCIÓ. 1813. A vereség hírére Oroszország, Poroszország, Anglia és Svédország szövetkeztek a francia császár túlhatalmának megtörésére, mire — Napoleon apósa, — Ferenc császár is csatlakozott hozzájuk.

Napoleon 1813 tavaszán 130.000 főnyi sereggel kezdte meg hadműveleteit, de kisebb győzelmek után a túlerőtől nyomva a *lipcei népek csatájában* (október 16, 18 és 19) teljes vereséget szenvedett. Ezzel összes alkotásai megsemmisültek. A francia törvényhozó testület a vereség hírére megtagadta a császár új sereget kérő üzenetének teljesítését, mire azt a császár szétoszlatta. 300.000 veteránból álló seregével 1814 elején megkezdte a *védelmi harcot*. Tizennégy győzelemmel még visszaszorítja a szövetségesek óriási hadait, de a túlerő által végre is legyőzetett. Március 31-én a szövetségesek bevonultak *Parisba*, mire a szenátus *Napóleont letette*. E híre Napoleon *Fontainebleau-ban lemondott* (április 11) és a szövetségesek által átengedett *Elba* szigetére vonult.

Közben a Bécsben összegyűlt *kongresszus-tartó* hatalmak meghasonlásáról értesülve, 1815 március 1-én *megszökök* Elbáról. Jöttének hírére régi katonái és hívei csatlakoznak hozzá. *Parisba* diadalmenetben vonul be, mire március 25-én Ausztria, Poroszország, Anglia és Oroszország újra szövetkeznek ellene. Napoleon két kisebb győzelem után *Vaterloo-nál* (június 18) végleg elbukott. Az angolok *Szent Ilona* szigetére száműzték, ott halt meg 1821-ben.

AZ ORSZÁG KIMERÜLÉSE, AZ ÖNKÉNYURALOM' MEGÚJULÁSA. A francia forradalomnak és a napóleoni háborúknak közvetlen következményei súlyosan nehezettek hazánkra. Azokból a reformokból, amelyeket az 1790—91-i országgyűlésen kiküldött reform-bizottság tervbe vett és kidolgozott, semmi sem valósult meg sem az alkotmányos élet, sem az ország szellemi és gazdasági fejlesztésének terén. Az egybehívott országgyűléseket — 1804, 1805, 1807, 1811 — Ferenc csak arra használta föl, hogy azokkal katonát és adót szavaztasson meg magának. A reformokat sürgető szónokokat részint Ígéretekkel, hivatalok és kitüntetések osztogatásával, részint megfélemlítéssel hallgattatta el vagy nyerte meg a ma^ga ügyének. A nemzetet pedig azzal álltatta, hogy a békésebb viszonyok helyreálltával maga veszi kezébe a reformokat. Mindennek azonban éppen az ellenkezője történt.

A francia háborúk annyi emberéletet és pénzt emésztettek föl, hogy Ausztria és Magyarország népe egészen *elszegényedett*, a nagy adózást egyik sem bírta már tovább. Az *államadósság* pedig oly nagyra nőtt (1060 millió fo-

rint), hogy Wallis pénzügyminiszter Ferenc beleegyezésével 1811-ben bejelentette a *devaluációt*, a pénzügyi bukást, miáltal az államadósság egyötödre (212 millió forint) apadt ugyan, de viszont *a nép még nagyobb szegénységbe jutott*, meri pénzének egyötödét elvesztette.

Magyarország azonban még e kimerültsége dacára? is segítette Ferencet az utolsó napóleoni hádjáratokban.; Mikor pedig a francia háborúknak vége szakadt s így a nyugalmas idők alkalmat adtak volna Ferencnek, hogy a nemzet áldozatkészségét azokkal a nemzeti szellemű reformokkal jutalmazza, amelyeknek teljesítését a háborúk folyamán ismételten megígérte s amelyeket az időnkinti országgyűlések is követeltek: az uralkodó nem tett semmit, t⁷ⁱ **BÉCSI KONGRESSZUS.** Amint ugyanis Napoleon megbukott, / *Sándor* orosz cár, *Ferenc* császár és *III. Frigyes Vilmos* porosz király a *bécsi kongresszus* alkalmával 1815-ben megkötötték a *szentszövetséget*, melynek hangoztatott célja ugyan az volt, hogy népeiket keresztényi szeretetben és békességben fogják kormányozni, de amelynek igazi célja az volt, hogy *országokban minden szabadabb eszmét elfojtsanak.* A szentszövetségnek feje Ferenc volt, főmunkatársa pedig *Metternich* herceg, a császár mindenható minisztere, *Metternich*, miként egykori *Kollonich*, azt akarta, hogy *hazánkat előbb-utóbb beolvassza az egységes 'birodalomba.* Ezt most annál is inkább megtehetné, mert Magyarország teljesen elszegényedett és kimerült. Láta, hogy ezzel az országgal most mindent megtehet, amit az egységes osztrák császárság megalapítására szükségesnek tart. I. Ferenc pedig mindenben hallgatott *Metternich* szavára, s így történt, hogy 1805-től 1825-ig *Metternich* teljes önkényuralmat terjesztett ki Magyarországra fölé.

A király 1812-től kezdve nem hívott össze *országgyűlést*, hanem rendeletekkel kormányozta az országot. Minthogy az eddigi országgyűlések, ha tőlük telhető módon teljesítették is a király kívánságait, de folyton tiltakoztak a kormány túlkapasai, az önkényes rendeletek ellen, s így a magyar alkotmányosság és jogfolytonosság elvét megőrizték. A *vármegyék*, melyek eddig hasonló ellenállást tanúsítottak, most, az önkényuralom s a teljes kimerültség idején, *tespedésbe merültek.* Mintha megfélemedtek volna önkormányzati jogaikról, teljesen a *főispánokra* bízta magukat. Rendi kiváltságaikat nem látták veszedelemben többé, így hát nem is látták szükségét a további harcnak. A főispánok — akik a bécsi kormány emberei voltak — csak azt akarták, hogy a kormány rendeleteit pontosan végrehajtsák. A vármegyei *nemesség* kiváltságainak sáncai mögé húzódott s élte a béke és nyugalom éveit, mit sem törődve azzal, hogy a világ nyugaton már

régen más életet élt, mint nálunk, ahol mintha megállt volna az idő.

Az újabb önkényuralom amellet, hogy az ország alkotmányos életét megszüntette, az újabban kivetett adók, vámok által annak közgazdasági ágait, a földmívelést, ipart és kereskedelmet tönkretette, még a szellemi haladást is megbénítani igyekezett azzal, hogy megszigorította a cenzúrát és éber szemmel örködött, hogy az iskolákban a tanítás német szellemben történjen. Hogy pedig tudomást szerezhessen arról, vájjon önkényes rendeleteit végrehajtják-e, titkos kémekkel árasztotta el a közélet minden terét.

A NEMZETISÉGI ESZME ÉRVÉNYESÜLÉSE. Bár az önkényuralom rendszere a kimerült országot teljes tespedésbe süllyesztette, mégis voltak, akiknek lelkét az az ősi erő és felbuzdulás hatotta át, hogy életüket a nemzet felébresztésére áldozzák. Költők és írók lelkes csoportja most a nemzeti múlthoz fordul, annak dicsőségét zengi, hogy hangjára tette ébredjen az alvó nemzet. *Kisfaludy Sándor* erős nemzeti érzéssel rajzolja meg a régi nemesi életet (Regék a magyar előidőkből), *Virág Benedek*, a »szent öreg, a nemzeti lélek tüzes ébresztője, *Berzsenyi Dániel*, az elnemzetietlenedés ostora és a hazaszeretet hatalmas szavú bajnoka, *Kölcsey Ferenc*, a Himnusz dalnoka, *Kisfaludy Károly*, a magyar történelmi dráma és a magyar színpad megteremtője és az első vígjátékiról *Vörösmarty Mihály*, a »Zalán futása« szerzője és feltámasztója a ragyogó múltnak, hogy lelkesítse a jelent: mind a legtüzeesebb s önzetlen hazaszeretetre buzdítják a magyart; akkor, midőn az abszolutizmus a legnagyobb súllyal nehezedett reá. Mások, mint *Csokonai Vitéz Mihály*, *Révai Miklós*, *Kazinczy Ferenc*, dalaikkal fejlesztik a magyar költészetet, pallérozzák a magyar szépprózát s a magyar nyelvet és így hatnak a nemzeti önértet ébresztésére. A múlt dicsőségét magasztalják a tudósok és történetírók., mint *Budai Ferenc* és *Ézsaiás*, *Virág Benedek* (Magyar¹ Századok) és *Horvát István* erős nemzeti érzéstől duzzadó történelmi műveikben. S amíg a költők, írók, tudósok a szó hatalmával ébresztik a tespedő nemzetet, lelket és erőt öntenek beléje, hogy fogjon végre hozzá felszabadulása és haladása munkájához: addig más nagyjaink tettekkel, cselekedetekkel és áldozatkészségükkel adnak példát. Így *Fesletich György* megalapítja a keszthelyi gazdasági iskolát (Georgikon), *Széchenyi Ferenc gróf* pedig a Nemzeti Múzeumnak veti meg alapját azzal, hogy hatalmas könyvtárát és gyűjteményét a nemzetnek adományozza. Megalapítják az országos siketnéma intézetet Vácott; a katonatisztek nevelése céljából megalapítják a Ludoviceumot (1808-ban közadakozásból, de tényleges fel-

állítására a kormány akadékoskodása miatt csak 1848-ban következett be),, amelyet Ferenc feleségének, Mária Ludovikának nevére neveztek el.

Az értelmiség vékony rétege egyre többeket kapcsolt magához a polgárságból és elsősorban a vagyonos köz-tnemességéből s ezzel elősegítette, hogy a magyar »*harmadik rend*«, az »*intellektuális polgárság*« kialakuljon, amely rávezeti a nemzetet a korszerű európaiasodás út-jára. Ezek a nemzetébredők emelkednek először felül a rendi korlátokon s látják meg a gazdasági és szociális elmaradottság *nemzeti veszedelmét*. Meglátták azt az alig felmérhető különbséget, amely a nyugati és a magyaror-szági viszonyok között mély hasadékként tátongott. Esi mennél messzebb mentek hazániktól nyugatra, annál többet láttak. Egyenlőre azonban elég volt átnézni a vám-határon is.

Az osztrák örökös tartományok, közülök Ausztria, sokkal szegényebb volt természeti adományokban, mint Magyarország. Mégis, lehetetlen volt észre nem venni, hogy, ezek dacára is népesebb volt, mint hazánk, lakossága kétszeresen felülmulta Magyarországot. Ipara, kereskedelme mellé a magyar ipar és kereskedelem nem is volt állítható. Az osztrák paraszt sokkal kényelmesebben, kelle-mesebben, jobb viszonyok között élt, mint a magyar köz-nemes. Ott a városok, falvak, tanyák, házak és az élet-mód, ímind jóval fölötte álltak a magyar viszonyok felett« A magyarság terményeinek bősége mellett is Ínségben volt, ugyanekkor az osztrák paraszt bőségben élt és le-fínázta, megvetette a magyart, mert büszke öntudatában volt anyagi ielsőbbségének.

Bármilyen kevesen voltak is még ezek a költögetők, ébredők munkájuk még sem volt eredménytelen. A ser-kentő szózatot megértette a nemzet a politikai és társadalmi életben egyaránt. Hangjuk mindegyre merészebb lett s csakhamar teljes öntudattal hangoztatták azt a jelszót,, amely Európa népeinek is jelszava volt, s amelyre *Felső-bükki Nagy Pál* már 1807-ben tanította a nemzetet, hogy *a nemzetiségi eszme érvényesülése fontosabb magánál az alkotmánynál is*, mert az alkotmányt, ha elveszett is, vissza lehet szerezni, de a *nemzeti nyelv* s a *nemzeti öntudat* elvesztésével elvesz maga a nemzet is.

A XIX. század húszas éveiben nemzetiségük érvénye-sítéséért küzdöttek a németek, belgák, görögök és olaszok, — erre a nemzeti öntudatra kellett ébrednie a magyarság-nak is. Mikor a bécsi kormány a lombard—velencei nem-zetiségi mozgalmat le akarta verni s ezért saját tetszése szerint vetette ki hazánkra a hadijutalékot (35 ezer újonc), főlemelte a só árát, a hadiadót azáltal, hogy ezúttal papír-pénz helyett ezüstpénzzel akart fizettetni magának, és ami-

dön rendeleteit erőszakos módon akarta végrehajtani: a vármegyék, Bars vármegye példájára s annak vezetése alatt *ez önkény ellen tiltakoztak s a követeléseket nem teljesítették* (1820—23). Ferencnek be kellett látnia, hogy az erőszak nyomán itt is csakhamar forradalmi mozgalmak támadhatnak, ezért jobbnak látta, hogy szakítson az abszolutizmussal s helyett alkotmányosan uralkodjék. Így, hívta össze végre *1825-ben az országgyűlést, amely a negyedszázados abszolutizmus végét jelentette*, s kezdete lett egy szebb jövőnek, amely az alkotmányos Magyarország*; újjászületéséhez vezetett.

4. FEJEZET:

Széchenyi és a nemzetiségi eszme.

A nemzeti mozgalom azonban bármennyire a műveltség talajából nőtt ki, előbb-utóbb át kellett csapnia a társadalom és alkotmány tereire. Míg *Kazinczynál* a mozgalom még tisztán irodalmi kérdésnek látszott, az őt követő romantikusok, különösen a hatalmas lángész, *Vörösmarty Mihály* emberöltője folyamán az irodalmi vitákból hatalmas nemzeti mozgalom lett. Amint az ő hatalmas alakja megjelent a félig halott rendi állam korlátolt viszonyai között, egyszerre megvilágosodott mindenki előtt, hogy a magyarságnak egészen más ideáljai is vannak, mint az' eddig egyetlennek látszó rendi állam. Az a férfiú, aki a reformgondolatoknak társadalmi és politikai átültetésére hivatást nyert, jellemző módon az irodalmi mozgalomhoz kötötte működését. Az 1825. évi rendi országgyűlésen *gróf Széchenyi István*, akkor egyszerű huszárcapitány, egész évi jövedelmét ajánlotta fel egy nemzeti irodalmi társaság alapítására. Az intézmény csakugyan létrejött a *kormány részsvétele nélkül*, nemzeti adományokból, mert a huszártiszt már akkor is a *tett* embere volt, hogy később a »*legnagyobb magyar*« legyen belőle.

Atyja, a nyugtalan vérű gróf *Széchenyi Ferenc*, aki előbb II. Józsefnek híve, majd Ferencnek lett lojális alattvalója. Mégis ő alapította meg a kor nagy alkotását, a *Nemzeti Múzeumot* (1802), amikor 15.000 kötetből és mintegy 1500 kéziratból álló irattárát, híres műkincseit s nagycenki hatalmas könyvtárát a nemzetnek adományozta. Korától nem ismerve, mint a *nemzeti gondolat úttörője* hagyja el kortársait, aki a rendi gondolkodást messze elhagyta már akkor, amikor a bécsi kongresszus éveinek erkölcsi lazaságát próbálta az Istenhez visszave-

zetni a szegények támogatásával. Széchenyi Ferenc a forradalom elleni modern, katolikus reakció elveivel akarta az egyháznak az állam gyámkodása alól való felszabadítását, a földművesosztály helyzetének javítását, s új katonai és adórendszert követelt. Az ő munkálkodása azonban hatás nélkül maradt a nemzetre.

Ezt a barokk-rendiség elleni oppozíciót, és az átlagosnál mélyebb vallásosságot örökölte fia, *gróf Széchenyi István*, akinek mindkettőre nagy szüksége volt, amikor a *Nagy Parlag* megművelésére vállalkozott. Mély vallásos-érzése volt az alap, amely erkölcsi erőt adott neki küzdelme végigharcolásához. Bécs és Firenze romlott főúri, társaséleiben is ragaszkodott az Egyházhoz. Széchenyi István a magyar politikát nem a saját előjogai szempontjából ítélte meg, nem azt nézte, érvényesülnek-e az országgyűléseken unalomig ismételt törvények, ő az egész rendi alkotmányra csak annyit adott, amennyit egyháznak tanai szerint szabad volt adnia. Ehhez pedig mély hit és azzal együtt szinte vakmerő bátorság kellett már akkor; is: az *Erkölcznek és Gondolatnak mindenén áttörő hatalma*. Politikai rendszerének kialakulása ugyanazon után ment végbe, mint a középkor nagy katolikus állambölcseletéé *Aquinói Szent Tamásnál*, vagy a modern pápák szociális rendszeréé: Istenre és a tőle megszabott erkölcsi törvényre függesztve szemüket, az ideálhoz mérik s annak hasonlatosságára törekszenek átalakítani a meglévő emberit. Először *saját életét törekedett keresztény módon berendezni*, s azután ugyanezen elvek szerint környezetét, a fiatal arisztokratákét és végül egész nemzetét. Mekkora távolságban van ez a gondolkozás a XIX. század világi felfogásától! Ilyen elvekkel állott nemzete elé, hogy a jobb jövő felé vezesse s megalkossa a *korszerű modern magyar nemzetállamot*.

Széchenyi István gróf 1701-ben született Bécsben, meghalt 1860-április 8-án Döblingben. A Nemzeti Múzeumi nagyevű alapítójának fia. A Szülői ház mély vallásossága, áldozatkész hazaszeretete mélyen belevésődött lelkébe. A katonai pályán dicsőséggel küzdötté végig a napoleoni háborúkat. Nagyobb utazást tett Angliában és ezentől sűrűn ment kil földre látókörének bővítésére, ismeretinek gyarapítására, bogy ezután tapasztalatait hazajárnak javára gyümölcsöztesse. (Bejárta Olaszországot (1814), Francia és Olaszországot (1815, 1822, 1825, 1832 sbt). Németországot, Törökországot stb.) Az 1825—27. évi országgyűlésen a felső tábla ülésén már nem latinul, mint addig szokás volt, hanem magyar nyelven szólalt fel. A Magyar Tudományos Akadémiának alapját ő vetette meg birtokai egy évi jövedelmének felajánlásaival (1825 nov. 3.) Hitel című művét honunk szebblelkű asszonyainak ajánlotta (1830). E műve a század egyik legnagyobb eseménye volt, az u. n. reformkorszak megindítója. A harmincas években

lázba hozta a magyarságot s az ország reformokra törekvő nemzedékének vezére lett. Irodalmi munkássága mellett gyakorlati alkotásai is számottevők. Később csökkent népszerűsége, mert nem helyeselte Kossuth érzelmi politikáját, Ausztriával szemben folytatott támadásait és izgató modorát. Kossuth munkájában a nemzet veszedelmét látta e hatását mindenképpen ellensúlyozni igyekezett. Az események rohanó árja azonban Kossuthnak látszott igazat adni. A sok munka és keserű önvád, hogy a nemzetet ő indította! el a végső megsemmisülésre vezető úton, felkorbácsolta lelkét és elméje elborult. A Bécs melletti Döbling elmeegógyintézetében visszanyerte lelke egyensúlyát és 1858-ban megírta Blick c. válaszát egy, a magyar Bach-rendszert magasztaló Rückblick auf die Entwicklungperiode Ungarns című munkára és Londonban kiadatta név nélkül. Csapongó keserűséggel és a gyűlölet halálos gúnyával támadta a Bach-korszakot és megadta neki a halálos dőfést 1859-ben, a híres Sárga könyv-ben. Élete most már valóságos rabsággá változott. A bécsi rendőrség házkutatást tart nála, ahol megtalálták a nagy magyar szatira kéziratát. A folytonos zaklatások és idegzetének felbomlása végül öngyilkosságba kergették.

Nemzeti államiságunk történetében *Széchenyi alakjával egyedül Szent Istváné mérkőzhetik.* A mágnási rend igazi szülőtte lévén, *nyugateurópai műveltségben nőtt fel, de lelkében szinte kizárólag a nemzeti politika iránt volt fogékony.* Gazdag és sokrétű lelki világának minden sarkát és rejtékét át meg átfönték ezek a nemzeti politikai elemek, s a magyar nemzet sorsa az ő lelkének állandó és kizárólagos élményét képezte annyira, mint senki másét sem előtte, sem utána. Nem politikus volt, annál több: *»egy egész nemzet erkölcsi energiájának, önfegyelmének és lelkiismeretének megtestesülése.«*

Első fellépése az 1825. évi országgyűlésen történt, ahol november 25-én szóba kerülve a nyelvkérdés sérelme^ *Máriássy István* tételtette a magyar tudós társaság felállításának szükségességét. A hossza elnyúlt vitában *Nagy Pál* is felszólalt. Végtelenül fontosnak tartotta az intézményt, azonban kénytelen volt megállapítani, hogy pénz hiányában mégsem lehet megvalósítani, mivel a kormány részéről semmiféle támogatásra számítani nem lehet. Ekkor emelkedett szólásra *Széchenyi István* s felajánlotta birtokainak egy évi jövedelmét, hatvanezer ezüstforintot. Példája nagy hatást váltott ki a jelenlevőkből, s számosan követték a nemes felajánlást. Az országgyűlés erre törvénybe iktatta a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását.

Az Akadémia alapítása *Széchenyi* működésének kezdetén szimbolikus tény jelentett: a nemzeti mozgalomnak irodalmi középpontot szerzett vele, s így további politikai működését a meglévő viszonyok, s az Irodalmi renaissance talajából vezette ki.

Széchenyi *írott programmal lépett a nemzet elé*. Felismerte a tennivalókat és látva az ország állapotát, megtelt a cselekvés vágyával. A nemzetet és az országot önmaga erejéből akarta felemelni a nyugati fejlődés fokára. Hogy megnyerje a közvéleményt, eszméinek népszerűsítésére 1830-ban kiadja nagyj művét, a *Hitel-t*, a következő évben a *Világ-ot*, amit 1833-ban a *-Stadium* követett.

Fellépésekor megesküdött, hogy *nemzetét új életre ébreszti*: a próba megér egy emberéletet, — írja barátjának, Wesselényi Miklósnak. Ez időtől kezdve eszméi szolgálatában megszakítatlan *társadalmi és irodalmi működést* fejt ki.

Nemzetének keserű igazságokat mondott, hogy fölzavarja lelki nyugalmából és önelégedtségében kételyeket ébresszen. Szakított az öntönjézés kényelmes, de célra nem vezető eszközével. Rámutatott a *magyar hibákra*, magyar bűnökre. A bajt a gyökerénél keresve meg, az egész nemzeti alkatot vizsgálta, majd javító átalakítás alá vette. *Szigorú önismeretet* kívánt a magyarságtól és *kemény önfegyelmezési*, amelyek mindaddig teljesen ismeretlenek voltak. Felsorolja a nemzeti hibákat: a *hiúságot* és rokonait — *önhittség, önáltatás, öncsalás* —; a *szalmatűz lelkessedést*; a *közrestséget* és az *irigységet*, amelyek túlnyomóan politikai jelenségek s társadalmi és állami életünkre századok folyamán döntő befolyást gyakoroltak.

Széchenyi nem volt híve a szabadság, egyenlőség és testvériség elvont, de soha meg nem valósítható ideáljainak. Politikai működése ezektől teljesen függetlenül folyt le. Természetes, hogy az a nemzedék, amely a liberális eszméket szinte már az anyatejjel magába szivta,, nem tisztelhetette Széchenyiben a követésre méltó példát,, vezért, ki *nemzetét sírjából támasztotta föl*. Elfordult tőle s megtagadta. A század végén ha ismerték is, ismeretét klasszikus íróink és költőink előadásaiából merítették. Ilyen állapotok között kellett Széchenyinek a nemzet élére állania, akkor, amikor a kormányzat sem szívesen nézte reformokat sürgető munkálkodását.

Ám mindez nem téríti el céljától. A nemesség meg-nemesítését hangoztatja és azoknak szaporítását, akik polgári erényekkel ékeskednek. Kerülgetés nélkül kijelentette, hogy *»szelíd és convulsio nélküli reformatiora« van szükség*. Tükröt tart népe elé, hogy ismerje fel hibáit: Magyarország sem nem Eldorádó, sem nem Utópia és *»azt mondani „Extra Hungáriám non est vita“, hiabavaló' s kacagást vagy szánakozást okozó beszéd«*. A *nemzetiség* — szerinte — *»az emberi lény minden ereibe s lelke rejtekibe szőtt természeti tulajdon.«*

Széchenyi az első magyar, aki *nem hátra néz, hanem előre*. A *Hitel* befejező szavai nemzedékeket töltöttek meg

hittel: »Sokan azt gondolják: Magyarország — volt; én azt szeretném hinni — lesz!« Nagy ellenfele, Kossuth azal jellemezte, hogy évszázadokra Széchenyi az egyetlen, aki a nemzet életében, sem korábban, sem később nem jött, mint mikor rá a nemzetnek szüksége lett s kinek hatása messzi századokra fog kihalni. Azt a nemzeti megújodást, melyet az irodalom indított meg, Széchenyi fejezte be. Bár társadalmi, politikai és gazdasági reformjainak keresztülvitelére ideje nem maradt, mivel azokat nagyrészt a szabadságharc utáni új abszolutizmusnak kellett átengednie, a nemzeti újjászületés végrehajtása mégis az Ő érdeme maradt.

A FEJLŐDÉS ÚTJA. Széchenyi tanítása szerint a magyarság anyagi elmaradottságáért senki más nem felelős, hanem maga a nemzet, kifejezetten a kiváltságos osztály lehetetlensége. A nyugati országokkal szembeállítva, Magyarországon sem a földnek, sem a tőkének, sem a munkának nincs meg az értéke. A földbirtokos osztály sokkal szegényebb, mert a hűbéri korból fennmaradt intézmények, mint a robot, tized, fiscalitas és az ősiség miatt nem rendelkezik szabadon birtokával s így azok a földbirtokos osztály hitelél lehetlenné teszik. Az ősiség alapján a birtok nem egy személyé, mert az egész család jogot formálhat rá s emellett a fiscalitás, a koronára való visszaszármazás, gátolja a tulajdonos szabad rendelkezését. A korona és a család által megkötött tulajdonos inkább rabja, mint líra földjének. Ez tette a földbirtok értékét olyan alacsonnyá és a földhitelt lehetlenné. A mezőgazdaságot lehetetlen helyzetbe hozza a kereskedelem hiánya, aminek oka a pénzhiány mellett a közlekedési viszonyok páratlanul rossz és elhanyagolt állapota, a rossz vámrendszer és elsősorban az, hogy a magyar termelés eredményének sem belföldön, sem külföldön nincs piaca.

De a javítás eszközeit is megjelölte. Hangsúlyozta a szakismeretek mindennél előbbvaló fontosságát, a társadalmi erők összefogását, a nemzeti koncentrációt, az igazságszolgáltatás korszerű megjavítását, kereskedelmi és váltó-törvényszékek felállítását, végre a jó törvényhozást és kormányzást, amelynek keretében a nemesi adómentesség megszüntetését, új kereskedelmi és közlekedési viszonyok teremtését is elengedhetetlennek tartotta.

Különösen azonban jobbágy-programmja tükrözte vissza nemzetiségi szempontját. A jobbágyban a magyarság utolsó zálogát, reménységét, fenntartóját látta s hirdette, hogy a kilenc milliányi jobbágy kirekesztése a nemzet életéből »elkerülhetetlenül halált hoz az országra«. Bízott abban, hogy a reformeszmék megvalósításában elsősorban a kiváltságos osztályok fognak előljárni jó példával. Hirdette, hogy az a legszebb kiváltság, amikor a ki-

váltságosok önként mondanak le a haza előmenetelét gátló kiváltságaikról.

A modern magyar nemzetnek Széchenyi a megalapítója, mert egyediül ő szakított tudatosan a régivel és! minden reményét a jövőnk munkájába helyezte. »A mull elesett hatalmunkból, a jövőnknek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscenciákkal...« Ha minden az ő tervei szerint mehetett volna, Magyarország saját erejéből, rázkódtatások nélkül megújodott volna néhány évtized leforgása alatt.

Nagyvonalú nemzetnevelő programja mellett — a korlátolt viszonyok közt szükségképpen — kicsinyesnek tűnik fel az a munkálkodás, amit megvalósíthatott, s amelyekkel az átalakítás nagy művét megkezdhette. De a megindítást megadta, az utal: megjelölte s ez mindennél nagyobb érdeme. Céljának megfelelően *először az ország közgazdasági életét akarja fejleszteni, hogy gazdag legyen, ha az meglesz, akkor szabaddá, hatalmassá és művelté.* Ezen elgondolását jelzik a következő alkotások, amelyek az ő kezdeményezésére létesültek: megalapítja a *Nemzeti Kaszinót* (1827); ugyanezen évben a *Lóverseny-Egyesületet*, amely később *Országos Gazdasági Egyesületté* fejlődött; közgazdasági irányú alkotásainak köszönhetjük az 1830-ban megalapított *Duna Gőzhajózási Társaságot*, amely 1853-ban már megindítja hajóit a Dunán s ezzel *kezdét veszi a dunai gőzhajózás*; még ugyanezen évben megkezd *az Al-Duna (Vaskapu) szabályozását*, miáltal hazánkat összeköti a tengerrel s így a világerkedelemmel; mozgalmat indít *a Tisza szabályozása* érdekében; az ő kezdeményezésére épül fel a *Nemzeti Színház* 1837-ben, majd indul meg *az első gőzvasút* Pest és Vác között 1846-ban* amit a következő esztendőben a Pest—szolnoki vonal követ; megalapítja a *Budapesti Hengermalmot*, nagyarányú mozgalmat indít a *selyemtenyésztés* érdekében, egyszóval a közgazdasági élet minden ágában megindítja a munkát, a fejlődést. Végül megteremti *az első Duna-híddal, a Lánchíddal* az egyesített Buda és Pestből keletkező magyar fővárost: Budapestet. (A Lánchíd 1842— 1849-ig épült s e hídon már a magyar nemes is vámot tartozott fizetni.)'

Első igazi nagy művével, a *Hitel-lel* félszázados nyugalom csendjét zavarta meg új gondolatok idegenszerű tömegével, olyan gondolatokéval, melyek végső következtéseit azóta egymásra következő nemzedékek, politikában gyarapodva, vallásos hitben megfogytakozva, mai napig! sem merték levonni. Pedig újabb történetünk kezdetét e gondolatok első kimondásától kell számítanunk.

Pozitív javaslatait a külföldi tapasztalatokból szűrte le, de kiinduló pontja mindig a magyar föld maradt. Sorra veszi a nemzeti bajokat, így elsősorban a hitel kérdését,

amely Széchenyinél elsősorban *bizalom* kérdése. E szempontból élesen bírálja a nemesi és főnri életmódot, az önhiittséget, a paraszt elnyomását; kimutatja a robot haszontalan voltát, a dézsma, forspont, útcinálás értelmetlen igazságtalanságait. A jólét emelésére a belső fogyasztás emelését tartja egyetlen eszköznek. Követeli a közlegelők¹ szétosztását, általában a közösbirtoklás helyébe az egyéni tulajdont, a céheknek és a hivatalos árszabásoknak eltörlését. Elítéli a nemesi nemadózást s rámutat keresztény hitére hallgatva arra, hogy *jobb megelőzni a »vérzivatarokat«, mint bevárni azok bekövetkezését.* Mert nem a Verböczi-féle nemesi privilégiumok az alapja a nemzeti életnek, hanem a *»kiművelt emberfő«,* mely a *»polgári erényt«* valósítja meg minden társadalmi osztályban. Kimutatja, hogy *a jussal, szabadsággal és kiváltságokkal kötelességek is járnak, még pedig a nagyobb jogokkal nagyobb kötelességek.*

Gondolható, hogy a *Hitel,* mint minden bátor, igaz szó, két részre osztotta az addig közömbös tömeget. A műveltebb nemesség nagyobb része rossz néven vette kíméletlenségét, mellyel a rendiséget támadta és kipellengérezte. Ennek a csoportnak élén *Dessewffy József* állott, aki *Taglatat* című válaszában megfeddi a nemes gróft azért, mert kíméletlenül meg merete mondani az igazat.; (Mindamellet a *Hitel* nagy cselekedet volt, bátor hang, amely minden bajt és hiányt néven mert nevezni s egyértelmű nyilatkozataival barátot és ellenséget állásfoglalásra kényszerített.

Sem Széchenyi előtt, sem utána nem akadt magyar, kinek gondolkozásában a szegény magyar nép sorsa annyira központi probléma lett volna, hogy egész *állami bölcseletét* az: azon esett igazságtalanságból fejlesztette volna ki. Erkölc mellett nemzetiség és a jobbágsors javulásától függ nemzeti fennállásunk és Európában tekintélyünk egyaránt: »S mi arra jutottunk, hogy a XIX. században, midőn az ember méltósága szent kezd lenni, pírulás nélkül publice beszélünk egész Európa hallatára de misera plebs contribuens, s a külföldnek ez iránti türelmét csak előtte ismeretlen létünknek köszönhetjük, melynek következésében az azon hiedelemben van, tán csak egy kis szektáról van szó, mely vallás s több efféle miatt sanyarítottak, — midőn azonban 9 millióról forog kérdés, ki hü jobbágy s mily hü! jó katona s mily jól szóval: ki minden terhek türelmes viselője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fenntartója!« Sokszor úgy tűnik, mintha csak egy francia liberalistát. vagy német egyetemi tanárt hallanánk szónokolni, amikor írásait olvassuk, pedig mindez csak Széchenyi vallásos lelkületének bátran levont következése, csupa olyan kíván-

ság, mely a kultúra bizonyos fokára eljutott nemzetekre nézve *az embernek Isten előtt való 'egyenlőségéből 'követ' kezik,* s amely *véletlenül* megegyezik a másfélezredévvél-később született liberális doktrínának a természet jogra vonatkozó részeivel. És bármennyire elszakadt is a rendi nacionalizmustól humanisztikum dolgában, annak nemzeti tartalmát nemcsak hogy nem utasítja el magától, hanem egész rendszerét egyenesen arra alapítja. A valóságban nem egy keresztény rendszert, hanem szorosán a házai viszonyokra elhatárolt *magyar nemzeti reformmunkát* indított meg.

De bármennyire magyar volt is Széchenyi rendszere, magyarabb, mint előbb bárkié, megvalósítását mégis sok tényező gátoltál. Gondolatainak alaptételeit és egész komplexumát csak olyan politikusok helyeselhették, akik már maguk is keresztülmentek a programra előfeltételein, a tőle megkívánt erkölcsi és társadalmi nevelésen. Ilyen volt elsősorban báró *Wesselényi Miklós*, ifjúkori barátja, utazásainak megosztója, akit romantikus eskü kötött hozzá a nemzet nevelése magasztos érdekében. De még *Wesselényi* sem tudja végig követni Széchenyi szárnyalását, s bármennyire elítéli is a nemesi előjogokat, maga is a rendi nacionalizmus talaján állva, a magyar alkotmány-nak sokban megkegyelmez.

Itt válik el a kor — és vele hosszú időn át az egész utókor is — Széchenyitől. Széchenyi *elfogadja a pragmatica sanctiot* s annak alapján az ausztriai tartományokhoz kötöttségünket, melyet ő nevez *vegyesházasságnak*, s melynek nehézségeit is ismeri. De meggyőződése, hogy erkölcsileg megújnodott Magyarország ifjú erejében egyensúlyozhatni fogja e bajokat a viszony változatlan fenntartása mellett is. *Wesselényi* itt már határozottan ellene száll] síkra, aki szíve egész melegével most mégis csak a rendiség mellé áll s védelmébe veszi azt minden »visszaélé-sével« együtt. Es itt történik meg a törés, amely azután Széchenyi ellen fordítja a közhangulatot nemsokára; nem önismeret következik a nemzetnél és kemény önfegyelmzés, hanem — *Bécs ellen fordulás*, amiből megint *közjogi küzdelem* fejlődik. Azaz belső reform helyett, elég lesz az ausztriai illetéktelen befolyástól felszabadítani a magyar alkotmányt, hogy az népének emberi életet biztosítson.

A század elején a nyugati nemzeteknél egy realiztikusabb történet- és nyelvtudomány jelentkeznie, amely megadja a lehetőségét iámnak, liogy a nemzetek önmagukat pontosabban körülhatárolják szomszédaitól és felismerjék azon vonásaikat, amelyek lényegüket meghatározzák. Ez az irányzat elutasítja magától a racionalizmus múltgyűlöletét s kutatni kezdi a nemzet életének fiatal korát is. Nálunk is megin-

dult ez a munka, az első eredmények azonban nem valami biztatók voltak: az északi lapp rokonság kimutatása, melyet 1770-ben a jezsuita Sajnovics János vetett fel, ami tehát éles ellentétben állott a keleti pompájú őssökkel. s helyettük „lhalzsiros“ finn atyafiságra vezetett. A finn nép éppen ezeit vesztette el függetlenségét s így méltán született meg a gondolat, hogy „testvértelen“ népe vagyunk a Világnak és rokoni 'segítségére sohasem számíthatunk. Gyarmathy Sámuel azután 1799-ben végkép bebizonyította a finn-magyar nyelvrokanságot. Ezzel aztán a magyar eredet és őstörténet kérdésére derült pozitív világosság, s adott neki realiztikusabb formát a legnagyobb nyelvész, a piarista Révai Miklós, akinek nagy történeti nyelvtana (Elaboratio grammica) 1806-ban jelent meg, de már 1803-ban megkezdte Antiquitates címen a magyar nyelvi minit emlékeinek fejtegetését. Mindez együttvéve lényeges lépés volt ahhoz, hogy a magyar nemzet mint önálló egyéniség jelenhetett meg a népek között, s önmagában differenciálódva szinte minden oldalról tükörben szemlélhette önmagát. Ettől kezdve íeágál a magyarság mindarra ömtadatosabban, amii önkényétől eltér vagy azzal ellentétes.

A nemzetiségnek Széchenyi-féle koncepciójával párhuzamosan, sőt azt megelőzően készen álli tehát egy ma is nemzeti fogalomkör, amely múltra és jövőre nézve optimizmust hirdet is önmagában találja meg saját cselekvése erkölcsi értékét. Ez pedig éppen eléig volt ahhoz, hogy Széchenyivel szemiben a tömegek hazafiasságát kialakítsa, amelyet a műveit köznemesség és papság alkotott, mely tehát már Széchenyi előtt is kialakult nézetekkel bírt a nemzetiségről, s kérdés volt, vajjon hajlandó lesz-e a nemzeti fcifejlésnek e kényelmes útját elhagyni azért a kemény önbírálatot és fegyelmezést követelő útt, amelyet Széchenyi jelölt meg mint egyetlen járható utat.

Széchenyi tanításainak és a vele foglalkozó irodalomnak hatása a *politikai életben* is csakhamar mutatkozott.. Gondolatai — rokonszenvesen vagy ellenszenvesen fogadva, de az érdeklődés központjába kerülnek már a 30-as évek elején és ezek, valamint a *párisi júniusi forradalom* (1830) hatása alatt új életre kelő kívánságok egyre több tért foglalnak el a követi utasításokban. Állásfoglalásra pedig, a *vármegyéknek* gyakran nyílt alkalmuk ezidőben, mert az (öregező Ferenc uralkodásának utolsó évtizedében a *sikertelen külpolitika* és a *zsandár szerep*, amelyet *Mettelnich*, mint a legitimitás öre, egész Európában magára, vállalt, az udvart arra kényszerítette, hogy mind gyakrabban forduljon a magyar rendek áldozatkészségéhez ha talma megrendült pénzügyi és katonai alapjainak megszilárdítására. Az országgyűléseken azonban csakhamar; nyilvánvaló lett — és ez átment a nemzet köztudatába —, hogy *a központi kormány nem hajlandó Magyarországon liberális újításokat megengedni*, amelyeket, mint bomlást okozó és a népeket szerencsétlenekké tevő eszméket, a császár minden rendelkezésére álló eszközzel iparkodott távol-

tartani. Metternich ugyan nem állt személyesen olyan szigorú merevséggel a reform kívánságokkal szemben, mint az udvar, és bár azon a nézetten volt, hogy a hirtelen újítások, bármilyen időszerűek volnának is, veszedelmesek, a lassan, maguktól fejlődő reformokat nem tartotta megakadályozandóknak. Az ő befolyása azonban a belügyi kérdésekben a cseh érzelmű és magyargyűlölő *Kolowrat Ferenc* gróffal szemben, aki Ferenc utolsó éveiben az uralkodónál nélkülözhetetlenné tudta magát tenni, háttérbe szorult.

Ez okozta azt, hogy *a reformmozgalom ellenzékbe szorult*. Hogy pedig reformokra égetően szükség van és hogy milyen veszedelmes a tömegek hangulata, azt az 1831-ben, a nagy *kolerajárvánnyal* kapcsolatban, az északkeleti megyékben kitört *parasztlázadás* bizonyította. A szlovák és rutén parasztság azzal gyanúsította meg a ragállyal küszködő orvosokat és földesurakat, hogy a kutakat megmérgezték, mire felkelt és legyilkolta, nem egy helyen; borzalmas csonkítások után, földesurait és a hatósági személyeket. A lázadásnak báró *Eötvös Ignác*, mint királyi biztos, katonasággal vetett véget. Ugyanekkor Erdélyben az oláhok az oroszok jövetelét várták, hogy azok az orthodoxiát tegyék uralkodóvá.

A lázadás leverése megpecsételte újból az uralkodó és a nemesség szövetségét az ősi alkotmány védelmére — a jobbagység ellen. Az 1830-i országgyűlés a rendszeres munkálatokat a következőre hagyta, s közben azok kinyomatva megküldettek a vármegyéknek, hogy állást foglaljanak. A reform sorsára szomorú volt a kormány állásfoglalása. Király és rendek teljesen megegyeztek reformellenességükben. »*Kiművelt emberfő*« azonban vajmi kevési volt e rendi testületben s az országgyűlés siralmas tehetlenséget árult el. Meglátszott ez akkor, amikor a lengyelek ügye került tárgysorra. *Az 1830-i lengyel felkelést Osztrolenka* után leverte az orosz hatalom, s provinciává süllyesztette az egykori királyságot. A lengyel alkotmány végleges elnyomása után szolidaritás ébredt a »*testvérnemzet*« iránt, mely az országgyűlésen *Kölcseyt* és *Deákot* is beszédre készítette. A szép és szívből jövő szavak azonban elhangzottak anélkül, hogy cselekedet lett volna belőlük.

Az első komoly reform-országgyűlés az 1832—36. évi volt. Érdekessége volt már az is, hogy ezen az országgyűlésen lehetett jelen először hallgatóközönség is. Az alsótáblán megjelent *Nagy Pál*, a reformifjú *Bezerédi István*, *Beöthy Ödön*, *Klauzál Gábor*, *Kölcsey Ferenc* és utóbb *Deák Ferenc* is. A főrendek tábláján *Széchenyi* mellett báró *Wesselényi* Miklós volt a reformok leglelkesebb képviselője. A reformpártból azonban vajmi kevesen je-

lenhettek meg, mivel az uralkodó már előre gondoskodott arról, hogy a reformok képviselőit lehetőleg távol tartsa az országgyűléstől. Az alsó táblán azonban már a reformpárt volt többségben. A felsőtáblán a konzervatívok voltak túlsúlyban s így minden reformjavaslat megbukott. Így utasították el Kölcsey indítványát, amely a lengyelek megsegítésére vonatkozott. Deák, Wesselényi és Széchenyi hatására azonban mégis sikerült némi könnyítést elérni a jobbágyság anyagi helyzetén. Így a robot ezentúl pénzben is megváltható lett, továbbá, ha a jobbágy költözködni kívánt, nemcsak házát, hanem földjeinek haszonélvezetét is eladhatta. A jobbágytelken élő eladósodott kisnemesi adófizető lett és az országgyűlés költségeit ezután nemcsak a jobbágyság, hanem a nemesség és papság is fizetni tartozott. Széchenynek sikerült a Lánchíd tervét törvényerőre emeltetni, melyben kimondták, hogy azon mindenkinek — a nemeseknek is — vámot kell fizetniök. A magyar nyelv ügye is haladt egy lépést, sikerült kivívni,¹ hogy a törvények ezentúl a latin szöveg mellett magyarul is szerkesztendők s kétséges esetekben a magyar nyelvi fogalmazás legyen az irányadó. Az országgyűlés eredménye az lett, hogy a központi kormányzat még bizalmatlanabb lett, mint addig volt, s minden korszerű törekvésben felforgatási célnak látott. A rendek végre is kénytelenek voltak belátni, hogy a központi kormánnyal egyetértésben nem lehet Magyarország szükséges megújításához hozzáfogni. A reformkérdéseket így a bécsi kormányzat rideg elutasító politikája kényszerítette a közjogi harcok terére, amitől Széchenyi annyira félt.

Ezen még I. Ferenc király halála s utódának, V. FERDINÁND-nak (1835—1848) trónralépése sem változtatott. Metternich, a bécsi abszolútizmus lelke, továbbra is megmaradt hivatalában. Az országgyűlés berekesztése megadta az alkalmat arra, hogy a Ferdinánd trónralépése óta kormányzó államkonferencia erőszakos rendőri rendszabályokkal fojtsa el a nézete szerint egyre veszélyesebbé váló reformmozgalmat. Eljárásának az volt a célja, hogy Wesselényi Miklós bárót egyik kolozsvári beszédéért perbe fogják és több évi fogságra ítélik. Az országgyűlési ifjúság, a liberális elvekben legmesszebb menő jurátus elem, társadalmi egyesületének vezetőit »veszedelmes nézetek ápolása« címen rabságra vetették, amelyben a fővádlott, Lovassy László, megőrült. De a legnagyobb feltűnést Kossuth Lajos pere keltette, akinek neve akkor lett az egész országban ismertté.

Ezzel Széchenyi kora lejárt, túllépte őt a rohanó idő és nem akart vele tartani a századokkal hátamögött ballagó rendiség. Eszméje, céljai azonban ma is élnek, legtöbbször

még ma is megvalósítatlanul végrehajtásra vár. *A nemzet tanító mestere volt, méltán megillette a legnagyobb magyar jelzője.* Mikor ez a kifejezés megszületett Kossuth¹ ajkain, a nemzetnek példátlanul tiszteletteljes meghajlását jelentette egyik fia előtt. Ma mintha elvesztette volna tartalmának szépségét s úgy érezzük, melegebb fényt vet reá *Kemény Zsigmond báró* mondása, aki őt a »leghívebb magyar« jelzővel illette. Széchenyi a leghívebb magyar mert magyar talajon állott élete végéig s azt sohasem vesztette el lábai alól. *Az ő elmélete a keresztény-magyar társadalmi és államfelfogás, az ő élete és munkája a keresztény-magyar államférfiú élete és munkája.*

5. FEJEZET.

Kossuth és a liberális eszme.

A Széchenyi-féle reformmozgalomnak úgy lényege, mint formája is kezdettől fogva arisztokratikus és loyálisan királyhű volt, ha a kormánnyal való együttműködés mégsem sikerült, ezért a felelősség nem őt, hanem egyedül az akkori kormányt terheli. Bécsben ekkor már egészen más elvek uralkodtak, mint a XVIII. században: *forma* szerint a magyar törvénykönyvnek megfelelően független rendi alkotmány volt, valójában pedig szinte *gyarmati függésben, kereskedelmi és politikai alárendeltségben kormányozták Magyarországot.* Célja a lassú és zavartalan átalakulás volt, amelyet a rendi-közösségnek kellett volna kezdeményezni és végrehajtani. Széchenyi élére állt ugyan a reformoknak, programjának megvalósítása azonban sokkal több időt igényelt, semhogy az a március előtti, viharokkal telített politikai légkörben, a kormányhatalom támogatása nélkül megvalósulhatott volna. A kormány támogatásától megfosztva, pozitív terveiben anyag és eszközök nélkül teljesen magára hagyatva, nem tudta a vezetést megtartani és csakhamar látnia kellett, hogy reformterveit a radikálisok túlszárnyalják követeléseikkel. A mozgalom ellenzéki jellege folytán egyre jobban áthasosult a nagy nyugati ellenzéki mozgalmakhoz, s azoktól átvette a liberális és demokrata eszméket is.

A *LIBERALIZMUS ALAPELVEI.* A most kezdődő magyar liberális korszakot meg nem érthetnénk, ha nem ismernők meg előbb a *nyugati liberalizmust,* azon szellemi mozgalmat, mely ezidőben a nyugateurópai országokban uralkodott. A liberális ideák eredetileg a lélek mélyéről fakadtak s diadalmenetük Európa országain át nagyszerű

szellemi mozgalom volt, amihez a történeti szemlélet tisztelettel közeledik.

Maga *az eszme fejlődése* visszanyúlik a humanizmusba, amely a középkor transzcendens világfelfogása alól »felszabadítva« az európai népeket, állam, társadalom és tudomány világi, az Egyháztól elfordult kifejtését indította meg. Kifejlődésének határkövei voltak az angol, majd* a francia forradalom, fejleményei pedig az angol empirikus (tapasztalásból származó) filozófia, az új természet-tudomány, Montesquieu és Rousseau állam- és társadalom-elméletei, amelyek végül is a teljes emberi »felszabadulást. hirdették, amelynek egyik legfontosabb kritériuma az egyéniségnek *abszolút szabadsága* és önállósága volt úgy állami, mint vallási és társadalmi vonatkozásban. Rendszerének alapja *a korlátlan gondolais zabádság*, amely az erkölcsöt is — vallás nélkül — a pusztá észből következtette ki. E követelmények rendszerbe foglalva a *szabadságok* három csoportjára vonatkoznak:

1. *egyéni szabadságok*: személyes szabadság, működési és kereseti szabadság, — függetlenül állami és rendi akadályoktól, monopólium-, privilégium-, vám- és céh A szabályoktól, — végül a tulajdon és tőke felhasználásának joga;

2. *társadalmi szabadságok*: szabad vallásgyakorlat, mellyel az egyház és állam elválasztása is egybekapcsoltatik, oktatási és egyesülési szabadság;

3. *politikai szabadságok*, mint az előzők biztosítékai és feltételei: általános választói jog, nemzeti népképviselő.; kormányfelelősség, független bírászkodás, sajtószabadság.

Ez a felsorolás teszi, érthetővé számunkra a liberalizmusnak példátlanul gyors diadalutját Európa közvéleményében. Valóban, ahol csak fellép, azonnal meghódítja a nép tömegeit. Az emberi szívek feléje fordulnak még akkor is, ha édeskeveset, vagy éppen semmit sem értenek tanaiból. Nagy sikereit elősegíti határozottan *nemzeti iránynya*, amely nem volt eredeti tulajdonsága, csupán terjedése közben kapcsolódott hozzá az egyes nemzetek körében. Könnyű volt ez számára annál inkább, mivel *az abszolút és rendi monarchiák* legnagyobbbrészt *a nemzeii-Ségi elv ellenére állottak fenn*, így most a liberalizmus megdöntésükre törekedvén, azonnal magáévá teszi, *kisajátítja* magának a nemzetiségi elvet is. A liberális szabadságoknak tehát nem volt határa, minden *talajba szabadon átültethetők voltak*, tekintet nélkül az ott fennálló társadalmi és állami viszonyokra.

A liberális elmélet nagy haladást jelentett a *gondolkodás történetében*, a gyakorlati *politikában* azonban egyáltalában nem felelt meg a beléje helyezett reményeknek.: Pusztá *elmélet maradi* gyökér és talaj nélkül, légüres tér-

ben. Testétől lesének nehézségei *forradalmi* és *racionalista* eredetéből származtak. A francia forradalomból megtanulta az alkotmánygyártás mesterségét, *papirosalkotmányokat* gyártott, azon racionalista tévhitben lévén, hogy elég egy történetileg kifejlődött állam intézményeit papirosan, törvényhozásilag megváltoztatni, s a lakosság már is élvezheti az Ész és Szabadság gyümölcseit.

Másik jellemző vonása és — betegsége — *a tekintély elvének merev megtagadása volt.* Ez születési hibája lett, mivel megindulásakor abszolút monarchiák és rendi alkotmányok ellen kellett harcolnia, azok tekintélyét kellett megtagadnia, s így, amikor uralomra került, nem tudott megállni többé; mjeg kellett tagadnia most már olyan elveket is, amelyek mégis szükségesek lettek volna számára is. Így érthető, hogy — ha hivatalos programjában tartózkodott is nyíltan állástfoglalni — frazeológiájának állandó rekvizituma az *egyház elleni izgatás* volt;

Még nagyobb hibája a *gazdasági szabadság* elvének hangsúlyozása és keresztülvitele volt. A liberalizmus valóban *felszabadította a népesség különböző rétegeiben szunynyadó gazdasági erőket*, s mindenkinek szabad foglalkozást, szabad keresetet biztosítva, *a kapitalizmus eltérjedését és Iratai ómra jutását tette lehetővé*, úgyannyra, hogy) ez végre is félelmetes szörnyeteggé vált, gyarakat alkotott s az emberek százezreit és millióit zsúfolta össze füstös, nagyvárosok egészségtelen, erkölcsrontó levegőjében. A korlátlan gazdasági szabadság tehát oda vezetett, hogy a kapitalista nagyüzem teljes szabadsággal falhatta fel a kicsinyeket, zsákmányolhatta ki a gazdasági gyöngéket, elsősorban a munkásokat. Így *a szabadság elvén felépülő liberalizmus szolgásgot teremteti*, még hozzá hatalmas tömegek szolgásgát. (A korlátlan gazdasági szabadságot fékező törvények és rendszabályok megalkotása, a munkástömegek szociális gondozása már nem tartozhatott az abszolút szabadságot hirdető liberalizmus feladatai közé!) Ebből az elvi merevségből következett az, hogy a liberális irány kivétel nélkül minden államban fejlődésének második stádiumában a *radikalizmushoz* érkezett. Ez pedig egyáltalában nem volt válogatós eszközeiben: ideális szellemi javítás helyett *rombolást* végzett, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szült, amire épp a francia forradalom volt a legkitűnőbb példa. (*Szekfü Gyula*: Három nemzedék.)

KOSSUTH LAJOS. Kossuth a zemplénmegyei Moínokon született, evangélikus kisnemesi családból származott. Sárospatakon tanult jogot és a vagyontalan nemesiség akkor kedvelt pályájára, az ügyvédire lépett. Zemplénben a megye egy ülésen már fiatalon feltűnt ellenzéki beszédeivel. Az 1832 -36-i országgyűlésen mint egy távol levő

mágnásnak képviselője vett részt az alsótáblán. Mikor a kormány nem teljesítette a rendeknek azon kívánságát, hogy a tárgyalásokról cenzúra nélkül nyomtatott közleményekben számolhassanak be a közönségnek, Kossuth megkezdte az »Országgyűlési tudósítások« kiadását, előbb könyvnyomatos alakban, majd, amikor a sokszorosítás ezen módját is megtiltották neki, az országgyűlési ifjak írásában., Színes és eleven stílusában az egyes liberális szónokok beszédének fontosságát emelte ki, amit Bécsben izgatásnak vettek. Az országgyűlés tartama alatt a kormány tehetetlen volt vele szemben. Mikor azonban az országgyűlési feloszlatása után Kossuth a kézíratos »Törvényhatósági tudósítások «-ban is folytatta a liberális eszmék terjesztését, a kormány perbe fogta, majd hosszas tárgyalás után négy évi börtönre Ítélték. (1837.)

Lovassy László, majd Wesselényi Miklós báró pere; fután Kossuth Lajosé volt az, amely népszerűvé tette országszerte a reformeszméket, s *nemzeti ügyé* avatta a már közjogi térre sodort kérdést.

Kossuth Lajos Monokon, Zempléni megyéiben született 1802-ban. Ügyvédnek készült, majd az 1832—36-i országgyűlésen, mint -a távollevő Vécsey Sámuel báró helyettese vett részt az alsó táblán. Itt adta ki Országgyűlési Tudósítások elmen az országgyűlésen mondott beszédek tartalmazó lapját. Már itt feltűnt ékesszólása és politikai felfogása. A közönségnek tetszett a csillogó stílus és a Kossuth írásain végigvonuló temperamentum, ami Kossuthot arra indította, hogy utóbb a megye egy ülésekről is tájékoztatót nyújtson Törvényhatósági Tudósításai-ban. A kormány azonban lapját betiltotta, majd amikor Kossuth ennek, dacára is folytatta hírlapírói működését, perbefogták s a hétszemélyes tábla 4 évi börtönre ítélte. Kossuth a fogságban megtanult angolul, majd fogságából közkegyelem folytán szabadulván, 1840-től kezdve még hevesebben kezdte ostromolni a konzervatív politikát. Széchenyi a Kelet Népében szélsőséges elvek hirdetésével vádolta, de Kossuth Felelet-e színpompás nyelvével nagyobb hatást ért el, mint Széchenyinek, darabos mondatokban folyó írása s közvélemény Széchenyivel szemben ömelléje állott. Széchenyi intelmeire később újabb választ ad Politikai programtörvények címen, 1847-ben Pestmegye követe lett. ettől kezdve ő uralta az országgyűlést. A 48-as mozgalmakban és a reakcióval szembeszálló országgyűlés a nemzetiségek lázadása idején a kormányügyeik intézését a vezetése alá helyezett honvédelmi bizottmányra ruházta. Megszervezte a szabadságharcot, amely nevéből elválaszthatatlan. 1849 április 14-ére a Habsburg-ház detronizálása után kormányzóvá választják. A világosi fegyverletétel előtt, augusztus 15-én Görgeyre ruházta a főhatalmat, maga pedig mintegy 500 hívével ki menekült az országból. Előbb török földre, majd Angliába, Amerika- és Olaszországba ment, mindenütt sürgetve nemzeti ügyünk felkarolását. Egyike volt legnagyobb szónokainknak. Hamvait a székesfőváros hazahozatta. Emigrációját „Irataim az emigrációból“ címen írta meg és adta ki.

Ar 1839-i országgyűlési választásokat országos izgalom előzte meg. A kormány hirtelen kicserélt néhány vezető állást, kancellárrá Pálffy Fidél helyébe gróf Majláth Antal, országbíróvá Cziráky Antal helyébe Majláthi Györgyöt nevezték ki. A pártok azonban ezek dacára is heves elvi harcot vívtak egymással. Az alsótáblán a liberális ellenzék volt többségben, míg a felsőtáblán még mindig csak 35 főúr képviselte a liberális eszméket, hol a konzervatívok Dessewffy Aurél gróf körül csoportosultak. Széchenyi ezen országgyűlésen pártonkívüli programmal indult, így az alsótáblai ellenzék vezetése Deák Ferenc kezébe került. A liberális ellenzék és a kormány között azonban már akkora az ellentét, hogy eredményt elérni alig lehetett. Amit mégis elérhettek, az volt, hogy a külpolitikai helyzet nyomása folytán eleinte engedékeny kormány szabadon bocsátotta a politikai foglyokat, megalkották a hiteltörvényt és a minden személyre és birtokra kiterjedő váltótörvényiséket. A magyar nyelv ügyében annyit értek el, hogy a feliratok, továbbá a helytartótanács és a királyi kamara levelezésének nyelve magyar lett. Behozták az örökváltságot, mely szerint a jobbágy egyszerűs mindenkorra megválthatta földjét az úrbéri szolgáltatások alól. A katonai szolgálat idejét az eddig életfogytiglan tartó szolgálatról 10 évre szállították le, a katonafogdosást pedig sorshúzással váltották fel. Sikertült végre elérni az első liberális törvényt is, amelyben megadták a zsidóknak a szabad letelepedést és földbérletjogot. Ez a törvény! valósággal ránk zúdította aztán a galíciai zsidóságot, amely ekkor özönlötte el az északkeleti részeket. Eleinte a németiséghez számították magukat, majd a negyvenes években a városi lakossággal együtt megindult az ő magyarosodásuk is.

A NEGYVENES ÉVEK ÉS KOSSUTH. A fogsága révén páratlan népszerűsége emelkedett Kossuth, az ellenzék vezére, most, kiszabadulása után új fegyvert állít a reformmozgalom szolgálatába: a sajtót. Ékesszóló, lelkes, lebilincselő módon, minden latinos cikornyáságtól ment, tősgyökeres magyar nyelven megírt lendületes cikkeiben adta elő politikai eszméit, amelyek Széchenyivel lényegükben megegyeztek. Követelte az ősiség megszüntetését, a földesúr—jobbágy viszony eltörlését, az általános közteherviselést, az országgyűlési képviselési rendszer lényeges megváltoztatását. írásai, amelyek mindenki által érthetők voltak, inkább az érzelemre, a könnyen fölkelhető magyar képzeletre hatottak, mint az értelemre. Míg azonban Széchenyi reformpolitikája a főurakra és rendekre; épített, Kossuth a mozgalmat demokratikus irányba terelte, gyorsabb, radikálisabb ütemet akart a megvalósításnak. Nem lemondást kívánt a kiváltságosoktól, mint Szé-

chenyi, hanem *anyagi boldogulást ígért*, egyenlőséget a jólétben a főurakkal. Széchenyi egész reformterve közgazdasági jellegű volt és az anyagi megerősödést kívánta elsősorban elérni. Kossuth éppen *a politikai változások szükségességét hangoztatta*, mint az anyagi boldogulás alapfeltételét. Széchenyi kerülni akart mindent, ami Magyarországnak a monarchia többi részeihez való viszonyát érintette; Kossuth éppen e viszony gyökeres megváltoztatását kívánta, mivel meggyőződése szerint Magyarországi nemzeti fejlődése nélkül lehetetlen. Kossuth felhasználta a *köznemességben* soha ki nem alvó németgyűlölet és kuruchangulat szenvedélyét a reformmozgalom gyors munkálépése érdekében. De más ellentétek is voltak ekkor már Széchenyi és Kossuth között. Széchenyi Kossuth lapjának reform cikkeiben sem világos célt, sem szakérteimet nem látott, s úgy találta, hogy Kossuth a megyei tömegeket felizgatva és a kormány ellen fordítva, forradalmat készít elő. Kétségtelen, hogy *Kossuth ekkor nem gondolt még forradalomra*, cikkeit nem a jobbágyág, hanem a művelteknek írta. Széchenyi azonban lassú fejlődést akart, amely biztos úton és pontosan kijelölhető célhoz vezet, s 1841-ben kiadta hatalmas támadását Kossuth ellen, a *Kelet Népét*. Ebben a könyvében hibáztatta Kossuth taktikáját és azt, hogy nem hideg számokkal, hanem a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik, vagyis a »szívhez« szól és nem az »észhez«. Az eredmény az lett, hogy a kortársiak Kossuthhoz csatlakoztak, mert ők sem láttak forradalmi tendenciát cikkeiben. Deák, Eötvös, Vörösmarty is sajnálkoztak Széchenyi támadásán és többé-kevésbé Kossuthnak adtak igazat. Széchenyi továbbra is megmaradt álláspontján, Írásainak, figyelmeztetéseinek azonban alig volt többé hatása a felizgatott nemzeti közvéleményre. Egyet azonban eredményez ez az ellentét: *a két férfin közötti halálos gyűlölséget*.

A Széchenyi és Kossuth közötti elvi ellentéteket a következőképen szemléltetjük:

Széchenyi: '

1. reformjait a *főnemességgel* akarja végrehajtani (arisztokratikus),
2. reformjai kivitelében *loyalis*,
3. *lemondást* kivan a nemességtől a jobbágy számára.
4. reformjai *közgazdasági* jellegűek s az anyagi megerősödést kívánja előbb,
5. *elveti a megyei rendszert* (centralista),
6. inkább az *értelemre* hatott,
7. a *nemzeti gondolat elvetője*.

Kossuth:

1. a *köznemesség* széles rétegeire kivan hatni, (demokratikus),
2. *radikális* kivített sürget,
3. *egyenlőséget* hirdet az arisztokráciával,
4. elsősorban *politikai* változást kivan és Ausztria—Magyarország viszonyának rendezését,
5. *megerősíteni kívánja a megyei autonómiát* (autonomista),
6. az *érzelem és képzelet erejével hódított,*
7. a *liberális eszmék népszerűsítője.*

A közvélemény egyre jobban Kossuth mellé állt s Széchenyi óvatos álláspontja helyett inkább Kossuth gyors és radikális felfogást sürgető bizonytalan és nagyobb kockázatú útját választotta. A hírlapi viták által foglalkoztatott közvélemény egyre jobban fokozódó érdeklődéssel tárgyalta országszerte a reformterveket. Ilyen viszonyok¹ között jött el az 1843—44. évi országgyűlés.

Mielőtt azonban ennek tárgyalásához kezdenénk, vessünk egy pillantást az ország *nem-magyar* népességének állapotaira.

6. FEJEZET:

A nemzetiségi kérdés fejlődése.

Az állam és a társadalom liberális-demokratikus irányú fejlesztése a 40-es években elkerülhetetlenül felvetette az 5 milliónyi magyarság mellett élő közel 8 millió főnyi egyéb, nem magyar népfajok állami és területi korlátok közé nem szorítható, szabad fejlődésének súlyos problémáját. Az egy állam területén élő különféle nemzetiségek egymásközi viszonyát sem hatalmi eszközökkel, sem kedvezéssel nem lehetett megoldani többé, sem nálunk, sem másutt, a csak egyre veresebbé váló összeütközések adtak a kérdésnek európaszerte rövidebb-hosszabb ideig tartó elrendezést. Súlyosabbá tette nálunk ezt a kérdést — amelyet tulnyomórészen a török hódítás nemzetpusztító hatásának köszönhetünk — az uralkodóháznak és a *központi kormányzatnak területi egységünkre nézve végzetes politikája*, amely érdekében állónak vélte, hogy a monarchia egységét megbontó magyarsággal szemben az ország nem magyar lakóiban keressen támogatást.

Nemzeti tragédiánk lett, hogy amikor lélekben önmagunkra találva hozzáfogtunk végre életünknek öncélú berendezéséhez, — akkor kellett ráeszmélnünk arra, hogy

nem vagyunk többé az a Magyarország, amely Mohács előtt voltunk, amikor még szinte homogén magyar lakosságú országról lehetett beszélni, hanem saját területünkön tőlünk különböző népek is élnek, amelyek most minden erejükkel tiltakoznak az országnak magyarnyelvű berendezése ellen. Nem arról van itt szó, mintha a magyar nemzeti törekvések keltették volna föl a nemzetiségek ellenállását és tiltakozását. *A nemzetiségi kérdés szinte párhuzamosan fejlődött a magyar reformvággyal, attól teljesen függetlenül.*

A *nemzeti öntudatosodás* nemcsak a magyarságban, hanem egyidejűleg *a nem-magyar lakosságban is végbe ment*. S ahogy a magyarságnál az öntudatosodást nyomon követte az ország jobb, modernebb irányú berendezésénele törekvése, éppenúgy nyomon követte a nemzetiségi öntudatosodott a *nemzetiségi izgatás*. Az így keletkezett belpolitikai helyzet szinte megoldhatatlan feladat elé állította a reformnemzedéket is, mert a horvát, rác, oláh, sőt még a tót nemzetiség is *magyar államiságunk* ellen intézett támadást.

A *HORVÁT* (illír) *MOZGALOM*. A magyar fejlődés megakadályozására akkor kezdte a *bécsi kormány* felhasználni a horvátokat, amikor a magyarság a latin helyébe saját nyelvét kívánta bevezetni állami kormányzásában és az iskolákban. A horvátok már az 1832—36-i országgyűlésen tiltakoztak minden olyan magyar törvény ellen, amely horvát tartományi jogaikkal ellentétben volna. Így álltak útjába több törvény végrehajtásának, bár a magyarok mindig tekintettel voltak az ő horvátságukra, s ezért az 1830-i törvényben is csak Magyarország szűkebb határai között — Horvátországra ki nem terjedően — mondták ki a magyar nyelv kötelező ismeretét a hivatalnokokra. A horvát (illír) mozgalom feje a krapinai gyógyszerészfiú, *Kráj Lajos* volt, aki teljesen a *pánszláv mozgalom* jegyében üzent hadat a magyar vonatkozású törekvésnek. Lapot indított és megkezdte munkáját nyíltan is a »magyarizmus« ellen, s már nemcsak a horvátokhoz szólt) benne, hanem az *összes délszlávokhoz*, kiket ő fogott össze először egységes nemzetté. Nem kisebb dologról álmodozott, mint *Nagy-Illíriáról*, amely a horvát királyságon kívül magában foglalná Dél-Magyarországot, Dél-Stájerországot, Karintiát, Krajnát, Boszniát, Montenegrót, Szerbiát, Bulgáriát s erről térképet is rajzolt. Gáj mozgalma német- és főként magyaryülölete nélkül bizonyára nem terjedt volna el annyira, mint így, amikor azt durva magyarellenes támadásokkal fűszerezte. Persze a szerbek nem) voltak hajlandók saját nemzetiségükről lemondani, s az volt a véleményük, hogy az összes délszlávokat inkább a szerb, mint az illír név alatt kell összefogni. Természetes,

hogy mindezek köztudomásúak voltak a magyarság körében is. Világosan látszott már, hogy *itt tulajdonképpen többé nem egyszerű nyelv-kérdésről van szó*, hanem két fejlődésben lévő nemzeti mozgalom összeütközéséről.

AZ OLÁH KÉRDÉS. Az oláh ébredés hasonlóképen akadálytalanul folyt le. Itt Sinkai György magyar urak támogatásával megírja az *első oláh történetet*, aki Budapesten egyik nyomdában volt alkalmazásban. Folytatja munkáját egy Maior nevű oláh, aki ugyancsak Budapesten 1812-ben adja ki rövid oláh történetét, az *oláhság dákoromán szellemének első igazi megalapozását*. 1819-ben megalakul Pesten az *első oláh társadalmi egyesület*. Maior történeti felfogása lesz a múltbeli elképzelés alapjává a román gondolkodásnak s terjed el Erdélyben és ezen át az oláh fejedelemségekben. Közben a *dunai román fejedelemségekben* is megindult az élet, mivel az orosz hadjáratok miatt a török felhagyott fanaróit uralmával, 1822-ben kinevezte az *első oláh fejedelmeket* úgy Moldvában, mint Oláhországban. A kultúrát itt is erdélyiek terjesztették. Az egymást követő lázadások nyomán Erdélybe menekült emigránsok, fiatal bojárok hazatérve, *irodalmi társaságot alapítanak* az erdélyi oláhság mintájára. Az új gondolkodásnak érzelmi alapja pedig a három államalakulatba széttagolt oláh nép egysége és a római gyarmatosoktól való büszke leszármazás volt, amiből az oláh literátörök már a 30-as években sem csináltak titkot, amint-hogy Erdélyben is Moga püspök vezetésével mind erősebbé válik a törekvés a három nemzet rendszerének megváltoztatására és az oláhság politikai elismertetésére.

A SZERB KÉRDÉS egyidőben érett az oláh-val. Mindkét nép kulturális fejlődése nem a határokon túl élő, többé-kevésbé független néprészekben, hanem a magyar állam keretei között kristályosodott ki. A szerbek aránylag lassan művelődtek a görögkeleti egyházban uralkodó orosz liturgikus nyelv miatt. De már 1790—1836 között uralkodó pátriárkájuk, *Stratimirovics István* 1804-ben az orosz külügyminisztertől Szerbia függetlenségét s a Szerémséggel és tengeremlékkel megnagyobbítását kívánja. Pánszláviát *orosznyelvű* levelezésben szerették előkészíteni, mert a titkosrendőrség nem tudott oroszul. Különben a karlócai és újvidéki orthodox gimnáziumok, papés tanítóképzők, gazdag egyházak az orosz gyámkodás nélkül gyorsabban virágoztathatták volna fel szerb irodalmukat és nemzetiségüket. Ennek megalapítója a század Végén élő szerzetes *Doszifej Obradovics* után, *Vuk Stefanovics Karadzics* volt, aki 1814-től kezdve a szerb népdalokat és epikus énekeket adta ki. Az ő és társai működése magyar területen folyt le, cirilbetűs könyveik a pesti nyomdáknak jelentek meg s maguk érintkezésben voltak már,

részben a szerb származású *Vitkovics Mihály* által, a magyar irodalommal is.

A *TÓTOKNÁL Kollár János* tót nyelvű epikus költeményében (1827) már szintén testet öltöttek a *pánszláv törekvések*, amely mögött itt is Oroszország óriássá növekedésére állott. A *pánszlávizmus* kiinduló fikciója az volt, hogy az összes szlávok egy nemzet, s mint ilyen, minden törekvésük az volt, hogy *Oroszország protektorátusa* alatt megvalósítsák régi álmukat, az egységes szláv birodalmat. A tót fejlődési azonban egyidőre a cseh hatás akadályozta, amely a husziták és a Felvidékre menekült cseh—morva protestánsok óta főként az evangélikusok egyházi nyelvben nyilvánult meg. A Felvidék tót lutheránus bibliai cseh egyházi nyelven voltak írva és nem tótul. A katolikus egyházfők ugyan megpróbálták a tót nyelvet népszerűsíteni az egyházban és az irodalomban. Az evangélikus tótok azonban, akik részére *Pozsonyban már 1803-ban cseh—tói nyelvi katedrát állítottak fel*, teljesen cseh irányban nyerték kiképzésüket. A *csehnyelvű tót irodalom versei pánszláv álmokkal töltötték meg a tót mozgalmat*. Legnagyobb hatása Kollár 1824-ben megjelent szonettgyűjteményének volt, melyben *Slava* istennő a pánszlávizmusban egyesült népek vezére és pártfogója, ő jutalmazza meg a hű szlávokat és bünteti válogatott kínokkal a szlávok ellenségeit, a németeket és magyarokat.

A hangulat a 40-es években mind forróbbá vált, s itt-ott, kisebb körökben, súlyosabb bonyodalmakat is okozott. Világosan látható volt a helyzet rosszabbodása az *erdélyi nyelvkérdésben*. Itt a *szászok* az 1837-i országgyűlésen még beleegyeztek a magyar kívánságba, hogy a törvények eredeti szövege magyar legyen, de már 1841-ben a maguk számára a német nyelvhez ragaszkodnak, amiből heves viták és a két nép erős elidegenedése származik. Az oláhok közt a *Leményi* püspök által kibővített balázsfalvi iskolába új tanárnemzedék kerül, akik közül *Barnatiu Simon*, aki vérében érzi a római örökséget, mindenkit árulónak tart, ki a dákoromán eszmét feladja. A kolozsvári líceumban is megalakul a *román olvasótársaság*, tagjai között van *Jancu Abrahám*, mint a balázsfalvi kicsapottak közt *Axente Szévére*.

Erdélyben ez váltotta ki az önállóság feladásának most már őszinte vágyát és az anyaországgal való egyesülés gondolatát. Érdemes itt meghallgatnunk *Wesselényi Miklós* bárónak, a fogságban megvakult nagy magyar és erdélyi politikusnak szavait, amelyeket 1843-ben megjelenő egyik könyvében mond. Mások közöttük kegyelmesebbek irántunk. Horvát- s Tótország (Szlávia) az egyik, az úgynevezett tót vármegyét pedig egy más alkotandó szláv álladalom részévé szánván; minket magyarokat honunk

közepén azon részre szorítva, melyet tisztán magyarok' lagnak, egy kis tartóin ányoeskává szigorítva — megenged- nének létezni, vagyis tengődni. Ily követelés emeltetik el- lenünk. A szláv követelők mellett, túl az oláhok akarnak pörbe idézni s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Ma- gyarhon oláhlakta részeit venni el tőlünk. Hazám, nemze- tem, léte(i vagy nemléted kérdése forog fenn, ébredj és tegyél, vagy veszni fogsz, óh, bár a földet sarkaiban meg- rázó végítéleti trombita erejével harsogna e felkiáltás min- den magyar kar-, kor-, nem- s helyzetbeli s minden szí- nezetű magyar fülébe. (Szózat a magyar és szláv nem- zetiség ügyében.)

A *TÖBBI NEMZETISÉGEK* közül csak a *szászok* és a *zsidók* nem helyezkedtek szembe a magyar fejlődéssel. A hazai németiség nagyobbrészt» földmivelő volt s alig jött számba nemzeti szellem dolgában. A városi polgár- ság, ipar és kereskedelem, közlekedés által összekapcsolva a városokat egyre jobban meghódító magyarsággal, meg- kezdte magyarosodását. (*Toldi* [Schedel] *Ferenc*, a ma- gyar irodalomtörténet lelkes kutatója, *Irányi* [Halbschuh] *Dániel*, a liberális ifjúság egyik lelkes vezetője, *Henszl- mann Imre*, a régész és a magyarság németnyelvű védel- mezője, stb. szintén elmagyarosodott német családok sar- jai.) A Bánság nagy szülöttje, *Lenaii*, külföldön lesz né- met költővé. A falusi németiség papjával és tanítójával lugyan továbbra is német marad, de műveltebb vezető 'eleme a városokban észrevétlenül magyarrá lesz, azzá teszi a magyar reformkorszak, a szabadságideákat csillogtató liberalizmus vonzóereje és nagy alakjainak hatása. A ma- gyar nyelvmozgalommal szemben fellépő német röpiratok és hiriapi cikkek szerzői sem hazai németek, hanem birodalmiak voltak. A német politika természetesnek tartotta az államnyelv terjesztését és a hazai németiség beolvadá- sán sem akadt fenn.

A német értelmiség felszívódásával a németnyelvű la- pok szerkesztése a zsidóság kezébe megy át. Ezek a zsidó literátor ok azonban ugyanazon heves, élcelő és gúnyolódó! hangon írnak és erősítik a magyar reformmozgalmat, mintha magyar bölcsőben ringatták volna őket. A hazai zsidóságnak azonban minden oka meg volt arra, hogy csatlakozzék a reformpárthoz, hiszen ennek liberalizmusá- ból önként keletkezett a *zsidó emancipáció* s a zsidóság teljes egyenjogúsítása, ami 1840:XXI. te,-ben még nem si- került, amennyiben itt még csak az országban született, vagy az ittlakásra törvényes engedelmet nyert zsidóknak, engedi meg a lakhatást, gyáripar“ kereskedelem mestersége- ket, tudományok művelését. Teljes emancipációjukat — szabadságharcbeli szereplésükért — a szegedi parlament mondta ki 1849-ben.

A *LIBERALIZMUS ÉS A NEMZETISÉGEK*. Magyarországnak 1842-ben nem egészen 13 milliónyi lakosságából csaknem 5 millió (4,812.759) volt magyar. Ezzel szemben lakott itt 1,600.000 tót, 1,270.000 német, 2,200.000 oláh, majdnem 900.000 horvát, 1,200.000 szerb, 440000 rutén, 240.000 zsidó és egyéb kisebb nemzetiség. Ezek a nem-magyar népek a rendi Magyarország egész fennállása idején békességben éltek a magyarsággal. Nem azért, mintha korábban nemzetiség nem lett volna, hanem azért, mert keletről idetévedt testvértelen nemzetünk idegenektől körülvéve kezdettől fogva érezte kifelé zárt egységét, s a magyarság magasabb társadalmi osztályait azonos nemzeti,! érzés és egységes műveltség, az alacsonyabb társadalmi rétegeket pedig közös faji öntudat kötötte össze. A rendi századok alatt tehát nem volt ez országban egyetlen kifejlődött nemzetiség, amely a magyarsággal akár műveltség, akár nemzeti erő szempontjából versenyezni tudott volna.

A liberalizmus a politikai jogok kiterjesztését követelte, s ezzel a magyar nemzet politikai egységének egy csapással végét szakította. A liberalizmus természetesen nem gondolt azzal, hogy ideális elgondolása szerint követelt jogkiterjesztésével *saját faján* fog jogfosztást elkövetni. A liberalizmus és nemzetiség küzdelméből az (utóbbi győzedelmeskedett. A liberalizmus hívei azt gondolták, hogy elég lesz az országban a magyar liberalizmust proklamálni, s annak kétségtelen áldásait a félbarbár népfajok körében magyar közigazgatás és magyar közoktatás eszközeivel elterjeszteni: máris boldog lesz a magyar, de az idegen nemzetiség is. Erős volt bennük a hit, hogy a Szabadság és az Ész minden nemzetenél csodákat művelhet, s nem hittek Széchenyinek, mikor ez a nemzetekről szólva kimutatta, hogy az, ami az egyiknek jó, az a másiknak rossz lehet.

A *reformországgyűlések nyelvtörvényei* (1830:VIII., 1836:111., 1840:VI., 1844:11.) fokozatosan kimondták, hogy az országgyűlési tárgyalások, törvények, központi hivatalok, törvényszékek és szentszékek nyelve magyar lesz, a horvátoknak pedig hat évet engedtek, hogy a magyar országgyűlésen magyarul beszéljenek. *Nemzeti elnyomásról, idegen népfajok üldözéséről szó sincs e törvényekben.* s csak azt mondják ki, hogy a latin nyelv kétségtelen szükségévé vált eltávolítása után Magyarországon, a magyar faj politikai és művelődési fejlettségénél fogva természetesen a *magyar nyelv* vonuljon be mindezekbe.

Nemzetiségi viszályaink gyökere a liberalizmus negyvenes évekbeli magatartására nyúlik vissza. Az akkor fölmerült kérdést a liberális irány nem tudta úgy megoldani, hogy az érdekelt felek megnyugodtak volna. Ez a

megoldatlan kérdés azóta nyílt sebként terjengett a nemzet testén. De csalódnánk, ha ezt tisztán a magyar liberalizmusra vonatkoztatnánk. A liberalizmus nem oldotta meg Ausztria, Németország, Anglia nemzetiségi kérdését sem, mert *a politikai szabadság mindenhol kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a nemzet és nemzetiségek ellentétét elsimit-Hatta volna.* A liberalizmus csak olaj volt a tűzre, amely már amúgy is lobogott, s bebizonyította azt, hogy e kérdésben — mint annyi sok másban is — a Szabadság és Ész tehetetlen.

A különböző pártállású férfiak természetesen különbözőképpen akarták megoldani ezt az égető problémát, Kossuth a közoktatási nyelv magyarrá tételével óhajtotta a célt elérni. »Legfőbb ideje — írja egyik cikkében —, hogy a mulasztás helyrehozassék, mi annyival könnyebben megtörténhetik, mivel a hazafi szívnek öröme válik tanúságot tenni, hogy e részben tanítók, iskolai kormányok s egyesek buzgósága által már igen sok előkészítő lépés történt«; ezek tekintetbevételével óhajtja, hogy »hazánkban közoktatási nyelvvé a latin helyébe haladéktalanul a magyar nyelv tétessék. Ami pedig a falusi népiskolákat illeti: miután a státusnak kötelességében áll gondoskodni, hogy az ország közigazgatási nyelvét megtanulhatni mindenkinek alkalmá legyen: szükségesnek tartanak azon intézkedéseket, hogy a magyar nyelv minden falusi tanodában is okvetlenül taníttassék.« (Pesti Hirlap 1842. évi¹ 183. szám.)

A liberális tanokat olyan csalhatatlannak gondolták, mint a csodabalsamot, amely minden sebet meggyógyít., Voltak a liberalizmus hívei közt is, akik Széchenyirez hasonlóan az anyaföld talaján állva, nem osztottak Kossuth illúzióiban, így Deák Ferenc is. A veszedelem láttán békés utón akarták elintézni az egyre jobban lángoló nemzetiségi kérdést. A haza bölcsének nyugodt, férfiasan kemény beszédét megtapsolták, de elfordultak tőle éppúgy., mint Széchenyitől, annál is inkább, mivel a nyelvkérdést illetően egyik sem lépett fel pozitív programmal.

Mennyire a helyzet elevenjére tapint *Komis Gyula* > amikor így ír: »A magyarság tragikus dilemma előtt állt. Vagy nemzeti életösztonéből kifolyólag minden törvényes és társadalmi eszközzel terjeszteni igyekszik nyelvét, de kikkor magúra zúdítja az idegenajkú népeket; vagy pedig teljesíti ezek nyelvi kívánságait s akkor maga nyújt segédkezet az ország felbomlásához, a nemzetiségeknek a fajokon államokhoz való mielőbbi csatlakozásához...« Az előbbit Kossuth tanácsolta, aki liberális ideológiájából következőleg optimista volt e tekintetben, az utóbbit, a kiegyezést kereső utat Széchenyi óvatosan megfontolt útjai választotta volna, amely a nemzetiségi kérdésben határo-

zottan pesszimista volt. Mindez azonban nem változtatott többé a kérdésen: *a nemzetiségek bizonyosan tudták, hogy őket beolvasztani már nem lehet.*

A MAGYAR NEMZETISÉG FEJLŐDÉSE. Ha azt a kérdést nézzük, milyen pozitív eredményt ért el a reformmozgalom a magyarság széles rétegeiben, mennyire hatotta át a jobbágyságot és más alsó osztályokat, csak azt felelhetjük, hogy ezek az osztályok vajmi keveset tudtak a reform mozgalmáról, mégkevésbé a liberalizmusról. Ha mégis nagy jelentősége van e korszaknak, úgy azt abban kell látnunk, hogy a 30—40-es évek valóban csodálatos gazdagsággal ontották magukból a *hatalmas egyéniségeket*, akik a szellemért és lelki haladásért éltek s azt tehetségük minden megnyilvánulásával szolgálták is. *A tehetségeknek ez a gazdagsága szinte egyedülálló nemzetünk történetében.* Ebből a szempontból valóban érdemes e kort és különösen nagy szülőiteit mintaképül állítani, tőlük lelkesedést, hazafias érzelmeket tanulni. Az ő ténykedésükből alakult ki *a magyar nemzetiségnek mindent átalakító tudatossága. Ez a tudatosított nemzetiség és a felismert célokra törő kollektív erő teszi a reformkori igazi, nagy magyar nemzeti korrá.* A nemzeti eszme, amely azelőtt inkább csak példászerűen mutatkozott egy-egy nagy magyarban, most alakul át az élet egyetlen és hatalmas irányítójává, úgyannyira, hogy szinte vallásos hódolatot vár és nyer. Széchenyi hazafias hangja inkább csak gyenge szóló volt a néma csendben, melyet alig követett más kíséret; most mintha valami hatalmas zenekar csattant volna fel, dobban ki ezek szívéből a nemzetiség szent himnusza.

A nemzetiségnek ez a csodálatos bimbóbaérése az általános európai *individualizmus* szárnyain jött hozzánk. Nyugaton már jóval korábban kibontotta szárnyait ez a nagy áramlat s egyre-másra termelte ki a nagy egyéniségeket. Hozzánk ez is csak elkésve érkezhett, fejlődésünk hosszas hátramaradása miatt, de már a reformkor évtizedeire megérkezik s előnti az egész magyarságot. Ez a nagy hatás érthető is volt, hiszen a rendi nacionalizmus az osztályérdekek béklyóiba kötötte az egyéniséget, s aki mégis meg akarta találni és tartani önállóságát, annak áldozatokat kellett hoznia, mint *Kazinczynak, Bacsányinak, Csokonainak* s annyi más tragikus egyéniségnek. A nemzeti érzés kiteljesedése született meg most, amikor szétöri az embereket szorító rendi öntudat abroncsait és lehetővé teszi, hogy a széles nemzeti összetartozás tudata mellett kiki a saját emberi egyéniségét is fejleszthesse. Így esett egyidőre nálunk a nacionalizmus az individualizmussal, s ezek csodálatos egybefonódása növelte oly nagyra az egyéniségeket. Valóban, *a nagy emberek mindig és min-*

denütt e két erőnek: az individualizmusnak és nacionalizmusnak erőit fontak össze lelkükben csodálatos módon. Elég itt hivatkoznunk a német *Sleinre*, *Humboldtra*, *Fichtere*, a franciáknál *Guizofra*, *Thiersre* vagy *Lamartinre*, *Victor Hugóra*, *Cluileaiübriandra*, az angoloknál *Cromwelltől* és *Miltontól* a *Pitt*-eken és *Fórokon*, *Burke-re* és *Wellingtonon* át *Palmerston* nemzedékéig.

A másik dolog, ami a reformkorszak nemzeti nagyságát előmozdította az, hogy nálunk a nemzeti élei kiteljesedési jelző összes lényeges erők egyszerre, egyidőben fakadnak virágzásba. Nyugaton ez jóval korábban, már a XVII. században megindul, nálunk csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején, viszont a szláv és oláh népeknél még ugyanezen időben nyomát sem látjuk a nemzeti élet tudatosságának.

Így válik nálunk tudatossá a lélek legnagyobb kifejezője, a zene (műzene), amely széles tömegeket ragad meg érzelmi tartalmával. Ez főként a francia háborúk alatt fejlődött ki, s lett belőle az úgynevezett *verbunkosstílus*, melyet a reformkor emberei és utódai már egyenesen az ősi magyar zenének hisznek. Ennek a stílusnak egyik legragyogóbb kivirágzása a *Rákóczi-induló*, amely a reformkor politikai és irodalmi törekvések népszerűsítésekor terjedt el általánosságban. A verbunkosstílust alakítják ki a század első két évtizedében a cigány eredetű *Bihari János* († 1822), aki a verbunkosnak végleges formát ad, majd *Csermák Antal* († 1820), a Bécsből hozzánk költözött zenetanár, aki nyugati instrumentális hatásokkal gyarapítja a verbunkost, míg *Lavotta János* († 1820) a legátfogóbban fejleszti ki a verbunkost és adja át a nemzeti érzés hordozóinak. Rajtuk lendül fel a du-nántúli származású *Erkel Ferenc* († 1893), akinek Bátori Mária-ja 1840-ben, Hunyadi László-ja 1844-ben, Kölcsey Hímnusz-ának megzenésítése 1844-ben jelenik meg. Folytarta e sort *Liszt Ferenc*, akit 1840 és 1846-i útjain Pesttől Kolozsvárig nálunk eddig hallatlan ünneplés vesz körül. Liszt itt gyűjti össze a *Magyar Rapszódia*k anyagát, melyek a Reformkor nemzeti zenéjét, mint jellegzetes magyar zenét, teszik ismertté a világon.

A 40-es évekre fejlődik ki a magyar színjátás élete is, mely a zenéhez hasonlóan szintén nagy körben népszerűsítette a reformkor érzelmi világát. Az állandó magyar színpadhoz magyar kultúrájú városi élet kellett, ez pedig csak a XIX. század 30-as éveiben fejlődött ki nálunk. *Kelemen László* színtársulata 1790-ben Budán a Várszínházban, majd a pesti Rondellában tart két előadást, hogy utána ismét a német színházak folytassák tovább műsorukat az akkor még német városokban. Ettől még hosszú volt az ut az állandó magyar színpadig. *Ka-*

tona József Bánk bánja már 1815-ben készen volt, ugyan- csak készen voltak már *Kisfaludy Károly* vígjátékai is, *Vörösmarty* történeti tragédiái is, melyekben már legalább az érzelem és a dikció volt magyar, amikor Pesten még mindig a német színház tudott csak megélni és hatni. *Kolozsvár*ott pedig nem kisebb egyéniségek vállalják már ez- időben a magyar színész keserves sorsát, mint a jászberé- nyi születésű *Déryné Schönbach Róza*, a szebeni *Kántorné Engelhardt Anna*. Végre Széchenyi kezdeményezésére 1837- ben felépül a *Pesti Magyar Színház* is, a későbbi Nemzeti s világot jelentő deszkáin nemsokára olyan színészek jelen- nek meg, mint *Megyery*, *Egressy Gábor*, *Lendvay Márton*.

A nemzeti eszme harmadik nagy terjesztője a *szép- irodalom* volt, amely ugyancsak ebben a korban szabadul föl az idegen befolyás alól és találja meg végre önmagát, saját formáit, amey a nemzeti szellemet fejezi ki leg- tökéletesebben. A rendi korszak nagy írói még csak a ne- mességhez szólnak (*Virág* és *Berzsenyi*), *Vörösmarty* és előbb *Kazinczy* műveit is inkább a műveltek, főként a fia- talok olvassák. A magyar közönséget inkább a könnyed és mulattató olvasmányok nyerik meg. Így kerül az ér- deklődés központjába *báró Jósika Miklós*, akinek Abafi-ja és Zólyomija 1836-ban jelenik meg s szorítja ki az idegen- ből fordított regényeket. De közeleg itt is a 40-es évek beteljesülése: 1845-ben megjelenik A falu jegyzője, s két évi múlva *Eötvös* nagy történeti regénye, M agyar ország¹ 1514-ben. Ugyanezen évben jelenik meg *Kemény Zsigmond* báró első nagy történeti regénye, Gyulai Pál, amely visz- szanyul a múltba. A jelen életnek modern változatosságát,, a városi élet szépségeit és mulatságos oldalait *Nagy Ignác* kezdeményezésére az »Életképek« jeleníti meg, inig végül; *Jókai Mór* megrajzolja a Hétköznapokban városi és vi- déki életünket. Az 1817 és 1825 közötti időben huszonhét zseni és tehetség születik magyar földön. E két dátum között a múzsa huszonhét gyermeket csókolt homlokon bölcsőjében s köztük olyanokat, mint *Petőfi*, *Arany*, *Ma- dách*, *Jókai*, *Tompa*... És nézzük e nagyok működési te- rét, még földrajzilag is hogy megoszlanak a magyar föl- dőn, amelyet most fedeznek fel a magyarság számára. Arany a tiszántúli epikus nyelvet szólaltatja meg. *Petőfi* a duna—tiszaközi szilaj líra dalnoka. *Madách* és *Tompa* az északi hegyvidéki magyarság bölcselkedő és méléző' húrjain játszanak s *Jókai* a népvándorlás annyi népétől' megtermékenyített Dunántúl ezeregyéjszakai kalandos képzelmének aranszájú mesemondója. S ez a huszonhét ifjú, ugyanannyi tehetség, már készen áll a 40-es évek- ben, hogy tollával és szívével szolgálja a hazát és annak ügyét.

Volt a nemzetiségi eszme megerősödésének még egy

eszköze, amely szintén ezidőben vált ható tényezővé: a *gazdasági érdek*. Amíg Széchenyi a bel'földi fogyasztási emelkedésétől várta a gazdasági helyzet javulását, most Kossuth irányítására a *vámkérdés* került előtérbe. A német államok vámszövetségét 1839-ben újították meg (Zollverein) s ezzel kapcsolatban felmerült az a kérdés, hogy Ausztria is csatlakozzék a vámszövetséghez s így alakuljon ki egy olaszellenes középeurópai vámunió Németország, Ausztria és Magyarország között. Ausztria számára ez igen nagy jelentőségű volt, mert nélküle teljesen kiszorult volna a német piacról, másrészt viszont nehézségeket okozott az, hogy Ausztria és Magyarország között is voltak vámfalak, amelyeket így most le kellett volna rombolni. Ez volt az oka annak, hogy az osztrák politikusok a 40-es évek óta a monarchia határain belül akartak egységes vámuniót kialakítani. Kossuth jól látta e törekvések rugóit s ellenezte azt, egyrészt mivel a vámuniót német nemzeti intézménynek látta, amely útját állana a magyarosodásnak indult német városok assziniilálásának, másrészt azért, mivel List Ferenc német közgazdász nyomán azt hirdette, hogy a gyenge ország számára nemzeti védővámrendszer a legfontosabb s így az országnak önmagának kell iparát és kereskedelmét politikailag önállóvá fejlesztenie. Így került szembe Kossuth az osztrák gazdasági politika legérzékenyebb oldalával. Ennek következménye lett a *hazai ipar pártolásának felkarolása*. Batthyány Lajos gróf indítványára már 1841 és 1842-ben *honi ipar)műkiállítást* rendeznek, P érezel Mór Tolnán, Batthyány Kázmér és mások a vidéki városokban iparpártoló *véd-egyleteket* alapítanak. Pesten *Kereskedelmi Bank létesül*, valamint *Gyáralapító Társulat*. Megindul a *Védegylet-mozgalom*, amelynek célja az osztrák iparcikkek bojkottálása volt. E mozgalomnak csakhamar mintegy 100.000 tagja lett és több mint száz fiókkal rendelkezett. A mozgalomnak legnagyobb jelentősége az volt, hogy a hazai ipar támogatásával a hazai német városi polgárságot, mely a kormány kereskedelmi politikájának eddig mindig csak kárát látta, most megnyerte a magyar nemzeti gondolatnak. Ilyen és ehhez hasonló nemes gondolatok foglalkoztatták a jeles elméket, amikor a tömeg még mindig változatlanul élte a maga úrbéri életét, legfeljebb az általános humanisztikus ideák terjedésével, itt-ott a megyei igazságszolgáltatás javulásával könnyebbedít sorsa. Élükön ott haladnak az alig húszévesek, akik tudatosan nevezik magukat »*Fiatal Magyarországnak*«, s akiknek minden rossz, ami ebben az országban van és mindent gyökere- sen meg akarnak változtatni. Nagy belső fellendülés, a politikai ellentétek elmélyülése, a nemzetiségi kérdés elmérgesedése, a nemzeti gondolat és a liberális eszme for-

rongása telte forróvá a levegőt, mire az 1843-44-i országgyűlés összehívására került a sor.

7. FEJEZET:

Az új alkotmány megteremtése.

V. FERDINÁND. (1835—1848.) Mielőtt meg az 1832—33-i országgyűlés feloszlott volna, Ferenc meghalt (1835) s trónját fia, Ferdinánd (e néven V.) örökölte. A szegényeknek valóságos atyja volt s számos közjóléti, kulturális intézmény megalkotása fűződik nevéhez. Jóindulatú kormányzása azonban nem tudta megakadályozni az európai mozgalom terjedését, s talán éppen ez sietette az 1848-i események bekövetkezését. Az alkotmányos törekvésekkel szemben közömbösen viselkedett s helyette a bécsi kormány szegült ellene a magyar törekvéseknek.

AZ 1843—44 ORSZÁGGYŰLÉS. Láttuk, hogy a/ 1839—40-i országgyűlést követő három esztendő nemcsak szellemi harcokban telt el, hanem az általános fellendülés nyomokat hagyott az anyagi fejlődés terén is. A már emiitett ipari és kereskedelmi fejlődésen kívül serényen folyt a még Széchenyi által megindított Al-Duna-szabályozás, 'ugyanez történt a Tiszával, hogy annak árterületét a mezőgazdaság hasznosíthassa; kereskedelmi utakat, vasutakat terveznek s általában az ország gazdasági fejlődésének útját készítik elő minden vonatkozásban. Míg a magyar reformpárt ilyen vállvetett buzgósággal igyekezett az ország bajain segíteni, addig a kormány minden eszközzel, még az erőszaktól sem riadva vissza — (zalamegyei véres korteskedés, amiért Deák nem fogadta el követi megbízását) —, azon dolgozott, hogy a következő országgyűlésre minél több konzervatív követet hozzon be, hogy ezek segítségével elvágja a reformok útját. Ilyen előzmények után ült össze az 1843-i országgyűlés.

Ausztria belső viszonyai sem voltak megnyugtatók. A harmincas években Németországiján is erős nemzeti öntudatosodás állott be, ami erősen veszélyeztette Ausztriának a német tartományok közötti vezetőszerepét. Hasonló mozgalmak voltak Felső-Itáliában is, ahol ezklőben (1831) már Mazzini munkálkodott az olasz nemzeti egység megalakításán. Ausztriának így minden oldalról védekeznie kellett az egyre jobban feléledő nemzeti öntudatosodás ellen, ami nagyhatalmi állását fenyegette. Ez az izgalmas külpolitikai helyzet okozta, hogy a bécsi kormány még azokat a veszélytelen reformokat sem akart; megengedni, amelyeket Széchenyi őszintén feltárta Metternichnek amelyeket még az sem ellenzett.

Az 1843-ban összegyűlt országgyűlés legfontosabb tárgya. Széchenyi közbenjárására — az *adózás kérdésének rendezése* lett volna. Ez pedig éppen elég fontosságú volt ahhoz, hogy megmozgassa az ország közvéleményét s már a követválasztások is nagy izgalmakat váltottak ki. A vagyontalan kisnemesség, amelyet a jobbágytól immár csak az adómentesség különböztette meg, görcsösen ragaszkodott kiváltságának megtartásához, mert nem akart jobbágy-sorba kerülni. Mivel pedig a kisnemések a megyegyűlésekre személyesen mentek el, ilyen irányú megbízást adtak a választott követeknek is. Természetes tehát, hogy a legtöbb megye olyan követet küldött az országgyűlésbe, aki a nemesi adózás ellen foglalt állást. Így történt ez *Deák Ferenc*cel is, akit a zalamegyei nemesség az adómentesség fenntartására utasított. Mivel ez a megbízatás ellenkezett Deák felfogásával, nem vállalta a megbízatást, inkább távol maradt az országgyűléstől. Az alsótáblára így a nemesi kiváltságot megtartó követek jutottak be többségben. Ugyanez volt a helyzet a felsőtáblán is, ahol a konzervatív pártot a fiatal *gróf Apponyi György* vezette. Kétségtelennek látszott, hogy ilyen körülmények között az országgyűlés a közadózás reformját meg nem valósíthatja.

Néhány jelentős alkotása azonban még így is volt ez országgyűlésnek. Kimondják, hogy ezentúl *a törvényhozás, közigazgatás és a közoktatás nyelve a magyar*. Horvát- és Szlavónország latinul tárgyalhatja ugyan belügyeit ezentúl is, de köveiteinek az országgyűlésen magyarul kell beszélniük és a horvát közép- és felsőiskolákban a magyar medvét is tanítani kell. A másik jelentős törvény kimondta hogy ezentúl *a nem-nemes is viselhet hivatalt*. Végül *a vegyes házasságok ügyét rendezték*: nemcsak a katolikus, hanem a protestáns pap előtt kötött vegyesházasságok is érvényesek lettek, az ilyen házasságból született gyermekek közül a fiúk az apa, a leányok az anya vallását követték. Rendezték végül a *közmunkákat* is: az egésztelkes jobbágy évi 12 napot lesz köteles szekerével és ígásmarhával közmunkában tölteni. A kisebb telekkel bírók telkük arányában, csökkentett terhet tartoztak viselni.

A legtöbb reformjavaslat azonban megbukott. Így a közteherviselés, amelyei a felsőtáblán Széchenyi javasolt, majd a Deák Ferenc és társai által kidolgozott büntetőtörvény-javaslat is, amelyben már a törvény előtti egyenlőség lett volna kimondva, a földesúri bíráskodás eltörlésével. Elvetették az esküdszéki javaslatot is, a szabad királyi városok jogainak szabályozását, majd az Erdéllyel való unió tervét. Felvetették az alföld fiumei vasút tervét is, amelynek az lett volna a célja, hogy Fiumét összekösse az országgal, de ezt is elvetették. A sorozatos kudarcnak az lett a következménye, hogy az országgyűlés

a legelkeseredettebb hangulatban oszlott szét. Majd amikor azt berekesztették, a kormány eltiltotta Kossuthot a lapszerkesztéstől.

A *VÁRMEGYE ÖNKORMÁNYZATA*. Az egyre rosszabbodó külpolitikai helyzet nyomására az öreg Metternich is a reformok útjára lépett. Az ő reformjavaslatai azonban egészen másirányúak voltak, mint a reformpárté. Már 1844-ben feltárja József nádornak, hogy megváltoztatja eddigi politikáját, mert az abszolutizmus és a magyar alkotmányosság nem fér meg egymással és ebből az éles ellentétből csak kár származott Magyarországra az utóbbi évtizedek alatt. Az irányt változtatott Metternich megnyeri terveinek *Széchenyit* is, aki a közlekedési ügyek vezetését veszi át, mivel Kossuth radikális agitációja főmánnegysem sokat várt már az ellenzéktől.

Az újítások első része az volt, hogy a kormány megváltoztatta a *megyei közigazgatást*, amelyet ezentúl az alispánok helyett *főispánok* vezettek. Amelyik főispán ezt nem vállalta, azt elmozdították hivatalából s helyébe *adminisztrátort* neveztek ki, aki a kormány rendeleteit végrehajtotta. Összesen 18 ilyen adminisztrátor került az ellenzéki megyék élére.

Az ellenzék azonban teljes erejével szállott szembe az adminisztrátori rendszerrel. Meghagyták az alispánoknak, hogy a hivatalos pecsétet ne adják át az adminisztrátoroknak és ne engedjék meg, hogy a megyék belső igazgatását átvegyék kezükbe. Csakhamar azonban a liberálisok között is megoszlás támadt. Arról volt szó ugyanis, vajjon teljesen új alapokra fektessék az ország kormányzását, vagy ne; népképviselően alapuló országgyűlést és ennek felelősséggel tartozó minisztériumot szervezzenek, s ennek következtében a megyék jogkörét megszorítva, azok *közigazgatását központosítsák*, vagy meghagyják változatlanul a megyei rendszert? Akik a felelős kormányrendszert, parlamentet és a megyei közigazgatás központosítását óhajtották, *centralistáknak* (Szalay, Eötvös, Trefort, Csengeri, Kemény Zsigmond, Széchenyi, stb.), akik pedig Kossuth és Teleky gróf köré csoportosultak és a vármegyei rendszert védelmezték, *autonomistáknak*, *munici-pálistáknak* nevezték.

Az így megoszlott liberális pártot *Deák Ferencnek* 1847 nyarán megírt *»Ellenzéki nyilatkozata«* békítette össze. Siettetten ezt a nyilatkozatot egyrészt *József nádor halála*, aki ötven éven át a magyar érdekeknek szószólója s a nemzetnek békéltető közbenjárója volt az uralkodónál, másrészt az, hogy a konzervatív párt is kiadta a maga reformtervét, amelyben *Széchenyit* követve, annak reformjait tette magáévá.

Az Ellenzéki nyilatkozatban foglalt program tulaj-

donképen teljes egészében az volt, amit Széchenyi jelölt meg előbbi műveiben, a liberálisok azonban most ezen tervek radikális megoldását hangoztatták és népszerűsítették, így kerültek a közvéleménybe a *Hitel*-ben csak kevesek számára hozzáférhető reformtervek, melyek közt a felelős magyar minisztérium, a népképviselőten alapuló országgyűlés, az Erdéllyel való unió, a sajtószabadság, a teljes jogegyenlőség és a közteherviselés szerepelt. Ezzel a programmal zászlaján indult harcba az egyesült ellenzék az 1847 november 7-re Pozsonyba összehívott országgyűlésre, amely a *legutolsó magyar rendi országgyűlés volt.*

AZ 1847—48-i ORSZÁGGYŰLÉS. Az országgyűlés a liberális párt követeléseinek megvalósítását akarta keresztül vinni. Nem kisebbet jelentett ez, mint a régi, százados rendi alkotmányt lerombolva, annak romjain a modern európai államok mintájára szervezett új magyar államrendszer megépítését. A szinte lehetetlennek vélt feladat megoldásánál a közbejövő *nemzetközi állapotok* segítették az országgyűlést terveinek megvalósítására.

Az országgyűlést november 12-én maga V. Ferdinánd király nyitotta meg *magyar beszéddel*, ami leírhatatlan lelkesedést keltett. (Három század óta az első uralkodó, aki magyarul szólott a nemzethez!) A gyűlés, amelynek első dolga József nádor fiának, *István* főhercegnek nádorrá választása volt, ez után az országos ügyek megvitatásába kezdett.

A felsőtáblán ezúttal az ellenzék száma nagyobb volt,, mint máskor. Vezére *Batthyány Lajos* gróf volt most is, nevesebb tagjai pedig *Teleky, Perényi, Wenkheim, Károlyi* voltak. Az alsó tábla ellenzékét a népszerűség tekintetében most már versenytárs nélkül álló *Kossuth* vezette. Kiemelkedő tagjai voltak *Szentkirályi, Szemere, Klauzál Gábor, Pázmány Dénes, Andrássy*, stb. Deák Ferenc gyengélkedése miatt nem jelent meg. *Széchenyi* ez alkalommal az alsótábla követének választotta meg magát, hogy Kossuth hevességét mérsékelje, mert azt hazájára veszedelmesnek tartotta.

Kossuth csak most jutott igazi szerepéhez. Egymás után aratta szónoki diadalait, de sem ő, sem az egész ellenzék támadása nem birt az adminisztrátor-rendszerrel, az továbbra is megmaradt. Csupán két fontos reformot tudtak keresztülvinni: az *ősiség eltörlését* és a *közteherviselést*, ezek azonban felértek sok kisebb jelentőségű tervvel.

A kormány közben mindent elkövetett, hogy az ellenzékéből minél több követet nyerjen meg a maga számára. Már-már meddőségbe fulladt ez az országgyűlés is, ami-

kor az *európai események* tereltek más irányba a történelem folyamát.

Európa közepén, amelyet a „szent szövetség“ tartott kezében, már a XIX. század 20-as és 30-as éveiben forrt az elégedetlenség. Az 1820-as években Nápolyban, Spanyolországban, Portugáliában tört ki a forradalom. Ezeket a mozgalmakat azonban sikerült leverni. 1830 júliusában újra Franciaország lett a forradalom színtere. Itt XVIII. Lajos utóda, X. Károly akarta visszaállítani a középkori királyságot nemeseivel, papi rendjeivel és kiváltságaival. Ez a törekvés azonban megbukott s a király utódául Lajos Fülöp orleánsi herceget választották meg (1830—1848). Ez a júliusi forradalom újra megmozgatta Európa elnyomott népeit. A német-alföldi királyságban a belgák elszakadtak a hollandoktól; Varsóban kitört a lengyel fölkelés; Olaszországban is újra fellángolt a szabadságharc. A 'belgái mozgalom sikerrel járt; az olasz mozgalmat ismét elnyomták, a lengyel felkelést orosz sereg verte le (Paskievics), mire I. Miklós cár Lengyelországot beolvasztotta Oroszországba. A lengyel fölkelés vezetői közül többen külföldre menekültek és hazájuk iszermvédéseinek feltárásával tartották ébren Európa rokonszenvét hazájuk és népük iránt. (Kölcsey nagy beszéde 1833-ban). Németországban, Ausztriában és Magyarországon a júliusi események forradalmi változást nem okoztak, de egy újabb, az 1848 februári párisi forradalom, majd a március 5-i berlini, március 13-i hécsi forradalom itt is megváltoztatta az állapotokat.

Lajos Fülöp, „a „polgárkirály,“ eleinte, kedvezett a népnek, de később elnyomó törvényeket hozott a szabadsajtó s az egyesülési jog ellen. A betiltás ellen azonban tüntetés készült, miire a király elbocsátotta miniszteriumát, 1848 február 23-án és visszavonta a tilalmakat. Elhatározása a párisi városháza előtt tolongó tömegben nagy örömet kellett, midőn — véletlenül vagy szándékosan — egy lövés dördült el. Erre a katonai őrség sortűzet adott a tömegre, halottak és sebesültek hevertek nemsokára az utcán: készen volt a forradalom (február 21.) A következő napon a forradalmi tömeg a királyt lemondásra kényszerítette és kikiáltotta a (második) köztársaságot. Elnöke Napoleon Lajos herceg. I. Napoleon öccsének, Lajos hollandi királynak fia lett.

1848 *TAVASZA.* A francia forradalom hírére *Kossath* március 3-án nagy beszédet mondott az alsótáblán, amelyben azt indítványozta, hogy *feliratban* kérjék a királytól a közteherviselést, a jobbágyság megszüntetését, a népképviselést, a magyar felelős kormány törvényjavaslatának elfogadását, ezzel kapcsolatban az eddigi kormányzések megszüntetését, és Ausztria számára is az alkotmány megadását.

A kormány azonban nem járult hozzá ahhoz, hogy a feliratot a felsőtáblán tárgyalják, hanem a nádort Bécsbe idézve, megakadályozta a felsőtábla ülésének megtartását. Bécsben erőszakos elnyomás tervével foglalkoztak, a király élehangú leiratban akarta megdorgálni az országgyűlést, amikor *Bécs népe*, amely német fordításból

olvasta Kossuth beszédét, — huszonnégy óra alatt megbukatta az abszolútizmust. Erre az udvar megijedt, — március 14-én végre letárgyaltatta a feliratot a felsőházzal is, majd fényes küldöttség vitte Bécsbe az uralkodóhoz. A küldöttséget, amelyet Kossuth vezetett, a bécsi nép úgy fogadta, mint a szabadság bajnokait. Az udvar erre még március 11-én megígérte a bécsieknek, hogy sajtószabadságot ad és az alkotmány megállapítása céljából az osztrák tartományok rendjeit össze fogja hívni. A magyarok országos küldöttsége is joggal remélhette, hogy hasonló jó eredménnyel térhet vissza Pozsonyba. Valóban, a király március 17-én megbízta István nádort, hogy a kinevezendő felelős minisztériumot állítsa össze és terjessze elő.

A PESTI MÁRCIUS. Az 1848-i forradalmi hullám egész Európában a városi polgárságot öntötte el. Nálunk egyetlen nagy város lévén: Pest-Buda, csakis ez leheteti természetes riválisa a mozgalom vezetésében a pozsonyi rendi gyűlésnek. A pesti diákok, jurátusok és azon fiatal írók, akik magukat »Fiatal Magyarország«-nak nevezték, Pest számára követelték e szerepet, de a polgárság német volta, az iparos- és munkásosztály fejletlensége és mfi-veletlensége miatt nem volt megfelelő hátvédjük, melyre akciójukat támaszthatták volna. Petőfi sem bécsi tárgyalásokat és azok nyomán jóváhagyott átalakulást, hanem világforradalmat várt és remélt március levegőjétől, amely megszabadítja a rendi béklyóktól az emberiséget s emberi méltósághoz juttatja. Társai, írók, újságírók, köztük Jókai Mór, Degré Alajos, Vasváry Pál, Irinyi József, a pesti Ellenzéki Körben és a Pillwax-kávéházban politizáltak és hibáztatták a pozsonyi rendek lassúságát. A bécsi forradalom hírére március 15-én délelőtt Petőfi és Jókai vezetésével tüntető körmenetet vezettek, s ennek során a Hatvani- (ma Kossuth) utcában az akkor legnagyobb *Landerer és Heckenast-nyomda* előtt a zuhogó esőben is megállva, kinyomatták »Mit kíván a magyar nemzet?« cím alatt 12 pontba szedett kívánságaikat, melyek lényegükben megegyeztek az országgyűlés javaslataival, továbbá Petőfi *Nemzeti dalát*. Délután a városi tanács jelenlétében népgyűlésen aláírták a 12 pontot, a közcsend fenntartása érdekében *Rottenbiller Lipót* alpolgármester elnöklete alatt a fiatalokból bizottmányt alakítottak, s *Táncsics Jánost*, a népről, mint a sajtószabadság mártírját, kiszabadították fogságából. A pontokat március 19-én küldöttség adta át az alsótáblának. *Kossuth* a tábla nevében megköszönte az egyetemi ifjúság hazafias érzelmeit, de kijelentette, hogy a törvényhozás nem indul egy város, egy kaszt után, s a nemzet, melyet ők képviselnek, elég erős mindent eltiporni, minek gondolata jöhetne ellenszegülni«.

Az új alkotmány alapjainak lerakása nem egyetlen nap

eredménye volt ugyan, — láttuk, hogy Széchenyitől kezdve csaknem három évtized készítette erre elő a lelkeket, — mégis *Március Tizenötödikének emléke, mint a szabadság szeretetnek és nemzeti érzésnek akadályokkal nem törődő, apolitikus szimbóluma, mindörökre megmaradt a magyarság lelkében.*

A »Mit kíván a magyar nemzet« 12 híres pontja, de a Kossuth által Bécsbe vitt »*Felirat*« sem tartalmazott új gondolatot. A reformok eszméit *Széchenyi* vetette el a lelkekbe, hogy azután *Kossuth* növelje naggyá, virágossá. A haladást tehát egyáltalában nem nevezhetjük forradalminak, s ha mégis volt benne forradalom, az a *lelkekben* ment végbe: az utcára már csak *lelkessedés* maradt belőle. A váratlan sikert sem a bécsi kormány gyors belátása, hanem az *európai helyzet* kényszerítő ereje eredményezte. Az udvar továbbra is megmaradt régi elveinél, amelyeket a bukott rendszer magyar hívei is támogattak.

AZ 1848-1 TÖRVÉNYEK. A RENDI ALKOTMÁNY ÁTALAKÍTÁSA. A februári forradalom nyomán az abszolutista kormányok egész Európában megsemmisültek. Prágában és Bécsben forradalom ütött ki, Metternich menekült és Ausztriában is a parlamentáris kormány elve jutott diadalra. Ezzel egyidejűleg a nemzetnek is ölébe hullott az alkotmányos élet érett gyümölcse. *Az utolsó rendi országgyűlés Pozsonyban belga mintára kidolgozott új alkotmányt fogadott el, melyet V. Ferdinánd király április 11-én szentesített.* A magyar állam áprilisi törvényei *parlamentáris kormányformát* hoztak be.

A minisztérium tagjai voltak: *Batthyány Lajos* gróf miniszterelnök; *Deák Ferenc* (igazságügyminiszter); *Eötvös József* báró (vallás- és közoktatásügyi miniszter); *Essterházy Pál* herceg (a király személye mellett való miniszter); *Klauzál Gábor* (ipar- és földmivelésügyi miniszter); *Kossuth Lajos* (pénzügyminiszter); *Mészáros Lázár* (honvédelmi miniszter); *Széchenyi István* gróf (közlekedésügyi miniszter) és *Szemere Bertalan* (belügyminiszter).

Az 1848-i törvények közül, melyek az ősi rendi alkotmányt a kor liberális igényeinek megfelelően *modern alkotmánnyá* átalakították, amelyek a rendi válaszfalakat ledöntve, az egész magyar népet polgári jogok és kötelességek tekintetében egységessé tették, s amelyek az ország szabadságát és függetlenségét az Ausztriával való és a *pragmatica sanctio*ban biztosított elválaszthatatlansága kapcsolat tekintetbe vételével biztosították, a következők a legfontosabbak: *Magyarországot a király, vagy annak helyettese, a nádor a független s a magyar országgyűlésnek is felelős minisztérium által kormányozza* (III. te). *A király minden évben Pestre országgyűlést hív össze* (IX. le). *Az országgyűlés alsó házának tagjai a követek, aki-*

ket a választójoggal fölruházott polgárok három évre választanak (V. tc). *Magyarország Erdéllyel egyesül*, amivel az 1541 előtti állapot állott helyre. *Az országos terhek viselésében mindenki részt vesz, a törvény előtt mindenki egyenlő; a jobbágy föl szabadul* és így az úrbér, robot, dézsma és az egyházi tized (amelyről a főpapok már előzően lemondtak) megszűnik. nemkülönben az úriszékek bíráskodó joga és az ösiség (VIII.—XV. tc). Kimondták *a sajtószabadságot* és *a keresztény vallásfelekezetek vallásszabadságát az egyenlőség és viszonyosság alapján*, végül, hogy az ország védelmét a *nemzetőrség* fogja teljesíteni s így a nemesi fölkelés megszűnik.

A reformmozgalom tehát célhoz ért, mert sikerült neki királyt és nemzetet közös munkára, a *nemzetállam* kiépítésére egyesíteni. Ezeknek a törvényeknek céljai a törvény *Élőbeszédjéből* tűnnek ki: az *összes magyar népfiek jogban és érdeken egyesítése, az ország törvényes önállása és függetlensége; practica sanctio által vele vághatatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyaid* és végül *a nemzet alkotmányos életének a kor igényei, s a törvények sürgős volta által szükségelt kifejtései*. Ezek szerint tehát az új alkotmány az államélet önállóságának helyreállítását, valamint annak a liberalizmus szellemében való modernizálását tartotta feladatának, imellyel együtt a practica sanctio alapján állva, az Ausztriához való viszonyt is véglegesen rendezni óhajtotta., A monarchia ezzel már 1848 nyarán *dualisztikus* formát nyert, s a két állam békés úton próbálta a közös érdekek kiegyenlítését.

A nemzet tehát mindent elért, amit óhajtott. Az áprilisi törvények szentesítésekor azonban már sötét felhők gyülekeztek a magyar égbolton ...

X. RÉSZ:

A XIX. század második fele.

— A szabadságharc, abszolútizmus és kiegyezés kora. —

1. FEJEZET:

A szabadságharc (1848-1849).

AZ ÚJ ALKOTMÁNY ÉS A NEMZETISÉGEK. A márciusi és az áprilisi napok diadalmas eseményei szinte magukkal sodorlak az egész nemzetet. Az általános mámorban a nehezen kicsikart s mégis oly váratlan politikai és szociális vívmányok által okozott egyetemes följeljedésben az egész nemzet lelkét a liberalizmus és demokrata optimizmus ragadta magával. *A nagy személyiségek kormánya* alig néhány hét alatt megteremtette azon új törvényeket, amelyeknek elkészítéséhez néhány nyugodt esztendő is kevés lett volna. A baj éppen ezekből a gyorsan és sietve alkotott törvényekben gyökerezett. Fizikai lehetetlenség lett volna néhány hét munkájával szabatosan körülírt s minden körülményre kiterjedő törvényeket alkotni. Az ellenzék a párisi és bécsi forradalom kihasználásával szinte *rajaiütésszerűen* terítette le ellenfeleit és préselte ki belőlük a nemzeti ábrándok és célok *maximumát*. Alaki szempontból nem is férhet kétség e törvények alkotmányosságához. Annál több szó lehet róluk belső tartalom és jelentőség szempontjából.

A Kossuth által vezetett utolsó rendi országgyűlés forradalmi átalakulást hajtott végre. Még elvbarátai is — Deák, Eötvös, stb. aggályosnak ítélték Kossuth vakmerő politikai és alkotmányjogi radikalizmusát, nem is szólva Széchenyiről, vagy a régi rendszer konzervatív képviselőiről. Kossuth azonban elemében érezte magát s megáramadhatatlannak hitte a szabadság és demokrácia kiegészítő és testvéresítő hatalmát. A szabadság és népi uralom föllengző eszméi mellett a magyar nemzet állami függetlensége és csillagokat verdeső hatalma lelt moz-

gatója ezentúl életerőjének. Őt is hatalmába kerítette a forradalmi szépellemeknek az a hite, hogy a *demokráciápan újjászülető európai nemzetek vállvetett szolidaritása* fog örködni az új magyar rend fölött. Nem vette észre, hogy minél jobban learatja az idők vetését, annál kétségbeesettebb önvédelemre ösztökéli a félreszorult ellenforradalmi erőket. Talán csak akkor eszmélt erre, amikor Pozsonyban *a szerb nemzeti delegáció a nemzetiségi szabadság és demokrácia jogcímén teljes önkormányzatot követelt* a magyar kormánvtól.

A DÉLSZLÁV KÉRDÉS. Ez a *délszláv mozgalom* érdekkölcsönösség viszonyába lépett az ellenforradalmi tényezőkkel. A május 14-én tartott *karlócai szerb nemzetgyűlés* kimondotta az úgynevezett *Vajdaság* — Csajkáskerület, Baranya déli része, Szerem megye, Temesi bánóság és Bácska déli része — *önállóságát*, majd *Suplikác*z István volt határőrvidéki tábornokot vajdává kiáltotta ki. Bár e területen mindössze ha egyharmada volt a lakosságnak rá, kimondták a »nemzeti önrendelkezés« jogát s a többségi népek figyelembe vétele nélkül nyomban megkezdték a foglalásokat és dúlásokat, amivel lángbaborították az egész délvidéket. A császári hadsereg a maga kétes viselkedésű tisztjeivel alig szállt szembe a lázadókkal, mivel azok fekete-sárga lobogó alatt vonultak fel. Ez a kirobant *szerb nemzeti öntudat*, a könnyen szerzett zsákmánnyal együtt, nagy tömegeket csábított át az ószerbiaiakól is hazánkba.

Ennek a délszláv mozgalomnak másik irányító fészke *Zágráb* volt, ahol Apponyi György oktalan nemzetiségi politikája (1817-ben a magyar ellenzékhez húzókkal széniben az *Mir pártot* ültette nyeregbe) következtében szintén zavargások keletkeztek. Az udvar kegyeltje, *Jellasics József* báró, rövidesen ezredesből tábornokká lépett elő, majd horvát bánná neveztetett ki. Bevonult Zágrábba és június 10-re báni konferenciát hívott össze. Ezt ugyan a titádor és Eötvös közbelépésére el kellett halasztania, a *magyar—illír vitában* azonban az udvar nem mert még nyíltan színt vallani. A magyar kormány viszont gyors döntést akart kiharcolni, mire a bán kitért a magyar kívánságok elől. A bán erre visszahívták, törvényszék elé idézték ügyének kivizsgálása miatt, ennek nyilvánosságra hozása azonban kínos helyzetbe hozta az udvart. Batthyány és Jellasics végül is Bécsben találkoztak, ahol a magyar miniszterelnök legmesszebbmenő ajánlatai sem találtak elfogadásra.

Deák és Szemere erre törvényjavaslatot dolgoznak ki, amelyben minden politikai és katonai hatalmat Horvátországban a bán kezébe tesznek, horvát osztályokat állítanak fel a pénz- és kereskedelemügyi minisztériumokban, helyet biztosítanak egy horvát miniszternek

a magyar minisztertanácsban s a horvát nyelvet tennék hivatalos nyelvnek az említett területen.

VISSZAHATÁS AZ ÚJ MAGYAR ALKOTMÁNYRA
Az osztrák kormány azonban erősen *centralista irányzat* befolyása alá kerül, mire augusztus 31-én *visszahelyezik Jellasicsot báni méltóságába*. Még július végére tisztázódott az olasz helyzet is, ahol *Radetzky* nagy győzelmei (custozzai és somnia-compagnai) teljesen leverték az olasz szabadságmozgalmat, ami aztán megerősítette a reakciót. Különösen nagy jelentőségű volt ez a győzelem abból a szempontból, hogy kivívását *a magyaroktól függetlenül* érték el. Ez az önértet irányítja ezután az eseményeket, amelyek drámai gyorsasággal peregnék tovább.

A Bácskában és Bánátban preritüzként folyt a *nemzetiségi háború* a császári haderőnek egyre ridegebb szemlegessége mellett, majd növekvő szimpátiájával és kéz alatti segítségével a szerbek felé. *Jellasics erre szeptember 4-én csapataival átlépte a Drávát*,

AZ OLÁH KÉRDÉS. Erdélyben az *oláhok* és *szászok* magatartása érezte az, hogy *bátran szembeszállhatnak a magyarsággal, mivel hátuk mögött olyan hatalom áll, amely kész lesz őket megvédelmezni ellenük*. *Barnát* tu már május 15-én kinyilatkoztatja a *balázsfalvi román nemzetgyűlésen*, hogy »nem megyünk a magyar szabadság asztalához, mert ételei meg vannak mérgezve; nem adjuk el az országot és nyelvünket, mert ha egyszer elvesztettük, többé vissza nem szerezhethjük«. A *szászok* is azonnal feliratot intéznek császárhoz, melyben kijelentik, hogy ők az *osztrák birodalmi tartományi szabadságért buzognak*. Szeptemberben már riadtan jelenti az erdélyi kormányzók a magyar kormány, hogy *Urban*, a második román határőrvidéki ezred alezredese ugyanazt játssza *Beszerce-Naszódban*, mint *Jellasics Zágrábban*. *A szebe.n; szászok* a katonaság támogatásának biztosságérzetében szeptember 25-én ünnepélyesen kinyilatkoztatják, hogy ezután *csak a bécsi minisztérium rendeleteinek engednek*. A román komité még tovább megy erre, s szeptember 30-án Erdélyt prefekturákra, tribunátusokra, székel—székekre és szász kerületekre osztja fel, a román vezérek október 12-re *fegyverbe szólították népüket*. Ősz elejére már látnia kellett a magyarságnak, hogy az uralkodóház és az osztrák kormány beláthatatlan terjedelmű és mélységű *faji háborút szított fel*, amely már a magyar uralom lerázására és területi megcsönkítésére törekszik.

A magyar reformnemzedék azonban rendületlenül ment tovább a maga útján. Még nyár végén is kitartóan tárgyalták a másod-, vagy tizedrangú kérdéseket, mintha ezekkel meglehetősen volna menteni a szinte már menthetetlent. *Batthyány pedig egymagában állt* a forra-

dalom s a törvényesség mesgyéjén, elvesztve a nádor jó-akarató irányító közbenjárását is, akit visszahívtak Bécsbe.

A NEMZETŐRSÉG SZERVEZÉSE. A nemzetiségi lázongások és Jellasics viselkedése elkerülhetetlenné tették a *nemzeti haderő* sürgős megszervezését, amit *Kossuth Julius 11-i nagyhatású, beszéde* után az országgyűlés megszavazott, valamint azt a 42 millió pengő hitelt is, amiből később (augusztus végén) 61 millió lett. Ezeket a törvényjavaslatokat azonban már nem szentesítette az uralkodó. Kossuth most bejárta az Alföld nagy városait: *Ceglédet, Nagykőrösi, Kecskemétet, Szegedet* (október 4) és gyűjtőszavára a nép fiai ezrenként állottak a kibontott zászló alá. Szeptember 12-én megszavazza a Ház azt a törvényjavaslatot, amely 5 forintosok kibocsátását teszi lehetővé. Erről az éppen Bécsben lévő Batthyány semmit sem tudott, csak utólag értesült róla, s hasztalan tiltakozott ellene. Ez az intézkedés vált aztán a *honvédelmi háború pénzügyi alapjává*. Ugyanilyen formai alkotmánysegés történt az 'újoncozás és a *toborzás* végrehajtásában, amely ismételt sürgetések dacára sem nyerte meg a királyi szentesítést. Az események végzetes sodrát azonban a magyar miniszterelnök erélye és hősi önfeláldozása sem akadályozhatta meg többé. Szeptember közepén *az országgyűlés felszólítja a nádort, mint az ország főkapitányát, hogy szálljon táborkba a bán ellen*, aminek ő készséggel eleget is tett. *táborkba a bán ellen*, aminek ő készséggel eleget is tett. sem vezethet magyar sereget a horvátokra, mire utasítást adtak István nádornak, hogy csak közvetítsen az ügyben, *ide fegyveresen ne avatkozzék a dologba*. A nádor erre szeptember 24-én visszatér Budára. *Wessenberg*, aki a monarchia nagyhatalmi állását féltette a magyar—horvát viszálytól, teljes erélyével támogatta a nádort s kieszközölte, hogy a magyarországi összes hadak főparancsnokául a magyarbarátnak ismert (személyi, családi összeköttetései révén) *Lamberg* gróf, pozsonyi hadparancsnokot küldjék Pestre. A kinevezést Pesten kellett volna ellenjegyezni' Batthyáynak. Lamberg küldetése egyet jelentett a bán hatalmának óvatos és szépszerű megtörésével, ezt azonban a pestiek nem látták, nekik Lamberg is csak finomabb kiadása Jellasics volt. A *Madarász-csoport* erre esti ülést erőszakolt ki a házelnöktől, majd aztán meghozta azt a határozatot (szeptember 27), amely közvetve *Lamberg meggyilkolásához* vezetett. Ezzel egy csapásra rombadöntötték Batthyány végső kísérleteit, *a bécsi udvar most már teljes nyíltsággal Jellasics mellé állott* s október 3-án a jfregölt Lamberg minden hatalmával ruházta fel. *Batthyány lemondott* (október 4). Magyarország felett pedig összezsápotta a forradalom és ellenforradalom felkorbácsolt tengere.

AZ ÖNVÉDELMI HARC. Jellasics megkezdi előnyo-

mulását Pest felé, mire szeptember 28-án *Pákoz*d mellett a magyarok visszaverik. A bán erre háromnapos fegyverszünetet kér, majd annak megszegésével egy gyorsan végrehajtott »oldalmozdulattal« Bács felé menekül. A császárváros lakossága utcai zendülésben tör ki és lámpavasra akasztja fel *Latour hadügy miniszteri*, az ellenforradalom katonái lejt. *Az udvar elhagyja székvárosát*, Ohnützb'q menekül (október 6). Másnap Jellasics utóvédje (Roth tábornok) kénytelen letenni a fegyvert *Ozoránát* Görgey Artúr őrnagy és Perczel Móric ezredes csapatai előtt. Erre *Puchner leveli az álarcot* és október 9-én nyíltan állást foglal az Unió ellen s szövetkezik a szász és oláh komitéval.

A *Honvédelmi Bizottmány*, amely már szeptember 15-én megalakult, önmagában egyesítette a törvényhozó és végrehajtó hatalom teljességét. *Kossuth Lajos, mini a Bizottmány elnöke kormányozta az országot és vezette a nemzeti önvédelmet.*

A felkelők hatalmába került császárvárost most (október 10) *Windischgräetz* Alfréd herceg tábornagy akarja felszabadítani az Olaszországból hazahozott csapataival, Bács helyőrségével és Jellasics megfutamított csapatával., A magyarok is megkísérlik a közbelépést Bács érdekében, kétszer is átlélik a. Lajtát, hogy Windischgräetz ostronigyűrűjét áttörjék és fölmentsék a szorongatott bécsi forradalmárokat. A harmadik ilyen kísérletnél azonban (október 30) a *Moga* tábornok által vezetett magyar hadakai *Sweeháinál* visszaverték, mire Kossuth november 1-én *Görgey Arturl* nevezte ki a dunai magyar haderők fővezérévé.

Görgey Artúr 1818-ban Toporcon (Szepes vm.) született. (Mehalt 1914-hen.) Katonai pályára lépett (1832), s a tulini utásziskolában tanult, majd mint hadapród a 60-i gyalogezrednél szolgált. 1837-hen a magyar nemesi testőrséghez helyezték át, mint alhadnagyot. 1842-ben főhadnagy lett a Nádor-huszároknál. Atyja halála után a prágai egyetemen kémiai tanulmányokat folytatott. Az 1818-i törvények szentesi lése után hazatért a Szepességibe. A forradalmi láz őt is magával ragadta s honvédnek állt be. Előbb mint százados Győrön, utóbb mint őrnagy Szolnokon szervezte meg a nemzetőrséget. A swechati csata után a felső-dunai sereg vezére lett. Mint fővezér, kérelmelhetetlen szigor raji járt el és sikerült a rábizott különböző csapattestekből egységes hadsereget szerveznie. Kiváló tehetségű hadvezér, nevéhez fűződik a szabadságharc sok dicsősége, különösen a Felső-Magyarországon véghezvitt visszavonulása és a diadalmas tavaszi-hadjárat tette nevét hallhatatlanná a haditörténelemben. Az újabb történetírás teljesen tisztázta Görgey szerepét a szabadságharcban s felmentette azon vádak alól, amelyekkel Kossuth viddini röpiratában illette.

Az udvar most elhatározta, hogy nemcsak a régi rendet állítja vissza, hanem az országot is leigazza és könnyörtelenül *beolvasztja* az egységes Ausztriába. Kinevezi miniszterelnöknek *Schwarzenberg Félixet* (november 22), majd december 2-án végrehajtja az *államcsínyt* amely az összes alkotmányos szervek mellőzésével *V. Ferdinánd unokaöccsét, az alig tizennyolc éves Ferenc József főherceget emellé trónra*, akit nem feszélyezett a magyar alkotmányra tett esküje.

AZ GYSÉGFS BIRODALOM ÉS A MAGYARSÁG.

Schwarzenberg célja az volt, hogy az egész monarchiát fölvéteti a német vámunióba és államszövetségbe. Ezzel az Északi-tengertől az Al-Dunáig terjedő hetvenmilliós *közép európai birodalom* hadserege kezekedett volna az uralkodóház veszélyben lévő birtokállományaiért — Lombardia és Velencéért, — keleten — Magyarorszáért. Ez az elgondolás természetesen kizárt minden magyar alkotmányos önkormányzatot. A cél megközelítésének első állomása az *egységes Ausztria megteremtése* volt, ez viszont a magyar államiság lerombolását követelte meg, amit most *a magyar államtesten élő nemzetiségek aspirációjának támogatásával és kihasználásával* lehetett legkönnyebben elérni.

Kossuth a népben találta meg erőforrását, — hiszen ő szabadította fel, — az értelmiségben pedig munkatársait. Mellette állott nagyjából a vármegyei középirtokosság, néhány arisztokrata, még kevesebb főpap, a középosztály egy része, a magyar és német városi polgárság (a szászok kivételével), az iparosság, a politikai jogainak megadásáért neki hálás zsidóság, legjobban azonban az *Alföld parasztsága*. Rákóczi óta Kossuth politikájával látszott egységes, megbonthatatlan szövetségre lépni a magyarság nemzeti és szociális eszméje. Hogy a magyar föld olyan bőven ontotta magából az önvédelemhez szükséges emberanyagot, az jórészt a vármegyei igazgatásnak volt érdeme. *A magyar nép milliói most Kossuthban látták megszabadítójukat s ez adta meg Kossuth erejének reális értékét.* A baj csak az volt, hogy a hazai idegen népfajok is most látták elérkezni felszabadulásuk óráját, amiben még a császári udvar rokonszenvével is találkozottak.

A Magyarországot elleni nagy *koncentrikus támadás* négy oldalról igyekezett elfojtani/a magyarság mozgalmát: a Duna mindkét partján induló főserg előnyomulásával, az erdélyi hadak, a felvidéki haderők és“a délvidéki nemzeti-ségi harcosok egyidejű támadásával. Ez utóbbi helyen *Damjanich* vette fel a küzdelmet eleinte némi sikerrel, de döntő eredményi kevés ereje miatt nem érhetett el. Annál veszedelmesebb volt a helyzet Erdélyben, ahol a császári hadak szinte feltartóztatlanul vették birtokukba

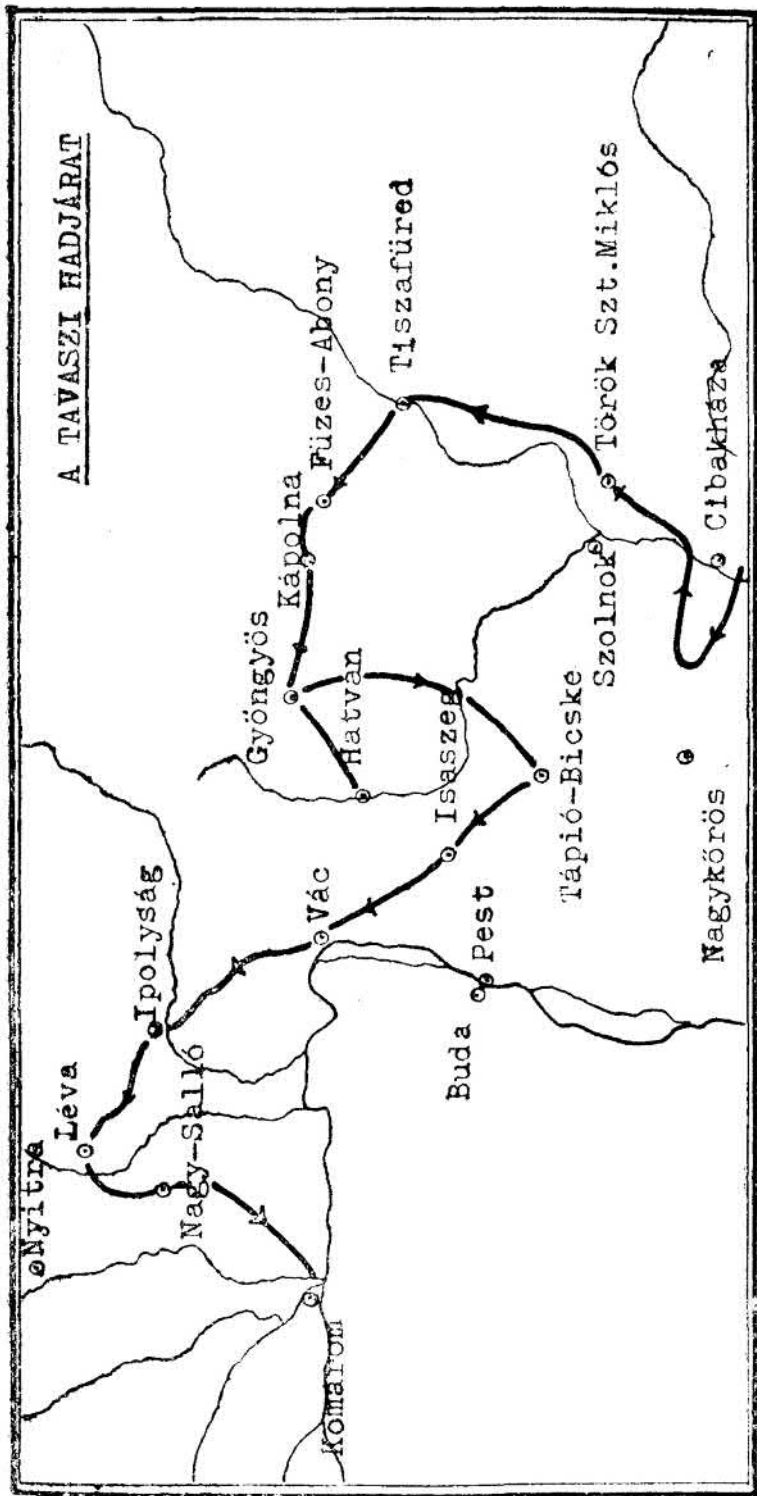
a várakat s a Székelyföldet. *Schlick* tábornok a magyar hadügyminiszter (Mészáros Lázár) csapatait verte szét *Budamérnél*, majd *Szikszónál* és Miskolcig hatolt. A hadjárat súlypontja azonban a fősergek összeütközésén alapult, *Görgey* alig 30.000 főnyi seregével — legnagyobbbrészt újonc, — állott szemben a császári fővezér 60.000-nyi seregével. A főtámadás december 16-án kezdődött, amikor *Görgey* arcvonalát az egyik császári sereg *Nagyszombatnál* áttörte. *Görgey* látva, hogy fiatal és még gyakorlatlan seregével sikeresen nem veheti fel a harcot *Winlichgraetz* seregével, a kormány határozott utasításai d acara levonul a Dunántúlra és kitérve a döntő ütközet elől, elvezeti hadát Budáig (1849 január 2). E visszavonulásra az országgyűlés december 31-én béke delegációs indítványt küld a császári hadak fővezérének, míg a Honvédelmi Bizottmány és az országgyűlés *Kossuth* javaslatára Debrecenbe vonul az önvédelem további megszervezése céljából. *Windischgraetz* bicskei főhadiszállásán fogadta a mérsékelt és loyális férfiakból álló küldöttséget, de a herceg e szavakkal utasította el azt: »*Mit Rebellen unterhandle ich nicht!*« A háború tehát tovább folyt s a magyar haditanács Úgy határozott, hogy a felső-dunai hadsereg kiüríti a fővárost, majd a Duna balpartján a Vág felé vonul s így igyekszik elvonni az ellenség figyelmét a magyar kormány hadműveleti alapja — a Tiszántúl — és székhelye — Debrecen — felől.

Görgey hadvezéri tehetségének egyik legszebb bizonyítéka az a visszavonulás volt, amelyet most végzett seregével a bányavárosokon át. Útiránya a következő: *Vác* (január 6), *Ipolyság*, *Léva*, *Verebéig*, *Léva*, *Körmöcbánya*, *Zólyom*, *Besztercebánya*, majd a *Sturecen* át *Rózsahegy*, innen a Vág völgyén tovább keletre *Poprád* (február 2), *Lócse*, *Branyiszko* (február 5), *Eperjes* (február 6—9). *Budamér*, *Kassa*, *Gönc*, *Tokaj*, majd átkel a Tiszán és *egyedül Klapka seregével*. *Görgey* ezzel a hat hétig tartó visszavonulásával azt érte el, hogy *Windischgraetz* terveit teljesen összezavarta és eltérítette hadműveleteit a tervezeti debreceni vonalról, melyet *Perczel* szétugrasztott zászlóaljai fedeztek.

Még a január 2-i haditanács elrendelte az összes magyar haderők összpontosítását s ezért parancsot küldtek *Damjanich*nak és *Vécsey*nek, hogy ürítsék ki a Bánságot és Bácskát. Ennek befejezője volt *Görgey* nagyszerű branyiszkoí áttörése, amikor a császári seregeken átvágva magái, egyesülhetett a magyar haderővel.

A NEMZET FÜGGETLENSÉGI HARCA. A TAVA SZI HADJÁRAT. A császári seregek fővezére most eszmélt rá arra, hogy a főváros megszállásával még nem végzett a magyar mozgalommal, de meg kellett látnia azt is

A TAVASZI HADJÁRAT

hogy fegyelmezett és erős honvédhadosztályokkal van már dolga, amelyek támadásra készek. A *magyar támadó hadjárat* sikertelen támadással kezdődött. A kétnapos *kápolnai* csatát (február 26—27) ugyanis az agg lengyel szabadsághős, *Dembinszky Henrik* száználmasan gyenge és rossz hadzetése kudarcba fullasztotta. A néhány nap múlva megindult igazi támadás azonban már megmutatta, hogy Magyarország legyőzése nehéz feladat lesz még az erős Ausztriának is. Ugyanebben az időben az erdélyi harctéren *Bem* aratta diadalait, amikor zeg-zugos cikázásaival tette tehetlenné az ellene küldött császári haderőket. (Bem erdélyi ntja a következő volt: Nagybánya, Dés, Kolozsvár, Beszterce, Borgoprundon át Bukovinába, majd vissza Szászrégen, Marosvásárhely, Gálfalva, Medgyes, Nagyszeben, Szászsebes, Piski [február 6], Déva, Alvinc, Dicsőszentmárton, Marosvásárhelyen át vezető sikeres csatái *megtisztítják Erdély legnagyobb részét a császáriaktól.*)

A támadás megindulását egy időre a fővezér-válság akadályozta. Végre Görgeynek helyettes fővezéri kinevezése elindította azokat a harci cselekményeket, amelyek a népszerűség és a dicsőség szárnyára vették a magyar nevet Európaszerte s amelyek ékes bizonyosságai voltak annak, *hogyan a magyar uralom anyagi és erkölcsi alapjai a maga államterületén kiállják még a legnagyobb megpróbáltatásokat is.* Az április 2-án meginduló támadás, amely *Hatvannál* kezdődött, majd *Tápióbicskénél* (április 4), *Isaszegnél* (április 6), *Vácnál* (április 10), *Nagysallónál* (április 14) és *Komáromnál* (április 22) folytatódott és mindvégig a magyar honvédek diadalmas győzelmével végződött, megtanította a gögös főherceg-hadvezért arra, hogy még a katonai fegyelemnél is van valami, ami erősebb lehet: a *lelkes hazaszeretet!* Ugyanez a lelkesedés vezette *Bem seregét* végig Erdély kitisztításakor s lent, a délvidéken a magyar honvédeket a rácok lázadásának elfojtására és leverésére, amelynek élén *Berezel* állott.

Ezek a sorozatos vereségek, amelyek Európa akkor egyik legelső katonai hatalmának hódító kísérletét érték, alaposan aláásták Windischgraetz tekintélyét és bukni kellett politikájával együtt. Az 1849 március 4-én Olmützben kibocsátott *császári új alkotmány*, amely a nemzeti-ségi konföderációk alkotmányos összbirodalmába olvasztotta be Magyarországot is, — most teljesen illuzóriussá vált. A honvédyőzelmek azonban elbizakodottá tették a magyar politikai élet vezetőit is, akik a debreceni nagytemplomban tartott országgyűlésen, április 14-én, kimondták a *Habsburg—Lotharingiai-ház trónfosztását.* Az bizonyos, hogy nem ez idézte nyakunra az orosz közbelépését, mivel tudjuk, hogy a császárság már egy nappal

előbb, április 13-án felkérte Miklós cárt a magyar mozgalom katonai letérésére való beavatkozásra, amivel nem kis mértékben kockáztatta, saját nagyhatalmi tekintélyét. Az orosz beavatkozást már az is elősegítette, hogy Kossuth' és a lengyel emigráció szoros viszonyban állottak egymással. Láttuk, hogy a lengyelek milyen nagy szerepet vittek a magyarság önvédelmi harcában (Dembinszky, Bem). Mégis meg kell állapítanunk azonban, hogy Kossuth negyvenkilenc ediki szereplésének nem tartozik fénypontjai közé a trónfosztás módja, sem előkészítése, sem megindokolása. A debreceni határozat egyetlen egy külföldi szövetséget sem szerzett a magyarságnak, ellenkezőleg, Anglia, Franciaország, Törökország, amelyek eddig tartózkodó állásponton voltak a magyar szabadságharcval szemben, most, amikor az új kormány Magyarország függetlenségének' elismerését kérte tőlük, még tartózkodóbbak lettek. Hiszen köztudomású volt, hogy *Európában ekkor már régen elvesztette erejét az a demokrata forradalmi hullám, ami egy évvel előbb végigsöpört rajta.* De nemcsak külpolitikai szempontból nem volt szerencsés a detronizálás kimondása, *idehaza is megbontotta a lelkek egységét,* feldúlta a hadsereg egy részének lelki nyugalmát — különösen azon tiszteket, akik a közös hadseregben szolgáltak s így a királyra esküt tettek. Maga Görgey és tábornoktársai sem helyesellek ezt sitt robbant ki *Kossuth és Görgey teljesen ellentétes viszonya.* A kormány a Komáromnál harcoló főereget — hogy még teljesebbé tegye a hadsereg diadalát és ezzel saját népszerűségét, — Buda alá rendeli,' s annak visszafoglalását követeli, ahelyett, hogy az a már megvert és demoralizált ellenséget a haláron túl üldözve, teljessen harcképtelenné tette volna. Ez azonban már nem sokat változtatott a bekövetkezendő katasztrófán, amelynek előbb-utóbb, be kellett következnie.

A kormányelnökké kinevezett Kossuth megalakítja új kormányát, melynek elnöke Szemere Bertalan lett, s aki kormányát demokratának, republikánusnak és forradalmárnak jelentette ki, s amelyben Görgey Artúr is helyet foglalt mint hadügyminiszter, azon burkolt tervvel, hogy alkotmányos eszközökkel buktatja meg a kormányt és visszavonja az április 14-i határozatot.

Budavár visszavételekor (május 21) *Temesvár és Arad kivételével már az egész ország magyar kézen volt.* Az ellenforradalom sem nyugodott azonban meg a történetekben. Haynau tábornokszernagy, a »bresciai hiéna«, főparancsnoki kinevezése már előre jelezte a háború irtó és megtorló jellegét. *Az orosz csapatok is több helyen átlépték a határt:* a varsói herceg seregének zöme Buktánál, Lüders hadteste az erdélyi szorosodon, Panjutin hadosztálya Pozsonyban az osztrák főerőhöz csatlakozott. Az erők meg-

oszlása is aránytalan volt már ekkor, mivel a 200.000-t számláló orosz sereg mellett Haynau főerege is megközelítette annak létszámát, míg a rendelkezésre álló összes honvédcsapatok száma alig tehető többre másfélszáz-ezernél.

De még az utolsó pillanatban sem tudtak megegyezni a katonai és politikai vezetők az egyöntetű eljárásban. Az Iujból vezérré (de csak 5 hadtestnél) kinevezett Görgey az osztrák főerővel akart megütközni s arra csapást mérni, hogy lehetetlenné tegye a teljes körülrzárást. Kossuth környezete azonban a Maros—Tisza-vonalon akarta koncentrálni az összes magyar haderőket. A vitának vége az lett, hogy mindkét terv megvalósításáról lekéstek. Görgey Vág-völgyi támadása meghiúsult, július 2-án *Komáromnál* ugyan új dicsőséget szerzett még a honvéd névnek és az ő vezéri tehetségének, súlyos sebesülése dacára is remekül oldotta meg az orosz tömegek elől való elsiklás tervét és végrehajtását. *Haynau* feltartóztathatatlantul haladt előre, bevette Győrt, mire a *kormány Szegedre menekült* (június 2-án vonult be Pestre s július 12-én már Szegedén volt), mire *Haynau a fővárost is megszállta*. Görgey most a Tiszához siet, hogy a beözönlő oroszokat feltartóztassa, ami azonban már nem sikerülhetett neki s így ő is mindinkább lefelé szorult egészen Aradig. Ide menekült utóbb a kormány is a néhány főre leapadt országgyűléssel (augusztus 2). Haynau a fővárost elhagyva, Szeged felé tartott és *Szóregnél* a déli sereget — amelyet megint az agg Dembinszky vezetett — szétverte. Dembinszky most Temesvárig húzódik vissza, hogy ott Görgey seregével egyesüljön. Mielőtt azonban találkozhattak volna, Erdélyből megérkezett *Bem*, aki azon reményben, hogy a szerencsétlen *segevári* (július 31) és *szebeni* vereséget itt helyrehozhatja, a másodízben kinevezett, de másodsor is kudarcot valló Dembinszkytól a fővezérletet átvette és Haynauval *Temesvárnál* megütközött (augusztus 9). Reménye azonban nem teljesedett, mert a diadal Haynaué lett.

A FEGYVERLETÉTEL. Már csak Görgey kezében volt egy nagyobb, mintegy 30 ezer főnyi sereg, amely Aradnál állott, de ezt északról az oroszok szorították, délről pedig a már győzelmes osztrák hadak közeledtek feléje Görgeynek nem volt más választása, mint az, hogy még egyszer meglürdik seregével az ellenség vérében és aztán elhullanak mind egy szálig, vagy a szégyenletes fegyverletétel. Kossuthék látva a helyzet reménytelenségét, *a kormány augusztus il-én lemondott*, Görgeyt fővezérré és diktátorrá proklamálva, dél felé menekülve, elhagyták az országot. Görgey, a diadalmas hadvezér szívére hallgatva és nem — dicsőségvágyára — a szégyenteljes fegyverleté-

telt választotta, s augusztus 13-án *Világosnál* az orosz sereg előtt végre is hajtotta.

Görgeyt alaptalanul vádolták életében azzal, hogy tábornoktársait kivégezték, míg ő, ki a dicstelen fegyverletételt végrehajtotta, életben maradt. Görgey egy jóhiszemű és nagy tévedés áldozata lett. Abban a hiszemben tette le Rüdiger orosz tábornok előtt a fegyvert — s nem az osztrákok előtt —, hogy ezzel megmentheti legalább katonáinak, tisztársainak az életét. Mit tudott ő arról az egyezményről, amelyet a szövetségesek kötöttek, hogy az oroszok minden hadifoglyot kötelesek kiszolgáltatni az osztrákoknak. Miklós cár ugyan levélben, melyet az orosz trónörökösrel küldött a fiatal osztrák császárnak, ismételten közbenjárt a bécsi kormánynál a vezérek kegyelme ügyében, egyedül Görgey személyére kapott kegyelmet. Bajtársain és a polgári foglyokon már éppúgy nem segíthetett a nagy szövetséges kegyelemkérő levele, mint az angol *Palmers lord* jegyzéke. A világosi fegyverletétel után négy napra (augusztus 17) Arad vára nyitott kaput az ellenségnek, negyven nap múlva pedig az erős és bevehetetlen Komáromot adta fel *Klapka* szabad elvonulás föltételei mellett (szeptember 27). Latour meggyilkolásának évfordulóján a szerencsétlen *Batthyány Lajost*, az első független magyar minisztérium elnökét Pesten főbelőtték, *Aradon pedig a 13 hős tábornokot végezték ki (Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézics Károly, Uahner György, Lázár Vilmos, Leiningen Westerburg Károly, Nagy Sándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, Vécsey Károly gróf). Néhány nappal később Csányi László, Perényi Zsigmond báró, Szacs vay Aurél, Jeszenák János báró, stb. polgári, Kazinczy Lajos tábornok, Hawk Lajos alezredes katonai foglyokat végezték ki. 49 akasztás és 65 főbelövés, valamint 1765 hadtörvényszéki ítéletet mondtak ki 4-től 20 évi várfogsággal való büntetéssel.*

A nemzet legjobbjai elnémultak. Mások külföldre menekültek Kossuth-tal, aki Orsovánál lépte át a magyar határt. Szemére Bertalan itt elásatta a szent koronát. Külföldre menekültek még Bem, Dembinszky, Mészáros is. Kossuth török földre menekült (Kiutahiába) itt élt 1851-ig, amidőn az Amerikai Egyesült Államok felszólítására Londonon át Amerikába hajózott. Segítségét keresett a letiport magyar népnek, de siker nélkül. 1861-től Turinban élt s ott is halt meg 1894 március 20-án. Holttestét a székesfőváros hazahozatta és országos gyász kíséretében itt helyezték nyugalomra.

»Magyarországra ráborult a rémuralom drapériája...«

Az utolsó abszolutizmus. Provizórium.

A BACH-KORSZAK. Az önkényuralom első intézkedése az volt, hogy a császári hadsereg által megszállott országrészeken újból életbeléptette és újjászervezte a régi. kormányzéseket és korlátozott mértékben, megbízható érzelmű főispánok és kormánybiztosok alatt a vármegyei és helyhatósági szerveket. A Haynau mellé kirendelt főbiztosnak (Geringer Károly) csak az ostromállapotba helyezett (június 4) országrészek adminisztrációját jelölték feladatául. (A szoros értelemben vett Magyarország területén még 222 kivégzés történt, ezek közül 97 haditörvényszéki ítélet alapján.) A területi és nemzetiségi elvet kombináló uralom 5 kormányzati kerületre oszlott, melyeknek székhelyei: Budapest, Sopron, Pozsony, Kassa és Nagyvárad voltak. A Vajdaság, a temesi bánóság és Erdély teljesen külön kormányzati és katonai szervezetet alkotott, mindegyik külön adminisztratív szervezettel.

1851-ben megszüntették a miniszteri felelősség elvét, a december 31-én kibocsátott Alapelvek, majd az 1853 január 19-én közzétett Definitivum az egész alkotmányt elvetette s (helyette újat alkotott. Ez az új alkotmány, amely Szervezési Mű néven került törvénytárunkba, 196 szakaszból állott s főbb rendelkezései a következők voltak: de-centralizálta ugyan a helytartóságot, de meghagyta az ország területi feldarabolását, a megyék széttagolását, az önkormányzat elkobzását, a rendőr- és zsandáruralmat, s a tudatos és erőszakos németesítést vezette be minden vonalon. Ezen eszmének szolgálatába állították a hadsereget, a közbiztonsági szerveket s az idegenből hozott hivatalnokokat, akik különösen a pénzügyi szolgálatban ragadták magukhoz a hatalmat. Külsőleg modernebbnek és szakszerűbbnek látszott ez a bürokrácia a régi magyar táblabírói világnál, mivel azonban nem értette azok nyelvét, akiket kormányozni és igazgatnia kellett volna, csak papirosaktákban tölthette kedvét.

A centralista és németesítő irányzat szempontjából mindenesetre a politikai rendőrség végezte a legeredményesebb munkát a maga kiterjedt kém- és besúgó-hálózatával, amely ezidőben Magyarországon az ügynevezett államfenntartó a erőt képviselte. Ennek pedig gondja volí arra, hogy az országban minden úgy történjék, ahogyan ő akarja. A kivégzések és börtönbüntetések tovább foktatodnak (a Noszlopy-féle összeesküvés, 1853). Halomra hordatták és elégették a mintegy 70 millió forint értékű Kossuth-bankót, amely pedig nemzeti vagyon volt. A ma-

gyarok rovására került a császár első magyarországi körutazása alkalmával (1853 február 18) megkísérelt Libényi merénylete is, mire tömlőbe hurcolták Kossuth nővéreit. De ott vannak e rendszer titkos emberei minden ártatlan összejövetelen s mindenhol, ahol két magyar összeállt, már titkos konspirációkat szimatolnak.

A *középeurópai nagy nemei birodalom* eszméje nem szűit meg Schwartzberg herceg hirtelen halálával sem (1852). A magyarság bukásával az egész monarchiában elbukott a szabadságesszme és a nemzetiségi egyenjogúság gondolata is. A *Bach-korszak megadta a jogot az összes nemzetiségeknek, hogy — illemetökké válhassanak.* Ez a makacs törekvés gyűlöltette meg a magyarsággal a »svábát«, ásta alá az osztrák-német és a magyarság viszonyát s tépte szét annak három százados testvéri együttélését.

Bach Sándor szervező képességére várt a nagy feladat, hogy *a nagy osztrák eszmét* valóra váltsa, aki, bár igen mostoha kül- és belpolitikai viszonyok között került uralomra, élete végéig kitarott hűen ábrándjainak megva l ósítása m ell ett.

A magyar szabadságharc letörése és az olasz háborúk erősen megdagasztották a pénzügyi mérleg kiadási oldalát. A porosz—osztrák feszültség, de a belső katonai uralom sem engedte a haderő apasztását. A *krimi háború* (1854-1856) a hitt tanúsított fegyveres semlegesség is hozzájárult az állam pénzügyeinek rosszabbodásához. A költségvetési hiány egyre nőtt, úgyhogy *államkölcsonök* fedezték a deficiteket. Az 1854-ben kibocsátott 500 millió belső államkölcsonból Magyarországon 131 millió forintot jegyeztek a legnagyobb hatásági nyomás segítségével..

REFORMOK. Bármennyire feszültté tették a külpolitikai és nemzetiségi viszonyok a politikai helyzetet, a császár miniszterei mégsem térhettek ki a 48-as törvényalkotás szociális reformjainak fokozatos életbeléptetése elől. A császár Bach és Geringer fölterjesztésére 1850 április-8-án a kamarai kincstárból úrbékkárpótlási előlegeket engedélyezett, ezt azonban Magyarországon alig vették igénybe nemeseink, holott a birtokososztály sehol se szenvedett nagyobb károkat, mint nálunk. 1853 márciusában napvilágot láttak az *úrbéri kérdést* rendező nyílparancsok, amelyek kimondották a szolgáltatások megszűnését és a volt jobbágy tulajdonjogát a kezére jutott földekre. A kárpótlást úgy állapították meg, hogy a vármegyéket 8 kategóriába osztották és az így megállapított fokozatunkét 300-700 forint kárpótlást fizettek földtehermentesítő kötvényekben a volt birtokosoknak.

Az 1852-i *ősiségi Pátens* hatályon kívül helyezte a királyi és nádori jószágadományokat s rendezte a földesúr és a jobbágy közti öröklésjogot, a zálogbirtok kérdései s

kimondta a családi hitbizományok érvénybenmaradását. 1853-ban egy igazságügyminiszteri rendelet szabályozta a telekkönyvi felvételt, életbeléptette az osztrák sajtórendtartást és büntetőtörvényt, amely magán viselte alkotójának szellemét.

A központosítást szolgálták Thun gróf *iskolarendeletei* is, melyek az *Organisationsentwurf*-ban láttak napvilágot. Ekkor jelenik meg a magyar közoktatásban, mint új iskolatípus, a reáliskola (1851), lesz kötelezővé a gimnáziumokban a német nyelv tanítása, míg a felső osztályokban már a tanítási nyelv is német lett. Ekkor írták elő az egyetemre nézve köteles 8 félévi szorgalmi időt is.

Az 1855-ben kiadott *konkordátum* eltörölte a királyi tetsvényjogot, engedélyezte a tartománygyűléseket és az egyházmegyei zsinatokat, a katolikus népiskolákat püspöki fennhatóság alá helyezte s kimondta, hogy a javadalom csak az egyházi investitúra után vehető birtokba s biztosította a szerzetesrendek szabad érintkezését Rómával s az egyház korlátlan birtokszerző jogát és vagyonának autonóm igazgatását. Az 1859-ben kiadott protestáns Pátens véglegesen rendezte a protestánsok ügyét, szabályozta közoktatásügyi jogaikat, megszervezte egyház-kormányzatukat s megalkotta az egyházi főtörvényszéket, melynek célja az volt, hogy az egyházi igazságszolgáltatást a központi kormányhatalom befolyása alá helyezze,

A KÜLPOLITIKAI HELYZET. Mindezen reformok keresztülvitelében még a külpolitikai helyzet egyre rosszabbodó állása sem térítette el céljuktól a bécsi kormány férfiakat. Schwarzenberg külpolitikájának ugyan még nagy esélyei voltak, hiszen az ő idejében bukott el teljesen a liberalizmus, s bár a császári hatalmak diplomáciája vereséget szenvedett a törökkel és a nyugati hatalmakkal szemben, sohasem kínálkozott még kitünőbb alkalom az egységes Ausztria megeremtésére, mint akkor, amikor Napoleon Lajos államcsínye (1851. december 2.) véget vetett a legnagyobb és legvállalkozóbb forradalmi demokráciának s az elnök-császár kereste a szentszövetségi hatalmak barátságát.

Minden megváltozott azonban a *krimi háborúval* (1854—1856), amely kíméletlenül felvetette a *keleti kérdést*. Ausztria — tétovázva az orosz iránti hálaérzet és saját balkáni érdekeinek megvalósítása között — felfegyverkezve várta a véres események kibontakozását, remélve, (hogy a hadakozó felek kimerülésével ő fogja majd diktálni a békét. Mindez azonban másként történt, s a *párisi kongresszuson* (1856. március) az elszigetelt Ausztria magára maradt eszméivel, *Cavour* már a tárgyaláson felveti az olasz kérdést, majd létrejön a Piémont és Franciaország közötti titkos szövetség, melyet a két uralkodó-család

között kötött házasság pecsételt meg. Ausztria most a poroszokhoz fordult pártfogásért és segítségért, ezek azonban alaposan megfizettek Olmüztért. A háborúban, amely 1859 április 28-án kezdődött, s már június 24-én a *solferinoi* csatával be is fejeződött, Ausztria teljes vereséget szenvedett. Ferenc József a *villa francai békében* lemondott Lombardiáról. A háborúnak azonban más eredménye is volt. Idehaza, Magyarországon a közvélemény aggodalomra adott alkalmat, a magyar emigráció szereplése ugyanis izgalomba hozta a nemzetet, ami aztán a *Bach-rendszer bukását* hozta magával. Az utána következő kormány teljes irány- és rendszerváltozást jelentett be, amely az egységesítés helyett most föderatív kísérletet, a németesítés helyébe a *nemzetiségi egyenjogúság*-ot akarta megvalósítani.

Az első reménysugár, amely a nemzet éjtszakájában megjelent, s amelyből a jobb jövőre lehetett következtetni, *Erzsébet királynő* megjelenése volt. Ferenc József ugyanis nőül vette Erzsébet bajor hercegnőt (1854 április 24). Ez alkalommal nagyszámú politikai fogoly szabadult ki fogságából, az országban pedig végetért az ostromállapot. Az it'ju királynő elkísérte fejedelmi férjét a nagy magyarországi (második) körútra is (1857 május), s amerre járt ez a holdfényes, gyöngéd tisztaságú nő, mintha szívével fogta volna fel a magyarság hangtalan segélykiáltásait. *Erzsébet királyné abban a korban jelent meg Európa legszerencsétlenebb népe előtt — írja Petim Sándor — amikor a nők szépségük virágát, a szellem erejével és a jóság illatával egyesítik.*«.

A MAGYARSÁG ELLENÁLLÁSA A BEOLVASZTÁSI TÖREKVÉSEKKEL SZEMBEN. A magyar társadalom Világos után *három fronton* vette föl a küzdelmet a beolvasztó törekvések ellen: itthon, a *passzív ellenállással Deák Ferenc* vezérlete alatt; az *emigrációban élő Kossuth*, aki mindent megmozgatott a magyarság ügyének felkarolására külföldön; *Széchenyi* a döblingi gyógyintézetben irodalmi munkásságával.

A király második körutazása után Bach elérkezettnek látta az időt, hogy uralmának eredményeit feltárja a világ előtt. Egy általa sugalmazott munka jelenik meg (*Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode*), amelyben a külföld előtt azt kívánta igazolni, hogy kormányzati rendszerével boldoggá és megelégedetté tette a magyarságot. *Széchenyi*, aki a gyógyintézetben keresett enyhülést beteg idegeinek, fájának“egész szeretetéből eredő szenvedélyességével ítélte el Bach kormányzását és a *Rückblick*-re maró szatírával felelt (*Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis* is Október 1857 in Wienerschien, von einem Ungarn). Művében *Széchenyi* bohózatnak, hazug komédiának nevezte a császár egész

második körútját, amely valóban Polemkin-szerű volt. De Bach-rendszere sem maradt gúnyjától mentes. Egész beteg szívének tomboló paroxizmusát diabolikus gúnyját zúdította rá, amivel köznevetség tárgyává tette a császár legbizalmasabb tanácsadóját. Az ideggyógyintézetben való szenvedései, az a lény, hogy a Politikai Programtörvények megdöbbenő jóslatai és látomásai szinte betűről-betűre beteljesedtek, de leginkább Bach említett műve, újból Széchenyi felé árasztotta a népszerűség hullámain s *a Leghübb és legnagyobb magyar életének talán egyetlen fázisában nem volt ünnepelebb hazafi, mini dalt életének tragikus alkonyán.*

Az *emigráció*, *Kossuthal* az élén, a különböző külföldi gócpontokban gyülekezeti (London, Paris, Svájc. Brüsszel, Amerika), a legtekintélyesebb csoportot azonban Kossuth törökországi telepe alkotta, amely *Viddinben*, majd *Sumlában*, végül a kisázsiai *Kiiilahiában* élt. Yiddinből írta Kossuth azt a levelét, amelyben vádat emelt Görgey ellen, hogy az ő »árulása veszte el a hazát«. Ez a gondolat, amelynek kifejtése oly egyoldalúan osztotta meg a forradalom drámájában a fény és árny harcát, a magyar közvélemény előtt természetesen teljesen rehabilitálta a nagy száműzöttet. Kossuth közvetlen közelségből látta a *keleti kérdést*, amelyet csak karddal lehet kettévágni. Szemtanúja volt annak a fogadtatásnak, amelyben az angol társadalom részesítette és amelyet *az új világ ünneplése* messze túlszárnyalt. Maga körül látta Londonban az európai demokrácia és népszabadság apostolait, *Mazzinit*, *Ledru-Rollint*, magát *Cobdent* is, és érezte még kisázsiai sivár magányában is, mint fordul feléje nemzetének szerele. Emigránsi pályája is nélkülözötte a mértéktartást és az arányossági érzéket, azt a nagy leckét azonban meg kellett tanulnia a szabadságharcból és saját emigrációjából, hogy *az európai egyensúly érdeke egy szervezett és életerős dunai nagyhatalmai követel* s a nyugati hatalmak közvéleményében főleg ez a szempont volt mérvadó a magyar forradalom elbírálására nézve. Ebből kiindulva véli fel a *dunai konföderáció* eszméjét — szláv, román, magyar államszövetség —, amelyben nem kisebb dologról volt szó, minthogy *egy olyan hatalmat kell alakítani, amelyben Magyarországon kivid Erdély, Horvátország. Szerbia és a két dunai román fejedelemség alkotna államszövetséget.* Kossuth e terve — bár tudta nélkül — a magyar nyilvánosság elé is eljutott, mire népszerűsége és presztízse egy időre fagypontra szállt a hazai közvéleményben. III. Napoleon ugyan felhasználja emigrációját az 1849-i háborúban, de csak azért, hogy a Habsburg-idegekre hasson. Azután, amint célját elérte, megszakit vele minden további összeköttetést.

A *villafrancai csalódás* lehütötte a hazai forradalmi érzésüket is. A magyar társadalom zöme kijózanodva tért vissza *Deák Ferenc* tekintélyének megnövekedett ierebélyc alá. Deák minden *illúzió* nélkül szemlélte és látta a dolgok folyását. Távol maradt 1849 április í 4-én, de nem követte a konzervatívokat sem, amikor Világos után egyszerű szövetségesüket látták a császárbán. Már az ötvenes évek kezdetétől tisztán látta a kibontakozás egyetlen járható útját: *a negvennyolcas márciusi törvények jogfolytonosságának helyreállítását*. Szerinte ugyanis nem volt negvenhetes alkotmány, de éppenúgy nem volt forradalom és detronizáció sem. Meddő erőfeszítésnek ítél minden korai akciót. *A nemzet neki adott igazat, őt igazolták az események is*. Deák passzivitása a körülmények és a tények páratlan fényességű megfontolásának“ eredménye volt.

De még ebben a politikailag passzív évtizedben is volt élei, eleven élet a magyar földön: *közművelődési és társadalmi szempontból*. *Soha annyira nem talált még egymásra a magyar, mint u szenvedés és tűrés ez éveiben*. Összejárnak a szomszédok, jóbarátok és rokonok, hogy bizalmas társaságLnm, a házi tűzhely mellett elmondják egymásnak híreiket a messze idegenben bujdosó emigránsokról, lemásolják és kézről-kézre adják Széchenyi és Deák leveleit, *divatba jön a magyar szó* még a német nyelvű párosokban is, *előkerül a magyar ruha*, a színházi bemutatók nagy eseményekké lesznek, vadászatokon, agarászatokon, keresztelőkön és lakodalmakon egyaránt helyet talál a magyar sírva-vidadás, mindenki kiöntheti lelkét s megfürdetheti a közös egymásratalálásban. Valóban: *a magyar életnek nem a nagy elszánások adják meg igazi tartalmát, hanem a lassú, de folytonos munka, melynek főrugója a nemzetiség*. Újjáalakítják az *Országos Gazdasági Egyesületet* (1857); *Vörösmarty Mihály temetése* (1855 november) váratlanul nagy nemzeti tüntetéssé válik; 1856-ban leplezik le a *szigetvári hősnak, Zrínyi Miklósnak emlékművét*; felavatják *Kölcsey csekei siremlékét* s ez ünnepélyeken elhangzó beszédekben mindig a magyar áldozatkészség történelmi jelentőségét emelik ki, amelyet a királyért, s Európáért adott ezer éven át.

Az *irodalom* is hozzájárul a társadalmi élet mozgalmassá tételéhez. Megjelennek az *Arany-balladák*, a *Toldi-allegoriák*, a *Jókai-regények*, amelyekben mindig nagyobb remény volt a szebb, jobb jövő iránt.

1860 április 7—8-ika közötti éjjelen vet véget életének a legnagyobb és legszomorúbb sorsú magyar: *Széchenyi*. *Tragédiája a pirkadó hajnal derengésén villan át*.

Albrecht főherceg távozásával *Benedek Lajos* tábornagyszernagy került a helytartóság élére. Később kinevezett ta-

nácsosokkal megalakult a *Verstärker Reichsrat*, amely húsz ülésen letárgyalta a rendszerváltozás alapelveit, majd elfogadta a megyerendszer visszaállítását, s a helytartótanács újjászervezését. Ez volt az *Októberi Diploma* (1860 október 20). A primási értekezlet Esztergomban kimondotta, hogy az országgyűlési választásokat az 1848:V. törvénycikk alapján kell megejteni. (Ez volt az első szerény lépés a jogfolytonosság visszaállítására.) Közben *Schmerling* került a kormán}'- élére, aki éppen olyan hajthatatlan centralista volt, mint elődje. Az októberi diplomának egyetlen eredménye az volt, hogy a vármegyei életet helyreállította. A Diploma hézagait akarta pótolni a *februári pátens* (1861 február 26), amely a birodalmi tanácsot már parlamentté bővítette ki.

E két királyi leirat óriási izgalmat idézett elő a magyar közéletben. Deák egyideig nem akarta magára venni a felelősséget, hogy irányítsa a dolgok fejlődését, végre is engedve a közvélemény óhajának, élére állt a kiegyezést sürgető mozgalomnak.

A közvélemény *Kemény 'Zsigmond* cikkéből értesüli arról, hogy *Deák Ferenc* és körének álláspontja a változással szemben a negyvennyolcas törvényekhez való visszatérés. Ez a hír azonban, mire az ország különböző helyeire érkezett, anarchikus és nrálkodóellenes mozgalmakra vezetett. Több megye, Sáros példáján felbuzdulva, emigránsokból választott bizottsági tagot, tiszteletbeli táblabírákat, sőt a Habsburg-ház külföldi ellenségeiből is. Az uralkodói leirat ezért megdorgálta a megyéket, a fejedelem pedig megsemmisítette Kossuthék választását. Az ország-gimlési választásokból mégis olyan többség került ki, amely a Diploma és a Pátens alkotmányjogi elveinek föltétlen elutasítását követelte. Mindezekhez hozzájárult mé*i*> az, hogy az országgyűlés megnyitása előtti napon *Teleki László gróf öngyilkos* lett, aminek okát sokáig rejtély fedte.

Teleki az emigráció legagilsabb vezéralakjai közé tartozott. Tagja volt a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak (Kossuth és Klapka mellett amely Cavournal és III. Napóleonnal tartott fenn összeköttetést a 1859-i háború idején. A gróf magánügyben Drezdába utazott, ahol a rendőrség elfogta, majd hamarosan kiszolgáltatta az osztrák kormányoknak. A császár kihallgatáson fogadta, szemrehányással illeti, amiért ellene működni és konspirálni nem szűnt meg még akkor sem, amikor a forradalom már leveretett. Azután szabadon engedte, de azal az ígérettel, hogy tartózkodik egyelőre a politikai közélettől. Minthogy királyi meghívást kapott a főrendi házba, ezt a tényt úgy fogta fel, hogy az uralkodó maga nyitotta meg előtte a politikai szereplés lehetőségét. Abonyban képviselővé választották. Programjában a további ellenállást s a negyvennyolcas törvényekhez való ra-

gaszkodást hangsúlyozta. Népszerűsége ekkor érte el tetőpontját, az emigrációra viszont lesújtóan hatott Teleki negyvennyolcas irányváltása. Teleki, nagyon jól tudta, amikor hazajött, hogy katasztrófa nélküli egyedül Deák politikája járható. A közhangulat azonban a Kossuthtól hazaérkező főúrtól egészen más valamit kívánt. Ez a látzólagos pálfordulás, amit róla hittek, adta kezébe a fegyvert, amellyel kioltotta életét.

Ebben a nemzeti gyászban nyílt meg az országgyűlés és hangzott el *Deák első felirati beszéde*, amely részletesen megcáfolta a Diploma és Pátens alkotmányjogi elveit és a kibontakozás egyetlen útjával a negyvennyolcas alkotmány elismerését jelölte meg. Az országgyűlés megszöszött s egyik fele, az úgynevezett » *határozati-párt*« csupán az országgyűlés határozatáról akarta értesíteni az uralkodót, mivel nem ismerte el a nemzet alkotmányos királyának. Ezzel szemben állott a Deák vezetése alatti, »*felirati-párt*«, amelynek elve az volt, hogy a megkoronázatlan uralkodó is fejedelme a nemzetnek, így tehát csak feliratban lehet hozzá fordulni kérelmükkel. Egyébként azért Deák első felirata került az uralkodó elé. Az uralkodó válasza az lett, hogy *Schmerling alkotmányos centralizmus*a győzött, amely most már teljesen nyíltan szembefordult a magyarsággal és a *nemzetiségeket* iparkodott felhasználni beolvasztó törekvéseihez.

Az oláhok valóban mozgolódtak, a szerbek magatartása sem ígért több jót. A tót túlzók Turócszentmártonban gyűlést tartottak s kérték az államminisztert, hogy a »többségben tótoktól lakott vármegyék egy autonóm tót tartományra szervezhessenek« (1861 június 6). Még a rutének is mozgolódtak. Schmerling tehát a magyarok elpártolásáért bőséges kárpótlást nyert a nemzetiségekben. Viszont Deák se hátrálhatott többé a már megkezdett állásponztjától.

Augusztus 7-én mutatta be *második felirati javaslatát*. Az ekkor elhangzott beszédében mondotta e szavakat, amelyek ma, nyolc évtized után is annyira lelkünkbe vágnak szomorú aktualitásukkal: »*Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra*, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad... *Ha túrni kell, túrni fog e nemzet*, hogy megmentse az utókor-nak azon alkotmányos szabadságot, amelyet őseitől örökölt ... *mert amit az erő és a hatalom elvesz, azt az idő és a kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről o nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges.*«

A néhány hónapos csonka alkotmány korszaka augusztus 21-én véget ért. A román és szász többségű erdélyi országgyűlés éppúgy, mint a horvát képviselők, be-

jelentették csatlakozásukat a központi parlamenthez. A magyarság magára maradi, mint 1848-ban. Erre november 5-én bevezetik a *katonai provizóriumot*.

A *PROVIZÓRIUM*. 1861—18(0). A provizórium kihirdetési nyomon követte a *haditörvényszék életbeléptetése*, a helytartótanács hatáskörének megszüntetése és a *ivármegyei autonómiák felfüggesztése*. Az osztrák centralizmus azonban most már korántsem volt olyan erős, mint a Diplomát megelőző időkben. A nyílt szakadás ellenére is hot az udvar, hol konzervatív részről bizalmas kísérletek történnek a békés kiegyezésre. Schmerlinget ugyan teljesen azon megfontolások ösztönözték a központi parlament erőszakolására, mint egy évtizeddel azelőtt Schwarzenberget és munkatársait. Schmerling azonban olyan akadályba ütközött tervei kivitelénél, mint gróf *Esterházy Móric*, aki elég félelmetes és tehetséges ellenfél volt ahhoz, hogy Schmerling politikai rendeleteit egyszerűen szabotálni merészelte. De a külpolitikai helyzet sem volt olyan, amely kedvezett volna az újabb központosítási törekvéseknek. Az új porosz miniszterelnök, *Bismarck*, szintén ellene dolgozott. *Kossuth* már említett konföderációs tervei — amint láttuk —, éppen most tépázták meg népszerűségét és ásták alá befolyását. *Erzsébet királyné* is, kinek házassálete ezidőtájt volt a legzavartalanabb és férjére gyakorolt hatása a legérezhetőbb, minden asszonyi energiáját és művészetét érvényesítette a magyar kérdés rendezése érdekében.

A magyar közvélemény is gyors megegyezést sürgett. Sokan hivatalt vállaltak a provizóriumban. A megindult vasútépítkezések, vízszabályozások, csatornázások és egyéb állami közművek főképpen azon rétegek számára jelentettek kereseti lehetőséget, üzletszerzési alkalmat, amelyek *gutgesinnt* magatartásról tettek tanúbizonyságot, így a megkörmékezzhetetlen egzisztenciák száma igen megfogyatkozott.

A kiegyezésre való készség fokozására hatottak a *német kérdés* lappangó feszültségei, a Schleswig-holsteini megszállás után. Majd a kínos *mexikói ügy* lette újra veszedelmessé a francia osztrák viszonyt.

1865 április 16-án jelent meg a Pesti Naplóban a nevezetes *Húsvéti cikk*, a Botschafter című bécsi lapnak adni! válaszaként, amely azzal vádolta meg a magyar történelmet, hogy »*elkülönöző vágy*« vonul rajta végig. A cikk névtelenül jelent meg, de mindenki tudta, hogy Deáktól származik. A húsvéti cikkben lefektetett alapfelfogás részletesebb és pozitívebb kifejezést nyert a bécsi Debat cikkeiben május elején.

Erre 1865 május 8-án Ferenc József véget vetett a provizóriumnak s negyvenhetes alapon visszaállította az

alkotmányt. Az új kormány (Majláth György kancellár, Sennyey Pál tárnokmester) összehívta az országgyűlést, és a birodalom népeihez intézeti császári maniicszlimi *felfüggesztette a februári alkotmányt.*

Schmerling is megbukott tehát és a *történelmi elo* gyözedelmeskedett a centraliztikus törekvéseken.

Λ *KIEGYEZÉS.* Mintegy két esztendeig tartó huza-vonák gátolták a kiegyezés“ lényegét alkotó 1867.XII-ik *törvénycikk* létrehozását. Az országgyűlés két bizottsága (a hatvanhetes és tizenötös) nagy igyekezettel fogott az új alkotmányos alapvetéshez s a porosz—olasz szövetség ellen indított háború kezdetére el is készült javaslataival. Mindent megváltoztatott azonban *Königgrætz,* s már-már a tárgyalások megszakítására vezetett, mivel Bismarck könyörtelen *Stoss in Herz*-politikája a magyar emigráció egy csoportját is igénybe vette (Klapka-légió). Valami könnyebbülést hozott a *nikolsburgi béke,* valamint az olaszországi győzelmek (Custoza, Lissa), mire Schmerling újra teljes gőzzel dolgozhatott Deák javaslatainak elgáncsolásán.

Poroszország, mely Ausztria mellett a Napoleon leveretése után megalakult nagy német-államszövetségre szinte döntő befolyást gyakorolt, a hatvanas években Bismarck hatása alatt már azon fáradozott, hogy Ausztria hatalmát megtörje s a német államok fölött való uralmat önmagának szerezze meg. Λ háborúra okot Schleswig-Holstein birtoklása adott. Poroszország szövetkezve Piemonttal, mely Velencére vágott, hadát üzent Ausztriának. Olaszországban Albrecht főherceg és Tegeldi vezérlete alatt Custoza és Lissánál diadalmaskodott ugyan, de a Moltke vezérlete alatt álló porosz fő-haderő a Benedek által vezetett osztrák seregei Königgrætznél teljesen leverte (1866 július 3) és már Becset is fenyegette, mire a császár III. Napoleon közvetítésével megkötötte a prágai békéi, mely neki értelmében Velencét átengedte III. Napoleonnak, melyet az Piemontnak adott át; továbbá átengedte Poroszországnak Schleswig-Holsteint, míg Ausztria kilépett a német szövetségből (Bund) s így a vezetés szerepet Németországban egyedül Poroszország vette át.

A két engesztelhetetlen álláspont csaknem egy évig nézett egymással Farkasszemet. A dolgok e sivár fázisában újra *Erzsébet királyné* láthatatlan közvetítése sodorta el a válságot a holtpontról, amiben *gróf Andrassy Gyula* és báró *Beust Frigyes,* 1867 február óta a monarchia kancellárja segédkezett neki. Február 7-én Deák elfogadtatta javaslatát az uralkodóval 17-én mutatkozott be a Deák-pártnak az Andrassy-kormány. Az országgyűlés azután letárgyalta és megszavazta a kiegyezési javaslatokat. A *június 8-i koronázás* fejezte be a nagy művet. Az ország területi és politikai egysége törvényileg helyreállott s a megrokkant önkényes Habsburg-uralom helyét egy

új nagyhatalom foglalta el. Ausztria—Magyarország a paritás és a *dualizmus* formájában, amelynek két pillére volt: az osztrák-németiség és a magyarság.

A kiegyezés ugyan nem tüntette el a monarchia nagy szervei hibáit, de nem lehetett tagadni, hogy a két nemzetnek hegemónisztikus elve, amelyek a kiegyezés tartóoszlopai voltak, politikai, anyagi és szellemi tényezők tekintetében olyan erős volt, mint a barokk-korszak óta Ausztria történetében eddig soha.

3. FEJEZET;

A kiegyezéstől a Millenniumig.

A *KIEGYEZÉSI TÖRVÉNY*. Az 1867:XII. törvénycikk a *hadügyet* és *külgügyet*, mint a védelem eszközeit, valamint az ezek ellátására szükséges *pénzügyet* közösöknek ismerte el. A hadsereg belső szervezetéről és vezetéséről az uralkodó gondoskodik, viszont az újoncok megajánlása a Magyarországból kiegészítendő csapattestek részére, valamint a szolgálati idő meghatározása és megváltoztatása a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozott. A közös ügyeket közös miniszterek intézték, akik a *delegációnak* voltak felelősek, A delegációba mindkét állam 00--60 képviselőjét küldte (a felsőházból 20, a képviselőházból 40) s évente felváltva, Budapesten és Bécsben ültek össze. Az egyes országok képviselői külön-külön tárgyaltak, határozataikat írásban közölték egymással, ha megállapodásra jutottak, határozataikat az uralkodó megerősítette. Ha háromszori üzenetváltás után sem tudtak megegyezni, akkor együttes ülésre mentek össze, amikor szavazással döntöttek el a vitát. Az egyes államokra eső terheket, amelyek a közös ügyekből származtak, a »kvóta« állapította meg. Ez hosszúság tárgyalás után Magyarország számára 30, Ausztria részére pedig 70 oo-ban lett megállapítva. Ezekon kívül a *pragmatica sancti*oból le nem vezethető más közösségek¹ is törvényes formát nyertek e törvényben. Magyarország Ausztriával bizonyos időre (10 év) kereskedelmi és *vám-szövetséget* kötött, a külföldi államokkal közös kereskedelmi szerződésekben állapodtak meg. Vasúti, fogyasztásadó, pénz, mérték, slb. ügyeiket is közösen állapította meg, és fogadták el mindkét országra nézve.

A *közös hadsereg* mellett külön osztrák és külön magyar sereget is állítottak fel, ez utóbbit az 1848-i nemzetvédelem emlékére *honvédségnek* nevezték. Ezt *Andrássy Gyula* gróf miniszterelnök kívánságára nyerte el a nemzet (1868), tüzérséget azonban már nem sikerült kapnia.

A horvát-kérdést csaknem egy esztendeig húzódo viharos egyezkedések után az 1868:XXX. törvénycikkkel oldották meg.

A kiegyezés kétségtelenül a legjobb megoldás volt az adott körülmények között. A nemzet és uralkodó közötti éles ellentét csak kompromisszumot eredményezhetett, így. jnem felelhetett meg tartósan egy fejlődő nemzet igényeinek annál is inkább, hiszen az állami élet legfőbb kritériumai; hadügy, pénzügy és külügy nem tartoztak kizárólagos rendelkezési körébe. Hibája volt — többek között — az, hogy a dualisztikus államforma a közös ügyek révén a két államot egymás belügyeiben is érdekeltte; tette. Mégis az a haszna megvolt, hogy ha látszólag is, félszázadra békét és fejlődést biztosított a nemzetnek azzal, hogy a *personalunióban lévő államok viszonyát szabályozta* s ezzel a monarchia hatalmát kifelé is megszilárdította. A magyarság tömegeit azonban nem elégítette ki ez a szükségszerű alkotmány.

Különösen Kossuth »Cassandra-levele« (1867. V. 26.) fordította el tőle a lelkeket. 1867 május 26-án jelent meg. ja Magyar Újságban Kossuth Deákhhoz intézett levele, amelyben Deák Ferenc és Andrássy Gyula alkotását visszautasította és az ő eszméinek megvalósítását tette politikai programmá, mivel szerinte a Deák által létesített dualizmus »törvényesített jogtalanság«. Kossuth levele nagy izgalomba hozta az országot. Deák érdemben nem válaszolt, csak a Pesti Naplóbeli rövid nyilatkozatában (május 30) utalt rá, hogy »üdvösebbnek tartja a békés kiegyezést, mint oly politikái, mely bizonytalan ígéreték mellett várakozásra, további szenvedésre utalva, csupán a véletlen eseményektől, talán forradalmaktól, a birodalom szétbomlásától, külföldi segílytől... tenné függővé sorsunk jövővendőjét«. Kossuth kultusza azonban ezzel nem ült el, ehhez még túl rövid volt az idő »október 6« óta, különösen a színmagyar vidékeken erősödött, majd 1884-ben már politikai párt is alakult eszméinek kivivására: *függetlenségi és 48-as párt* néven. Programm ja eleve kizárta, hogy hívei a kormányzást forradalom nélkül átvehetnék.

De más kormányképes ellenzéki párt sem volt a dualizmus félszázadában. Így a *67-es Deák-párt* viselte a kiegyezés védelmét nemcsak az uralkodó és Ausztria felé, hanem befelé, saját nemzetében lévő ellenzékek felé is. Iníien van e kor vezető államférfiainak Scilla és Caribdisjárása, akiknek a dinasztikus érdekek és az egyre hangsabban követelő közhangulat között kellett közvetíteni,, állandóan abban a veszélyben, hogy bármelyik követelés teljesül, elvesztik hatalmukat s a nemzetre kiszámíthatatlan kár háramlik.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. A legnagyobb feladatot,

a nemzetiségekkel való kibékülést, a kiegyezés sem oldotta meg, pedig ennek veszedelmeit már az 1848-1 események is megmutatják. A rendi korszak alatt a magyar nemes-ség politikai halalma inkább szociális uralom képét mutatta. Most, hogy a rendi keretek leomlottak, találkoznia kellett az állam magyar jellegének a nemzetiségi és fajisággal, mely megoldást sürgetett. Az országgyűlés ugyan kimondotta elvül a nyelv teljes egyenjogúságát az egyénre nézve, sőt biztosí tolták a teljes jogegyenlőséget az egyesülés, közoktatás és az egyházi kormányzat terén is. A magyar törvényhozás ezzel messzemenő önkormányzatot adott a nemzetiségi egyházi szervezeteknek, ami aztán a nemzetiségi egyházak híveinek bizonyos jogalanyiságot és autonómiát adott. Tagadhatatlan, a törvény rugalmas kompromisszuma volt a magyar állam eszmének és a nemzetiségi önkormányzat elvének. A nemzetiségek azonban a magyarosodástól féltek s külföldi fajrokonai k felé sandítottak. Elmérgesítette e ké rdsét az, hogy 1875 után uniformizálták a kérdést és ugyanazon eljárást rendszeresítették az irredenta-gyanús, mini a többségükben már államhü nemzetiségekkel szemben.

A nemzetiségek vezéreinek a magyar felsőbbség mindenképpen elfogadhatatlannak tűnt fel. A kiegyezés utáni államférfiaink egyrésze a nemzetiségi egyenjogúsításnak? lévén híve, ezzel akarta kifejleszteni a magyar állami szuverenitás minden igényét. Voltak, akik ezzel szemben feladták azt a törekvést, hogy az állami lét teljességei elérjük s a kiegyezés staliisqnojának akarták magukat alávetni. A kiegyezés óta ez volt a magyarság politikai életének legégetőbb dilemmája. *A dualizmus azonban kizárta a nemzetiségek politikai igényeinek kielégítését,* ez csak föderatív módon lett volna keresztülvihető. Deák nemzetiségi törvénye *minden állampolgárnak biztosította anyanyelve használatát* úgy a közigazgatásban, mint a; igazságszolgálatásban, míg a közoklatásban megengedte minden nemzetiségnek iskolák alapítását és azok tanítási nyelvének szabad megválasztását. A nemzetiségeknek azonban több kellett: az egész alsóbbfokú közigazgatásban megyenként a többség nyelvének használatát, nyelvük szabad érvényesülését mindenhol, teljes egyenrangúságot kívántak, ami végeredményben az ország részekre bontásai eredményezte volna, — így a nemzetiségi törvény végrehajtása nem történhetett meg.

Hozzájárult e kérdés elmérgoedéséhez a francia-porosz háború is, a mely a német egységet megteremtve ellenállásra készítette a szlovákokat is, s a pánszlávizmus vált Európa alapkérdésévé. A Sedannal végződő (1870 szept. 1.) porosz-francia háborúban a monarchia úgy megóvta semlegességét, de Beust ingadozása Bismarckot Oroszor-

karjaiba hajtotta s ez a porosz-orosz szövetség lette lehetővé, hogy II. Sándor cár kancellárja, Gorcsakov már 1870 október 31-én fölvesse a pontusi kérdést, vagyis a tengerszorosok megnyílását, aminek megakadályozásáért a nyugati hatalmak annyi véri ontottak, s amelyet a párisi kongresszus el zári Oroszország előtt. A párisi szerződés aláíró hatalmai 1871 március 31-én bizonyos elvi fenntartásokkal teljesítették az orosz kívánságokat. Ezzel a pánszlávizmus döntő előhaladást tett a Konstantinápoly felé vezető úton.

A monarchia semlegessége a francia-porosz hadjárat alatt Andrassy Gyula magyar külügyminiszter érdeme volt, aki az esetleges osztrák revans (1866 Königgrätz!) esetén veszedelemben látta az osztrák-magyar dualisztikus forma fennmaradását. Ugyanezen okiból akadályozta meg 1871-ben azt a tervet (Hcichenwarl), amely az osztrák alkotmányt föderaliztikus alapokra kívánta fektetni és ki akarta elégíteni a nemzetiségek, főleg a csehek szeparatiztikus igényeit, akik régi közjogi önállóságuk visszaszerzésére fenekedtek. Andrassy ezzel a magyarságot a németiség védelmezőjévé tette Ausztriában, aminek következményei az osztrák németiség politikai gyengülésével és a csehek, túlsúlyrajutásával nem maradhattak el.

Jóval tovább, mint egy évtizedig, gróf *Andrassy Gyula* volt Magyarország és a kettős monarchia vezető államférfia. Már férfikora kezdetén kijárta a született nemzetvezérek nagy iskoláját s egymásután végigélte fejlődésében a Széchenyi, Kossuth és Deák szellemével való élénk és bensőséges kapcsolat élményeit. Hajlékony és gyakorlati intelligenciája világosan, gyorsan és élesen vette szemügyre a valóságot, fontos kérdések kimunkálásánál megvolt benne az akaratnak állandó és egyforma feszültsége, a fizikai és erkölcsi bátorságnak legnagyobb foka. Ő *ültette át a valóságba a kiegyezési törvényt* és neki kellett résen állnia az azokkal ellentétes külső és belső áramlatokkal szemben. Elhatározó németbarát állásfoglalása tette őt hivatottá a német császárság megalakulása után (1870) a monarchia külpolitikájának vezetésére. A magyar kormányból való távozása és Deák Ferenc előregedése a Deák-párt szétesését vonta maga után, amit más bajok (vasútépítési visszaélések, deficités költségvetés) is siettettek. A kiegyezés további megvédését az tette lehetővé, hogy *Tisza Kálmán* — Andrassy tanácsa szerint — megvalósította pártja és a Deák-párt egyesülését (*fúzió*) és eddigi elveit felfüggesztette.

Tisza Kálmán és társat (Ghyczy Kálmán stb.) 1868-ban egy körlevelet adtak ki (bihari program), amelyben a delegációk és a közös minisztériumok megszüntetését, a magyar hadsereg felállítását, pénz- és kereskedelmi ügyeink függetlenítését és az ország törvényes állásának diplomáciai elismertetését követelték.

TISZA KÁLMÁN KORMÁNYA (1875 október 20—1890 március 13) Az 1875. évi fúzióval, gróf Wenck-

heim Béla átmeneti kormánya után kezdődött *Tisza Kálmán másfélvezetes kormányzása, amely* alatt a kiegyezés műve és az azt követő berendezkedés megszilárdult. Tisza Kálmán annak a köznemességnek volt sarjadéka, amely évszázadokon át a földdel élt, megáldva tetterővel, kormányzati rátermettséggel, az országgyűlési viadatok porondjára annyira szükséges debatteri és gladiatori képességeknek átöröklött adományával. Minden erényével és minden hibájával való megtestesülése volt annak a társadalmi rétegnek, amelynek tagjai megőriztek valamit az egykori harcosoknak Büszke föllépéséből.

Másfélvezetes uralma teremtette meg hazánkban a *pártpolitikát* és a *pártdiktatúrát* is. *Magyarország gazdasági felvirágzása* az ő szilárd kormányhatalmának talaján zsendülhetett fel és bontakozhatott ki. A költségvetés kereteit egyre tágította, de az államháztartás rendbehozatalát késleltette a *hivatali állások szaporítása*, amit megokolt ugyan a közigazgatási teendők és feladatok felduzzadása, az ország kulturális, igazságszolgáltatási és egyéb kormányzati problémáinak bővülése. De a liberalizmus érthetővé tudta tenni az állam agyonburokratizálását is, *a középosztálynak hivatalnoki pályákra való özönlését*, amely nemcsak társadalmi, hanem pénzügyi szempontból is nagy károkat okozott.

A magyar értelmiség ugyanis ahelyett, hogy helyei biztosított volna magának a föllendült közgazdasági éleiben, élete céljának a hivatalba-jutást találta. A »harcos és jogász« nemzet nem tudta átvenni a kezdődő magyar kapitalizmus iramát s átengedte azt a szervezettebb, ügyesebb zsidóságnak. A magyar nemesség megtagadta régi életideálját, az állam egykori oszlopából — annak kitarottja lett, és mert ezt a kis egzisztenciát a *rendszeről* kapta, így lett annak függvénye. Az állami és törvényhatósági közigazgatás lett az *úri pálya*, ami aztán hozzájárult ahhoz, hogy *az értelmiség és a falusi lakosság között támadt űrt* kiszélesítse, a nemzetiségi vidékeken pedig nem egyszer ez mérgecsütötte el a helyzetet.

A magyar földművesosztály konzervatív hajlamainak is nagyon megfelelt ez a szélsőséges tizenöt esztendő. A közös vámterületet ugyanis, amelyet évtizedenként újítottak meg szerződésileg, állandó és biztos piacot nyújtott a magyar mezőgazdaságnak. Viszont éppen *ez a biztosság me-revítette meg a magyar agrárizmust* a maga régi és elavult termelési rendszerében, mivel a verseny nem kényserítette kezdetleges és ősi gazdálkodásának megváltoztatására.

A *nagybirtok*, amelynek alkalma lett volna nagyobb tőkét elhelyezni üzeinek modernizálására, most még-

inkább *eltunyult* a vám protekció árnyékában. Ez a vámpolitika gátolta meg sokáig Magyarország korszerű industrializálását is. A magyar földbirtokosság ennek a gazdasági védelemnek hatása alatt éppen úgy visszamaradt és képtelenné vált a versenyképes áruk előállítására és a mezőgazdaság korszerű átszervezésére, mint ahogy szellemileg, erkölcsileg és politikailag visszafejlődött a közép-osztály hivatalnoki rétege is. A szaporodó népességet szintén ez a vámvédelem fosztotta meg az iparban való elhelyezkedéstől s okozta azt, hogy a nyolcvanas évek végén megindult *a hatalmas arányú amerikai kivándorlás*, amely különösen a Felvidék, Alföld és a Dunántúl latifundiumok által elárasztott helyeiről történt.

De nem volt vigasztalóbb az *ipar* helyzete sem. Ami nagyipar keletkezett, az vagy osztrák kapitalisták kezén volt, mint fióktelep, vagy egyedül mezőgazdasági célokat szolgált (malom-, szesz-, cukor-, mezőgazdasági és gépipar, stb.), s ez is jóformán teljes egészében a zsidóság vállalkozó és produktív szellemét dicsérte. Így alakult ki hazánkban egy olyan *kapitalizmus*, amelyben a tőkehaszon, a nyereség és a jutalék a zsidó plutokráciáé lett, — a munka verejtéke a városokba tóduló, földtelenné vált magyar proletáré. Az ősiség eltörlése után keletkezett *hitbizomány oknak* jóval több, mint fele Tisza Kálmán kormányának produktuma. Ez a liberális nemzedék nem mert, vagy nem akart hozzányúlni annak az osztálynak anakronisztikus gazdálkodásához, amelynek egyrésze zsidóbérlő-réteget tenyészített ki, inkább adva árendába a könnyebben kezelhető, biztosított tőkével rendelkező zsidó spekulánsnak, mintsem a kis emberek százezreinek adjon földben gyökerezett egzisztenciát, amely kielégítette volna a hazához való ragaszkodás primitív ösztönét benne.

De nem sietett segítségére ennek a földéhes magyarságnak a politika sem. Láttuk, hogy Deák és Eötvös nemzetiségi törvénye — minden végre nem hajtása mellett is — megteremtette *a politikailag egységes és oszthatatlan pnagyar nemzet* fogalmát, melynek egyenjogú tagjai a magyarok, német, tót, román, szerb és rutén nemzetiségek. Nyugaton a század utolsó évtizedeinek nacionalista áradata az államnépeket mindenütt arra készítette, hogy erős, zárt nemzeti egységű államokat szervezzenek. A magyar közvélemény is úszott az árral s elvesztette szeme elől saját viszonyait, amelyek merőben elütöttek a nyugati államokétól, így alakult ki a nemzetiségi törvényből az *egységes magyar állam megteremtésének ideája*. Tisza és utódai is ennek az ideának szolgálatában vették igénybe szívesen a képviselői választások eredményeinek feljavításánál a *nemzetiségeket*, sokszor a magyarsággal szemben is. Tudjuk, hogy a szabadelvű párt például a Felvidék és Erdély,

valamint a városok nem magyar választóközönségei igyekezett meghódítani a maga számára.

Ezeket a hibákat azonban nem szabad egyéni felelősségük számlájára írni csupán, mert a magyar közgondolkodás egyetemét se kül-, se bel-, se gazdasági-, se szociális politikájával nem fejezte ki annyira hiánytalanul, mint éppen a nemzetiségi kérdésben.

A külpolitikáim éppúgy az ár ellen úszott, mint később közjogi politikájában. Andrassy politikájának — a balkáni jogállapot fenntartásának — kudarca után olyan megállapodás jött létre Oroszországgal, amely a menarchia számára biztosította a török birodalom szétesése esetére Bosznia és Herezegovina megszállását (1876 július 8.) Montenegro évi Szerbia fölkelése azonban beavatkozásra készítette Oroszországot is. Hadai Moldván és Havasalföldön át vonultak az európai Törökország belseje felé. A magyarság törökbarát volt, sőt Plevna eleste után Kossuth is szót emelt az orosz hatalom, terjeszkedése ellen. Anglia mozgósította a Földközi-tengeri hajóraját és a Boszporus védelmére küldte (1877 december). A háború befejezését követi a berlini kongresszus (1878) három évtizedre rendezte a közel Kelet kérdését. (1878 június 13—Július 13). Itt kapott felhatalmazást a monarchia — angol javaslatra — Bosznia és Herczegovina megszállására. amellyel a monarchia erős állást foglalhatott el a Balkán nyugati viharzónáján. A tizenhat hónap múlva megkötött német szövetség (1870 október) olyan hatalma pozíciót teremtett Európában a dunai monarchia részére, amely belátható ideig biztosította az orosz pánszláv erők ellen is amely a magyar szupremáciának és a Tisza-féle konszolidációs irányzatnak is megadta a külpolitikai szilárdságok

Az állandó kormányzati hatalom tette lehetővé *Baross Gábor közlekedési reformjait* is. Megváltotta a magánvállalkozásban lévő *vasutakat*, a Szabadalmazott Osztrák Magyar Vasúttársaság magyar vonalait. *Zónadijszabásúval* és a *hálózat kifejlesztésével* emelte az egymásra utalt országrészek és vidékek forgalmát és *gyorsította Budapestnek metropolissá fejlődését*. Budapest a Tisza-kormány uralma alatt lett az országnak nemcsak politikai, de köz gazdasági, kereskedelmi, közlekedési központjává is.

Így lett Budapest államiságunk pompázó jelképévé, a modern kapitalizmus bábéivé. Amint a kapitalizmus megszervezését már az előző nemzedék átengedte a zsidóságnak, úgy a következő generáció sem maradt el liberalizmus dolgában és az önáltaláshoz szüksége központi műveltség előállítását színién a zsidóságra bízta, így jött létre Budapest zsidó magyar kultúrája és így adatott e budapesti kultúra kezébe az egyeduralom, szinte állami minopóliumként az egész ország területén. (Szekfü: Három nemzedék.)

Fiume Baross céltudatos befektetései és építkezései állal vált az Adria egyik főkikötőjévé és az *egész kereskedelem magyar gócpontjává*. Magyar áruknak nyúj-

tott kiviteli lehetőségeket a vasúti hálózat kiépítése, továbbá a Széchenyi terveinek befejezése által használhatóvá lett *Vaskapu és dunahajózási forgalom* is. A *Szegedet elpusztító árvíz* (1879 március 12) döntő elhatározásra juttatta a *Tisza-szabályozást* is (szintén Széchenyi kezdeményezésére). Az 1815-ben kezdett és 1881-ben befejezett Tisza-szabályozás mintegy négy és félmillió katasztrális hold földet mentett meg a mezőgazdaság számára.

Trefort Ágost iskolai törvényei is a Tisza-kormány hosszú uralmának gyümölcsei. A Kármán-féle tantervvel (1883) és tanárképzési reformjával a nemzeti, liberális és humanisztikus elvet állította az értelmiségi nevelés középpontjába. *Végleges formába öntötte a gimnázium és reálskola tagozatait. Kolozsvárott új egyetemet* állítottak; kötelezővé tették a népiskolákban — legalább törvényileg — az államnyelv oktatását.

Csemegi Károly az igazságszolgáltatás új kódexét hozta be a korszellem liberális felfogásának megfelelő büntetőjogi elvek alapján, ami nem állott a magyar élet realitásának alapján. (A nyugati tonnához való ragaszkodása nem vette tekintetbe hazai állapotainkat.)

Székfi szerint: haladás, *Európa utolérése volt a jelző*, másrészt a magyar államiságnak leronthatatlan bástyákkal való övezése, amelyet egy fél művelt, minden nemzeti és liberális délibáb kergetésére kész *sajtó* szított szakadatlanul, semmibe sem véve a magyar nemzeti és szociális kérdések tátongó szakadékát. Egésznek és befejezettek látta a világot, amely a Kárpátok és az Adria közötti térségen volt és beletemetkezett a magyar globális szemlélet korlátoltságába. Biztosan hitték, hogy a magyar nemzetiség minden veszedelme ellen védve vannak az államiságban. Reális értékítéletek helyett előítéletek és frázisok burjánoztak föl. (Egyik ellenzéki vezérférfi megállapítása ezidőből: angolok vagyunk a parlamentarizmus *külsőségeiben*, franciák a *préfetrendszer szemérmetlen korteskedésében*, németek a *rendőrállam fejlesztésében* és *olaszok a helyi korrupció dédelgetésében*.)

Különösen sok izgalmat keltettek a *véderő viták*, amelyek 1889-től kezdve szinte állandósultak a parlamentben. Különösen a véderő javaslat 14-ik és 25-ik paragrafusa ellen vonult fel az egész ellenzék (mérsékelt ellenzék és szélső bal). Előbbi ellen azzal csináltak propagandát, hogy a kormány tíz évre eladta az országgyűlés újoncmegajánlói jogát, a 25-ik paragrafusról pedig kiderítették, hogy az egyéves önkéntesek kötelező német nyelv-vizsgálója germanizálja a magyar értelmiséget. *Apponyi* és elvbarátai erre megindították mozgalmukat az 1867:XII. törvénycikk helyes értelmezésére“, s a dualizmus lényegét alkotó törvénynek olyan magyarázatot adtak, hogy az nem alap-

szerződés jellegével bíró alaptörvény, csupán kerettörvény, amelybe belevehető a magyar hadsereg is (*vív-mánypolitika*).

A nagy parlamenti összecsapás előestéjén lelt öngyilkos Rudolf trónörökös (1889 január 30), akit a magyar közvélemény annyi rokonszenves vonással ékített, akiről utóbb királylegendák keltek. A híresztelés onnan eredt, hogy a trónörökös kereste azon magyar mánások társaságát, akik nagy szerepet vittek a véderőtörvény elleni parlamenti harcokban, másrészt akikkel kicsapongó életmódját folytathatta. Életrajzírója (Mitis;) szerint sohasem kedvelte a magyarokat, elítélte a nemzetiségi politikát s a dualizmust csak átmeneti formának tartotta. A Habsburg- és Wittelsbach-vér harcolt benne, a romantika és az ősi tradíció átszarmazásának kötelességérzetével s végül, mint „magányos lázadó“ halt meg.

A *VÉDERŐ VITA* végül is megbuktatta Tisza Kálmán kormányát, amely szinte már örökéletűnek látszott (1890 március 13). Előbb még megkísérelte kormányának rekonstruálásával megtartani a hatalmat. Ekkor vette be kormányába *Szilágyi Dezsőt* és *Wekerle Sándort*, akinek pénzügyi államtitkári működéséhez kapcsolódott az *állampénzügyi egyensúly helyreállítása*, a *közigazgatás államosítása* és a *kúriai bíráskodás*. A kiegyezési párt azonban Tisza Kálmán távozásával sem ért véget, s szinte monopolisztikusan ontotta magából a következő kormányokat (*YSzápáry*, *Wekerle*, *Banffy*, *Széli Kálmán*, *Khuen-Hédérpáry* és *Tisza István*). Nemcsak a kiegyezési mű rögzítette a közhatalmat az egypárt rendszerhez, kormánya alatt termett meg a *pártabszolutizmus* és annak egyenes folyománya: az *obstrukció*. Arra való hivatkozással, hogy a hatvanhetes kormánytöbbség nem fejezi ki a nemzeti akaratot, sőt azt meg is hamisította, a korrupció és az erőszak adagolásával, *obstrukciók buktatják meg sorra a kormányokat*, amelyeknek még ha idejük lett volna is reformok és tervek kivitelére, — nem fordíthattak rá figyelmet, mert minden erejüket a »létfenntartás« érdeke vette igénybe, ami egyenlő volt a kiegyezés megvédésével.

A külpolitikai helyzet — amely már 1890-ben a központi szövetség fölényén és Anglia támogatásain alapult, — a kilencvenes évek végén a monarchia hátrányára alakult. Értre mutatott Bulgária és Kólet-Rumélia egyesülése, a szerb-bolgár háború (1885), Battenberg bolgár fejedelemsége, Sztambulov bolgárellenes politikája (1885—1889) amik a monarchia hatalmi helyzetét gyengítették. Az 1890 február 18-án sírbuszállt Andrássy Gyula gróffal mintha megingott volna a dunai monarchia öncélúságának nagyhatalmi politikája is. Bismarck bukása ugyan megerősítette a központi szövetséget, de az új kancellárok alatt Németország egyre jobban elszigetelődött, míg Franciaország pályája emelkedőben volt. Anglia még ragaszkodik ugyan az elszigeteltséghez, de közelebb áll a hármashoz, mint a francia-orosz szö-

vétséghez (1891—92). Olaszország már 1896-ban bejelentette a közép-európai hatalmaknak, hogy olyan háborúba, amelyben a nyugati hatalmak együttesen lépének föl a hármasszövetség államai ellen, részt nem vehet. Olaszországot csak addig tudták a hűség pórázán tartani, amíg Anglia nem folytatott kifejezetten állást a hármasszövetség ellen. Románia magatartását viszont Róma szabta meg, valamint a király abszolút német irányzata, meg a nagyobb erő, lamit most a Hohenzollern-császárságban vétek felismerni. Az úgynevezett „germán-tömb“ külpolitikai tekintélye még érintetlen, de túlsúlya nem a régi már többé s az új század; kezdetén Anglia akcióbalelésétői — Berlin és Bécs ellen indul meg az éles elkülönülés (VII. Edward), amely a monarchiáiban különösen a nemzetiségi kérdésiben éri el csúcspontját.

AZ ORSZÁG ANYAGI MEGERŐSÖDÉSE nagy léptekkel haladt előre. *Wekerle Sándor* pénzügyminiszter nagy *költségvetési többletet* hoz létre (1896), amit a közgazdasági konjunktúrában felszaporodott fogyasztási adók, a dohányjövedék reformja, a vasutak jövedelmezősége, az államadósságok konverziójával ér el. *Wekerle* érdeme volt az *aranyvaluta* megeremtése s a monarchia új *pénzrendszerének* (korona) bevezetése. A dunai monarchia a maga kétarcúságával (osztrák ipar — magyar mezőgazdaság) szinte tökéletes autarchia volt, biztosítva a termelés és fogyasztás egyensúlyát. E tüneményes sikerek mögött? azonban nem találunk egyetlen olyan intézkedést, amely gyógyította volna a magyar társadalmi betegségeket. Így változatlanul megmaradtak a Dunántúlion és az Alföldön a *latinfundiumok*, az Alföld szociális, gazdasági és művelődési fejlődését megbénító *tanyavilág*, amelynek lakossága iskolák, egészségügyi intézmények és közlekedési hálózat hiánya miatt szinte Robinzoni életet volt kénytelen telni. Bő aratása volt ellenben a *tüdővésznek* (a század végén cca 70.000 tüdővész miatti halál!) és a *csecsemőhalandóságnak*. A Dunántúl református vidékein fellépett az »*egyke*«, melynek okai egyrészt a valláserkölcsi élet tilalmaival dacoló *gazdasági önzés* — a birtok szét nem aprózod jék —, másrészt a *katonamentesítés* volt, mivel az *egy* gyermek, illetve családfenntartó gyermek katonamentességben részesült.

AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA viselte magán a legjobban e kor világnézetét. Az *anyagelvűség*, a gondolat szabadságának dogmája olyan szektárius türelmetlenséget tanúsított, hogy ez, megerősödvé a *szabadkőművesség politikai befolyásával*, hozta létre a *polgári házasságot*, s a zsidóság teljes befogadását. *Wekerle* miniszterelnök vállalta az új törvények behozatalát, amely szenvedélyes viták között zajlott le. *Apponyi Albert* gróf, a nemzeti párt vezére kötelességévé tette a kormánynak,

hogyan vessen véget a felekezeti sűrűlődni gyökere reformokkal, a családi és házassági jog egységes állami rendezésével. A kormány megbukott, majd a főrendiház is visszautasította a házassági törvényjavaslatokat. *W e, kerle és Szilágyi Dezső erre az ellenzék megtörése céljából 25 főrendi tag kinevezését ajánlot/a a királynak*, aki ezt elutasította, mire a kormány újból beadta lemondását. Erre a király teljesítette a kívánásokat s a főrendiház 4 szavazattöbbséggel elfogadta a polgári házasságot.

E küzdelmek visszahatásaként alakult meg 1896-ban a *néppárt*, Apponyi pártja, amely szociális érzelme s a nemzetiségi kérdésben vallott mérsékeltbb nézetinél fogva, kétségkívül figyelemreméltó volt. A korszellemmel azonban nem tudott megküzdeni, katolikus jellege távolartotta a protestánsokat, akik így megmaradtak a jelszavas liberalizmus mellett.

A ZSIDÓSÁG a század végére befejezte nagyarányú térfoglalását. A keletről jövő tömeges bevándorlás (megnehezítette az autochton zsidóság lelki felszívódását is. A zsidóság száma a hetvenes években elérte a félmilliót, míg a századfordulón már 830.000 zsidót tüntet fel a népszámlálás. A rutén Felvidéken kezdeti veszi a galíciaiaknak gazdasági dűlása és antiszociális etikája. A magyar imperializmus azonban a maga illúzióiba mérülve, boldogan nézi e rohamos »magyarosodást«. Míg a kiegyezés zsidósága (*Könyi Manó, Falk Miksa, Wahrmann Móric, Helfi Ignác*, stb.) hűséges szellemi csatlósai! voltak a magyar államférfiaknak, akik együtt sanyarogták át a magyar nemességgel a zord időket, a nyomukba lépő fiatal zsidó intellektuel már elszakít minden szálat a befogadó nép szellemiségével.

Ugyanilyen képet mutat az ipari munkásság és a szociáldemokrácia, amely velejárója a kapitalizmusnak. Már 1890-ben nyilvánosan ünnepelek meg a május elsejét, mint a vörös.internacionálé napját. Még ugyanezen évben megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amely teljesen marxista alapon állott. Kifejlődnek a szakszervezetek a vidéken is s antinacionalista izgatásuk az alsóbb néposztályokban túlhaladta azt a mértéket, amelyet a nemzeihűség szempontjából még a legliberálisabb politika is el-tűrhetett.

Λ MILLENNIUM a Bánffy-kormány második esztendejére esett, ekkor ünnepelek meg Magyarország fennállásának és honfoglalásának ezredik évfordulóját. Erre Treuga Dei állott be a politikai csaták terén s Magyarország látszólag a legnagyobb együttérzéssel ünnepelek ezeréves állami életének évfordulóját. 1896 első éjjelen országszerte megkondultak a millennáris évet jelző templomharangok. Április 21-én a törvényhozás mindkét háza ünnepeles ül-

sen fogadta és iktatta be a törvénytarba a nemzeti imádság-szerű deklarációját, amelyben *»halat adott az isteni Gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megalapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcseséggel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta s az országol jó és balsorsban segítve, léteiei ezer éven ál s ott viszontagság között is fenntartotta«*. Május 2-án nyitotta meg a király a közös s az osztrák miniszterek és a külföldi diplomaták jelenlétéhen az országos kiállítási, mely a nagyvilág előtt mintegy kirakatba állította a nemzet gazdasági, szociális és művelődési fejlődésének eredményeit. A koronázás huszonkilencedik évfordulóján a törvényhozás Hó do H a korona előtt. Ekkor jelent meg a magyarság körében utoljára *Erzsébet királyné*, s látták szemében csillogni a könnyet, amikor *Szilágyi Dezső* házelnök a magyar hűség és hála érzelmeit tolmácsolta az oly szerencsétlen világvándora királyasszony előtt. *»A múlt dicsőségei, szenvedései, az áldozatok és elért eredmények, hazánk megszentelt földje és azok a különböző kincsekj sßmelyek történetünkben fel vannak halmozva, az egész magyar politikai nemzet müve, érdeme és tulajdona. A történet hagyta ránk azt a kapcsolatot, amely az uralkodóház közösségén alapul és amely a magyar államot Felséged többi országaival összeköti. Századok alatt alakult meg ez a viszony és amidön egy nagy katasztrófa után Szent István birodalma három darabra széttört, az állam és a nemzet egysége ezen 'kapcsolat alatt lön újra helyreállítva. A jelenkor alakulásai mutatják, hogy erre a kapcsolatiba éppoly szükség van, mint valaha a letűnt századok folyama alatt. Az osztrák—magyar monarchia hatalmát mindkét állam erejéből meríti. Az együttes erő biztosítja számunkra a béke áldásait és adja meg az igazi sulyi ' a nemzetközi helyzethez... Jól tudjuk, megpróbáltatások, tiagy és nem lankadó erőfeszítések várnak még reánk. Politikai és más kérdések, amelyek más válságokkal fenyegetnek, nálunk is előtérbe fognak tolni. Mint történelmünk eddigi folyamán, a jövőben is készségesen elfogadjuk a polgárosodás nemes és megérlelt vívmányait, de ragaszkodunk államunk nagy, történelmi alapjaihoz és ápolni fogunk minden fenntartó erőt, amelyre a múlt tapasztalása rámutat...«*

Egy ezeréves múlt ilyen felemelő ünnepén vajjon nem volt-e jogosult minden reménység és bizalom a magyar faj államfenntartó erejének töretlenségében?

XI. RÉSZ.

A XX. század első harmada.

A világháború és a trianoni béke óra.

1. FEJEZET:

A millenniumtól a világháborúig.

A Millennium államférfiai, ha a magyarság hatalmasan fejlődő erejét mérlegelték, nem légvárakat építettek. Csúpan két tényezővel nem számoltak: *a külpolitika gyors irányváltásával és a belső konfliktussal.* Az európai béke egén már tornyosultak a fellegek, a belső béke is csakhamar felbomlott a millenniumi szép hónapok elteltével.

Az 1869-i választásokon az ellenzék megtizedelve maradt a porondon. A megtépázott ellenzék dühödt keserűséggel kérte számon a visszaéléseket. Már 1897-ben felújult az obstrukció, hogy aztán másfél évtizedig tartó tomboló viharban élje ki magát.

Az 1897-i év a magyar tisztképzés megerősödését hozta el, amennyiben a Ludoviceumot akadémiai fokra emelték, Sopronban katonai főreáliskola Pécssett és Nagyváradon hadapród-iskolát létesítettek. Mindezek báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter érdemei. Az ősz folyamán látogatást tett a magyar fővárosban II. Vilmos császár. (»Olyan nevekre, mint Zrínyi és Szigetvár, még ma is feldobban minden német ifjú szíve.«) Ferenc József e látogatás kapcsán, a nemzeti Millenniumnak mintegy megkoszorúzására, a saját költségén a magyar múlt tíz nagy alakjának emlékére szobrot állíttatott. (*Anonymus, Hunyadi János, Zrínyi Miklós, Bocskai István, Pálffy János. Bethlen Gábor, Szent Gellért, Tinódi Sebestyén, Verbőczy István, Pázmány Péter.*)

Nagyobb bajokat okozott az, hogy az osztrák parlamenti- és kormányválság miatt nem lehetett életbeléptetni 1897 őszén a gazdasági kiegyezést, minek folytán Magyarország az 1867:XII. tc. értelmében 1898 január 1-re a külön vámterület birtokába jutott. A gazdasági kérdés megoldá-

sara vonatkozó *ischli klauzula*, majd az úgynevezett *Tisza-lex* (a többségi párt aláírásával akarta pótolni a pénzügyi felhatalmazás hiányát) újra felkavarták a közvéleményt. Az ellenzék a harcot kivitte az utcára is, mire 'Bánffy'nak buknia kellett (1899 február). Ebben a harcban érte a nemzetet a fájdalmas hír, hogy a nemzet védőangyalát, *Erzsébet királynéi* Genfben (1898 szeptember 10) egy anarchista meggyilkolta. A fájdalomnak — amelyben pártkülönbség nélkül osztozott az egész magyar nemzet az uralkodóval, — mélysége és bensősége ösztönszerűen fejezte ki a csapás nagyságát és az elszállott fejedelmi lélek pótolhatatlanságát.

Végre is *Széll Kálmán* kötötte meg a békét az ellenzékkel, aki rendezte Ausztriával való kereskedelmi viszonyunkat is, de már a nemzetiségi kérdés egyre jobban vajúzó állapotát elődjének határozott irányától eltérően, a tények legyszerű tudomásulvételével intézte el. Ugyanez a jóhiszemű liberalizmus vezette a szaporodó nemzetiségi kielégések megítélésénél is.

Már ekkor fölvetődik az *összeférhetetlenség* kérdésének rendezése. A fejlődő kapitalizmus ugyanis a tőke illetéktelen és erkölcstelen befolyását érvényesítette a törvényhozásban. Hatalmas bankok és iparvállalatok a maguk embereit iparkodtak bejuttatni a törvényhozó testületbe.

Az 1901-es választáson már egészen új erők jelennek meg a magyar politikai élet horizontján: *iffabb András* *Gyula* és *gróf Tisza István*, égy évtized óta erős pillérei a kiegyezési rendszernek. Közben Ausztriában olyan kormány jut uralomra, amely határozott állást foglal a magyar ellenzék katonai programja ellen. Az új század kezdetén a magyar közélet nemcsak az *ausztriai reakció* hatását érzi azonban, hanem egy új, eddig ismeretlen s egyre érezhetőbb befolyást is, *Ferenc Ferdinánd* személyében, aki az uralkodó meggyőződésével szemben egy *demokratikus nagy Ausztriába akarta beolvasztani a magyarországi történelmi egyéniségét*. E céljának keresztülvitelére magáévá teszi a *nemzetiségi egyenjogúsításnak* eszméjét s a monarchia *föderatív átszervezését*.

ÚJABB VÉDERŐVITA. 1902 végén *Fejérváry Géza báró* honvédelmi miniszter beterjesztette a *hadsereg létszámának emeléséről* szóló törvényjavaslatot, mely szerint Magyarország az addigi 103.000 közös hadseregbeli újonc helyett 120000, a 12.000 főnyi honvédségbe pedig ezentúl 30.000-nyi újoncot szolgáltatson. Ezek a katonai követelések mozgásba hozták a szélsőbaloldali ellenzéken kívül magát a kormánypártot is, mire kitört az obstrukció. A függetlenségi párt nem elégedett meg a parlamenti harc elfajításával, utcai és népgyűlési kórusok kísérték az új kuruc fölkelést. Mindezt még jobban kiélesítette a király-

liak 1903 szeptemberében a galíciai Chlopy-ból keltezett *hadi paranca*, melyben kijelentette a »fennálló és jóknak bizonyult intézmények fenntartását. A hadiparancs nemcsak az ellenzéknek szánt nyílt hadüzenet volt, de a kiegyezés óta úgyszólván az első fejedelmi tagadása is a magyar államiságnak. Ausztriában éppen az ellenkező törekvések nyilvánultak meg, a kifelé egységes nagyhatalom két államának miniszterelnökei egy és ugyanazon napon egymásnak teljesen ellenkező nyilatkozatokat tettek, ami az európai nyilvánosság elé vitte azt, hogy a dunai birodalom és a dualizmus végsőt vonaglik.

TISZA ISTVÁN KORMÁNYA. A közjogi küzdelem lassanként presztízskérdéssé vált a nemzet és a király, illetve Ausztria és Magyarország között. Az ausztriai hanyatló kormányok végső helyzetükben a Magyarország jogai ellen intézett heves kirohanásokkal próbálták pozíciójukat megerősíteni. Az új magyar miniszterelnökben, gróf *Tisza Istvánban* azonban -emberükre találunk. Már 1904 január 14-én bejelentette, hogy a parlamenti anarchia megfékezésére bármily eszköz igénybevételére bírjít a király Hozzájárulását. Majd március 5-én beterjesztette a házszabályok módosítására vonatkozó javaslatot, valamint az indemnitást (felhatalmazás a költségvetésre).

A közvélemény, amely a *pesti liberális sajtó* hatása alatt túlságosan az ellenzéki követelmények illúziójában ringatta magát és a *külpolitikai helyzetről egyáltalában nem volt tájékozódva*, megtagadta Tisza Istvántól a támogatást akkor, amikor a parlamenti események botrányos elfajulása miatt (az elnöki emelvény lerombolása, tettlegességek, stb.) az országgyűlést feloszlatta. A két hűtvanhetes vezér, Tisza és Andrássy, külön vitája a négyhetes választás alatt külön eseménye volt; i politikai életnek. A választás eredménye — amint az előrelátható volt, — 1905 januárjában az lett, hogy a *szabadelvű párt megbukott* s a szövetkezett *ellenzék került kormányra*. Most került a kiegyezés óta először olyan kormány Magyarország élére, amely nem az 1867:XII. törvénycikk alapján állott.

A KOALÍCIÓ. Csak az ellenzéki kormánynak uralomra jutása után tűnt ki, hogy a dualizmus, a fennálló közjogi alapok megváltoztatása egyoldalúan, a nemzet útján lehetetlen. A király viszont egyetlen lépést sem engedett álláspontjából. Az uralkodó erre báró *Fejérváry Gézát* rendelte az átmeneti kormány élére (1905), mire az ellenzéki pártok a vármegyék ellenállását szervezték meg a kormánnyal szemben, amely az országgyűlést fegyveres erővel oszlatta fel (1906 február). A koalícióra nézve kilátástalan küzdelem az *általános választójog* programjának felvetésével akart a nemzetiségek és a szervezett

munkásság körében pártot alakítani. A szociáldemokrata elvek alapján szervezett munkásság ettől az időtől fogva kezd — ha egyelőre még a parlamenten kívülis — politikai szerepet játszani, és kezdi a választójog reformjának szükségességét politikai befolyás elérése céljából hangoztatni. A kormány ezzel elérte azt, hogy az egyesült ellenzék felüggesztette követeléseit és egy pártokon kívüli hatvanhetes politikus, *Wekerle Sándor* vezetése alatt álló kormány vette át a kormányzást (1906 április). Tisza István feloszlatta pártját és elhagyta a cselekvő politikát. (Néhány év múlva maguk a koalíciós vezérek hívják vissza' méltósággal viselt önkéntes számkivetéséből, hogy vegye kezébe az összekuszált válság rendezését!)

A koalíciós kormány legnagyobb érdekessége az volt, hogy abban *Kossuth Ferenc* is részt vett, aki e szavakkal foglalta el bársonyszékét: »Nagy áldozatokat hoztam, hogy a miniszteri széket elfogadtam, ennek a miniszteri székek én hozzám kell alakulnia, nem pedig nekem a miniszteri székek.«

A koalíciós kormány »nemzeti vívmányok«-kiű folytatótt önállósági törekvései legelőször *Horvátországban* keltettek mozgalmat. A *románok*, akik már 1901-ben újból politikai aktivitásba kezdtek, a gazdasági terjeszkedésre és a *Jorga Miklós* útján szervezett külföldi propagandára fektették a fősúlyt, míg Romániában a külpolitika irányításának megváltoztatása érdekében izgattak, hogy készek legyenek, ha elkövetkezik a leszámolás órája a hatalmas Oroszország és a monarchia között. Prágában a *cseh* értelmiség körében *Massaryk Tamás* egyetemi tanár nevelte az ifjú nemzedéket a *cseh—szlovák* egység szükségességére.

A koalíciós uralom nagy lelkesedését is nyomban lehűtötte a *nemzetiségi képviselők viszonylag nagy száma* közt ott volt már *Mania Gyula*, *Vajda-Vojvoda Sándor*, *Hodza Milán*, *Polit Mihály*, akik valamennyien nem isokára olyan nagy szerepet visznek a monarchia szétrobbantásánál.

1 *HÁBORÚT MEGELŐZŐ KÜLPOLITIKAI HELYZET.* A szerbeknél már érezhető volt a *nagyszerb* áramlat befolyása, amely az *Obranovics-dinasztia* pusztulása óta (1903 június 10) a szerbiai hivatalos körök pártfogása alatt indult meg a maga végzetes pályájára. 1906-ban elzárták a szerb határt, ami egyenes következmény[^] volt a monarchia agrárvédelmi politikájának, melyet viszont a német piacról való kiszorítás indokolt. A *Karagy orgy* e vicsek Szerbiája ekkor már teljesen a cári Oroszország mellé kötelezte el magát. A századforduló legelején a hármasszövetség is bénultnak volt tekinthető.

A *francia—olasz középtengeri szerződés Olaszország-énak* jogot szerzett *Tripolisz birtokbavételére* (1900 decem-

ber 14). Ezek után a francia *Delcassé*, a revanche-politika külügyminisztere nyugodtan mondhatta, hogy Olaszország; »soha és semmilyen formában nem lesz hazánk ellen irányuló támadás eszköze«. Olaszország állásfoglalása bizonyos rendszerességet, határozott irányt akkor öltött, amikor *Anglia* szakítva a fényes elszigeteltség politikájával, a kontinentális hatalmi csoportok egyikével való együttműködést kereste. *Salisbury* és *Joe Chamberlain*, a brit imperializmus legöntudatosabb képviselői, kezdetben a német birodalom barátságával akarták alátámasztani irányukat, s a szövetség alapjául a marokkói birodalom megosztását jelölték meg. *Bülow* és a császár azonban nem értették meg *az angol politikában beállott fordulat világtörténeti jelentőségét*. *Holstein*, a *Wilhelmstrasse* esze, akit az orosz barátság megbabonázott, s aki a *német flotta-törvény* ellen ügyesen kieszelt csapdát látott Anglia szövetségi ajánlatában, oly rideg magatartást tanúsított az, angol tervek ellen, hogy a konzervatívokat felváltó liberálisok elismerték Franciaországnak Marokkóra vonatkozó igényeit (1904 április 8), s ha nem is zárt szerződés formájában, de a világpolitika összes vitás kérdéseire kiterjedő egyezmények hálózatával teremtették meg alapját *a francia—angol entente cordialnak*, s ezzel *Nagybritannia a hármasszövetség ellenségéhez csatlakozott*. *Goluchowski*-nak az volt a felfogása 1903-ban, hogy Olaszország folytonos eltávolodása miatt a központi hatalmakra egyedüli menetség az Oroszországgal való megegyezés lehet. *Bülow* azonban éppoly illúziókkal áltatta magát, mint ahogy nem fogta fel annak idején *Salisbury* és *Chamberlain* ajánlatának értelmét. Ugyancsak *Goluchowski* érdeme volt, hogy a *műzslégi egyezmény* (1903 október 2) által hosszabb időre lekötötte a cári birodalmat a balkáni status-quohoz, ami első állomásává lehetett volna a császári hatalmak szövetségének újjászervezésére, s amely egyezményt Oroszország azért vállalta magára, hogy a kelet-ázsiai bonyodalmakban (orosz—japán háború) biztosítsa a hátát. Az *algecirasi konferencia* (1906 január 10—április 17), amely a marokkói konfliktus békés elsimítására ült össze a nagyhatalmak részvételével, Németországot és a kettős monarchiát elszigetelt diplomáciai állapotban érte: Olaszország szövetségesei ellen (ellenünk) szavazott, Oroszország is az angol—francia álláspontot támogatta. 1907 augusztus 31-én készült el a francia—angol külpolitika másik mesterműve: az *angol—orosz entente cordiale*, amely Perzsiában, Tibetben és Afganisztánban kiegyenlítette az orosz—angol ellentéteket. *A gyűrű kezdett összeszorulni a központi hatalmak teste körül*. A francia revanche négy évtized múlva Sedan után többet ért el, mint a legvérmesebb hazafiak is álmodták. *1907-ben már nem-*

csak a szláv világ volt készen, hogy beálljon a revanche-politika hűbéresei sorába, de az angolszász világ is, hogy lesújtja vetélytársát a tengereken és a világkereskedelemben. A bekerítő politika nem hagyta számításon kívül a dunai monarchiát sem, de VII. Edward király ismételt* kísérletei sem jártak a várt eredménnyel. A kettős monarchia megmaradt Németország egyetlen szövetségésének. A helyzet az orosz—japán háború (1904—1905) alatt javult a központi hatalmak szempontjából. Oroszországot megtépázta a nagy vereség s az 1905 januári forradalom megbénította akcióképességében. Goluchowski azonban a magyar delegációban ért támadások miatt megbukott (1906), utóda, Aehrenthal-Lexa Alajos báró, akit Ferenc Ferdinánd is támogatót, azzal foglalta el székét a Ballplatzon, hogy elődje nyomdokain haladva, továbbfejleszti az orosz barátságot és újjáéleszti a szövetséget az északi hatalmakkal. A valóság azonban minden tervét éppen fordítottjára irányította. Az 1908 január 27-én nyilvánosságra hozott szandákvasút terve egyszerre kihívta Olaszország féltékenységét (Albánia miatt) és Oroszországot is, melynek külügyminisztere szerződészegéssel vádolta a monarchiát, A szarajevói—pivaei vonal tervezett meghosszabbítása miatt. Az új külügyminiszter céltudatos külpolitikában akarta összefoglalni a monarchia szertehulló erőit. A Balkán szláv-jait sikertelen és ügyetlen akciói azonban hatalmas mozgásba hozták, Oroszország föléledt érdeklődéssel fordult a Balkán, különösen Szerbia felé, amelyet Angliával egyetértésben az entente legerősebb balkáni hidfőjeként épített ki évek során. VII. Edward 1908 január 29-i trónbeszédében jelezte, hogy Anglia cselekvő részt kíván venni a balkáni ügyek rendezésében. Az ifju-török forradalom (1908 július 23), amely alkotmányt adott a török birodalom népeinek, keresztülhúzta az orosz—angol diplomácia számításait, Aehrenthal pedig arra ösztönözte, hogy Boszniát és Hercegovinát annektálja (1908) s így kivonja a török szuverenitás alól. Ez a tény, amelynek diplomáciai előkészítése nem volt szerencsés, felbolygatta a balkáni statusquot, a monarchia magára bősztette a szerb kormányt, Oroszországot megalázta s az angol közvéleményt is ellenünk hangolta, amely a berlini jegyzőkönyv tnegiadását látta az annexióban. Anglia harcias magatartást tanúsított, sajtója egyre fokozódó erővel tüzelt a dunai birodalom ellen. A párbajt — amelyet Aehrenthal vívott az orosz Izvolszkijjal — végre is a német birodalom határozott és erőteljes fellépése döntötte el előbbi javára. Mivel a cári Oroszország még nem heverte ki a japán háborúban kapott sebeket, Szerbiának is engednie kellett, s már március 21-én ünnepélyesen kijelentette, hogy a megszállott tartományoknak a monarchia által történt

birtokbavételével semmiféle jogsérelem nem érte s hogy szomszédjával barátságos viszonyba lép.

A magyar közvélemény e nehéz órákban osztatlanul, felzárkózott az uralkodóház mellé. Már-már úgy látszott[^], hogy megvalósulnak Andrássy és Apponyi katonai kívánásai, de ahogy a veszedelem elmúlt a monarchia feje fölül, Bécsben azonnal más hangnemre szereltek, s mivel a mozgósításnál a hadsereg bevált, továbbra is görcsösen ragaszkodtak annak változhatatlanságához.. A válság, amely »a *negyvennyolcas politikának hatvanhetes alapon való kormányzásával járta*, egyre újabb alakot öltött. A koalíció törvényalkotásai között külön említést érdemel *Apponyi két népoktatási törvénye*, az egyik az állami elemi iskolai tanítók illetmény szabályozásáról, és a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól, a másik a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságáról, amely heves támadásokat váltott ki a nemzetiségi csoport részéről. (Külföldi vádak magyarosító iskolapolitikánkról.) A szociálpolitikai alkotások közül *Darányi cselédtörvénye és Szerényi József kötelező munkásbiztosítása* érdemel említést. A *vasúti pragmatica* azonban már újra vihart vetett, s a függetlenségi pártra dühítette a horvát—szerb koalíciót. Zágrábban nagy tüntetéseket rendeztek a magyar államjogi kapcsolat ellen s a Dunától az Adriáig terjedő horvát királyság megteremtéséről beszéltek a nagy Ausztrián belül.

A *KOALÍCIÓ KORMÁNYÁNAK BUKÁSÁT* azon főnák helyzete készítette elő, hogy függetlenségi negyvennyolcas politikájával kényszerült a kiegyezés védelmére, ami utóbb a párt belső meghasonlására vezetett. Az eredmény a hatvanhetes pártnak feltámasztása volt, amelyet »*nemzeti munkapárt*« néven Tisza István létesített s amelynek tagjait a koalíció kormányzásából kiábrándult ország nagyszámban küldte az országgyűlésbe (1910). Erre támaszkodott *Tisza István* is, aki egyetlen volt az országban, ki tisztán látta, hogyan: válik fenyegetőbbé a helyzet napról-napra a monarchia számára s benne Magyarországra is. Már mint házelnök, majd a *Khuen-Hédervary és Lukács László* kormányai után mint miniszterelnök (1913), mindenekelőtt a parlamenti'anarchiának vetett véget, karhatalom alkalmazásával is. Munkája fontosságának tudatában, nem törődve a személye ellen irányuló szenvedélyes, sőt a merényletig; fokozódó támadásokkal, új, *szigorú házszabályokkal* és az elnök rendelkezésére álló *parlamenti őrség megszervezésével* tette lehetővé a normális parlamenti tárgyalásokat. Gyors egymásutánban fogadtatja el évtizedek mulasztásait pótló törvényeit: a *katonai bíráskodás* reformját, az *új egyetemek szervezéséről* (Debrecen, Pozsony) szóló javasla-

tot, a *tisztviselők családi pótlékáról*, a *vármegyei alkalmazottak illetményeinek szabályozásáról*, a *lelkési kongmáról*, a *polgári perrendtartás életbeléptetéséről*, a *háború esetére szóló kivételes intézkedésekről*, a magyar görögkatholikus püspökség felállításáról, stb. alkotott javaslatait. Közben az ellenzék egy szálló nagytermében játszik *fiókparlamentet*, ahol igen különös nyilatkozatok hangzanak el. (*Kossuth Ferenc* tudomására adja Szerbiának, hogy a »magyarság nem emel kifogást az adriai kikötőhöz fűződő jogai ellen«, gróf *Batthyány Tivadar* pedig egyenesen rokonszenvéről biztosítja »*délszláv testvéreinket*« ugyanakkor, amikor a monarchia hivatalos külpolitikája homlokegyenest ellentétben áll a török birodalom felosztására szövetkezett délszláv népekkel. A szociáldemokrata párt felhatalmazta vezetését, hogy alkalmas időpontban tömegsztrájkjal tiltakozzék a *Lukács László* által benvujtott *választójogi javaslat* ellen.)

A *KÜLPOLITIKAI HELYZET* újra rosszabbodott., Olaszország *tripoliszi háborúja* (1911 szeptember—1912 október) kínos helyzet elé állította a központi hatalmakat: szövetségesük rablóhadjáratot viselt barátjuk^ Törökország kifosztására. A nehezen haladó háború segítségére az olaszok flottájukat a Dardanellákhoz küldik. A monarchia vezérkari főnökét, *Conrad Ferencet*, *Aehrenthal*, egész tekintélyének és energiájának latbavetésével tudta csak visszatartani attól, hogy Olaszországra, a megbízhatatlan szövetségesre, megelőző háborúval sujon le. Oroszország legügyesebb diplomatája, *Hartwig* belgrádi követ, összekalapálta a *balkáni szövetséget* (1912 március—május) a szláv államok — Bulgária, Szerbia., Montenegró — és Görögország között azon céllal, hogy a török birodalomnak európai tartományait felosszák maguk között. A *monarchia most már délfelé is át volt károlva*. A *Balkán-háború* 1912 október 8-án kezdődött, a balkáni szövetségesek nagy győzelmével. Az entente *Poincaré* francia miniszterelnök javaslatára föltétlen érdektelenséget követett. Közben a szerb csapatok elfoglalták Albánia nagy részét is. A háborús veszedelem ismét a levegőben volt. Olaszország aggodalommal figyelte az új és erős szláv hatalom képződését az Adria keleti partján. Most újra egyetértett a monarchiával Albánia függetlenségének kérdésében. A közben fellángolt *ir-mozgalom* miatt Anglia is békésebb hangokat volt kénytelen használni, megindultak az *angol—német tárgyalások* is, s a *londoni nagykövetségi reunion* (1912 december — 1913 május) együtt dolgozott Olaszország is a monarchiával, Anglia a német birodalommal, A francia-orosz érdekcsoport engedni volt kénytelen: a szerbek nem kaptak adriai tengerpartot, Albánia megmaradt, Törökország is aránylag enyhe béké-

vel — birtokainak egy részével — úszta meg a háborút.

Ilyen külpolitikai viszonyok között valóban csak egyetlen égető problémája lehetett a monarchiának — Ausztriának és külön Magyarországnak is — a *fegyverkezés*, mégpedig a lehető leggyorsabb tempóban!

Franciaország új véderőreformjával a megszakadásig feszítette népe erejének húrját. *Oroszország* 1900-tól 1913-ig 4 milliárd rubelt költött nyugati stratégiai *vasúthálózatának kiépítésére*. Németország is igyekezett emelni harcckészségét, bár ez a franciáké mögött elmaradt, nem szűnt meg a biztatással, hogy a szövetséges monarchia is fejlessze véderejét.

Nálunk ezidőben — mintha mi sem történne körülöttünk, — tovább folyt a parlamenti csatározás. »A magyar válság most már együttfújta a halálgaloppot az európai válsággal s mégis, anélkül hogy tudná, saját végtagjait harapdálja. A függetlenségi párt most *Károlyi Mihály grófot* választja elnökének, aki azóta, hogy Tisza eltávolította a Házból, lázongó és merész büjtogatóvá lett. Belevetette magát sértett önérzetének bosszúszomjával a polgárháborúszerű pártellentétek viharába, nyughatatlan dicsvágygal, kielégítést epedő ambíciójával és kevés lelkiismeretével. 1913 tavaszán kiadja az új jelszót: *jogot a népnek, kenyeret a népnek, földet a népnek!*

A *Balkán-háború* harmadik felvonása kezdetének idején, amikor *Románia* lépett közbe a gyengék vitájába, Tisza István a kettős monarchia álláspontját az új balkáni krízisben úgy formulázta meg, hogy csak olyan megoldási! fogad el, amely biztosítja a balkáni államok függetlenségét s egyetlen nagyhatalmat (*Oroszország*) sem juttat előjogok birtokába. *Károlyi Mihály* viszont nyíltan hátat fordított a német szövetségnek és az *orosz—francia—angol érdekcsoport felé való orientálódásban jelölte meg a monarchia fennállásának feltételét*. Közben a Bulgária ellen felvonult szövetségesek háborújába Románia is beavatkozott, sőt augusztus 10-én a porig alázott bulgároknak és a kimerült görög—szerb szövetségnek már ő diktálta a békét. A monarchia külpolitikai mérlege a Balkán-háború után a független Albánia megteremtésén kívül csak passzívumot mutathatott fel. Barátai és szövetségesei vagy megintogtak, vagy összeomlottak, ellenségei pedig hatalmasan, de különösen *önérzetben* megduzzadtak. A *nagyserb* és a *nagyromán eszme* az entente árnyékában teljes felkészültséggel várta az órát, amikor a magyar államterületet megrohan hal ja.

A VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN.

Közvetlenül a világháború előtt, 1914 elején bizonyos általános javulás volt észlelhető az európai politikában. A

francia revanche-vágyak lankadatlanul gerjedtek. Az orosz társadalom teljesen hatalmában volt a neoszlavizmusnak. Viszont 1912 decemberében Olaszország megújította a hármasszövetséget. Anglia és Németország egyetértettek a *bukaresti béke* szankciójában. V. György látogatása Berlinben már feszült idegekre talált, sőt fellette barátságos fogadtatásra. A Hamburg—Bagdad közti vasútra vonatkozó angol-német tárgyalások is eredményre látszottak vezetni, a flottaversenyben a megbeszélések sikere gyanánt elfogadták a 10:6 arányszámot, s úgy látszott, hogy hosszabb időre béke köszönt az elcsigázott idegzetű európai népekre.

Tisza István ezalatt elkészíteti és letárgyalatja a sajtótörvényt, az esküdtbíróság reformját, sőt bejelenti, a közigazgatás államosítását is, ami újabb támadások középpontja lesz az ellenzék részéről. Ezt az ellentétet fokozza a *pesti sajtó nagymérvű eldurvulása*, amelyben egy széthasadozó világrend erkölcsi ziláltsága és libertinizmusa tükröződött.

Mindez *Budapesten* történik, amely ezidőben már szinte milliós metropolis. E világvárosban kavarog egy különös, keleti túszerű civilizációnak minden értéke és sálakja, hogy aztán újságjaiban, folyóirataiban, színházaiban mételeyezzen és fertőzzön mindent kozmopolita karakter-Jelenségével. Ezekben a harcokban *Vázsonyi Vilmos* vitte a vezérszerepet, áthatva egy alkonyodó liberális világ-szemléletnek vérebe itatott hite önzetlenségétől és merev tanrendszerétől.

1914-re a közjogi ellentétek lekerültek a napirendről, a parlamenti harcok normálisakká váltak, de nem kevésbé éleseké. Tisza bejelenti, hogy tárgyalásokat kezdett a nemzetiségi komitékkel, ami nagyrészt a nemzetközi helyzet következménye volt.

Az ellenzék új párttal szaporodik, a Jászai elnöklete alatt radikális *tudósok, írók, művészek és újságírók meg-i alapítják az Országos Polgári Radikális Pártot*, melynek tagjait a budapesti és vidéki szabadkőműves páholyok szolgáltatták. A függetlenségi párt vállalkozóbb tagjai pedig *Károlyi* vezetése alatt áthajóztak az újvilágba, hogy az amerikai magyarság pénzadományaival gyűjtsenek pártkasszát a küzdő magyar demokrácia számára.

Ilyen légkörben dördült el 1914 június 28-án Gavriilo Princip szerb diák revolvere Szerajevő utcáján, hogy kioltsa Ferenc *Ferdinánd főherceg* és felesége, *Hohenberg Zsófia* hercegnő életét. Prófétaí megnyilatkozás volt e döbbenetes hír hallatára *gróf Apponyi Albert* kijelentése a Házban:

»Egy jövő vált múlttá, anélkül, hogy jelenné alakulhatott volna.«

A világháború és forradalmak.

A világháború és a trianoni Magyarország történetének elmondására ma nem vállalkozhatunk. A háborus évekből bármennyi adat ismeretes is, az események pusztá lefolyását is alig tudjuk rekonstruálni, amíg *az igazi mozgatóerőkkel tisztában nem vagyunk*. Éppen ezért csupán, emlékezetül adjuk ez évek eseménytörténetét.

A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE, AZ 1914. ÉVI ESEMÉNYEK. A szerajevói orgyilkosság hatása Európában. Tisza István tiltakozott a *háború megindítása ellen. A vizsgálat megállapítja hivatalos szerb körök részvételét az orgyilkosságra való felbujtásban.* A világháborút egy szerb vezérkari ezredes (Dimitrievics-Apis Dragutin) által előkészített szerajevói merénylet provokálta. A szerb sajtó háborús uszítása. A monarchia jegyzéke Szerbiához (július 23); felosztatja a Narodna Obránát, megengedi a császári és királyi külügyi közegek részvételét a vizsgálatban Pasics választát Bécsben elutasításnak veszik: Giessl báró elutazik Belgrádból. Angol—német közbenjárás a háborus veszedelem elhárítására. Franciaország és Oroszország) magatartása. A monarchia hadüzenete Szerbiának (július 28). II. Miklós cár elrendeli a mozgósítást (július 30). *A monarchia általános mozgósítása* (július 31). *A világháború kezdete.*

A VILÁGHÁBORÚ HADIESEMÉNYEI.

A VILÁGHÁBORÚ, attól kezdve, hogy annak lángja fellobbant, az összefüggő küzdelmek sorozatát mutatja. Éppen ezért nehéz azokat egymástól elkülöníteni vagy évenkénti leírásokba foglalni. Mégis, egyes döntőbb jellegű csaták és műveletek alapján, a következő időszakokra oszthatjuk a küzdelmeket:

1. *1914- augusztustól 1914 decemberig.* (A marnei csata időszaka.)

2. *1914 decembertől 1915 májusig.* (A kárpáti csaták“ .időszaka.)

3. *1915 májustól 1916 júniusig.* (A gorlicei csata, a szerbiai hadjárat, a verduni csata és a déltiroli támadás.)

4. *1916 júniustól 1917 végéig.* (Az ántánt nyugati támadó csatái, a Románia elleni hadjárat, a korlátlan búvár hajó -háború.)

5. *1917 végétől 1918 július 18-ig.* (A németek nagy támadásai nyugaton. A piavei csata.)

6. *1918 július 18-tól a háború végéig.* (A központi hatalmak ellenállásának összeomlása.)

Az orosz -német határokon, a belga—francia

német végeken fellángol a háború. A monarchia hadat üzen Oroszországnak (augusztus 5). Anglia és Franciaország hadüzenete a monarchiának (augusztus 12). Hadüzenet Japánnak (augusztus 24) és Belgiumnak (augusztus 27). Olaszország semlegeségi nyilatkozata (augusztus 3). Nyugaton, délen, északkeleten (itt 400 km. arcvonalon) megindul a harc. Az orosz »gőzhenger«: előnyomulása Sziléziáig és a Kárpátokig. *Hindenburg keletpóros zországi győzelmei.* A *niarnei csata* Paris előtt. Sikertelen harcok Szerbiában. Tárgyalások Romániával, a Bratianu-kormány Erdélyt követeli. *Törökország csatlakozása a középeurópai blokkhoz* (november 12). Döntés nincs, a nyugati harcvonal megmerevedik Flandriától a Vogézekig. Hindenburg és Conrad hadműveletei: Lodz—Limanova—Lapanova: a »gőzhenger megállítása, *Potiorek déli kivonulása Szerbiából.* Olasz rekompenciós követelések. A nemzet sorsa a »csukaszürkék« névtelen millióinak kezében. A hadsereg élelmiszerszükségletének ellátását teljes egészében Magyarország vállalta. *A cseh ezredek megbízhatatlansága* a kárpáti harcokban. Maximális árak, az áruk elrejtése. Közélelmezési Hivatal.

AZ 1915. ÉVI ESEMÉNYEK. Olaszország április 25-én elszerződött az entente-tal, május 4-én felmondta a hármasszövetséget, 23-án megüzente a háborút a monarchiának. Románia megfigyelő állásponton. A gorlicei áttörés (máj. 8) megváltoztatja a helyzetet. Olaszország véres vergődése az Isonzónál, a francia támadás Picardiában és Champagneban nem vezet eredményre, a Visztula-erődök elesnek és szeptember végére a Kongresszus-Lengyelország! a központi hatalmak birtokában van. *Bulgária október 8-án csatlakozik a központi hatalmakhoz.* Mackensen támadása Szerbia ellen, *Szerbia elfoglalása.*

AZ 1916. ÉVI ESEMÉNYEK. A monarchia elfoglalja Montenegrót (január). Nyugaton *Verahn ostroma,* az olasz hadszíntéren a *dél-tiroli támadás.* A kenyérjegy, zsír-, cukor-, liszt-, stb.-jegy behozatala, közélelmezési válság. A hadiszállítási panamák (posztócsalók, papiros bakancs), a kiűritett Galícia és Bukovina zsidó lakossága Budapestre özönlik, árdrágítás. Junius 4-én az orosz fronton *Bruszilov támadása:* Volhíniában és Bukovinában áttöri a frontot, nyugaton *angol—francia támadások* a németek Sonnenienti állásai ellen. A háború legkritikusabb korszaka, *Románia augusztus 15-én szerződést köt az entente-tal, augusztus 25-én, a hadüzenet órájában, felgyülekeztetett csapataival álltápte az erdélyi szorosokat.* A központi hatalmak hadvezetése *központi vezetést kap.* Az erdélyi román betörés, új hadsereg Mackensen vezetése alatt. A bolgárok Tutrakannál szétverik a románokat, magyar—német haderők visszafoglalják Nagyszebent (szeptember 8), október-

ben Brassót, Targu-Ziunál áttörték a Havasalföldre s az Argezul mellett Mackensennel egyesülve, döntő csatában (megszalasztották a román főereget. Bukarest eleste (december 6). I. Ferenc József halála (november 21). IV. Károly koronázása (december 30). Wilson amerikai elnök békejegyzéke a hatalmakhoz (december 21). Szalonikiben az entente hadai partraszálltak. IV. Károly békeszándéka. A központi hatalmak békeajánlata és elutasítása.

AZ 1917. ÉVI ESEMÉNYEK. József főherceg az erdélyi harcvonal parancsnoka. Hetenként 2 hústalan nap elrendelése. Márciusban Oroszországban kitört a forradalom, Kerenszki. A cári család elhurcolása és legyilkolása. Oroszország demokratikus köztársaság. Április 5-én avatkozott be a világháborúba az Északamerikai Egyesült Államok. (A búvárhajóharc.) Hadüzenete a központi hatalmaknak. Sixtus páрмаi herceg béketárgyalásai a franciákkal és angolokkal: a monarchia különbékéjéről lehetne csak szó. Tisza István május 22-én lemond. Esterházy Móric kormány elnök. A nemzetiségi kérdés fellángolása Ausztriában. A monarchia szervei gyöngéi a hosszú háború válságában még vigasztalanabb tünetekben tárják a világ elé a központi hatalmak sebezhető pontjait, A cseh és délszláv agitátorok működése az entente államokban Magyarország ellen. A Massaryk—Benés emigráció. Csehszlovák légiók a forradalmi Oroszországban. Az emigráns horvátok (Trumbics), a szlovének (Potocsnak) és Pasics korfui paktuma (1917 június 20) kimondja a három délszláv nemzet szövetségi államformáját, Belgrád vezetése alatt. A cheim des dames-i nagy francia támadás összeroppanása. Clemenceau átveszi a kormányt. XV. Benedek pápa békeszözata. Oroszországban győz a kommunista forradalom (október). Caporettonál csapataink áttörnek az olaszok frontját s 3 hét alatt rengeteg zsákmánnyal elérnek a Piave vonalát.

AZ 1918. ÉV ESEMÉNYEI. Az ukrán béke: a bécsiék »kenyér békéje«. A lengyelek neheztelése a központi hatalmakra az ukránoknak átengedett cholmi lengyel tartomány miatt. Pilsudski német fogságba került. Február 24-én megkötik a *breszlitouszki békét*: Oroszország elveszti összes balti tartományait. *Wilson elnök közlése* 14 pontját (január), 8. és 10. pontjai: »Olaszországi nemzeti igényeinek kielégítése; »Ausztria—Magyarország« népei autonóm fejlődésének biztosítása. Wilson elnök február 11-i szenátusi üzenete: A felvetődött területi kérdések mindig az érdekelt lakosság javára intézendők el.« Áprilisban Czernin kipattantja a *Sixtus-levelek* titkát, amelyről a németek nem tudtak. Károly király canossajárása a német főhadiszálláson. Március 5-én *bukaresti béke* Boamániával: csekély határkiigazítások Magyarország javára.

Magyarország válaszul elé jutott: vagy német uralom alá kerül, vagy feldarabolják. Ludendorff nyolcvan kilométeres szakaszon támad az angolokra Monchy és La Fère között, de Amienst, a támadás célját elérni nem tudta (az. angol—francia front kcttétőrése). Chemin des Damedstól, a Marneig vetik vissza a franciákat, május 27: nagy német győzelem, rengeteg véráldozat, — de nem döntő győzelem. *A monarchia utolsó nagy támadása a Piavénai* (juniusf. 15—23), több mint százezer, főként magyar emberélet pusztult el az elhibázott stratégiai elgondolásért. *Amerika megkezdí nagy csapatszállításait a nyugati frontra* (a nyár végén már több, mint 1 millió amerikai katona érkezett Franciaországba). Közös fővezérség: Foch tábornok generalissimus. Július végi ellentámadása, a német front meginog, csüggedés állt be, augusztus 9-ike »a fekete nap« (amikor a harcbavetett érintetlen német egységeket a viszszaözönlők »sztrájktrőrkének gúnyolták). Ludendorff a császárt a haladéktalan békekötésre szólítja fel. *A németek visszavonulása a Siegfriede-állásokba*. A Balkánon az elitente-haderők áttörték a bolgár frontot, szeptember 15.. a *bolgárok fegyverszűnete*, szeptember 30. Délre nyitva az ut hazánk felé. A vereségek és csalódások nyomán sötét pesszimizmus üli meg a lelkeket. Az orosz fogságból hazatérők között lévő *orosz bolsvista tanokkal* átítatott katonák, a szűkös életmód, az egyre tartó háború iszonyú rombolása erkölcsi erőkbén. A *frontkerülők*, a lógósoV (Horvátországban: zöld káder), színmagyar vidékeken cseh katonák rekvirálnak, a magyar ezredek pótkeretei szláv tartományokat tartottak megszállva. Június végén 3 *politikai sztrájk hadfelszerelési gyárakban*, a szociáldemokrata szakszervezetekben lappangó bolshevik-ügynökök bujtogatása, a pesti lapok fékevesztett támadása minden erkölcsi és társadalmi rend ellen, eredményezték azt a pacifista ideológiai ámitást, amely aztán teljes romlásba sodorta a nemzetet. Október 16-án a Ház nyílt ülésén *Lovászig Márton* így kiált fel: »Vegyük tudomásul, hogy mi entente-barátok vagyunk!« október 17-én *Tisza István*: »Ezt a háborút elvesztettük!«, október 18-án *Vajda-Vojvoda előterjeszti a román nemzetiségi párt deklarációját: nemi ismerik el többé a magyar parlament és kormány jogsultságát, hogg a román nemzetet képviselje*, s az ő ügyükben a békekonferencia fog határozni. *Ossoinek András*, Fiume képviselője, hasonlót jelent ki, október 19-én *Jurigá Nándor* ugyanilyen nyilatkozatot tett a tótok nevében. A nemzetiségek (a németek és rutének kivételével), mint 70 évvel ezelőtt, most is az államfenntartó, vendéglátó népfaj ellen foglaltak állást, megtevézve az uralkodóház elleni nyílt szembeszállással. »Szétszört hajával, véres homlokával áll a viharban maga a magyar.« *Október 24-én Ká-*

rolyi Mihály a szocialistákkal és radikálisokkal megalakítja a Nemzeti Tanácsot. Az olaszok vittoriovenettioi támadása: a front még állja a harcot, de már mutatkoznak a pacifista és bolsevista propaganda hatásai. *A horvát szábor proklamálja a Magyarországtól való elszakadást.* Október 29-én a monarchia seregei ingadoznak, a magyarok hazahozatalukat kívánják: Veszélyben a haza!; Budapesten nincs felelős kormány (Hadik János csak este kapta megbízását). A sajtó eszelős uszításba kezd a »gödöllői kamarillak«, a német lakajok és háborúhosszabbít-ók» ellen. *Október 30-án felhívás a katonákhoz, hogy tagadják meg az engedelmességet: munkás- és katonatanácsok alakulnak.* *Október 31-én virradóra győzött a forradalom. Károlyi Mihály pajzsraemelése. Tisza Istvánt a késő esti órákban meggyilkolták.* (Élete olyan volt, mint egy regényhőse, halála, mint Caesaré.) *A Diaz-féle fegyverszünet.* A Nemzeti Tanács béke delegációjának megalázása: Franchet D'Esperay tábornok. *A katonákkal letették a fegyvert, lefegyverzik őket.* Linder Béla: Nem akarok többé katonát látni! (november 9). A *belgrádi egyezmény* 6 hadosztályt enged a rend fenntartására. *Károly királyt lemondásra szólítják fel* (november 13): ideiglenesen visszavonul az államügyek intézésétől. Az Országház-téren a fanatizált tömeg *kikiáltja a. ómagyar népköztársaságot*. Jászi tárgyalásai Aradon a román nemzeti komitéval (november 13: *a román királyságbeli csapatok átlépi az erdélyi hágókat.* November 14-én *a cseh légionisták bevonultak Trencsénbe és Szombathelyre,* 21-én *a szerbek vették birtokukba a Franchet-féle demarkációt.* A kormány sehol sem állt ellent: »Majd Wilson rendel csinál!

AZ 1919. ÉV ESEMÉNYEI. Az ellenforradalmi mozgalmak (Ébredő Magyarok, MOVE) beszűntetése, nyomdájuk szélrombolásával terrorizálták a sajtót (Új Nemzedéki, amely bírálni merete a »népkormány« intézkedéseit. Mackensen tábornagy internálása (az entente parancsára): »Ungarns Dank!« A hadseregben megszűnt a fegyelem, megszűnt a közbiztonság, az emberek elrejtöztek, reszketve várva a holnapot. A meg nem szállott országhözép felé megindult a menekültek zarándoklása. A Károlyi-kormány megtagadta az esküt a megszállott országrészek tisztviselőivel: *tömeges kiutasítások.* A munkások hatalmukba kérik tették a salgótarjáni köszönbányákat (január 4), kommunizálták a dunántúli nagybirtokokat, a katonatanácsok elűzték a főispánokat a vármegyék éléről. *A Nemzeti Tanács Károlyi Mihályt köztársasági elnökké kiáltotta ki* (január 11). A Székely Hadosztály a hadügyi népbiztos parancsára elhagyta Kolozsvárt s a szatmár—csúcsai vonalon őrizte a demarkációs határt. A csapat felszerelési cikkeinek pótlását megtagadják: a kor-

mány nem tűr más karhatalmat, csak az övét. Kommunista tüntetések a Várban (február 12), Kun Béla és társainak elfogása, a forradalmi sajtó pártjukat l'ogja. A kormány: szabadon bocsátja a kommunistákat (március 1), fogásba veti Szurmay Sándor tábornokot, Mikes János püspököt, Szerényi József bárót. A vas- és fém munkások csatlakoznak a kommunistákhoz (március 14), *Vyx francia alezredes új demarkációs vonalat húz: az Ipoly torkolatáig húzta ki a csehszlovák halált, leszelle az egész Felvidéket Máramarosig, keleten Vásárosnaménytől kezdve, Debrecentől keletre a Marosig húzódott. Károlyi Mihályt lemondásra bírják (március 20). megalakul a szociálisták és kommunisták magyarországi tanácsköztársasága (március 21). A gyűjtőfogházból kiszabadult kommunisták népbiztosi-kormány. A vörös hadsereg felállítása. Kun Béla: A tanácsrendszer nem áll a területi integritás alapján. A polgári társadalom most ébred borzalmas megtevéseztésére. Az entente-hatalmak közbelépése a kommunizmus terjedése ellen. A románok parancsol kapnak az ország megszállására (április 17). A vörös hadsereg meghátrál, a román haderők elérik Szolnoknál a Tiszát (május 2). A kormányzótanács újjáalakul (a 31 népbiztosnak többsége a keleti származású intellektuel zsidóságból kerül ki). A vörös terror ökle a keresztény értelmiségre és a földművességre sújt le: egyetemes zsidógyűlölet. Tűz-szedés. Ellenforradalmi mozgalmak: Duna Tisza közén, Szolnok, Kalocsa, Dunapataj. Dunántúlon Kópháza. Csorna, Kapuvár, Devecser. stb. A falu passzív ellenállása: éhség-blokádra Héti a várost. A bécsi ellenforradalmi komilé megalakulása (április 17), a szegedi ellenkormány (május 5-én alakult meg Aradon, Károlyi Gyula elnökletével). A románok beásták magukat a Tisza balpartján. Stromfeld Aurél támadó hadjárata a csehek ellen: Miskolc visszafoglalása (május 21), Kassa elfoglalása (június 6), Bárifa elérése (június 10), Clemenceau sürgönye (július 9), kiparancsolta a vörös seregei a Felvidékről. A vörös sereg demoralizálódása (az irredenta-jellegből való kiábrándulás). Az úgynevezett »monitór-puccs« (június 24), Romanelli ezredes közbelépése. Támadás a románok ellen (július 20), a vörös sereg általános felbomlása (július 25), a románok átkeltek a Tiszán (július 30), a munkás- és katonatanács. Kun Bélával együtt lemond (július 31) és Ausztriába menekül. Szakszervezeti kormány alakulása (augusztus 1), a román csapatok bevonulnak Budapestre (augusztus 3) s megszállják az ország közepét Győrig s Székesfehérvárig. A Friedrich-puccs (augusztus 6), a szakszervezeti kormány lemond, József főherceg kormányzó (augusztus 7) és lemondatása az entente parancsára (augusztus 21.). Koncentrációs kormány alakítása (november 22), Huszár Ká-*

roly miniszterelnök Nagybányai Horthy Miklós, a Szegeden és Szombathelyen szervezkedő nemzeti hadsereg fővezére, nagy lelkesedés és örömujjongás közben bevonult Budapestre (1919 november 16). Ellenforradalmi megtorlások; indokolatlan önbíráskodások, különítmények.

AZ 1920. ÉV ESEMÉNYEI. A magyar béke delegáció Apponyi Albert gróf elnökletével átvette Parisban az csekk-lente-hatalmak békefeltételeit (január 15), a 396 szakasos béketerv a nemzet halálraítélése volt. Apponyi beszéde és a nemzet nevében való tiltakozása (január 16). Képviselőválasztások (január 30), a keresztény világnézeti! pártok nagy többsége. Az 1920:1. te. ideiglenes államfő megválasztását határozza el, Horthy Miklós altengernagy, a nemzeti hadsereg fővezére kormányzóvá választása (március 1). A magyar béke delegáció vezetői (Benárd Ágost, és Drasche-Lázár Alfréd) a nagy-Trianon-palotában aláírták a békefeltételeket (június 4). Az egész országban harangok zúgása jelezte, hogy az ezeréves Magyarországot sírba tették...

A Millerand-féle kísérőlevél s a szövetséges és társult hatalmak ultimátumszerű jegyzéke a trianoni békeszerződés becikkelyezése miatt (november 16). A magyar nemzetgyűlés csupán az ellenállhatatlan kényszernek enged, amikor ezt a szerződést beilleszti törvénykönyvébe.

A trianoni béke következményei.

A világháború fegyveres részét lezáró békeszerződés Magyarország történelmi területét hét állam között osztotta meg: Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Olaszország és Románia. A békeszerződés két szempontból is igazságtalan. Először azért, mert *egy természetes gazdasági egységet tépett hét felé és kényszerített többnyire érdekeivel ellentétes újabb gazdasági közösségbe*. Hogy ez mekkora megrázkódtatással járt, bizonyítja az, hogy egész Közép-Európa gazdasági élelé válságba jutott általa. A másik igazságtalanság az, hogy amiért tulajdonképpen szétdarabolták az ezeréves Magyarországot, — a nemzetiségi kérdés állítólagos megoldása miatt, — ma sem valósult meg e békével, s egyetlen nemzetiségi Magyarország: helyébe most négy új nemzetiségi országot létesítettek.

A határvonalak megvonásánál tisztán; stratégiai és politikai szempontok voltak irányadók, s így több, mint a magyarság egy-egyede került idegen államok területére anélkül, hogy alkalmat adtak volna arra, hogy ezen elszakított területek népessége ön-maga határozza el hovatartozandóságát. Az új államok teljesen

figyelman kívül hagyják a békeszerződések és a kisebbségi szerződések kisebbségvédelmi intézkedéseit, s valóságos gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai irtóháborút folytatnak a magyar kisebbségük ellen.

A békeszerződés néprajzi *tévedései* lehetetlenné tették, hogy nyugalom jöjjön létre a Dunamedencében hosszú időre, amíg a kérdést nem rendezik a tényeknek megfelelően. A békeszerződés egyoldalú fegyverkezési szabadsággal ajándékozta meg Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát, ugyanakkor Magyarországot teljesen lefegyverezte. A három utódállam kétségbeesett fegyverkezési lázban él másfél évtized óta, amelyet nemcsak saját belső bizonytalanságérzete fűt, hanem patrónusuknak, Franciaországnak állandó revansfélelme is. Az európai és középeurópai fegyverkezés ma még nagyobb, mint volt valaha, s mivel abból a legyőzöttek ki vannak zárva, egyes államok ezekkel a védtelen államokkal szemben, éppúgy élnek háborús fenyegetőzésük terrorjával, mint a háború előtti Németország tette.

Az egész mai világpolitikának évek óta egyik legfontosabb kérdése az alapjában elhibázott béke életbentartása, toldozása, foidozása. A békeszerződéssel olyan kor következett, amelynek legjellemzőbb törekvése az a két merőben ellentétes szándék, amely egyik hatalmi csoport részéről a békemű sértetlen fenntartására s a másik csoport részéről a békének reánézve igazságtalan intézkedéseitől való szabadulásra irányul. A tények azonban mai állapotukban nem állandók és nem megállapodottak, hanem fejlődnek hogy mennyire, azt jól láthatjuk a német fegyverkezésből, a Rajna-vidék megszállásból s utóbb az osztrák újrafegyverkezésből is.

A világháború közel két évtizede véget ért, de súlyos gazdasági és szociális következményeit még ma is érezzük. A termelés és fogyasztás egyensúlya, a fizetési eszközök stabilitása, az egész földkerekségre zavartalanul kiterjedő gazdasági forgalom, a lelkek pacifikálása, a társadalmi osztályok gazdasági alapjában bekövetkezett nagy eltolódások megszűnése még ma sem tért vissza. Az ipari forradalom gazdasági következményei, a túlzott népsűrűség, a kivándorlás lehetőségének megszűnése most is éreztetik, sőt valójában most éreztetik csak igazán hatásukat. E szempontból a világháború vége nem volt határkö a világtörténelemben, legfeljebb olyan magasabb mérőföldkö, amely a sorban kiemeli a tizediket, vagy századikat, de nem zárja le az utat s a mérőföldkövek utána is egyforma távolságokban jönnek tovább egymásután.

Trianontól napjainkig.

A nemzetközi szakszervezet-szövetség bojkottja Magyarország ellen (1920 június 18). A magyar kormány ellenbojkottal válaszol: a szakszervezeti elnökség felfüggeszti a bojkottot (augusztus 7). *Teleki Pál gróf kormányalakítása* (július 14). A kormányzó házfelosztató jogának megadása (augusztus 5). Hegedűs Lóránt pénzügyi reformjai: az állampapírok egyesítése, az állami kamatszolgáltatások leszállítása, a vagyondézsma, a romló koronának 0.5 svájci frankon való megrögzítése, a bortermelési és szeszadó felemelése, hadiváltság (a háborúban részt nem vett hadkötelesek után), 20 százalékos kincstári haszonrészesedés a házbérek után, az általános forgalmi adó 1921 szeptember 1-től 1, majd 1922 március 1-től 3 százalék. Az Állami Jegyintézet felállítása. *A királykérdés*: a francia politika kísérlete a magyar orientációra. IV. Károly király Szombathelyre érkezett (1921 március 27), majd Budapestre utazott a hatalom átvételére. A király visszatért Svájcba (április 5), Teleki Pál lemondása. *Bethlen István kormánya* (április 14).

1921 november 12-én jött létre a cseh—szerb paktum, melyhez utóbb Románia is csatlakozott, Magyarország ellen, az úgynevezett: „*kisentente*.” (Kisantant.)

A nyugatmagyarországi felkelés (augusztus 29—október 3), a velencei jegyzőkönyv (október 7). *Károly király és Zita királyné visszatérése* (október 21), Budaörs, a szövetséges és társult hatalmak jegyzéke (október 23), a királyi párt Madeira szigetére deportálják (november 1—5). *A Habsburg-házat detronizáló törvény meghozatala* (november 5). A trianoni Magyarország szakít a francia orientációval s Habsburg-ellenes szövetséget keres. (Olaszország.) A soproni népszavazás (december 15), Sopron birtokbavétele (1922 január 3).

Az ország leromlott pénzügyi és gazdasági helyreállítására törekvő intézkedések. A pénz értéktelenedése, értékpapír-spekuláció: a középosztály koldusbotra jut. A megszállott területekről menekülő (az utolsó évek folyamán több, mint 300.000) lakosság, nagyjából középosztályhoz tartozó: a nyugdíjasok számának felduzzasztása. Létszámapasztás (B. lista). *IV. Károly király halála*, 1922 április 1. *A magyar kormány felvételek kéri a Népszövetségbe*. Nemzetközi kölcsön szerzése: *az ország pénzügyi és politikai ellenőrzés alá kerül*, kötelezi magát a magyar kormány a békeszerződésben vállalt kötelezettségek teljesítésére és 200 millió aranykorona jóvátételi összeg fizetésére. A Magyar Nemzeti Bank megalapítása, 1924:V. te. (30 millió aranykorona alaptőkével). *A két-kamarás rendszerre* térünk vissza. *Az olasz—magyar barátsági, békéltető és döntőbírósi szerződés*, 1927 április. *Az optans-ügy rendezése* (1930) a hágai és prágai tárgyalásokon.

Az amerikai „prosperity-hullám” összeomlik (1929 végén).

1931 június 13, bankzárlat, a Nemzeti Bank veszi át a devizaforgalom irányítását. A Hoover-moratórium hosszas alkudozásai, majd a londoni értekezlet kudarca kirobbantja a *gazdasága válságát* Németországban, onnan Ausztriába, majd hozzánk is áterjed. E válság azonban nemcsak bennünket sújtott földre, hanem az utódállamokat is, amelyek olyan gazdag területekkel gyarapították birtokállományukat a régi monarchia területéből. Ez a világválság *hűtötte* le a „győzelmi mámort“ és siettetti annak az orientációnak megvalósulását, amely a *Duna-menti államok gazdasági együttműködése*i akarja megvalósítani.

A XIX. és XX. század összefoglalása.

POLITIKAI JELLEMZÉS. A XIX. század és a XX. első negyede történelmünknek legváltozatosabb korszaka. Ebben az időben érte meg Magyarország legdicsőségesebb és legfájdalmasabb, legszomorúbb korszakát, amely történetében kitörölhetetlen nyomokat hagy. A XIX. század gyönyörű nekilendülése az alkotmányos Magyarország megalapításához juttatta a magyarságot s ha egy időre elnyomásban is részesült, az uralkodóval való kiegyezésként ismét lehetővé tette társadalmi és gazdasági fejlődését. A két század — a XIX. és a XX. század első harmada — szerves összefüggésben van egymással. A nemzet heroikus küzdelme alkotmányáért és szabadságáért volt a vezérszólam e másfélszázadon át, hogy azután beletorkolljon a világháború fürgetegébe, amely az ezeréves magyar államot alapjaiban ingatta meg s tette — hínünk kell, hogy csak —egy időre életképtelen, csonka kis országgá. A nemzet a magára vállalt nehéz küzdelemben elbukott, bár katonai vitézsége, önfeláldozása szinte tetőfokára hágott, — idegen eszméáramlatok s a nemzet testét rágó nemzetiségi probléma megoldatlansága Trianonhoz juttatta.. A történelem azonban megtamTarra, hogy ha elég erős egy nemzetben az életakarát, azt a nemzetet nem lehet elpusztítani, mert az a nemzet a tragédiákból is feltámad és lesz újra azzá, amivé fiai munkája, törhetetlen kitartása és önfeláldozó hazaszeretete emeli.

1825-től 1848-ig egyik kezével rombol, a másikkal épít a nemzet. Lerombolja rendi alkotmányát s felépíti lassú, következetes munkájával az új, alkotmányos királyságot. A XIX. század második felében vajúdása volt a nemzet hovatarozandóságának: hozzá volt kötve léte a Habsburg-uralomhoz, viszont erőteljes vágya a függetlenséghez húzta, E kettős cél között szem elől tévesztette azokat a sebeket orvosolni, amelyeket a törökpusztítás által okozott nemzetiségi betelepítés s az alsóbb néposztályok gazdasági

és szociális elmaradottsága okozott. Ez vezetett nagy tragédiánkhoz.

És ha a nyers számok tekintetében ma látszólag kedvezőbb helyzetben; is van a magyarság, mint utolsó nagy katasztrófája, Világos után volt, másrészt a nemzetnek a maga történelmi céljaihoz való viszonyát akkor nem zavarták meg olyan idegen és ellenséges hatású elemek, amelyek befolyása a további fejlődés menetében ma még kiszámíthatatlan. Lehetetlen észre nem vennünk azt, hogy ma nem olyan biztos többé a magyarság belső tájékozottsága, szellemi és lelki erőinek összhangja, amely annakidején egységesen érezte át a katasztrófát és zárt erkölcsi arcvonalat alkotott azokkal a kísérletekkel szemben, amelyek nemzeti életéből kiforgatni és államiságát kisajátítani akarták. Ma ez az egységes és szerves belső elhatározás a magyarságban csak töredékesen lüktet. Pedig a magyarság; a szerencse kerekének fordultával is csak akkor tud majd élni, ha eszményeiben és céljaiban tisztába jön önmagával, ha nem lesznek szakadékok a magyar lelkiségben azon kötelezettség felismerésében, amellyel múltja és jövője iránt tartozik.

TERÜLETI VÁLTOZÁSOK. A kiegyezés utáni időkben viszszerült Erdély és a déli részek (1867), tényleg 1871-ben, a Határőrvidék (1868), tényleg 1871-ben. Trianon következtében Szent István koronája országainak 28.5 százaléka maradt meg, 71.5 százaléka idegen uralom alá került.

Csehországnak jutott	62.937 km ² és 3,575.000 lakos
Romániának	101.197 „ és 5,265.000 „
Jugoszláviának	63.497 „ és 4,121.000 „
Ausztriának	4.926 „ és 358.000 „
Olaszországnak	21 „ és 50.000 „

KÖZGAZDASÁGI ÁLLAPOTOK.

A XIX. század első felének a magyar nemzet és állam szempontjából a nemzetiségi kérdés kialakulása volt a legnagyobb jelentőségű eseménye. Nem reakcióként alakult ki a nemzetiségek nemzeti öntudata, mert annak kifejlődése — mint láttuk — párhuzamosan folyt le a magyar nemzettudat átmodernülésével, korszerű tartalommal való megtelésével. A nyílt kirobbanást az váltotta ki, hogy a magyarságnak sikerült Bécs ellenállását leküzdvé kiverekedni a latin hivatalos nyelv helyett a magyart, A minden nemzetiségre és a magyarra egyaránt idegen latin nyelv hivatalos uralma a nemzetiségeknek bizonyos nyelvi egyenlőséget biztosított a magyarsággal. Különben is a nemzetiségek társadalmilag felemelkedett tagjai a rendi nemzetbe nyelvi különbség nélkül bekerültek. Most a magyar rendi állam nyelvében is magyarrá lett, s ezzel a nemzetiségek háttérbe szorítottak érezték magukat, Megindult a féktelen nemzetiségi izgatás a magyarság ellen bel- és külföldön; egyaránt s ezzel az a folyamat is, amely 1919-ben a történelmi magyar állam feldarabolására vezetett.

A nemzetiségi kérdés nyugaton teljesen ismeretlen volt. Magyarország a török hódoltság másfél százada alatt akkora vér- és anyagi áldozatot hozott, hogy bár addig mindig együtt haladt az európai kultúra minden megmozdulásával, a XVIII. század erőtgyűjtő évtizedeiben nem kis mértékben a bécsi erőszakos fékezés hatására is, bizonyos mértékben megkésített Európa nyugati felének haladásával szemben. A rendi társadalom legfelsőbb rétege ugyan igyekezett európai lenni, de az évszázados függetlenségi, politikai és háborús küzdelmekbe belefáradt és most nem remélt biztos pihenéshez jutott kis- és középnemesség eltespedt β ambíciója nem terjedt túl a tényleges, számára kellemes állapot megtartásánál.

A XIX. század első felében, amikor a magyar rendi nemzet-tudat lassan modern nemzettudattá alakult át, a magyarság rohamlépésekkel igyekezett kulturális késését behozni. Nagy szerepet játszott ebben a z igyekvésben a lassan kialakuló harmadik rend, a városi Meiner magyar polgársága. A Bécsből meghonosított politikai kémrendszer, az állandó szellemi cenzúra és az általános bécsi konzervatív államrezón következtében ennek a szellemi újjáébredésnek is nagy nehézségekkel kellett megküzdenie s az állami támogatást úgyszólván a maga egészében nélkülözni volt kénytelen, így, bár egy-két kimagasló géniusz megmutatta a magyar faj kulturértéktermelő készségét, a magyarság nem kérhetett részt még a korszerű európai kultúra állandó gazdagításából, ez ekkor még a nyugatibb, boldogabb és az evolúció több lépcsőfokát megjáró népek kiváltsága volt.

Magyarország gazdasági helyzete is sok évtizedes elmaradottságban volt akár Angliával, akár Franciaországgal szemben. Nemcsak hogy nem volt gazdaságilag külön állami egyéniség, min: azok, hanem teljesen Ausztria kötőfékjén mozgott. Ausztriáról viszont köztudomású, hogy gazdaságilag évszázadok óta örökösen zilált viszonyok közt volt.

Hazánk nem agrárállam, hanem csak jellegzetesen *nagybirtokos állam volt*. Viszont mezőgazdasági kultúrája annyira elmaradt a nyugati törekvésektől, hogy a szükségletnél fokozottan nagyobb termeléssel, amely különösebb gazdasági erőforrásul szolgálhatott volna, nem találkozunk.

A rendi alkotmány hatalmas tömegeket zárt ki a politikai és egyéb jogok élvezetéből, de nemcsak innen zárta ki ezeket hanem hihetetlen olcsó munkaerőül rendelkezésre bocsátotta a birtokos nemességnek a, jobbágyi intézmény sértetlen fenntartásával. Míg a nemzetiségek sorából viszonylag kis hányad foglalt helyet a rendi nemzetben, addig a jobbágyságban a milliós magyar tömegek mellett a lélekszám arányához viszonyítva sokkal több volt a nemzetiségekhez tartozó, mint a magyar anyanyelvű. Ezért kapott nálunk a nemzetiségi kérdés szociális színezetet is és ezen az alapon hirdették nemzetiségeink a külföldön, hogy a magyarság «lennyomja őket, kizsákmányolja, alacsonyabb társadalmi s művelt-

égi szinten tartja nemzetiségeit. Ebben azonban semmi célzatoság nem volt **magyar részről**, természetes következménye volt ez annak, hogy a nemzetiségek *hívatlanul* jogtalan jövevényként szivárogtak be az ország kipusztult vidékeire s hogy épp alacsonyabb kultúrfokok tette őket képessé arra, hogy a kipusztult és elvadult vidékeken is meg tudtak élni.

Nálunk csak a negyvenes években indult meg a komolyabb-társadalmi törekvés, amely felismerve az ipar nemzeti és közgazdasági jelentőségét, lépéseket igyekszik tenni a magyarországi iparosodás felé. A bécsi kormányzat céltudatossága azonban végtelenül megnehezíti az ilyen törekvések realizálását. Így, mivel a társadalom részben szervezetlen, részben ideológiailag is erősen megosztott volt, kétszeresen rosszabb helyzetben volt, mint a boldogabb nyugati államok.

Az ország népsűrűsége alacsony fokon állt. Kivándorlásra semmi ok nem volt. Nem alakulhatott így ki a magyarságból külföldön egy jobb anyagi helyzetbe került és a modern politikai társadalmi gondoktól áthatott kis csoport, amely akár szellemileg, akár anyagilag támogatója lehetett volna a magyarság otthoni küzdelmének. Voltak ugyan elmék Magyarországon; is, akik nemcsak a kulturális haladásért dolgoztak s akik nemcsak egy modernebb magyar nemzettudat kialakulásán! fáradoztak, hanem túljutván Ausztria és Németország határain, Francia- és Angolországban ismerkedtek meg az iparosodás következményeivel, a birtokreform hasznával, a politikai fejlődéssel.

A nyugati közgazdasági fejlődés első nagy felismerője gróf *Széchenyi István* volt. Ezméinek nagyon nagy társadalomalakító hatása volt. Már a Kossuth által tervezett magyar liberális és demokrata törekvésének sokkal több ellensége lett. A magyar történelmének legfontosabb jellemzője a XIX. század első felében a nemzeti kérdés kirobbanása, a kulturális, valamint a nemzeti öntudatosodás és öntevékeny fejlődés, a Széchenyi-féle társadalmi és közgazdasági s a Kossuth-féle demokrata és liberális eszmék lassú erjedése, éles küzdelme és végül alkotmányos keretek közt történt diadala,

1848-ra megérett a helyzet arra, hogy az egész országot modern európai hatalommá lehetlen átszervezni az országgyűlés támogatásával. Hazánkban a rendi nemzet átalakulása demokratikus nemzetté és a felelős miniszteriális kormányzat, valamint a népképviselő behozatala, nem forradalmi jogalkotás volt, hanem egy méltóságát és nyugalma megőrzött s forradalmi lépésekhez nem folyamodott nemzetnek a királyával való alkotmányos együttműködéséé.

A jobbágyfelszabadítás és birtokvesztés mutatta meg, mit veszített a magyarság azzal, hogy 1848 előtt nem foglalkozott kereskedelemmel s nem igyekezett iparosodni. Teljesen csak a birtokra alapította minden egzisztenciáját s amikor a birtokát elveszítette, a számára idegennek maradt kereskedelmi és ipari életben

nem tudott elhelyezkedni. Egyrészt érzéke nem volt ehhez, másrészt pedig nem volt megfelelő kereskedelmi és ipari élet, ahol egyáltalán el tudott volna helyezkedni. Mivel pedig az új életnek tökehiánnyal volt kénytelen nekiindulni, nem is kezdhetett sem ipari, sem kereskedelmi vállalkozáshoz, s így kénytelen volt teljesen átengedni az ipari és kereskedelmi élet megindítására irányuló minden kísérletet annak az idegen társadalmi rétegnek, a frissen bevándorló zsidóságnak, amely a pénzgazdasági étellel évszázadok óta szoros kapcsolatban állott.

Bármilyen hatalmas volt is Magyarország kereskedelmi és ipari előhaladása a kiegyezés és a világháború kitorése között, népszaporodása, kulturális előretörése, jövője szempontjából egyiknek sem volt jelentősége azzal a ténnyel szemben, hogy a nemzetiségi kérdést elhanyagolva, nem folyamodott még önvédelemhez sem, lemondott a külföldi ellenpropagandáról s így teljesen kiszolgáltatta magát az egész világ ellenséges közvéleménye „jóvátévő“ békeintézkedéseinek.

Viszont a külföld is kezd meggyőződni ma már arról, hogy a háborúért a külpolitikailag teljesen tehetetlen volt Magyarország nem felelős. Azt is egyre többen látják már, hogy a kisebbségi helyzet is sokkal rosszabb ma, mint volt azelőtt. Az igazságtalan békemű jóvátételének szükségessége viszont még alig jelentkezik Európa népeméi. A béke jóvátételének igen nehéz küzdelmet kell megvívnia. A Népszövetség alapokmánya ugyan nem zárja ki azt, hogy maga a Népszövetség ne módosíthatna a békeokmány intézkedéseinek, viszont ez csak akkor lehetséges, ha *egyhangú* szavazattal történik ez az óhaj, ami így teljesen illuzóriussá teszi a Népszövetség által remélhető jóvátételt. Az is kétségtelen, hogy a Népszövetség ma még határozottan a francia érdekek nemzetközi védő fóruma s a francia biztonság kérdését sokkal inkább szolgálja, mint a világbékét, amelyért alakult. Az idő azonban nekünk dolgozik. Emlékezzünk csak vissza a múlt század elejére, amikor a Szent-szövetség égisze alatt akarták konzerválni Európát! A mai erőszakos megkövesítési kísérlet éppúgy katonai hatalomra támaszkodik, mint akkor Ausztria, Poroszország és Oroszország. A mai állapot fenntartását biztosítani akaró államok pattanásig feszülő idegzettel versenyeznek egymással a fegyverkezésben. Sohasem fegyverkezett még a világ ilyen gyilkos iramban, mint napjainkban.

A történelem nem, jósolhat, de felvetheti a kérdést: *elképzeltető-e az, hogy bármilyen erősnek és csalhatatlannak gondolják is a Népszövetséget annak alkotói előbb, utóbb ne jusson nagy elődjének a hírhedt Szent-Szövetségnek sorsára? és hogy a mm kényszerrel, fegyverek erejével stabilizált állapotok nem fognak egyszer ellenállhatatlan erővel elsöpörni maguk elöl minden ellenállást?*

Bízunk, rendületlenül *hiszünk benne*, hogy igen! (Lásd a legújabb francia eseményeket!)

SZELLEMI MŰVELTSÉG. Vigasztaló képet csak az 1867-iki „Népiskolai törvény“ életbeléptetése óta találunk, amely ki-mondta a tankötelezettséget, bár iskolákról csak kismértékben tudott gpnodskodni. A XX. század első negyedében észlelhető nagy haladás, az analfabéták száma rohamosan csökken, gyarapodik a szlemi proletariátus.

IRODALOM. A: XIX. század első fele a népies irodalom korszaka, nagy alakjai Petőfi, Arany és Tompái A világháború előtt új irodalmi irány fejlődik (divatos pesti írók), míg a trianoni béke megteremtette az irrednta-költészetet. (Végyári, stb.)

MŰVÉSZETEK. A XIX. században az újklasszikus építőművészet fejlődik ki, Pest nagyobb fejlődése is erre az időre esik. (Vármegyeházák, városházák, oszloprendes, nyugodt falsíku épületei, a tornácos, kedves, puritán egyszerűségű vidéki kúriák, a bejáratná széles, hatalmas oszlopcsarnokokkal bíró, központi elrendezésű és hatalmas kupolával koronázott templomok, Esztergom, Eger, Vác jellegzetes magyar építkezései.) A XIX. században a magyar művészi alkotóerő újra magára talál és bár a magyar művészet lassan ébredszik, velencei hatás alatt megindul a szobrászat és a festészet újabb fellendülése. Festőink történeti tárgyak mellett a kor eseményeihez is hozzányúlnak, Barabás megfesti a Lánchíd alapkövetételét, Weber Henrik V. Ferdinánd pozsonyi koronázását, stb. A művészetek újra közszükségletté válnak nemcsak a főpapoknál, főuraknál és köznemességnél, hanem a polgári osztálynál is. A politikai élet fellendülése hozzájárult a művészi kereslet növekedéséhez is. A 48-as események és a szabadságharc is bőven szolgáltatták a témát művészeink, kivált grafikusaink (rajzolóink) számára. Pest lett a művészi élet középpontja s már a XIX. század közepe táján kiváló tehetségek kezdik bontogatni szárnyaikat, az építészetben Feszli Frigyes és Ybl Miklós, a szobrászatban Izsó Miklós, Lotz Károly, felröppen a magyar festészet legnagyobb zsenije, Munkácsi Mihály s készítik elő a kiegyezés utáni idők páratlan: virágzását, a magyar művészet egyik legragyogóbb korszakát. A XX. század művészetéről nem lehet feladatunk beszámolni.

Tartalom.

<i>A középkor áthajtása az újkorba</i>	1
--	---

VI. A XVI. század története.

Az ország három részre oszlása és berendezkedése.
A hitújítás.

1. Fejezet: Kettős királyválasztás. Polgárháborúk	12
2. Fejezet: Az ország három részre oszlása.....	25
3. Fejezet: A hitújítás	32
«4. Fejezdt: A magyar királyság berendezkedése	41
5. Fejezet: A királyság védelmi vonalának megszervezése.....	48
6. Fejezet: Az önállósult Erdély	61
7. Fejezet: A török hódoltság és berendezése	72
8. Fejezet: A XVI. század második fele.....	77
9. Fejezet: A XVI. század összefoglaló áttekintése	86

VII. A XVII. század története.

Katholikus visszahatás és alkotmányos küzdelmek kora.
A török hódoltság fölszabadítása.

1. Fejezet: Bocskai István fölkelése	94
2. Fejezet: A katolikus visszahatás	99
3. Fejezet: Magyarország és a harmincéves háború. Bethlen Gábor	106
4. Fejezet: Küzdelem a központosítási törekvések ellen.....	119
5. Fejezet: Az ország felszabadítása a török alól	131
6. Fejezet: A török uralom hatása a földre és népességre	142
7. Fejezet: A fölszabadult ország népessége	151
8. Fejezet: Társadalmi állapotok	158
9. Fejezet: A XVII. század összefoglaló áttekintése	169

VII. A XVIII. század története.

Az ország újjászervezése, a felvilágosult abszolutizmus kora.

1. Fejezet: Nemzeti ellenhatás az újabb központosítási törekvések ellen. Rákóczi felkelése	178
2. Fejezet: Közjogi egység uralkodó és nemzetközött. Alkotmányos újítások. III. Károly uralkodása	200

3. Fejezet: A barokk műveltség	213
4. Fejezet: Nemzetiségi és gazdasági állapotok	221
5. Fejezet: A felvilágosult abszolútizmus kifejlődése. Mária Terézia kora	234
6. Fejezet: Az erőszakos abszolútizmus	246
Mellékletartományok	258
7. Fejezet: A XVIII. század összefoglalása	261

IX. A XIX. század első fele.

A reformmozgalmak kora.

1. Fejezet: A francia forradalom	272
2. Fejezet: A francia forradalom hatása	283
3. Fejezet: Magyarország részvétele a napóleoni had- járatokban	290
4. Fejezet: Széchenyi és a, nemzetiségi eszme	298
5. Fejezet: Kossuth és a liberális eszme	309
6. Fejezet: A nemzetiségi kérdés fejlődése	315
7. Fejezet: Az új alkotmány megteremtése	326

A szabadságharc, abszolútizmus és kiegyezés kora.

X. A XIX. század második fele.

1. Fejezet: A szabadságharc	334
2. Fejezet: Az utolsó abszolútizmus. Provizórium	346
3. Fejezet: A kiegyezéstől a Millenniumig.....	356

XI. A XX. század első harmada.

A világháború és a trianoni béke kora.

1. Fejezet: A Millenniumtól a világháborúig.....	368
2. Fejezet: A világháború és forradalmak	378
A trianoni béke következményei.....	384
Trianontól napjainkig	386
A XIX. és XX. század összefoglalása	387